

A

A

A

R

O

Vier jaar
ontwerpkracht
in **Nederland**

AA
AR
O

Vier jaar
ontwerpkracht
in **Nederland**

Inhoudsopgave

- Verantwoording

Essays

- Maatschappelijke opgaven als ontwerpvragestukken
Cilly Jansen/Indira van 't Klooster
- Architectuurbeleid in Nederland: vrijplaats of vrije markt?
Lara Schrijver
- Omgevingsvisies
Vincent Kompier
- Prijsvraagcultuur
Cilly Jansen

Leadpartners

- Academies van Bouwkunst
- Architectuur Lokaal
- College van Rijksadviseurs
- Internationale Architectuur Biennale Rotterdam
- Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
- TU Delft

- De Gouden Piramide
- Ruimte-OK

Thema's

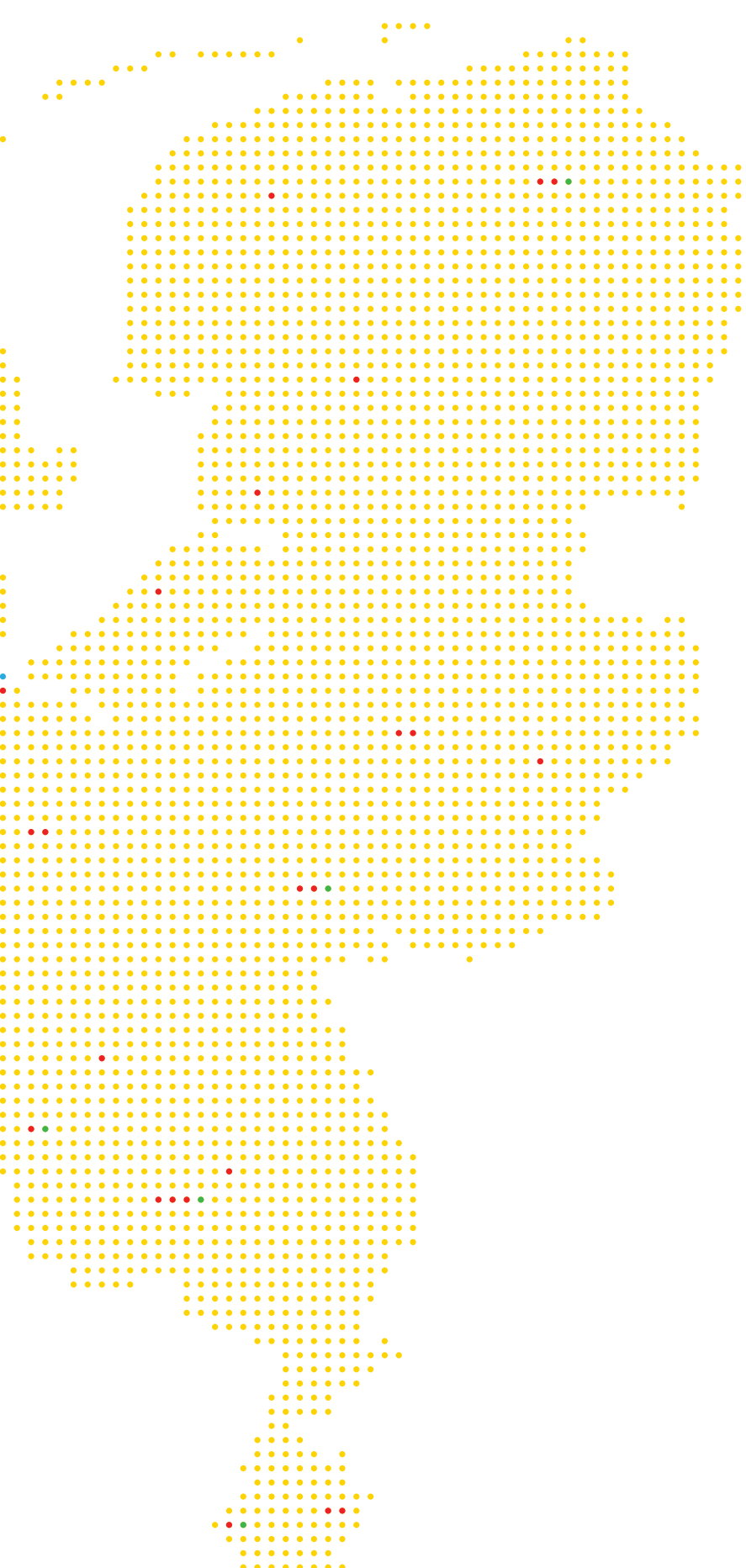
- Nieuwe opgaven in de stad
- Herbestemming
- Onderwijshuisvesting
- Zorg en gezondheid
- Kantoren
- Ontwikkelingen in landelijk gebied
- Wateropgaven
- Energietransitie
- Krimp
- Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling

Verkiezingen

- Ruimtelijke thema's in de Provincies

Lokaal bestuur

- Gedeputeerden
- Dijkgraven
- Wethouders

Ontwerpkracht en bestuurlijke moed

Verantwoording

Voor de jaren 2013-2016 stelde het kabinet de **Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013-2016** (AAARO) op onder de noemer **Werken aan Ontwerpkracht**. In deze agenda zijn onder meer tien urgente ontwerp-opgaven in algemene zin geagendeerd: Nieuwe opgaven in de stad, Herbestemming, Onderwijs-huisvesting, Zorg en gezondheid, Kantoren, Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling, Ontwikkelingen in het landelijk gebied, Wateropgaven, Energietransitie en Krimp.

De agenda is uitgevoerd onder coördinatie van de ministeries van IenM en OCW en zette, naast nationale programma's, in op een culturele basisinfrastructuur ter ondersteuning van de ontwerpdisciplines in brede zin (Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en Het Nieuwe Instituut), op nationale ontwerpkracht (College van Rijksadviseurs) en op versterking van lokale en regionale ontwerpkracht en -kwaliteit. Hiertoe is samenwerking gezocht met een aantal partners: de Academies van Bouwkunst, Architectuur Lokaal, de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam, het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de Technische Universiteit Delft. Aan hen is gevraagd om concrete werkprogramma's rond de geagendeerde opgaven op te zetten. Hiernaast werd de jaarlijkse Rijksprijs Opdrachtgeverschap (De Gouden Piramide) uitgereikt en werd in samenspraak met Ruimte-OK aandacht gegeven aan onderwijshuisvesting.

Architectuur Lokaal volgde de resultaten van de programma's en maakte de website *Waaaro?Daaaro!* waarop iedereen kon volgen hoe en waar in Nederland het architectuurbeleid van het rijk concreet vorm heeft gekregen. Ter afsluiting van de AAARO 2013-2016 biedt dit boek inzicht in de kennis die in vier jaar is ontwikkeld op basis van ontwerpkracht. Het boek geeft geen compleet overzicht van alle acties van de partners en pretendeert evenmin dat alle opgenomen projecten exclusief binnen de AAARO tot stand zijn gekomen. Vaak zijn meerdere partijen over langere tijd betrokken geweest.

Het leidende principe van dit boek is ontwerpkracht, ten behoeve van bestuurders en andere opdrachtgevers die verder kijken, meer willen en samen met ontwerpers aan de slag gaan. Het boek bevat een inspirerende selectie van projecten die met name publieke opdrachtgevers een beeld geven van wat ontwerpkracht kan zijn en wat zij daaraan kunnen hebben op lokaal niveau.

Met de voorbeelden hopen we hen op ideeën te brengen bij de aanpak van urgente opgaven. Wat immers te doen met een lege stad, een verouderde stad, een oud schoolgebouw, een leegstaand verzorgingstehuis, veranderende werkomgevingen, de verloederding van het landschap, een overstromende stad, een gebied zonder voorzieningen, of het kustgebied?

De hoofdstukken bieden informele verhalen over concrete projecten, gezien vanuit bestuur of architectuur, over de relatie daartussen en over de betrokken gesprekspartners zoals wethouders, waterschapsbestuurders, ontwerpers, bewoners, raadsleden, gebruikers, ondernemers, stakeholders. De titels van de hoofdstukken bieden handreikingen: Samen zelf doen, Hybride stadslandschap maken, Oog hebben voor kwaliteit die er al is, Sociale verbindingen leggen, Informaliteit bewaren, Landschap, economie en toerisme integreren, Water laten werken, Een circulaire economie ontwikkelen, Nieuwe lokale kwaliteiten vinden, Samenwerken en lef tonen. Fotograaf Maarten van Schaik heeft elk van de tien opgaven prachtig verbeeld.

Met deze rijke oogst hopen we de lokale bestuurders van Nederland inzicht te bieden in de mogelijkheden die ontwerpkracht biedt voor opgaven in de komende jaren.

Colofon

AAARO Vier jaar ontwerp- kracht in Nederland is tot stand gekomen met een bijdrage in het kader van **Werken aan ontwerp- kracht, Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013-2016**

Redactie en productie Architectuur Lokaal in samenwerking met Academies van Bouwkunst (Future Urban Regions), College van Rijksadviseurs, Het Nieuwe Instituut, Internationale Architectuur Biennale Rotterdam, Projectbureau Gouden Piramide, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Technische Universiteit Delft (Design as Politics), Ruimte-OK

Fotografie Maarten van Schaik, tenzij anders vermeld

Ontwerp en opmaak DesignArbeid, Amsterdam

Druk Druckhaus Köthen, Köthen, Duitsland

Afwerking Agia-lith, Amsterdam

Font CPCompany

Omslag MultiArt Silk 300 grs

Binnenwerk Opakomatt 80 grs

Oplage 600

Uitgave Architectuur Lokaal, december 2016

ARCHITECTUUR
LOKAAL

Essays

- Maatschappelijke opgaven als ontwerpvragestukken
Cilly Jansen/Indira van 't Klooster
- Architectuurbeleid in Nederland: vrijplaats of vrije markt?
Lara Schrijver
- Omgevingsvisies
Vincent Kompier
- Prijsvraagcultuur
Cilly Jansen

Maatschappelijke opgaven als ontwerp- vraagstukken

Cilly Jansen & Indira van 't Klooster, Architectuur Lokaal

De tijd waarin we leven wordt door allerlei mensen die actief zijn op het terrein van de ruimtelijke inrichting van Nederland – en eigenlijk ook daarbuiten – gezien een 'transitieperiode'. Er vindt een overgang plaats van een centraal georganiseerde samenleving naar een decentraal georganiseerde samenleving, van interesse in financieel kapitaal naar sociaal kapitaal, van materialisme en bezit naar gebruik en delen, van consumptisme naar partnerschappen en van egocentrisme naar 'ecocentrisme' (het bewustzijn, onderdeel te zijn van een keten). Het is een wereldbeeld waarin biotechnologie, nanotechnologie, robotica, 3D-printing, nieuwe materialen en mensenleeftijden van wellicht 140 jaar ter sprake komen. Het kan allemaal, maar niemand is er klaar voor.

In de toekomst gaat het overal ter wereld in toenemende mate om het gebruik van de stad en niet meer om de gebouwen. Vraagstukken omtrent voedsel, gezondheid, water en energie, in een verantwoorde verhouding tot klimaatverandering en technologische ontwikkelingen, behoeven andere ruimtelijke oplossingen. Niet ondenkbaar is dat de prijs van energie hoger wordt dan de huurprijs voor woonruimte. Er wordt gezocht naar nieuwe relaties tot natuur, met verantwoorde energie- en voedselvoorziening, naar deeleconomie en aansluiting op lokaal aanwezig vakmanschap. Bovendien moeten internationaal, nationaal en lokaal onderscheidende, zowel productieve als circulaire economische oplossingen toeristisch aantrekkelijk zijn zonder dat steden door toeristen onder de voet worden gelopen. Voorbeelden van transformaties van leegstaande (bedrijfs)gebouwen en terreinen, waarbij met particulier initiatief en via inzet van ontwerp, kunst en techniek invulling wordt gegeven aan geëngageerde, biobased opvattingen (van fossiele grondstoffen naar biomassa) over samenleven in communities, nemen toe.

Geschiedenis kan helpen om naar de toekomst te kijken. Daaruit blijkt dat mensen in tijden van crisis en verandering op twee verschillende manieren reageren. Ofwel mensen keren zich af van nieuwe ontwikkelingen en vluchten in nostalgie, ofwel ze kijken uit naar een dynamische toekomst. Polarisatie en ongelijke kansen brengen tolerantie en diversiteit in het geding; de opvattingen liggen soms ver uiteen. Bovendien zijn de bewoners van de nieuwe stadslandschappen in een periode van (geo)politieke onzekerheid steeds multicultureler. Zij hebben niet altijd zelf gekozen voor hun woonplaats (vluchtelingen) of kunnen niet meer in de stad van

hun keuze wonen omdat ze dat niet meer kunnen betalen. Effectieve manieren van 'participatie' om de kloof tussen verschillende bevolkingsgroepen te overbruggen zijn er nog weinig. Een belangrijke vraag is of en hoe het ontwerp van duurzame publieke ruimten kan bijdragen aan de integratie van gescheiden werelden.

Op de schaal van het dagelijks leven is vooral behoefte aan oplossingen voor het huisvestingsvraagstuk. Gemeenten bouwen nauwelijks nog woningen, de taak van corporaties is teruggebracht naar het maatschappelijk domein en huurwoningen in populaire wijken worden of zijn verkocht. Traditionele woningbouwprogramma's volstaan niet meer; het zal gaan om nieuwe typologieën voor uiteenlopende, al dan niet gecombineerde vormen van huisvesting – in relatie tot werk/zzp-ers/zorg/vergrijzing/eenzaamheid/mensen met beperkingen/wisselend samengestelde samenlevingsverbanden/gezinnen met kinderen in de stad/toename van eenpersoonshuishoudens/tijdelijkheid/vluchtelingen/betaalbaarheid/bereikbaarheid/aanpassing en verduurzaming van de bestaande woningvoorraad) in een interculturele, gezonde stedelijke context met sociale samenhang op wijkniveau, die veiligheid biedt.

Voor al deze vraagstukken wordt gezocht naar oplossingen op lokaal niveau terwijl lokale overheden in Nederland steeds minder vaak initiatiefnemer zijn. Hun rol verschuift naar het faciliteren van plannen van anderen. Wanneer 'traditionele' opdrachtgevers zoals gemeenten of zorginstellingen vastlopen, worden belanghebbenden direct met de gevolgen daarvan geconfronteerd. Dan komt een project stil te liggen, het wordt afgeblazen, of het komt niet eens van de grond omdat de rolverdeling niet helder is. Wie formuleert bijvoorbeeld de opgave? Wie beslist, wie organiseert, en wie betaalt? Bouwprojecten moeten worden gedragen door belanghebbenden; gemeenten zoeken naar manieren om de cultuuromslag te maken naar het faciliteren van processen nu zij niet meer tot adequate oplossingen kunnen komen die gezamenlijk gedragen worden. Andere partijen trekken het initiatief – soms noodgedwongen – naar zich toe. Het speelt bijvoorbeeld bij opgaven in de zorg waarvan het huidige systeem in de toekomst niet meer te betalen zal zijn; soms zitten de organisaties gevangen in vastgoedconstructies die veranderingen frustreren. Direct betrokkenen die het voortouw nemen bij het vinden van oplossingen zoeken professionele ondersteuning om de dialoog vlot te trekken en reiken gemeenten voorstellen aan. Een lastige vraag is dan, wie over voldoende organisatiekracht beschikt om de projecten tot een goed einde te brengen. In het beste geval nemen nieuwe partijen hun verantwoordelijkheid; in het slechtste geval blijven partijen elkaar de bal toespelen tot het spel vastloopt. Ook hier hangt het er vanaf of men zich kan organiseren.

De inzet van ontwerpkracht om mogelijkheden te verbeelden is cruciaal om de communicatie zinvol te laten verlopen. Aan de koppeling van maatschappelijke opgaven aan ontwerpogaven zit de morele veronderstelling dat ontwerpers een maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben en hun kennis kunnen (moeten?) inzetten voor de samenleving. Daarmee zou de indruk kunnen ontstaan dat ontwerpers maatschappelijke problemen kunnen oplossen, wat zelden het geval kan zijn. Ontwerpkracht draagt wel bij aan het vergroten van het bewustzijn rondom maatschappelijke problemen. Daarom is het belangrijk dat bestuurders, beleidsmakers en ontwerpers nauw samenwerken bij het ontwikkelen van toekomststrategieën, zodat maatschappelijke opgaven daadwerkelijk ontwerpogaven kunnen worden en de ideeën daadwerkelijk in de praktijk kunnen worden gebracht. Dit boek laat zien dat het allemaal kan.

Architectuur- beleid in Nederland: vrijplaats of vrije markt?

Lara Schrijver, Universiteit van Antwerpen

Ruim 25 jaar geleden, in 1988, werd het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) opgericht in Rotterdam. Dat was allemaal niet zonder slag of stoot voor elkaar gekomen, maar het resultaat was wel heel bijzonder. Alleen in Canada bestond toen al een instituut voor architectuur: een heel gebouw dat niet alleen bedoeld was voor architectuurtentoonstellingen, maar ook voor bijvoorbeeld archieven. De oprichting van het NAi stond niet op zichzelf. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw werd in Nederland, met een breed spectrum aan beleidsinstrumenten en subsidiemogelijkheden op zowel cultureel gebied als voor de ruimtelijke ordening, de voedingsbodem gelegd voor wat spoedig 'SuperDutch' genoemd zou worden: een cultuur van vernieuwende en prikkelende ontwerpen in de jaren negentig.¹ Het succesvolle nationale architectuurbeleid van Nederland, op dat moment uniek, luidde een periode in van architectuur als niet alleen een publieke dienst, maar ook als nationaal exportproduct.² Aandacht voor individuele talentontwikkeling via het Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst (1987), voor projecten via het Stimuleringsfonds voor Architectuur (1992), voor de werkplaats van het Berlage Instituut (1990), voor opdrachtgeverschap via Architectuur Lokaal (1993), voor jong talent via prijs en prijsvraag, en voor de stimulerende rol van de nationale en lokale overheden, hebben allemaal bijgedragen aan het aanzien van architectuur en stedenbouw. Het beleidsplan van het Stimuleringsfonds sprak zelfs van euforie.³

1 Bart Lootsma, *SuperDutch* (2000).
2 Robert Kloosterman, Eva Stegmeijer, Tine Lupi. *Bouwen op een sterk fundament (tussentijdse evaluatie architectuurbeleid)*. Den Haag: NICIS Institute – Platform 31, 2012.

3 *Hiaten in de Euforie, Beleidsplan van het Stimuleringsfonds voor Architectuur 1993-1996*. Rotterdam: **Stimuleringsfonds voor Architectuur**, 1993.

Ruimtelijke kwaliteit

Ook in andere domeinen was de architectuur als discipline steeds sterker aanwezig. Voor bijvoorbeeld ArchiNed (1996), de eerste website geheel gericht op architectuur, was veel interesse.⁴ Ondertussen verrees een divers palet aan lokale architectuurcentra door het hele land dat door Architectuur Lokaal werd samengebracht in een netwerk. Archiprix, ooit opgezet om de beste studentenplannen van Nederland te eren, werd steeds groter, totdat in 2001 de internationale variant gevestigd werd met Archiprix International. In 1991 werd voor het eerst een nota architectuurbeleid gepresenteerd door de ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC), met een integrale visie op stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit.⁵ De architectuurnota was veelbetekenend, vooral omdat hiermee de ruimtelijke kwaliteit een taak van de overheid werd. Niet alleen werd concreet ruimtelijk beleid gemaakt, maar het Rijk nam nu ook een voorbeeldfunctie als publieke opdrachtgever. Het kwaliteitsbegrip in de nota was in belangrijke mate gebaseerd op de notitie Architectonische kwaliteit die Tjeerd Dijkstra in 1985 in zijn toenmalige functie van Rijksbouwmeester maakte omdat bij de begeleiding en beoordeling van bouwplannen, waarbij de Rijksgebouwendienst opdrachtgever was, weinig duidelijkheid bestond over de te hanteren kwaliteitscriteria.⁶

Sociale emancipatie

Het succes van deze periode lijkt bijzonder, maar staat in een langere traditie van de maatschappelijke relevantie van architectuur. Met name in de 20e eeuw werd het maatschappelijke belang van de architectuur – vooral vanuit de vakgemeenschap – gezien als een centrale verantwoordelijkheid. In de nasleep van de industrialisering ontstonden bijvoorbeeld arbeiderssteden die tot doel hadden een fatsoenlijke woonomgeving te creëren zoals New Lanark (Schotland) van grootindustriële Robert Owen. Ook met de tuinsteden werd gezocht naar een verbeterde woonomgeving voor de twintigste-eeuwse stad, zoals in Nederland te vinden in bijvoorbeeld Vreewijk (Rotterdam) en Betondorp (Amsterdam). Deze nieuwe omgevingen waren gebaseerd op de overtuiging dat een goed ontwerp kon bijdragen aan het welzijn van de bewoners. In Rotterdam, waar de grootschalige verwoesting uit de Tweede Wereldoorlog noopte tot snelle stadsvernieuwing, werden veel wijken in de geest van de moderne stad gebouwd. Zelfs toen de modernistische mantra licht, lucht en ruimte kritiek ondervond en plaatsmaakte voor de naoorlogse wens om een habitat of een buurt te creëren, bleef de overtuiging dat het sociale weefsel grondig beïnvloed werd door de gebouwde omgeving. Of in de woorden van Churchill: 'First we shape our buildings, and then they shape us'. In de late 20e eeuw heeft deze sociaal-maatschappelijke grondslag een subtiele omslag gemaakt naar een meer fundamenteel economisch denken. De vraag aan architectuur werd steeds verder verbonden met innovatie en economische waarde. Zeker sinds Richard Florida the creative class als specifieke groep identificeerde, is stedelijk beleid steeds vaker afgestemd op de rol van de creatieve sector in stadsvernieuwing.⁷ Florida's aandacht voor de rol van creatievelingen vond veel gehoor bij beleidsmakers die hierin een instrument zagen om met betrekkelijk lage investeringen een hoog stedelijk rendement te genereren. Het kwam als geroepen in een periode waarin de neoliberale politiek steeds verder ingreep in de Europese welvaartsstaat.

Economische logica

De kentering van het sociaal-emancipatoire verhaal van de vroege 20e eeuw naar de economische logica van de 21e eeuw is zichtbaar in de aandachtspunten van het overheidsbeleid. In de jaren negentig was een opvallende rol weggelegd voor architectuur als economische generator: vernieuwing en spektakel in de gebouwde omgeving zijn tastbaar, ze leveren een gestaag stijgende stroom toeristen waarmee

4 Marina van den Bergen, Lotte Haagsma, Piet Vollaard, red. Archief ArchiNed 1996-2006. 10 jaar Architectuur op het Internet. Rotterdam: Archined, 2007

5 Ruimte voor Architectuur. Nota architectuurbeleid van de ministeries WVC en VROM, Den Haag 1991.

6 Tjeerd Dijkstra, Architectonische kwaliteit. Een notitie over architectuurbeleid (1985); herziene editie Rotterdam: Uitgeverij 010 (2016).

7 Richard Florida, The Rise of the Creative Class (2002). Hierin werd gesteld dat stadsvernieuwing juist vooruit geholpen wordt door de kunstenaars die oude stadswijken betrekken.

de stad zich op de kaart zet en geld genereert: het Bilbao-effect (genoemd naar het succes van de Guggenheim Bilbao in het aantrekken van toeristen naar een gebied dat economisch was achtergebleven door de-industrialisatie).⁸ Terwijl economische groei meer en meer voorop kwam te staan werd het succesvolle architectuurbeleid zichtbaar onderstreept door nieuwbouwprojecten. In combinatie met de terugtrekkende overheid en de steeds dieper verweven mondiale geldstromen werd de basis gelegd voor vraagstukken die nu de kop opsteken. Een sterkere speculatie op de vastgoedmarkt betekende meer winst, waar gemeenten baat bij hadden, maar ook meer versnippering. Ontwikkelaars kregen vrij spel van gemeenten, die steeds minder personeel hadden om een ruimtelijk beleid uit te zetten. De focus op economie en innovatie heeft wel wat opgeleverd: zie hoe snel Rotterdam zich in de top-10 van de Lonely Planet heeft weten te nestelen, bijvoorbeeld. Maar wat is de dagelijkse werkelijkheid die hieraan ten grondslag ligt? En wat gebeurt er als de stroom toeristen ophoudt? Overleeft de stad als woon- en werkplek, of verliest het dan zijn bestaansrecht? Heeft het nog voldoende solide en alledaags sociaal-ruimtelijk weefsel om dat te doorstaan? De vraag naar de culturele impact van ruimtelijk beleid gaat niet alleen over city-branding, maar ook over de krachtwijken, over solidariteit, over publieke en collectieve ruimte, en ook de sociale hechting. Zeker in een neo-liberaal beleid van 'de maatschappij, dat ben jij', wordt de vraag naar gemeenschappelijke ruimtes, en daarmee ook gemeenschapsvorming, dringend.

Kleinschaligheid

Hoewel de terugtrekkende overheid in 2000 al zichtbaar werd in het steeds meer decentrale architectuurbeleid, werd door de rijksoverheid pas in 2004 expliciet het motto gebruikt: 'centraal wat moet, decentraal wat kan'.⁹ Geen onverwachte ontwikkeling in de tijdgeest, maar wel een belangwekkende – vooral voor lokale overheden, die meer invloed maar ook meer verantwoordelijkheid kregen. Uiteindelijk werden de ver strekkende gevolgen van de verschuiving tussen sociaal-maatschappelijk denken en economische logica in Nederland pas echt zichtbaar in de nasleep van de grote bankencrisis van 2008 en de mondiale economische crisis die daarop volgde. De crisis heeft diepe sporen getrokken door het architectenbestaan in Nederland en vele bureaus zijn ondertussen opgeheven of hebben andere paden ingeslagen.¹⁰ Treffend hier is het contrast met de zuiderburen. In België is het ruimtelijk beleid minder grootschalig; alleen al door de politieke structuur van de gewesten werd een nationaal architectuurbeleid bemoeilijkt. Daaruit kwam een eerder acupunctureale aanpak van de Vlaams Bouwmeester, en kleinschaliger projecten die niet alleen meer lokaal gericht waren, maar ook lokaal ondersteund.¹¹ Tegelijkertijd heeft dat juist de vakmatige inhoud versterkt. De banden tussen ontwerpers en de daadwerkelijke bouwvakkers zijn directer, en het Vlaams Architectuurinstituut speelt een cruciale rol in zowel de versteviging van de architectuurcultuur als in de publiekscommunicatie. Het beleid is daarmee meer versnipperd dan in Nederland, maar tegelijk ook steviger ingebed in vakkennis. De sterkere bottom-up cultuur in combinatie met de kleinschaligheid lijkt de weerslag van de crisis in België meer getemperd te hebben. Dit dempende effect lijkt op dit moment zijn vruchten af te werpen.¹² Er is een groeiend aandacht voor de kleinschalige interventies en de bescheiden finesse van een jonge(re) generatie Belgische architecten. Maar tegelijk zou dat niet moeten verbloemen, dat zij regelmatig aandacht gevraagd hebben voor de brede maatschappelijk aandacht die er is geweest voor architectuur in Nederland.

8 Witold Rybczynski, The Bilbao-Effect, Atlantic Monthly, 2002. Online beschikbaar: www.theatlantic.com/magazine/archive/2002/09/the-bilbao-effect/302582/

9 Cilly Jansen en Dirk Bergvelt, Bouw-cultuur. Investeren in opdrachtgeverschap, Amsterdam: Uitgave Architectuur Lokaal (2011). Online beschikbaar: http://arch-lokaal.nl/wp-content/uploads/2011/10/bouwcultuur_investeren_in_opdrachtgeverschap_2011.pdf

10 www.bna.nl/benchmark-jaarcijfers-2011-architectenbranche-gehalveerd/

11 Bauwelt Feb. 2014.

12 Stefan Devoldere. 'Boxed out Belgians: young architecture on the rebound', A+ 1907 After the Party, Biennale di Venezia, 2008. pp.36-37.

Een alternatieve visie

Economische afhankelijkheid zit ingebakken in het vak van de architect. De schaal van de projecten vereist een zekere investering die vaak te groot is om individueel te dragen. Daarmee hoort het vaak thuis in publiek opdrachtgeverschap of bij grotere private partijen, die op verschillende manieren beoordelen wat de toegevoegde waarde is. Met enig geluk is het resultaat een dienstbare en comfortabele omgeving, die ruimte schept voor de activiteiten die erin plaatsvinden. Enerzijds veroorzaakt deze economische afhankelijkheid de kwetsbaarheid die we in recente jaren hebben gezien: bouwprojecten die stil werden gelegd, met een domino-effect langs de hele ontwikkel-, ontwerp- en bouwlinie. Anderzijds is het eenvoudigweg een randvoorwaarde die, in de beste gevallen, de vraag overstijgt om een langdurige culturele bijdrage te leveren. Soms kunnen de harde randvoorwaarden zelfs dwingen tot een onverwachte innovatie.

Vanuit een beleidsperspectief schuilt de dreiging eerder in een al te economische, of cijfermatige, beschouwing van het architectuurbeleid. In de hele samenleving, inclusief de politiek, worden projecten voornamelijk afgerekend op cijfers en toetsbare resultaten omdat het tastbaar is. Tegelijk is de grootste waarde van de gebouwde omgeving dat het zich aan die cijfers en de genadeloze logica van de Excel-sheet onttrekt. Ondanks moedige pogingen die telkens door allerlei betrokkenen worden genomen om deze waarde ook definieerbaar te maken, door bekendheid te meten, gebruikersmeningen te turven of toegenomen omzetten te schatten, blijkt het toch moeilijk te bepalen welke gebouwen een blijvende waarde hebben. Ten dele ligt dat aan beleid, ten dele aan historisch toeval, en misschien ook ten dele aan de aandacht, de materialen, de inrichting of de ruimtelijke organisatie – kortom, aan de vakmatige kwaliteiten van een gerealiseerd project. En hoezeer we dat ook proberen te beoordelen langs de lat van wat het 'doet', of nog erger, wat het 'oplevert', het zijn vaak juist die dingen die wel raken en verder niets 'doen', die over 50 jaar nog ontroeren. De groeiende onvrede met cultureel beleid komt niet zozeer door de economisering van de maatschappij als geheel, maar meer door de schijnbare beperking van alle culturele uitingen tot een economische waarde. Jonge ontwerpers en verschillende delen van de vakgemeenschap zijn al enige tijd bezig met alternatieve visies, en zoeken vaak naar het grootst mogelijke effect met de minst mogelijke middelen. Ook de oorspronkelijke opzet van Nederland wordt anders van het Atelier Rijksbouwmeester in de periode 2008-2011 schonk aandacht aan de mogelijkheden binnen beperkte kaders die zich juist manifesteren in het ontwerp.¹³ Hierin ligt dan ook een belangrijke rol voor beleidsmakers. Zij zijn het best geplaatst om zich uit te spreken over maatschappelijke, sociale, politieke of andere waarden die zij van belang achten. Beleidsnota's kunnen dan dienen om randvoorwaarden te scheppen voor een sociaal maatschappelijke, culturele visie, die met en door (landschaps)architecten en stedenbouwers wordt verwezenlijkt. Het mag dan moeilijk zijn om ons te onttrekken aan het efficiëntie model waarin alles dienstbaar wordt gemaakt aan een doel, maar juist hierin kunnen de kunsten, de letteren, de architectuur en de humaniora een ongekende dienst bewijzen. De vraag aan het beleid op dit moment is of het vooruit wil kijken, of terug naar de hoogtijdagen. De politiek heeft een verantwoordelijkheid om het voortouw nemen. Als de wereld om ons heen steeds verder vanuit economische overwegingen wordt beschouwd, is de tijd wellicht rijp voor een alternatieve visie, een die ruimte maakt voor een visie op de gebouwde omgeving die zich bezighoudt met waarde als groundbegrip, en daarmee de zuiver economische waarde overstijgt.

13 Liesbeth van der Pol, 'Kaarten op Tafel'. Op de kaart gezet, Uitgave ter gelegenheid van wisseling College van Rijksadviseurs. Den Haag, CRA, 2012. p.13.

Omgevingsvisies

Vincent Kompier, Architectuur Lokaal

Hoe maak je ruimtelijke visies begrijpbaar? Bij de presentatie van zijn boek **Ruimte. De wording van Nederland** noemde fotograaf Theo Baart deze vraag één van de grootste uitdagingen voor de komende tijd.¹ 'Begrijpbaar' is geen Nederlands woord, maar iedereen wist meteen wat Baart ermee bedoelde: geen ellenlange, hermetische beleidsstukken in ambtelijk jargon, maar heldere informatie die voor zoveel mogelijk mensen te begrijpen is. Dat is, bijvoorbeeld in de context van de Omgevingswet, zeer relevant. De traditionele, ambtelijke structuurvisies en tal van andere planvormen moeten op grond van de Omgevingswet worden vervangen door omgevingsvisies. Deze visies zijn een middel om het omgevingsrecht inzichtelijker te maken, om samenhang in de fysieke leefomgeving, het beleid, de besluitvorming en de regelgeving te brengen, om bestuurlijke afwegingsruimte te vergroten en om besluitvorming over projecten te versnellen.

De wet gaat uit van brede maatschappelijke betrokkenheid bij het opstellen van de omgevingsvisies.² De overheid doet dus een beroep op mensen die niet getraind zijn in het doorspitten van beleidsnota's. Maar hoe betrek je hen? Dat is een vraag die van groot belang is voor hoe Nederland in de toekomst met de ruimte omgaat. Daarom ging Architectuur Lokaal voor de Actieagenda Werken aan Ontwerpkracht met ontwerpers aan de slag om een antwoord te zoeken op de 'hoe'-vraag bij omgevingsvisies. Voor nieuwe begrijpbare manieren van informatie, overleg en communicatie hebben we beeldtaal ingezet. Verbeelding van ideeën, wensen en mogelijkheden door ruimtelijk ontwerpers blijkt in de praktijk een krachtige en sympathieke manier te zijn om na te denken over de toekomst, die bovendien uitnodigt tot reacties.

De rijksoverheid biedt iedereen de mogelijkheid om op de hoogte te blijven van ruimtelijke plannen, bijvoorbeeld met de app Over uw Buurt. De publicatie van het voornemen voor een bouwproject of plaatsing van een verkeersbord in de lokale krant is vervangen door deze app, waarmee iedereen de kennisgevingen in het hele land kan volgen. De locaties worden op een kaart getoond met een link naar het betreffende document. Het is mogelijk om persoonlijke voorkeuren in te stellen voor informatie over wonen, verkeer, natuur en milieu, cultuur, sport, et cetera. Wel is aan te raden om de functie 'meldingen' 's nachts uit te schakelen: nieuwe onderwerpen worden 24 uur per dag doorgegeven. De app geeft inzicht in concrete plannen op de korte termijn, maar niet in wat er gaat gebeuren in de verdere toekomst. Dat is wel de bedoeling van de omgevingsvisies, waarin overheden duidelijk moeten maken welke ruimtelijke doelen zij op langere termijn wil bereiken. Het gaat dan niet meer om sectorale doelen (zoals het opsommen van x aantal woningen en y aantal vierkante meters bedrijventerrein), maar om een integrale visie die een breed perspectief op de gewenste toekomst biedt.

Om daar een begin mee te maken zochten we samenwerking met ruimtelijk ontwerpers, zoals architecten of stedenbouwkundigen, die communiceren door objecten en ruimten te ontwerpen, bij voorkeur in opdracht. Zo ongeveer luidt de traditionele omschrijving van hun vak, maar dat volstaat niet meer nu urgente, ruimtelijke en maatschappelijke opgaven moeten worden verkend. Dat bleek vooral een kracht van jongere generaties ontwerpers te zijn. Zij zijn niet opgeleid in een tijd waarin de functies wonen, werken, verkeer en recreatie uiterst netjes gescheiden geordend werden. In de huidige, persoonlijke en integrale ruimtelijke organisatie open je je werkmail thuis, je studeert in een café en je sport op straat – om het simpel te zeggen. De maatschappelijke vraagstukken zijn inmiddels zó integraal dat

¹ Theo Baart, **Ruimte. De wording van nieuw Nederland**, Jaar van de Ruimte, Den Haag, 2015; presentatie slotbijeenkomst Jaar van de Ruimte, Rotterdam, 15 december 2015.

² SCP, **Niet buiten de burger rekenen**, Den Haag, 3 februari 2016.

ze niet meer sectoraal op te lossen zijn; negatief geformuleerd, omdat met sectorale oplossingen geen recht wordt gedaan aan het probleem en positief geformuleerd, omdat vanuit een integrale aanpak veel meer problemen tegelijkertijd opgelost kunnen worden.

Het ontwerpend onderzoek bleek in de ateliers die Architectuur Lokaal onder de noemer Atelier ZZ op verschillende plaatsen in Nederland belangrijke bijdragen te leveren aan het scherp stellen van ruimtelijke opgaven aan de hand van zowel feiten (data) als meningen (gesprekken), aan communicatie met belangstellenden en belanghebbenden, en aan het betrekken van opgaven op elkaar, in een integraal verband. In alle gevallen lag de kracht van het ontwerp in het visualiseren van zowel het bekende en het gevraagde als het onbekende en het ongevraagde. Het onderzoek resulteerde steeds in het letterlijk schetsen van scenario's voor de toekomst, als basis voor de ambities en de koers van de omgevingsvisies.

Interessant en verrassend was, voor bestuurders, ambtenaren, bewoners en ondernemers, dat de ontwerpers zich volledig richtten op ruimtelijke mogelijkheden in een gebied zonder zich iets aan te trekken van politieke, juridische of administratieve zaken. Zo ontleedden ze het gebied in hun ontwerpend onderzoek in verschillende lagen, waardoor zowel samenhang als conflicten tussen programma's, mensen, belangen, bodem en water zichtbaar werden. Ze legden de opgaven bloot die er werkelijk toe doen, analyseerden de gevolgen van ruimtelijke opties en verbeeldden hun analyses in denkrichtingen en strategieën.

Ze legden fundamentele vragen op tafel, zoals: Voor wie willen de betrokkenen bepaalde ontwikkelingen op gang brengen of stimuleren? Wat zijn de echte redenen om een omgevingsvisie op te stellen? Zulke vragen stelden de inhoud van de toekomstvisies boven het proces. Dat was ook van belang voor lokale bestuurders en ambtenaren, die een grotere verantwoordelijkheid voor de ruimtelijke omgeving hebben gekregen nu het rijk die met de Omgevingswet decentraliseert. De stelselwijzigingen leidt in veel gemeenten tot onzekerheid, omdat de bekende middelen niet meer werken en geen houvast geven voor het proces. En hoewel lokale overheden manieren zoeken om een omgevingsvisie zo helder mogelijk te vertellen, is het besef nog lang niet overal doorgedrongen dat het dan niet om een blauwdruk voor een wenselijk toekomstbeeld kan gaan. Bij de ateliers durfden een aantal bestuurders te kiezen voor ontwerpend onderzoek, omdat zij kwesties waar het echt om gaat wilden benoemen en vanuit de inhoud nieuwe manieren van werken op gang wilden brengen.

Ontwerpers, zo werd duidelijk bij onze eerste experimenten, konden hen daar goed bij helpen en 'van buitenaf' verbindingen leggen tussen bewoners, belanghebbenden, beleidsmakers en de bestuurders zelf. Tekeningen en schetsen bleken goed te werken om mensen met uiteenlopende achtergronden mee te laten denken over toekomstige ontwikkelingen. De ontwerpers richtten zich in de ateliers niet op de oplossing van ruimtelijke problemen, maar concentreerden zich op het goed luisteren naar betrokkenen, het vertalen van wat ze hoorden in beelden en naar het in kaart brengen van dilemma's waarover keuzes gemaakt moeten worden – of het nu ging om erfgoed, woningbouw, openbaar vervoer, voorzieningen, economie, landbouw of toerisme.

Eén van ideeën, uit het Atelier Weststellingwerf waarover gemeenteraadslid Gertrud van Leeuwen elders in dit boek vertelt, was het Milkyway-festival: een voorbeeld van de manier waarop ontwerpers een aantal lopende en toekomstige kwesties zoals imago, ecologie, economie en lokale identiteit aan elkaar koppelden in één 'oplossing'.³ Ook bij het atelier dat de ambities voor de omgevingsvisie voor de provincie Friesland schetste, kwamen opmerkelijke ideeën voor mogelijke toekomst naar boven, zoals het landschap van dynamische en langzame bewegingen, of de Monumentenroute als verhalenverteller, waarbij erfgoed en innovativiteit werden gekoppeld. Natuurlijke hebben dergelijke (toekomst)beelden een zekere abstractie – zoals gezegd, het zijn geen blauwdrukken. Maar ze helpen om kwesties die spelen inzichtelijk te maken en het gesprek over de toekomst te starten op een manier die iedereen aanspreekt.

³ Zie ook de website van Atelier ZZ: www.MijnOmgevingsvisie.nl

Prijsvraagcultuur

Cilly Jansen, Architectuur Lokaal

Overheden zoeken naar nieuwe manieren van werken nu problemen zich niet meer eenvoudig laten definiëren, oplossingen verre van gemakkelijk zijn en de uitkomst van bevolkingsraadplegingen onzekerheid brengen. De klassieke lineaire organisatie van bouwprojecten van opdrachtgevers (overheden) naar opdrachtnemers (ontwerpers) en inspraak (gebruikers) is in tien jaar volledig gekenterd. De hierop volgende omslag van **top-down** naar **bottom-up** in de afgelopen jaren is inmiddels ook alweer ingehaald door andere manieren van samenwerking, vaak gebaseerd op 'participatieprocessen'. Wat betekent dit voor het opdrachtgeverschap en ontwerp van bouwprojecten?

Deze vragen spelen zowel bij kleinere, nieuwe opgaven als bij reguliere bouwprojecten zoals scholen of cultuurgebouwen, die grotendeels uit publieke middelen worden gefinancierd. Ontwerp en uitvoering van deze projecten moet vaak (Europees) worden aanbesteed, maar de praktijk van risicomidende, overdreven juridisch ingerichte procedures waarbij doel en ambitie naar de achtergrond schuiven, blijkt hardnekkig.¹ Overheden die aan organisatiekracht hebben ingeboet schakelen steeds vaker incidentele adviseurs in die niet per definitie beschikken over de nodige kennis over architectuuropdrachten en die, door hun tijdelijke betrokkenheid, de continuïteit van het proces en het borgen van kennis niet kunnen waarborgen.² In 2015 lieten zeven gemeenten zich verleiden om even zovele bouwprojecten in een geïntegreerde DBFM0 procedure aan te besteden; alle zeven procedures zijn mislukt.³ Dergelijke problemen beginnen met de keuze voor ongeschikte procedures, zoals volledig geïntegreerde contracten voor bescheiden onderwijsgebouwen. Om dat te voorkomen ontwikkelde Architectuur Lokaal in 2016 samen met TU Delft de KOMPASwijzer, een hulpmiddel om een passende bouworganisatievorm te kiezen.⁴

Steeds vaker komt het er op neer dat (publieke) opdrachtgevers het ook niet meer weten. Zij zoeken net zoals nieuwe initiatiefnemers naar oplossingen voor nieuwe vraagstukken, die letterlijk en figuurlijk een meerwaarde voor de omgeving moeten opleveren. Ook tendermanagers van grote bouwers zijn op zoek naar vernieuwende ideeën; ze willen een kansrijke inzending doen bij grotere opgaven, zoals opdrachten die Europees moeten worden aanbesteed. Bij deze aanbestedingen leggen gevestigde architectenbureaus het steeds vaker af tegen nieuwkomers.⁵ Resultaten die zijn behaald in het verleden bieden geen garanties voor de snel veranderende toekomst. Veel bureaus die voorheen vaak aanbestedingsprocedures wonnen, zijn gespecialiseerd in opdrachten die momenteel veel minder op de markt komen, zoals nieuwe gemeentehuizen, grote appartementencomplexen, kantoren en stedenbouwkundige plannen. Wie een aanbestedingsprocedure wil winnen moet beter samenwerken, investeren in innovatie en zich richten op nieuwe contractvormen en minder prestigieuze, maar wel relevante opgaven, zoals scholenbouw.⁶

1 PIANOo bepleit een 'kruistocht tegen juridisering' voor aanbestedingen; 'Aanbesteden verstrikt geraakt in de procedures', Freek Blankena, iBestuur online, 19 januari 2016.

2 Het percentage mislukte aanbestedingen in 2015 is in toenemende mate toe te schrijven aan incidentele adviseurs, in een enkel geval door toepassing van niet relevante wetgeving, Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden Architectuur Lokaal 2015.

3 'Decentrale overheden vertellen zich aan DBFM0 contracten', Kwartaalbericht Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden Architectuur Lokaal, februari 2016.

4 Cilly Jansen, 'Gevestigde architectenbureaus blijven achter bij aanbestedingen', Cobouw, 28 oktober 2015.

5 'Architecten moeten slimmer samenwerken', Cobouw, 28 oktober 2015.

6 Ibid.

We zien ook dat ontwerpers zich in de huidige aanbestedingscultuur steeds vaker bedienen van beleidsmatige argumenten. Het zou helpen als zij het gesprek over het belang van en keuzes bij architectuur niet laten wegzakken, maar ook als ze zich beter verdiepen in de gang van zaken bij architectenselecties. 'Nul Europese openbare aanbestedingen, terwijl het aantal Europese niet-openbare prijsvragen sterk is gestegen,' klaagde een stedenbouwkundige op ArchiNed, kennelijk niet op de hoogte met de inspanningen die zijn gedaan om te bereiken dat niet-openbare aanbestedingsprocedures de overhand kregen boven de zo ongewenste openbare aanbestedingen, waarin teveel ontwerpers teveel inspanningen moeten doen met te weinig kans op een opdracht.⁷ Niet-openbare aanbestedingen, voor de duidelijkheid, zijn openbare procedures waarbij, na voorselectie in de eerste ronde, de architectenkeuze in een tweede, niet-openbare ronde wordt gemaakt onder een beperkt aantal gegadigden. Zo wordt voorkomen dat teveel architecten gezamenlijk teveel volledige inzendingen doen waarvoor iedereen teveel kosten maakt terwijl de kans op een opdracht klein is.⁸

Het alternatief van de prijsvraag begint voorzichtig voet aan de grond te krijgen in Nederland, maar ook hier zijn nog hardnekkige misverstanden. Met het gebrek aan (project)prijsvragen in de afgelopen decenia lijkt de kennis erover evenredig verdwenen te zijn. Zo is bij veel aanbesteders niet bekend dat een prijsvraag in feite een aanbesteding is en dat het verschil tussen een Europese en nationale aanbestedingsprocedure in de praktijk procedureel niet groot is. Het essentiële verschil: bij aanbestedingen voor architectendiensten gaat het om het kiezen van het meest geschikte architectenbureau, bij ontwerprijstvragen daarentegen om de (anonieme) keuze van het beste plan. Daardoor bieden prijsvragen goede mogelijkheden voor met name jonge generaties, die bij bureauselecties vaak niet aan bod (kunnen) komen, van wie nieuwe oplossingen mogen worden verwacht en die praktijkervaring moeten opdoen.

Het Centraal Planbureau constateerde dat het uitschrijven van prijsvragen hét middel is om tot kansrijk innovatiebeleid te komen, maar ook dat Nederland daarbij internationaal achterloopt.⁹ Een elders door de eeuwen heen ontwikkelde, soms wettelijk geregelde, prijsvraagcultuur is Nederland vreemd. Het probleem van teveel en te grote inspanningen met teveel kosten en te weinig kans op een opdracht is een oud probleem. Zo zond het architectenbureau van Ed Cuypers in 1905 vier inzendingen in voor de internationale prijsvraag voor het Vredespaleis in Den Haag, bestaande uit zoveel detailtekeningen dat een hele treinwagon nodig was om ze naar Den Haag te transporteren. De kosten die het bureau maakte waren aanzienlijk hoger dan de ontwerpvergoeding en Cuypers zou de prijsvraag niet winnen. Dergelijke prijsvragen komen in Nederland niet meer voor, wellicht door het gebrek aan prijsvragen voor prestigieuze opdrachten, maar elders komen ze nog weleens voorbij. In 2014 maakten 1715 architecten een volledige inzending inclusief maquette voor de prijsvraag voor het Guggenheim Museum Helsinki, terwijl realisatie van het winnende plan bij voorbaat onzeker was. De internationale, tweejarige prijsvraag European voor jonge architecten heeft in alle deelnemende Europese landen na 2000 niet noemenswaardig geresulteerd in een opdracht.

Om de impasse te doorbreken en de prijsvraagcultuur op gang te krijgen ontwikkelde Architectuur Lokaal in 2014 een nieuw type prijsvraag onder de noemer Open Oproep op basis van Visie.¹⁰ Deze vereenvoudigde procedure voldoet aan de Europese aanbestedingsregels, met inbegrip van het principe van de 'voorselectie' die geldt bij de niet-openbare aanbesteding. De visie-prijsvraag verloopt in twee rondes. Na een informatiebijeenkomst bij de start van de prijsvraag wordt in de eerste ronde een beperkte visie op de opgave met referentiebeelden aan de deel-

7 Han van de Wetering, 'Openheid en ruimdenkendheid: de Zwitserse prijsvraagcultuur als inspiratiebron', ArchiNed, 15 april 2016.

8 Bij aanbesteden geldt het beginsel van proportionaliteit; de eisen en voorwaarden van een aanbesteding moeten in redelijke verhouding staan tot aard en omvang van de opdracht. De Gids Proportionaliteit, wettelijk verplicht te volgen richtsnoer, geeft hier invulling aan, zie www.ontwerpedstrijden.nl/kompas/

9 Wouter van Noort, 'Meer vernieuwing? Schrijf prijsvragen uit', NRC, 26 februari 2016.

10 **Kompas bij Prijsvragen** is ontwikkeld vanuit het werkprogramma **Opdrachtgeverschap en Omgevingsrecht** uit de **Actieagenda Werken aan Ontwerpkracht (AAARO)** en wordt onderschreven door rijkoverheid, VNG en brancheorganisaties.

nemers gevraagd, dus geen volledig uitgewerkte schetsontwerpen waarvoor niet wordt betaald. Deelname in multidisciplinaire teams wordt aanbevolen; samenwerkingsverbanden van ontwerpers met installateurs, constructeurs, kunstenaars, financiering, producenten, filosofen en zorgspecialisten kijken op een andere manier naar opgaven en mogelijkheden dan institutionele opdrachtgevers, die architectuur nog vaak zien als niet meer dan een mooi plaatje. Bij uitwerking van de meestal vijf geselecteerde plannen die hierop volgt in de tweede ronde, wordt een ontwerpvergoeding verstrekt, is overleg met opdrachtgevers mogelijk en krijgen financiers een goed beeld van waar ze in kunnen investeren.¹¹ De procedure is erop gericht om aan de winnende ontwerper een opdracht tot realisatie te verstrekken. De Open Oproep op basis van Visie is één van de vijf typen prijsvragen die onderdeel uitmaken van de digitale handleiding Kompas bij Prijsvragen, die voor iedereen kosteloos beschikbaar is op de website ontwerpwedstrijden.nl.¹² Een ander type is de Open Oproep op basis van Portfolio, waarbij ontwerpers worden geselecteerd voor uitwerking op basis van hun portfolio.¹³

Het valt op dat, sinds de introductie van Kompas bij Prijsvragen, de belangstelling voor prijsvragen aanzienlijk toeneemt. Dat heeft natuurlijk ook te maken met de behoefte van opdrachtgevers aan nieuwe oplossingen voor urgente vraagstukken die van nieuwe generaties ontwerpers worden verwacht. De opzet van met name de visie-prijsvraag wordt door iedereen gewaardeerd. De visies bieden een bron van informatie over mogelijkheden en de stand van collectieve kennis over het vraagstuk en vormen een bron van communicatie, waarbij bijvoorbeeld ook omwonenden kunnen worden betrokken. De winnende inzendingen worden steeds vaker uitgevoerd. Een voorbeeld is de Prins Clausbrug, waarvoor de gemeente Dordrecht aanvankelijk een aanbesteding wilde uitschrijven. De gemeente stak zijn nek uit met een visie-prijsvraag en krijgt er een zeer innovatieve brug voor terug van een architect die deze brug nooit had kunnen maken als hij aan de eisen van een reguliere aanbesteding had moeten voldoen.¹⁴ De buitensporige inspanningen die voorheen aan architecten werden gevraagd hadden als gevolg dat velen van hen waren afgehaakt bij architectenselecties, maar bij de vereenvoudigde prijsvragen volgens (de digitale formats van) Kompas neemt ook bij hen de belangstelling weer toe.¹⁵ Dat leidt dan weer tot grotere interesse in de gang van zaken bij prijsvragen én aanbestedingen bij jongeren. De masterclass creatief ondernemerschap Hoe kom ik ertussen?, die Architectuur Lokaal organiseert om hen bekend te maken met selectieprocedures is meermaals overtekend.¹⁶

Hoewel de ontwerpvergoedingen vaak nog (te) laag zijn en er bij de uitvoering van winnende ontwerpen nog veel belemmeringen van het niveau 'kan niet, mag niet' worden opgeworpen, doen goede voorbeelden volgen. Of er in Nederland werkelijk een wedstrijdcultuur zal ontstaan is wellicht minder van belang dan de betekenis van elke prijsvraag op zichzelf. Architectuur mag de laatste jaren aan inflatie onderhevig zijn geweest, er moeten problemen worden opgelost.¹⁷ Ontwerpend onderzoek wordt steeds vaker gezien als hét middel in het voortraject. Dat is niet alleen van belang bij prijsvragen, maar bijvoorbeeld ook bij het formuleren van ambities voor omgevingsvisies, waarbij in samenspraak met belanghebbenden gericht wordt gezocht naar zowel overeenstemming als dilemma's en conflicten.¹⁸ Dan is het de opgave om intelligente oplossingen te vinden, waarin de menselijke maat wordt herkend.

11 Voor Stichting Werelderfgoed Kinderdijk was een prijswinnend plan de basis om financiering voor realisatie te kunnen werven; dat doel is bereikt.

12 Het doel van Kompas is vereenvoudiging, transparantie en het beperken van de kosten voor alle betrokkenen.

13 Deze prijsvraag is gebaseerd op de Vlaamse Open Oproep.

14 Cilly Jansen, 'Nieuwe kansen voor jonge architecten', De Volkskrant, 25 juli 2015.

15 Kirsten Hannema, 'Patch 22', De Volkskrant, 8 juli 2016, p. V17.

16 Een initiatief van Architectuur Lokaa in het kader van AAARO en Meerjarenprogramma Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

17 'The perspective professional: architecture as the art of seeing', Lara Schrijver, Forum 09-2015 pp. 9-14.

18 Zie <http://mijnomgevingsvisie.nl/handreikingen/methodiek/handreikingen/>

Essays

- Maatschappelijke opgaven als ontwerpvraagstukken
Cilly Jansen/Indira van 't Klooster
- Architectuurbeleid in Nederland: vrijplaats of vrije markt?
Lara Schrijver
- Omgevingsvisies
Vincent Kompier
- Prijsvraagcultuur
Cilly Jansen

Leadpartners

- Academies van Bouwkunst
- Architectuur Lokaal
- College van Rijksadviseurs
- Internationale Architectuur Biennale Rotterdam
- Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
- TU Delft
- De Gouden Piramide
- Ruimte-OK

Academies van Bouw- kunst

Heeft u al een Chief Design Officer?

Tekst Sander Woertman

Ontwerp is een vitaal onderdeel van elke toekomstvisie. Juist om complexe processen in kaart te kunnen brengen, helpt het de mogelijkheden te visualiseren. Tijd dat gemeenten, net als bedrijven een Chief Design Officer aanstellen, aldus Eric Frijters, lector van Future Urban Regions.

Het lectoraat Future Urban Regions (FUR) is een uitwerking van het 'Netwerkprogramma Ontwerpopleidingen' binnen de AAARO waarin nadrukkelijk wordt gezocht naar samenwerkingsvormen tussen onderwijsinstellingen en de lokale en regionale overheid. Ontwerpend onderzoek wordt daarbij ingezet als middel om de vraag scherp te krijgen en de ruimtelijke impact ervan inzichtelijk te maken. De grootste uitdaging waar Frijters en zijn team zich aan het begin van het lectoraat voor gesteld zagen, was ontwerpend onderzoek als discipline op de kaart te krijgen. We willen dat het in de toekomst normaal is om ontwerpers in een vroeg stadium aan tafel te hebben als grote maatschappelijke vraagstukken worden besproken. Met ontwerpend onderzoek kun je de vraag in een vroeg stadium scherp krijgen. In die zin werken ontwerpers anders dan consultants, die juist de vraag als uitgangspunt nemen en daarop voortborduren. Ontwerpend onderzoek biedt daarnaast veel handvatten om praktisch aan de slag te gaan met eindgebruikers en buurtbewoners. Dat leidt tot echte samenwerking. Daardoor hoef je als gemeente bijvoorbeeld niet veel tijd en geld te investeren om een participatieproces op te zetten. Dat vraagt van gemeentes wel een andere houding. Ze moeten het ontwerpend onderzoek echt omarmen als instrument.'

De onderzoekende rol vraagt van ontwerpers het nodige. 'Als je als serieuze partner wilt worden

gezien, moet je je ook als zodanig kunnen opstellen en goed werk afleveren. Ontwerpend onderzoek is een echt vak, waarover we kennis blijven ontwikkelen.' Daarnaast zijn de vraagstukken waar ontwerpers een bijdrage aan kunnen leveren de laatste jaren enorm veranderd. Om die twee constatering te adresseren, gaan we in ons lectoraat zoveel mogelijk de verbinding aan met de eindgebruikers.

De afgelopen vier jaar is het lectoraat inhoudelijk en organisatorisch opgetuigd. Er is een begin gemaakt met de kennisontwikkeling en het vinden van de vragen bij opdrachtgevende partijen. De eerste resultaten zijn opgeleverd. De komende vier jaar zullen in het teken staan van productie: het opleveren van resultaten naar aanleiding van samenwerkingen met eindgebruikers en overheden aan vraagstukken. Ook komen er een paar grote vraagstukken aan waar ontwerpend onderzoek een grote rol in speelt. 'De nieuwe Omgevingswet is daar een van. Gemeenten hebben nog geen idee wat daar de consequenties van zijn en hoe ze ermee om moeten gaan.'

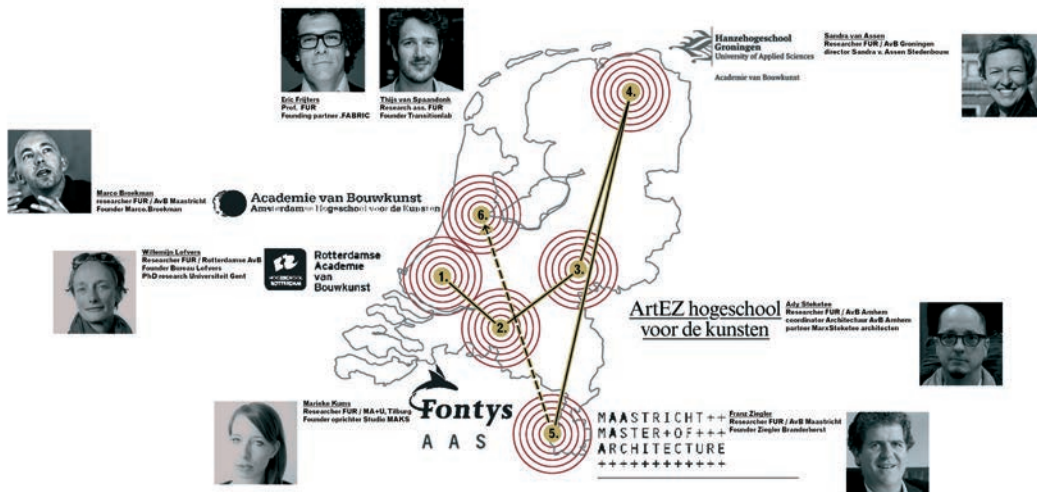
Frijters ziet een toekomst voor ontwerpend onderzoek. 'De interesse voor ontwerp in de breedste zin van het woord is groter dan ooit. Grote bedrijven, maar ook steden, stellen een CDO aan, een Chief Design Officer. Immers een goed ontwerp verkoopt zichzelf. Ontwerpend onderzoek faciliteert bovendien een interactief proces waarin ieders inbreng inzichtelijk wordt gemaakt. Het helpt ook om voorbij de eigen grenzen te kijken. Vaak kun je met tien gemeenten veel meer bereiken dan als afzonderlijke gemeente. Daarnaast is het simpelweg leuker om via ontwerpend onderzoek naar vraagstukken te kijken.'

De stofwisseling van de gezonde stad

Ontwerpend onderzoek in de praktijk

Het kenniscentrum Future Urban Regions (FUR) is gelieerd aan de zes Nederlandse Academies van Bouwkunst en onderzoekt stedelijke (eco)systemen en vernieuwende ontwerpmiddelen voor de bestaande stad. Het lectoraat vertaalt deze doelstelling om onderzoek, ontwerp en beleid te verbinden in drie pijlers voor kennisontwikkeling: gezonde verstedelijking, ontwerpdenken en testruimte. Vanuit een veranderend begrip van (ruimte)gebruik verkent zij de mogelijkheden om door middel van ontwerp correcties aan te brengen in de stad die leiden tot een verbeterde milieuprestatie, economische situatie en sociaal-culturele participatie.

Nationale spreiding FUR

FUR buigt zich in hoofdzaak over drie vragen: wat is gezonde verstedelijking, hoe doe je ontwerpend onderzoek en wie heb je nodig om ideeën over gezonde stedelijkheid te realiseren?

FUR ontwikkelt dus kennis over en productieve strategieën voor gezonde verstedelijking. Daarnaast onderzoekt en ontwikkelt FUR methoden en technieken voor ontwerpend onderzoek die relevant zijn voor de disciplines voor ruimtelijk ontwerp en zijn gericht op productieve strategieën voor gezonde verstedelijking. Door middel van ontwerpend onderzoek simuleert en test FUR ruimtelijke hypothesen in studio omgevingen en werkt samen met regionale en lokale partners op concrete ruimtelijke vraagstukken om relevante denkmodellen en oplossingen voor gezonde verstedelijking te genereren.

Studio simulation

Through research by design FUR collaborates and builds capacity with regional and local partners on concrete spatial challenges to generate relevant thinking models and solutions for healthy urbanism.

Healthy urbanism

FUR develops knowledge on and productive strategies for healthy urbanism.

Design thinking

FUR investigates and develops methods and techniques for research by design that are relevant for the spatial design disciplines and focus on productive strategies for healthy urbanism.

Drie onderzoekslijnen FUR

De pijler gezonde verstedelijking onderscheidt zes subcategorieën van uitdagingen die stedelijke regio's de komende decennia zullen bezigheden. Deze zes thema's zijn verdeeld over de zes onderzoekers aan de verschillende Academies. Bij elkaar schragen deze zes transitievraagstukken het brede begrip gezonde verstedelijking: veerkrachtige infrastructuur, duurzame energie, materialencyclus, vitale economie, gezond leven en sociaal-culturele verbondenheid.

Het ontwerpen van en aan het thema veerkrachtige infrastructuur leunt sterk op het begrip hoe water-, afval-, energie-, verkeer- en voedselstromen werken. Hoe wordt het mogelijk om een stad ook onder extreme omstandigheden te laten functioneren? Zo koos New York er na de orkaan Sandy niet voor om de stad met een hoge dijk te omringen, maar voor de combinatie 'weerstand, vertraging, opslag en afvoer'.

Het thema duurzame energie concentreert zich op de wijze waarop fossiele energiebronnen plaats zullen maken voor hernieuwbare vormen van energievoorziening en welke ruimtelijke impact dat heeft. Verduurzaming – zowel in termen van hernieuwbaarheid als van beperking van de uitstoot van broeikasgassen – is immers essentieel. En dat kan, laat bijvoorbeeld de Duitse gemeente Saerbeck zien, waar bottom-up duurzame energie wordt opgewekt.

De aarde is een open systeem als het gaat om energie, maar dat geldt niet voor de grondstoffen: op is op. Een circulaire economie, waarin ketens zijn gesloten en grondstoffen worden hergebruikt, is noodzakelijk. Het thema materialencyclus is uit op het circulair vormgeven van lineaire processen. Ook hier is de vraag weer hoe ruimtelijke interventies dit proces kunnen helpen en versnellen. Moeilijk? Jarenlang werd het zwembad Tropicana in Rotterdam niet meer gebruikt, totdat vrijwilligers in de verlaten, vochtige kelders paddenstoelen gingen kweken op basis van koffieprut uit de buurt. Dat bleek het startpunt voor een compleet circulaire onderneming.

De moderne stedenbouw is gebaseerd op functiescheiding: vlak voor de Tweede Wereldoorlog verordonneerde het Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM) dat wonen, productie, recreatie en infrastructuur elk hun eigen domein kregen. Dat was misschien een logische reactie op de vervuilde, overbevolkte steden van de industriële revolutie, maar helaas bleek de oplossing heftige bijwerkingen te hebben, zoals het verdwijnen van de productie uit de stad. Nu zowel de productietechnieken als het verkeer veel schoner zijn geworden, ligt de weg open naar gemengde steden en daarmee een vitale economie. Zo laat het voorbeeld van de Highstreets van Londen zien wat voor vitaliteit er schuilt in organisch gegroeide, ouderwetse stadsstraten.

Nu de stad definitief de habitat van de mens is geworden, moet ze niet alleen werk en bescherming bieden, maar ook een gezond leefmilieu, zowel in fysieke als psychische zin. Gezond leven voor mensen, maar ook voor dieren en planten, die steeds vaker hun toevlucht in de stad zoeken, vraagt om nieuwe ruimtelijke strategieën. Een groene stad nodigt uit tot bewegen en recreëren, zorgt voor rust en ontspanning. Dat was bijvoorbeeld in Roombeek, de wijk van Enschede die in 2000 door een vuurwerkcramp werd verwoest, reden om de zoenen-zoef-strook van een school in te richten als renbaan.

De anonieme metropool – zoals bijvoorbeeld het Berlijn van Franz Biberkopf – is net zo'n cliché als de volksbuurt waar de mensen lief en leed delen. Duidelijk is echter wel dat sociale contacten de leefbaarheid versterken en de betrokkenheid van burgers vergroten. Sociaal en cultureel verbonden verkent ondermeer hoe eindgebruikers van de stad zelf invloed kunnen hebben op haar gezonde uitwerking. Het voorbeeld van de Baugruppen in Berlijn laat zien dat het scheppen van collectieve ruimtes spontaan kan bijdragen aan de integratie van vluchtelingen.

Healthy living

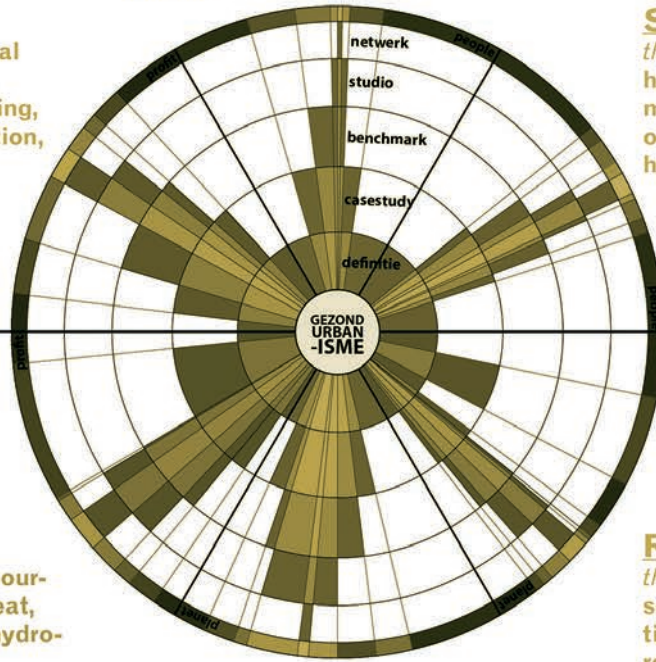
themes: Stable ecosystem, biodiversity, health, demography, prevention, care taking facilities, food, walking and biking ecologies, sports.

Vital economy

themes: circular, varied and vital economy; mobility of people, knowledge and goods; re-shoring, making industries, value creation, learning economy.

Social-cultural connected

themes: socially, culturally and historically connected, solidary communities, participation, influence on urban environment, cultural heritage.

Resilient systems

themes: safe and clean air, water, soil; pollution, accifcation, salination, safety, calamity and dissaster reduction.

PPP (profit, planet, people)

NEXUS (energy, food, water)

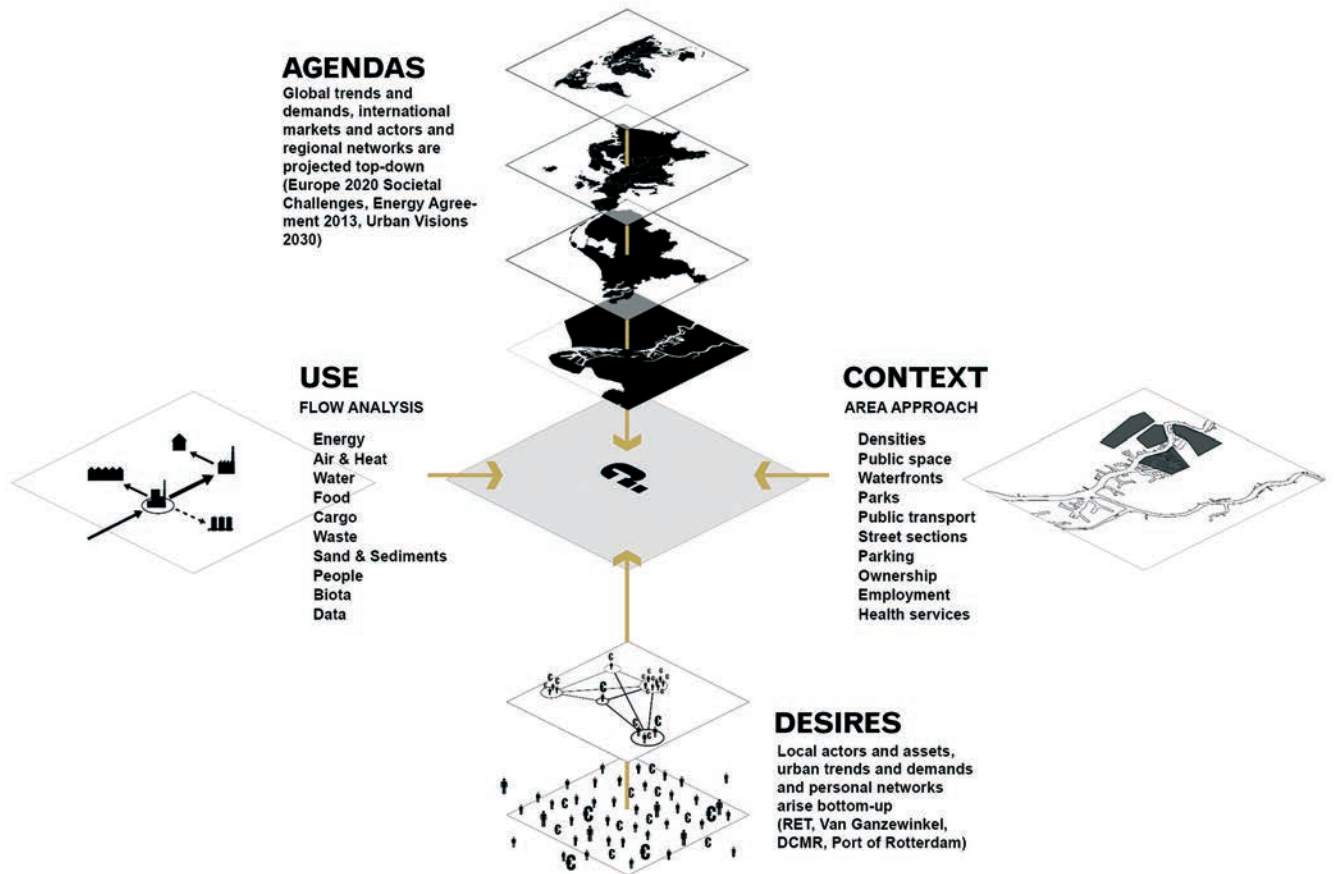
Sustainable energy

themes: sustainable energy resources, energy transition; (rest)heat, electricity, biomass, gas and hydro-power.

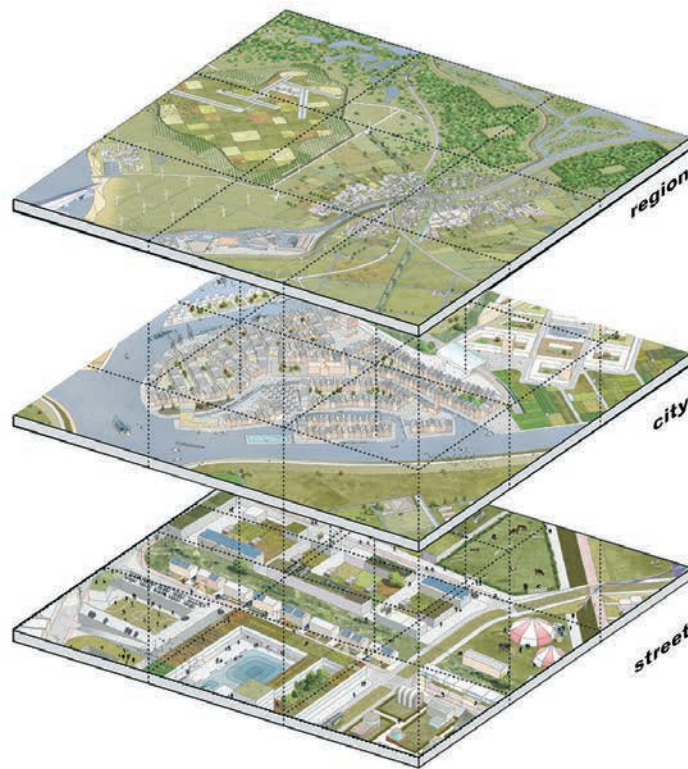
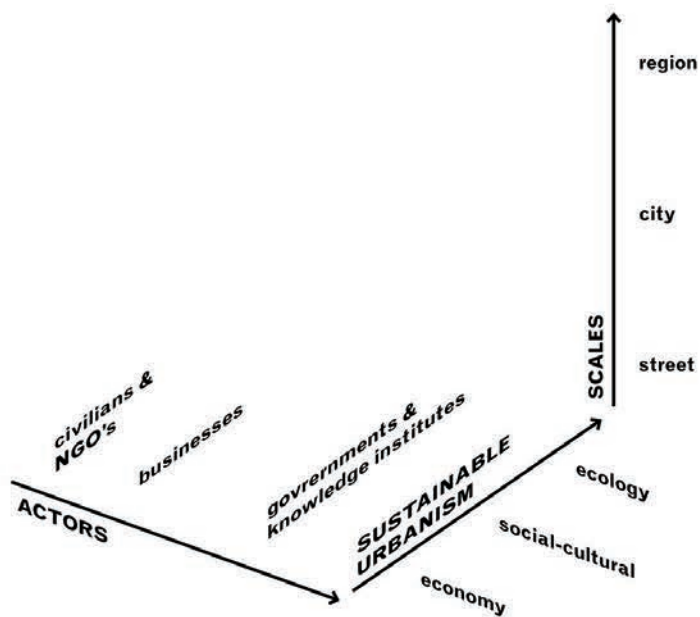
Material balans

themes: availability of raw material and resources, landuse, foodproduction, life cycle analysis, recycling, upcycling.

De zes thema's

Gebruik als nieuw toegevoegde vierde dimensie voor het definiëren van ruimtelijke opgaven

Actoren, duurzame pijlers en schalen

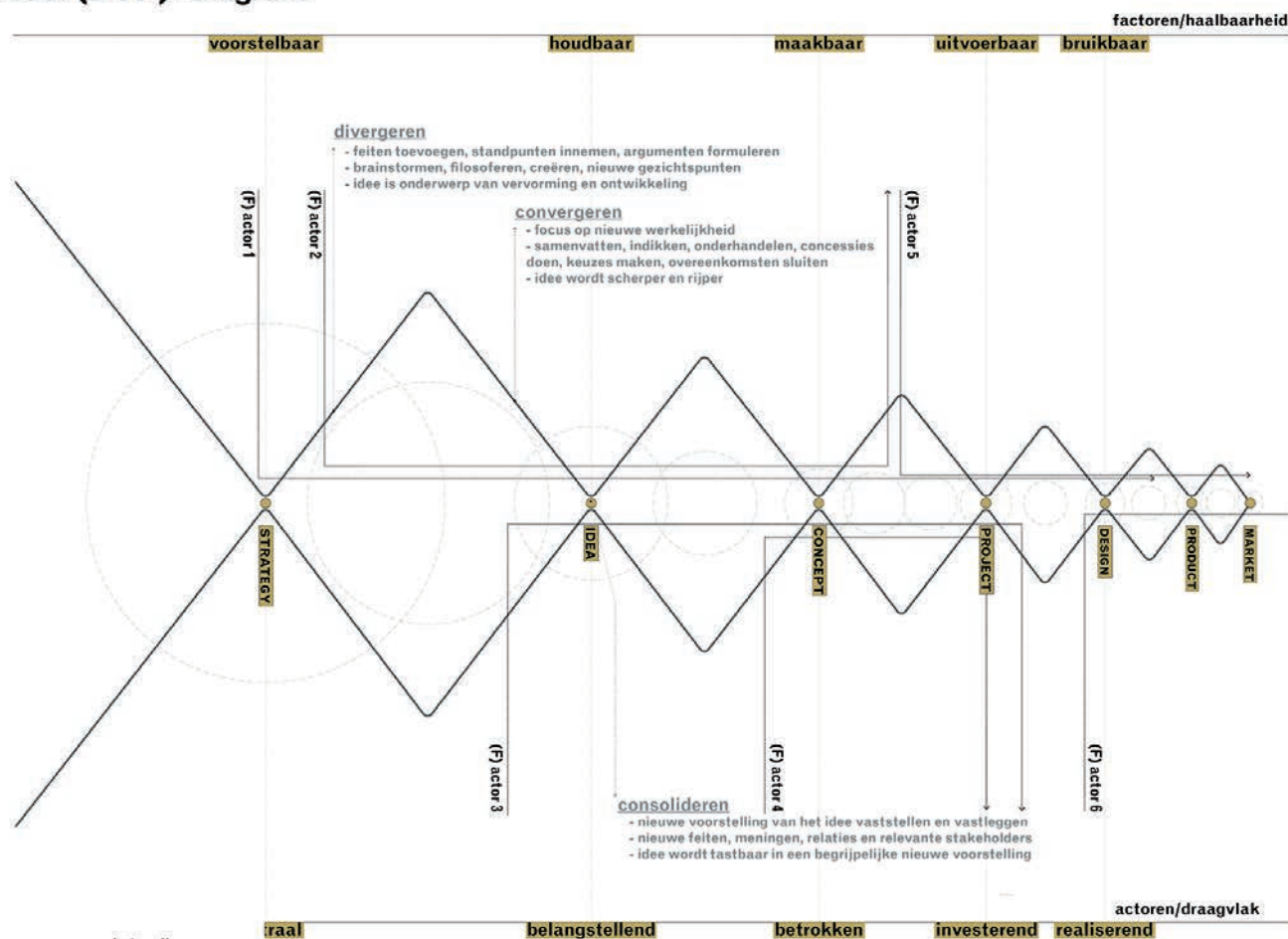
Stedelijke regio's kampen met wicked problems, in elkaar grijpende kluwens van problemen zonder kop en staart. Ondermeer een gevolg daarvan is dat ontwerpers steeds minder vaak een keurig omlijnde, ruimtelijke opdracht krijgen. In plaats daarvan moeten ze de prestaties van het stedelijk systeem als geheel zien te verbeteren. Normaal gesproken levert de confrontatie van top-down-krachten en bottom-up-verlangens, geprojecteerd in een bestaande ruimtelijke context het framework voor het duiden van ruimtelijke opgaven. Nu echter is het aan de ontwerper zelf dus de taak om de vraagstelling helder te krijgen. En dat is waar ontwerpend onderzoek – of iets breder geformuleerd: ontwerpendenken – om de hoek komt kijken. Hier introduceert **FUR** een analyse van gebruik van de stad, als nieuw toegevoegde vierde dimensie voor het definiëren van ruimtelijke opgaven leidt tot een meer exacte duiding. Dat van het probleem en is een aanzet tot effectievere interventies door ontwerp.

FUR doet daarom niet alleen onderzoek naar de vraag 'wat is gezonde verstedelijking', maar nadrukkelijk ook naar het instrument ontwerpend onderzoek, ofwel de vraag: hoe doe je dat? De methoden en technieken worden bij de verschillende Academies in de praktijk getest. Met nieuwe onderzoeksmethoden kunnen we achterhalen hoe de ruimte wordt gebruikt, wat voor prestaties we ervan verwachten en welke slimme koppelingen en allianties nodig zijn om die te verwezenlijken. Ontwerpend onderzoek is een manier om een opgave op tafel te krijgen en tegelijk een coalitie te smeden om ermee aan de slag te gaan. Het is zoeken naar de manier waarop mensen de ruimte gebruiken en naar de juiste schaal om het probleem te omcirkelen en vervolgens aan te pakken.

Een essentieel onderdeel daarbij is het vormen van coalities, of allianties. Coalitievorming is een van de meest ongrijpbare en complexe kanten van het ontwerpend onderzoek. Wie heb je nodig om ontwer-

pend onderzoek te kunnen doen en de uitkomsten vervolgens in actie om te zetten? De bandbreedte bij de zoektocht is groot en een goede analyse van de belangen kan leiden tot onverwachte partners voor lokale en regionale overheden. Zoals verzekeringsmaatschappijen, die door investeringen in de woonomgeving obesitas en andere gezondheidsklachten kunnen terugdringen en daarmee hun uitgaven op termijn kunnen verlagen. Of leasemaatschappijen met elektrische auto's, die hun accu's ter beschikking stellen om energie van het grid op te slaan – zo kun je het transport- en het energienetwerk aan elkaar knopen.

Design Thinking Proces (DTP) - diagram

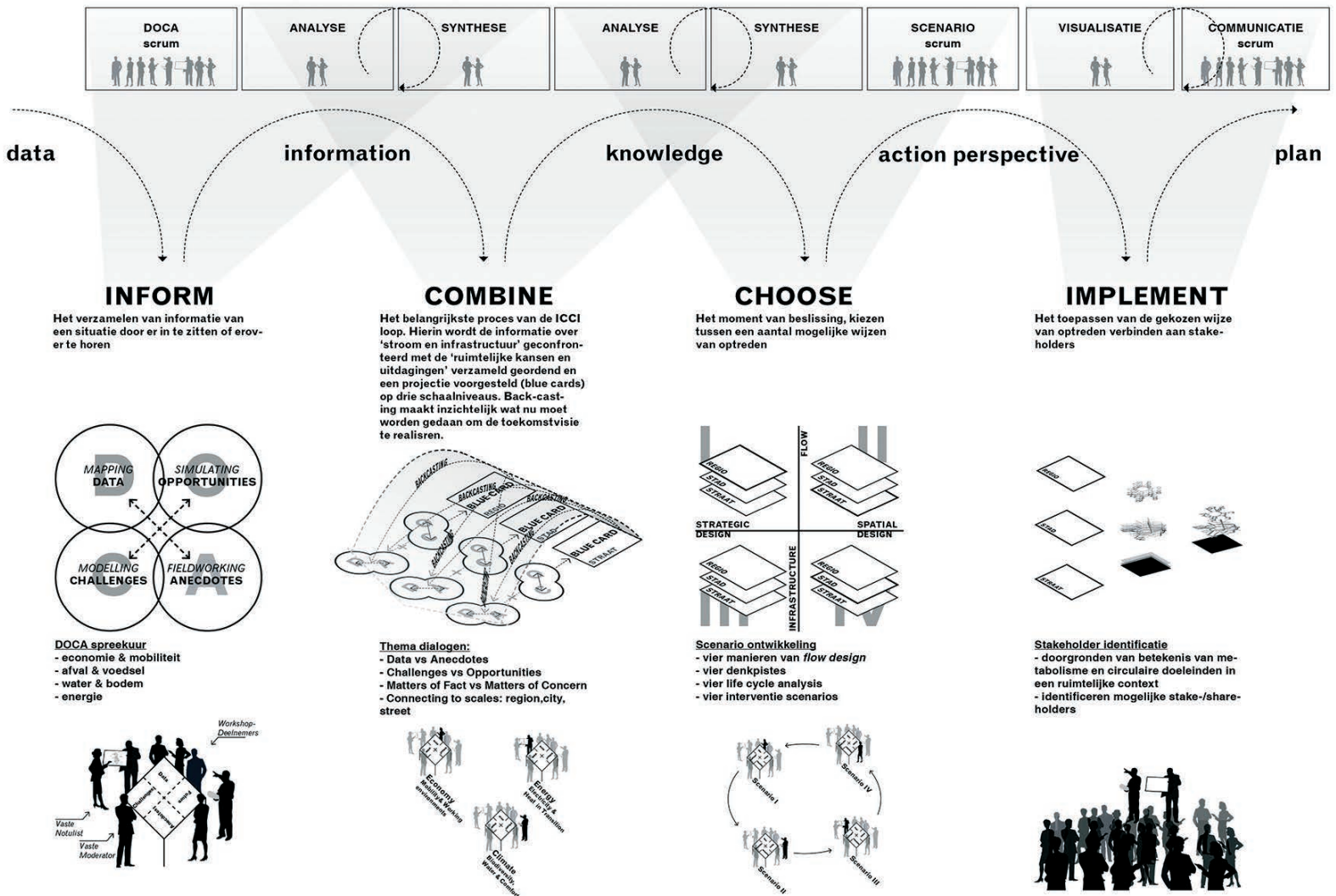

bron
Bekkering, T., J. Walter, Management van processen; het realiseren van complexe initiatieven, 2001. FABRIC, Nieuwe Markten Benadering, 2012. Bewerking door lectoraat Future Urban Regions, 2014.

Coalities verschillen, afhankelijk van de opgave, ambitie en schaal, maar vooral van de fase waarin het proces zich bevindt. Ook de rol van het ontwerp en van de ontwerper varieert daarmee. In het vinden van de juiste coalitie is het zoeken naar de juist schaal op zijn zachtst gezegd geen sinecure. Collectieve voorzieningen voor duurzame energie zijn bijvoorbeeld veel goedkoper dan individuele oplossingen, maar tegelijk frustreren ze experimenten, innovatie en betrokkenheid.

Ontwerpers kunnen een belangrijke rol spelen bij de aanpak van wicked problems. Dat is echter geen gemakkelijke, snelle of solitaire opgave, maar een activiteit die vraagt om multidisciplinaire

samenwerking, geduld, reflectie en doorzettingsvermogen. FUR heeft diverse methoden en technieken ontwikkeld om het proces van ontwerpend onderzoek op een gestructureerde manier te laten verlopen. Deze methoden zijn in verschillende modellen gegoten. Ontwerpend onderzoek is een fantastisch hulpmiddel om stedelijke systemen te doorgronden, kansen op te sporen om ze te verbeteren en – misschien wel het allerbelangrijkst – het kan een instrument zijn om partijen bij elkaar te brengen en samen te laten werken.

Archi- tectuur Lokaal

Prijsvragen dragen bij aan innovatie op lokaal niveau

Tekst Sander Woertman

Architectuur Lokaal bestaat sinds 1993, maar decentralisatie vanuit de overheid maakt het werk, dat aanvankelijk vooral op gemeentebestuurders was gericht, steeds relevanter voor andere opdrachtgevers. De stichting is erop gericht om het opdrachtgeverschap te professionaliseren op het gebied van ruimtelijk ontwerp. De afgelopen jaren is veel bijgedragen aan betere procedures voor het selecteren van ontwerpers. Door te zorgen voor een kentering in de manier waarop gemeenten en andere opdrachtgevers prijsvragen uitschrijven, wordt anders gekeken naar wat ontwerp kan betekenen.

Terwijl het doel van Architectuur Lokaal steeds hetzelfde is gebleven, leiden veranderingen in de samenleving telkens tot subtiele maar belangrijke veranderingen in de agendapunten. Ook nieuw architectuurbeleid is zo'n verandering. Architectuur Lokaal is, net als andere leadpartners, niet alleen uitvoerder van beleid, maar ook een gesprekspartner van de ministeries bij de totstandkoming ervan. Daarbij maakt Architectuur Lokaal een vertaalslag van architectuurbeleid naar de praktijk – en andersom.

'Grote vooruitgang die we hebben geboekt gaat over het besef van de mogelijkheden die ontwerp kan bieden. Dat zien we bijvoorbeeld concreet terug in wat je voorzichtig een 'prijsvraagcultuur' kunt noemen, zoals die elders in Europa bestaat. Prijsvragen waren in Nederland jarenlang nauwelijks een serieuze optie', aldus Cilly Jansen, directeur van Architectuur Lokaal. 'We hebben formats ontwikkeld waarmee opdrachtgevers eenvoudiger procedures kunnen opstellen, zodat ze zich echt kunnen concentreren op de ambities achter hun opgaven.' Volgens Jansen was dit alleen mogelijk vanuit de onafhankelijkheid van de stichting, die altijd tussen partijen inzit en zelf nooit belanghebbende is. Dat is de

enige manier om vanuit de inhoud te adviseren bij bouwprojecten en instrumenten te kunnen ontwikkelen die door alle partijen worden gedragen. 'Door jarenlang continuïteit te bieden bij de ondersteuning bij architectenselecties zien we dat er echt iets verandert. De actuele opgaven vragen om nieuwe oplossingen, en dan is het belangrijk dat nieuwe generaties ontwerpers daarbij worden betrokken. Dat zien opdrachtgevers steeds meer in, en daarvoor kunnen prijsvragen echt een uitkomst zijn.'

De afgelopen vier jaar werkte Architectuur Lokaal mee aan de organisatie van twaalf prijsvragen; de meeste winnende plannen worden daadwerkelijk uitgevoerd. Dat is een beter resultaat dan in de afgelopen vijftien jaar. Het zijn vooral opgaven die rond maatschappelijke thema's spelen, zoals zorg en sociale huisvesting, maar ook grootschalige waterinfrastructuur. 'Prijsvragen worden zo langzamerhand een reëel alternatief voor aanbestedingen, met een innovatiever ontwerpklimaat als resultaat. Daar blijven we stevig op inzetten.'

Architectuur Lokaal richt haar vizier ook op de omgevingsvisies, die vanaf 2019 verplicht zijn. 'Niet op het maken van die visies zelf, maar juist op wat daaraan vooraf zou moeten gaan: wat kunnen de ambities zijn waarop gemeenten en provincies hun visies gaan baseren? Net als bij de prijsvragen, gaan we ook hier uit van ontwerp. We zetten in op verbeelding en communicatie. Ontwerpers kunnen de opgaven die er spelen in gemeenten geweldig goed verbeelden en laten zien wat de mogelijkheden en keuzes kunnen zijn. De werkmethodes die we met ons Atelier ZZ hebben ontwikkeld leveren mooie resultaten op, die iedereen begrijpt.'

Prijsvragen

In 2013 introduceerde Architectuur Lokaal een vereenvoudigde procedure voor ontwerpprijsvragen in twee rondes die voldoen aan Europese en nationale regelgeving. Met heldere, herkenbare procedures probeert Kompas light Prijsvragen een cultuurverandering teweeg te brengen bij alle opdrachtgevers die ertoe leidt dat regelgeving wordt ingezet als middel om innovatie tot stand te brengen vanuit gezamenlijk gedragen ambities, zonder daarbij geld te verspillen. De belangstelling voor prijsvragen bij gemeenten en andere uitschrijvers neemt toe. Waar Architectuur Lo-

kaal in de jaren 2000-2013 nog betrokken was bij de organisatie van gemiddeld anderhalve prijsvraag per jaar, werden dat er sindsdien jaarlijks vijf. De meeste winnende plannen worden uitgevoerd; dat was in de afgelopen decennia nauwelijks het geval.

Open Oproep Gezinsappartementen

Uitschrijver gemeente Rotterdam (2015)

Opgave appartementen voor gezinnen in de stad op een centraal gelegen woningbouwlocatie

Inzendingen 1e ronde: 149 deelnemers

2e ronde: uitwerking 5 visies

Winnaar Laurens Boodt i.s.m. AM en Bartels ingenieursbureau

Vergoedingen uitwerking 4 niet-winnende visies elk € 5.000

Vervolg grondreserveringsovereenkomst winnaar, realisatie op de Lloydpier

De Rotterdamse toren van Babel, Laurens Boodt i.s.m. AM en Bartels Ingenieursbureau

Open Oproep Bevrijd wonen. Jouw Tiny House in Almere

Uitschrijver gemeente Almere (2016)

Opgave compacte, betaalbare en maakbare wooneenheid van maximaal 50 m²

Inzendingen 245 deelnemers (in 3 categorieën)

Winnaars 25 inzendingen, 18 runners up

Vergoedingen geen

Vervolg grondreserveringsovereenkomst 25 winnaars, realisatie bij BouwEXPO 2016-2017

Our House, Robbert van der Lee

Open Oproep A Home away from Home

Uitschrijver COA i.s.m. Rijksbouwmeester (2015)

Opgave innovatieve oplossingen voor huisvesting van asielzoekers

Inzendingen 1e ronde: 366 deelnemers (in 2 categorieën), 2e ronde: uitwerking 12 visies

Winnaars Haiko Meijer (Onix NL) / Jurrian Knijtijzer (Finch Building bv) / Anneloes de Koff, Pieter Stoutjesdijk en Rik Tuithof (studio Rik Tuithof) / Bram Zondag & Arjan de Nooijer / René van Zuuk (René van Zuuk Architecten)

Vergoedingen uitwerking 12 visies elk € 2.500, prijzengeld 6 winnaars elk € 10.000

Vervolg uitwerking winnende inzendingen tot een prototype, tegen vergoeding. Naar locaties voor realisatie wordt gezocht

Solar Cabin, Dak onder de zon, Bram Zondag & Arjan de Nooijer

Open Oproep Prins Claus- brug Dordrecht

Uitschrijver gemeente Dordrecht (2014)

Opgave innovatieve langzaamverkeersbrug van 120 meter over het Wantij die het historische stadscentrum en herontwikkelingsgebied Stadswerven verbindt

Inzendingen 1e ronde: 126 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 5 visies

Winnaar René van Zuuk (René van Zuuk Architecten) i.s.m. ABT

Vergoedingen uitwerking 5 visies elk € 12.500

Vervolg in uitvoering, oplevering 2018

Dordtse Nereide, René van Zuuk

Open Oproep Bezoekers- centrum Werelderfgoed Kinderdijk

Uitschrijver Stichting Werelderfgoed Kinderdijk (2014)

Opgave inrichtingsplan entreegebied tot Werelderfgoedwaardig ontvangstgebied met een bezoekerscentrum

Inzendingen 1e ronde: 132 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 5 visies

Winnaar Dorus Meurs en Michael Daane Bolier (M&DB ARCHITECTEN) i.s.m. ARUP Nederland

Vergoedingen uitwerking 5 visies elk € 5.000

Vervolg in uitvoering, oplevering 2017

Levend erfgoed in de 21e eeuw, Dorus Meurs en Michael Daane Bolier

Open Oproep Herontwikkeling Lommerrijk

Uitschrijver Exploitatiemaatschappij Lommerrijk (2014)

Opgave ontwikkelingsstrategie herontwikkeling Lommerrijk aan de Bergse Plas in Rotterdam, die kan rekenen op breed draagvlak

Inzendingen 1e ronde: 61 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 4 visies

Winnaar Laurens de Boer (ODC Architecture), Donald Marskamp (studio MARS), Harry van der Weijer (Maatwerk in bouwadvies) en Marit Janse (Marit Janse Landschapsarchitectuur)

Vergoedingen 1e prijs € 5.000, 2e prijs € 3.000, gedeelde 3e prijs elk € 1.000

Vervolg pm / realisatie / laatste update mei 2015: bewonersavond

De Collectie Lommerrijk, Laurens de Boer & team

Waterwoningen Wiarda

Uitschrijver Gemeente Leeuwarden (2014)

Opgave ontwerp voor twee of meer hoogwaardige, duurzame waterwoningen

Inzendingen 1e ronde: 37 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 12 visies

Winnaar Architectenbureau Robin Kerssens en IM Architects

Vergoedingen 1e prijs € 5.000, 2e prijs € 2.500, 3e prijs € 1.500, publieksprijs € 2000

Vervolg uitvoering 2016

CRAJ (Boat Hüs), Architectenbureau Robin Kerssens en IM Architects

Open Oproep Bouwen op Elkaar

Uitschrijver gemeente Den Haag (2013)

Opgave realiseren van hoogbouw waarbij de ontwikkeling gefaseerd plaatsvindt door steeds andere, zich in de loop der tijd aandienende 'kleinschalige' opdrachtgevers

Inzendingen 1e ronde: 125 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 5 visies

Winnaars Martijn van der Hijden (Martijn van der Hijden architecten), Rick Bruggink en Marta Lachowska (IAA Architecten), Gilbert van der Lee (BREED Integrated Design) en Christa de Vaan (Arup) / Antonio Cannavacciuolo, Jacobien Hofstede en Petra van Trigt (STUDIOHECHT), Johan Galjaard en Jeroen ter Haar (ABT bv), Caspar M. Philippo (Zes X Zes), Diana Gerritsma (MetDT) en Frank Thunnissen (De Bouwer & Partners) / Edwin Paymans (SYNarchi), Pieter Thieme (Bureau Thieme) en Frank de Vries (De Vries Constructiebureau bv)

Vergoedingen € 30.000 prijzengeld voor drie winnaars (ex aequo).

Vervolg de gemeente onderzoekt de mogelijkheden

Licht-lucht-ruimte-vrijheid, team STUDIOHECHT

Duurzaam sporten

Uitschrijver Richard Krajicek Foundation (2012)

Opgave een nieuwe en duurzame filosofie voor toekomstige playgrounds

Inzendingen 52 deelnemers

Winnaar Daryl Mulvihill (dmau), Francesco Garofalo en Barbara Costantino (Open fabric)

Vergoedingen 1e prijs € 5.000, 2e prijs € 2.500, 3e prijs € 1.500

Vervolg niet gerealiseerd

Into the Wild, dmau en Open fabric

WoenselWestWedstrijd

Uitschrijver Woningcorporatie Trudo (2011)

Opgave inventief voorstel voor twee hoekpanden in de wijk Woensel West als bijdragen aan sociale wijkontwikkeling
Inzendingen 1e ronde: 112 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 10 visies voor 2 locaties

Winnaars Bas Termeer / Martin Ondrej & Michal Mihalak (Fusioon.sk architects, Slowakije) Vergoedingen € 5.000 voor niet-gerealiseerd ontwerp

Vervolg opgeleverd 2015

BAKEN MMXII, vintage en arthotel, Bas Termeer

Nieuwe toegangen voor de koppen van de Peperklip

Uitschrijver Vestia Rotterdam (2006)

Opgave volledige verbetering van de zes entrees van woongebouw De Peperklip dat een oplossing biedt voor de huidige problemen, de bewoners een veilige doorgang naar hun woning biedt en goede mogelijkheden aanreikt voor beheer en onderhoud op de langere termijn

Inzendingen 30 deelnemers

Winnaar Ilse Bakker (VVK Architectuur en Stedebouw)

Vergoedingen 1e prijs € 5.000, 2e prijs € 3.000, 3e prijs € 2.000

Vervolg opgeleverd 2007

dccxxxix, Ilse Bakker

Ideeënprijsvraag Luchtbrug tussen Oogziekenhuis Rotterdam en Koninklijke Visio

Uitschrijver Het Oogziekenhuis Rotterdam en Visio Rotterdam (2010)

Opgave een directe verbinding tussen de gebouwen van het Oogziekenhuis Rotterdam en Visio Rotterdam in de vorm van een luchtbrug

Inzendingen 64 deelnemers

Winnaar Rogier Groeneveld (Mens als Maat)

Vergoedingen 1e prijs € 6.000, 2e prijs € 4.000, 3e prijs € 2.000

Vervolg niet gerealiseerd

Verbindend ornament, Rogier Groeneveld

Prijsvraag Een boerderijenfamilie voor de Overdiepse Polder

Uitschrijver Provincie Noord-Brabant (2010)

Opgave ideeën voor nieuwe boerderijen op terpen die bij elkaar passen op basis van het principe van 'eenheid in verscheidenheid' als inspiratiebron voor de uiteindelijke opdrachtgevers (toekomstige bewoners) en het lokale bestuur

Inzendingen 1e ronde: 14 deelnemers, 2e ronde: uitwerking 5 visies

Winnaar Allart Vogelzang (Onix)

Vergoedingen uitwerking 5 visies, elk € 5.000; 1e prijs € 7.500, 2e prijs € 5.000, 3e prijs € 2.500

Vervolg in 2015 heeft Onix samen met de bewoners een ambitiesdocument opgesteld

Bijschrift

Prijsvraag Nieuwbouw fietsenstalling Ringstede

Uitschrijver Gemeente Nieuwegein (2010)

Opgave een aantrekkelijke fietsenstalling als passende entree tot de nieuwe binnenstad

Inzendingen 43 deelnemers

Winnaar Annemiek Bleumink en Donald Osborne

Vergoedingen 1e prijs € 2.500, 2e prijs € 1.500, 3e prijs € 1.000

Vervolg opgeleverd 2011

Fietsenstalling R400, Annemiek Bleumink en Donald Osborne

College van Rijks- adviseurs

CRa

College van Rijksadviseurs

‘Buitenlanders zijn jaloers op autonome de positie van architectuur in Nederland’

Tekst Sander Woertman

Rijksbouwmeester Floris Alkemade signaleert dat samenwerking tussen ontwerpers en bestuurders leidt tot meer visie en strategisch inzicht op lokaal niveau.

‘In mijn vorige leven als partner bij OMA heb ik weinig meegekregen van het architectuurbeleid,’ aldus Floris Alkemade. ‘Dat kwam voor een groot deel omdat ik vaak in het buitenland was. Ik heb wel gemerkt dat architectuur buiten Nederland dermate politiek is, dat het zich niet laat vangen in beleidsnota’s. Projecten zijn kindjes van politici en kennen eenzelfde cyclus. Buitenlanders kijken dAAAROm vaak met enige mate van jaloezie naar Nederland, waar architectuur een autonomere positie heeft in het politieke spel’.

Tegelijkertijd heeft de Nederlandse aanpak een keerzijde, signaleert Alkemade. ‘Je ziet dat veel ruimtelijke plannen in afgezwakte vorm een plek krijgen in lokaal beleid omdat er noodzaak tot consensus is tussen politieke partijen. Ruimtelijke ordening wordt gezien als een mijnenveld, de grootste zorg lijkt te zijn om zodanig te laveren dat de politiek zich niet de neus stoot. Politici zouden wat dat betreft veel meer lef kunnen tonen, anders krijg je niet de kwaliteit van het oorspronkelijke plan gerealiseerd. Ik zou willen dat lokale bestuurders meer visie en strategisch inzicht op dit vlak ontwikkelen. Nauwere samenwerking met de ontwerpwereld is dan een vereiste.’

Dit laatste lijkt de gemene deler te zijn bij alle leadpartners die betrokken zijn bij de uitvoering van

de AAARO. Allemaal hebben ze zich de afgelopen jaren hard gemaakt om opdrachtgevende partijen duidelijk te maken wat het oplevert als in een vroeg stadium gebruik wordt gemaakt van de expertise van ontwerpers. De ondertitel van de Actieagenda, Werken aan Ontwerpkracht, is vooral aanleiding de kracht van ontwerp duidelijk te maken aan de buitenwacht.

Tijdens het gesprek zet Alkemade meerdere malen een leadpartner van de AAARO op het voetstuk. Het betrekken van partners bij de Actieagenda is volgens hem een goede ontwikkeling. ‘Het helpt om het beleid uit de abstractie te halen en de doelstellingen en de kennis die opgedaan wordt te verspreiden naar de markt. De leadpartners zijn receptoren die voelen wat er in de markt speelt in bepaalde regio’s. Dat maakt het architectuurbeleid tegelijkertijd veel toepasbaarder.’

Toen de Actieagenda in 2012 werd gelanceerd, zat de architectuur nog in een diep dal als gevolg van de economische crisis. Het zorgde voor een identiteitscrisis van het vak. ‘We zijn de afgelopen vier jaar bezig geweest onszelf te herpositioneren als beroepsgroep. Direct na de crisis zocht de branche de oplossing in meer marktgericht bouwen. De afgelopen vier jaar hebben we aangetoond dat we vanuit onze maatschappelijke betrokkenheid een onmisbare partij zijn bij ruimtelijke kwesties van gebouw tot stad. De AAARO heeft dat op verschillende manieren naar de markt gebracht.’

Gevraagd naar zijn ideeën voor de komende vier jaar architectuurbeleid, komt Alkemade goed op stoom. Nog meer maatschappelijke betrokkenheid tonen, is zijn voorname doel. ‘Ontwerpers moeten vooraan staan in het maatschappelijke debat. Zij moeten de verbeelders zijn van wat er mogelijk is als je met een slimme bril kijkt naar de grote opgaves die eraan komen, zoals vergrijzing, zorg en de tweedeling in de bevolking’. Vanuit mijn ervaringen met de Open Oproep A Home Away From Home voor tijdelijke huisvesting, weet ik dat marktpartijen hier behoefte aan hebben. Het architectuurbeleid moet een instrument worden dat een grotere zichtbaarheid heeft en direct inzetbaar is als ergens een urgente kwestie is’.

Het College van Rijksadviseurs (CRa) is een uniek fenomeen. Het is een onafhankelijk adviescollege dat het kabinet gevraagd en ongevraagd adviseert over ruimtelijke kwaliteit. Het bestaat uit drie ruimtelijk ontwerpers die door het Rijk zijn aangesteld om te adviseren over urgente thema's en ontwikkelingen in architectuur, stad, infrastructuur, water en landschap. Het College bestaat sinds 2004, wisselt iedere vier jaar van samenstelling en wordt voorgezeten door de Rijksbouwmeester.

De invalshoek van de adviezen van het College is het streven naar ruimtelijke kwaliteit. De beschikbare ruimte in het intensief benutte Nederland is immers zo schaars en kostbaar, dat aan iedere ruimtelijke ingreep hoge eisen mogen worden gesteld. Het collega stimuleert het zoeken naar de beste ontwerp oplossingen. Het adviseert niet alleen de rijksoverheid maar ook andere betrokkenen bij grote projecten, zoals provincies, gemeenten en waterschappen.

Het College verbindt het vakgebied van ruimtelijke ontwerpers met het domein van de beslissers en opdrachtgevers, en het wordt geconfronteerd met tal van kwesties op het snijvlak van beleid, ontwerp en uitvoering. Het College heeft hierdoor naast een adviserende functie ook een signalerende waarde.

Vier jaar geleden trad het vorige College aan met als motto De techniek van het verbinden. Hieruit spreekt het belang van verbinding en samenhang: alleen door losse plannen, belangen en ingrediënten samen te brengen, kunnen we een aantrekkelijke en betekenisvolle leefomgeving tot stand brengen en behouden. Anders dreigt fragmentatie. Maar het motto benadrukt ook dat het daadwerkelijk realiseren van verbindingen vak-kennis vereist. De techniek van het verbinden staat centraal in het vak van ruimtelijke ontwerpers: architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. De cruciale maatschappelijke vraag, en daarmee ook een kernvraag voor het College, is hoe hun expertise en creativiteit in iedere opgave het best kan worden benut en gewaarborgd.

Deze vraag is de laatste jaren bijzonder actueel geweest. De organisatie van het beleid, het opdrachtgeverschap en het bouw proces is drastisch veranderd. Per saldo werken deze veranderingen een verdere fragmentatie in de hand. De noodzaak van ruimtelijke en maatschappelijke verbinding en kwaliteitsborging wordt steeds groter, maar de uitwerking steeds complexer. Fragmentatie gaat bijna vanzelf, terwijl voor verbinding krachtige en welbewuste inspanningen vereist zijn.

De opdracht van het College van Rijksadviseurs (CRa) is door het kabinet verwoord in de Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp. De leden zijn aangesteld vanuit een eigen departement: Ministerie van Binnenlandse Zaken (Rijksbouwmeester), Ministerie van Infrastructuur en Milieu (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving) en het Ministerie van Economische Zaken en Landbouw (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving). Behalve aan deze departementen adviseert het College aan de uitvoerende rijksdiensten zoals het Rijksvastgoedbedrijf, Rijkswaterstaat, de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.

Het CRa is een multidisciplinair College waarbinnen de verschillende ontwerpdisciplines vertegenwoordigd zijn door de Rijksbouwmeester (architectuur) en twee Rijksadviseurs voor de Fysieke Leefomgeving (landschap, erfgoed, stedenbouw, infrastructuur). De Rijksbouwmeester is de voorzitter van het College.

Het huidige College bestaat uit Floris Alkemade (Rijksbouwmeester), Berno Strootman (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving namens EZ) en Daan Zandbelt (Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving namens IenM). Het College in deze samenstelling is gestart op 1 september 2016.

Het College staat voor integrale kwaliteitsborging binnen ruimtelijke projecten waarbij het Rijk is betrokken. Ruimtelijke kwaliteit raakt aan de kern van ruimtelijke plannen, waar toekomstwaarde, belevingswaarde en gebruikswaarden samenkomen. Het College hanteert een brede definitie van ruimtelijke kwaliteit, waarbij naast integraliteit verbinding en diversiteit kernwaarden zijn. Het College maakt zelf geen ontwerpen of plannen, maar faciliteert de ruimtelijke planvorming. De verbindende blik van de ontwerper staat daarbij steeds centraal.

Young Innovators

Een van de projecten die het CRA heeft uitgevoerd is het project Young Innovators. Met dit project wil het College bijdragen aan een van de thema's uit de AAARO: de snel veranderende positie van ontwerpers in het bouwproces en het ruimtelijk domein. Het project draagt bij aan de zichtbaarheid van innovatieve oplossingen voor urgente inrichtingsopgaven, biedt een podium aan jonge ontwerpers en vervult een ambassadeursrol voor de rol van ontwerpend onderzoek.

Met Young Innovators koppelt het College van Rijksadviseurs jonge, talentvolle vakgenoten aan grote ruimtelijke opgaven zoals herbestemming, duurzame energie-

transitie, nieuwe cultuurlandschappen en de wateropgave. Uit de Archiprix-inzendingen (de beste afstudeerprojecten in architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur) wordt jaarlijks een aantal projecten geselecteerd dat relevant is voor de thema's uit het CRA Werkprogramma. De jonge ontwerpers zijn door het CRA gevraagd in een vervolgoopdracht hun werk te verdiepen. Met de formulering van een concrete ontwerp-opdracht, begeleiding door de rijksadviseurs en door experts vanuit verwante disciplines heeft het CRA de ideeën realistische en praktijkgerichte versterking gegeven. De afgeronde projecten van inmiddels twee lichtingen Young Innovators leveren een belangrijke bijdrage aan het

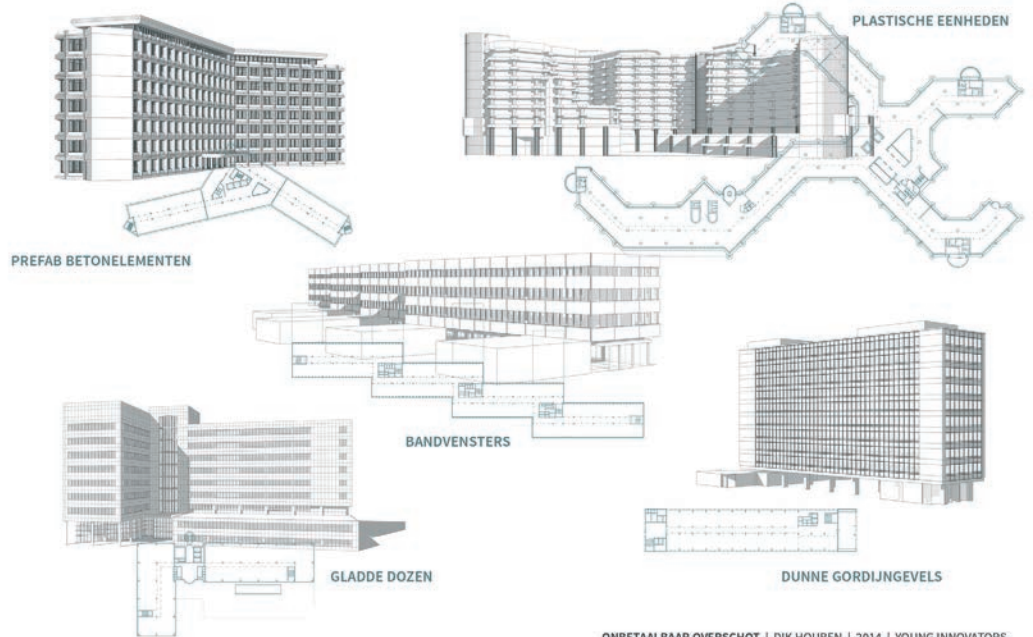
denken over innovatie en duurzaamheid. Zo laten ze zien wat het betekent reststromen en maatschappelijke waarden inclusief te maken bij ruimtelijk-maatschappelijke vraagstukken zoals de wateropgave, energietransitie en voedselzekerheid.

Er zijn inmiddels acht afgeronde Young Innovators projecten. De reeks laat een breed beeld zien van de innovatieve ontwerpkracht van jong talent. Van deze opbrengst is voor het Jaar van de Ruimte een filmpje gemaakt. Momenteel loopt editie III, met drie actuele ontwerp-opgaven die naar verwachting eind 2016 opgeleverd worden.

Onbetaalbaar Overschot

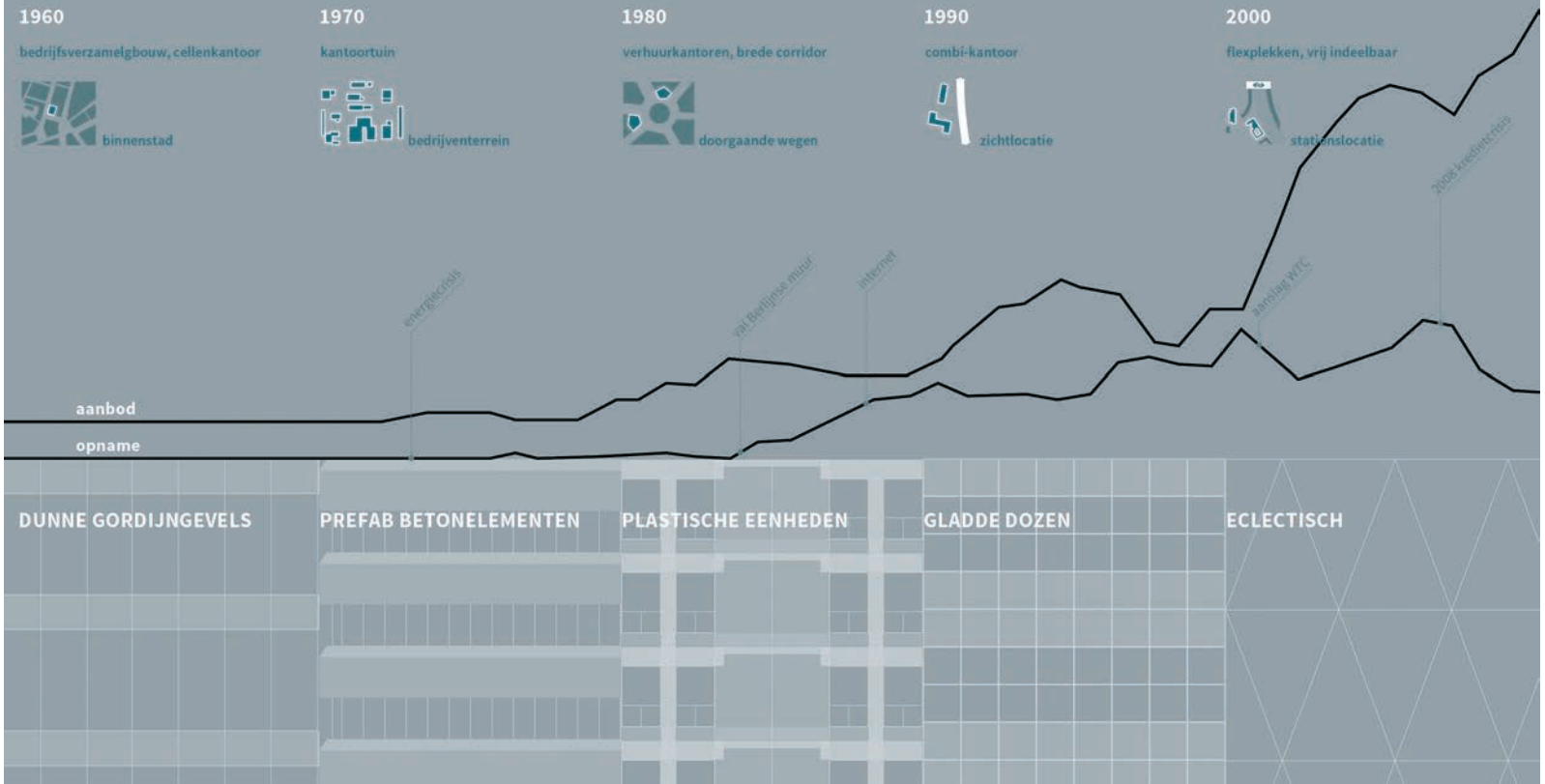
Onbetaalbaar Overschot van Dik Houben is een onderzoek naar de transformatie van naoorlogse kantoorgebouwen naar woningen. Door het College van Rijksadviseurs is gevraagd om financieel en technisch haalbare transformatiestrategieën te ontwikkelen voor veelvoorkomende kantoor typologieën. Het doel is de transformatie-opgave te versnellen, met name de transformatie van leegstaand Rijksvastgoed.

TRANSFORMATIE NAOORLOGSE KANTOORGEBOUWEN

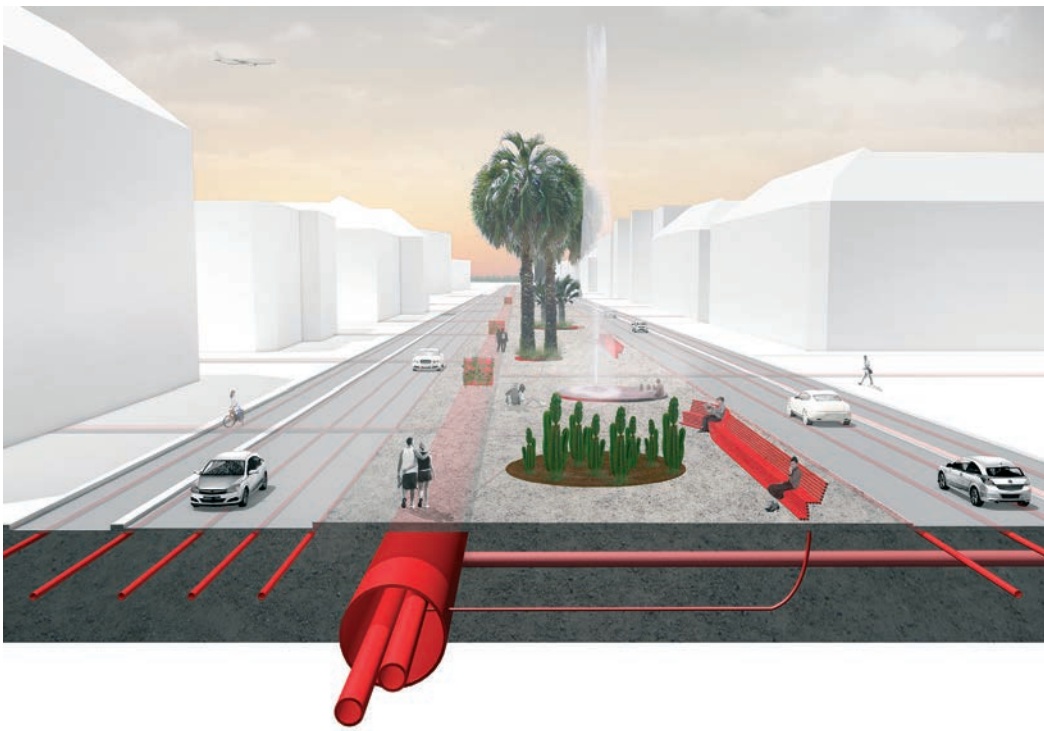

ONBETAALBAAR OVERSCHOT | DIK HOUBEN | 2014 | YOUNG INNOVATORS

OVERZICHT KANTOORGEBOUWEN IN NEDERLAND

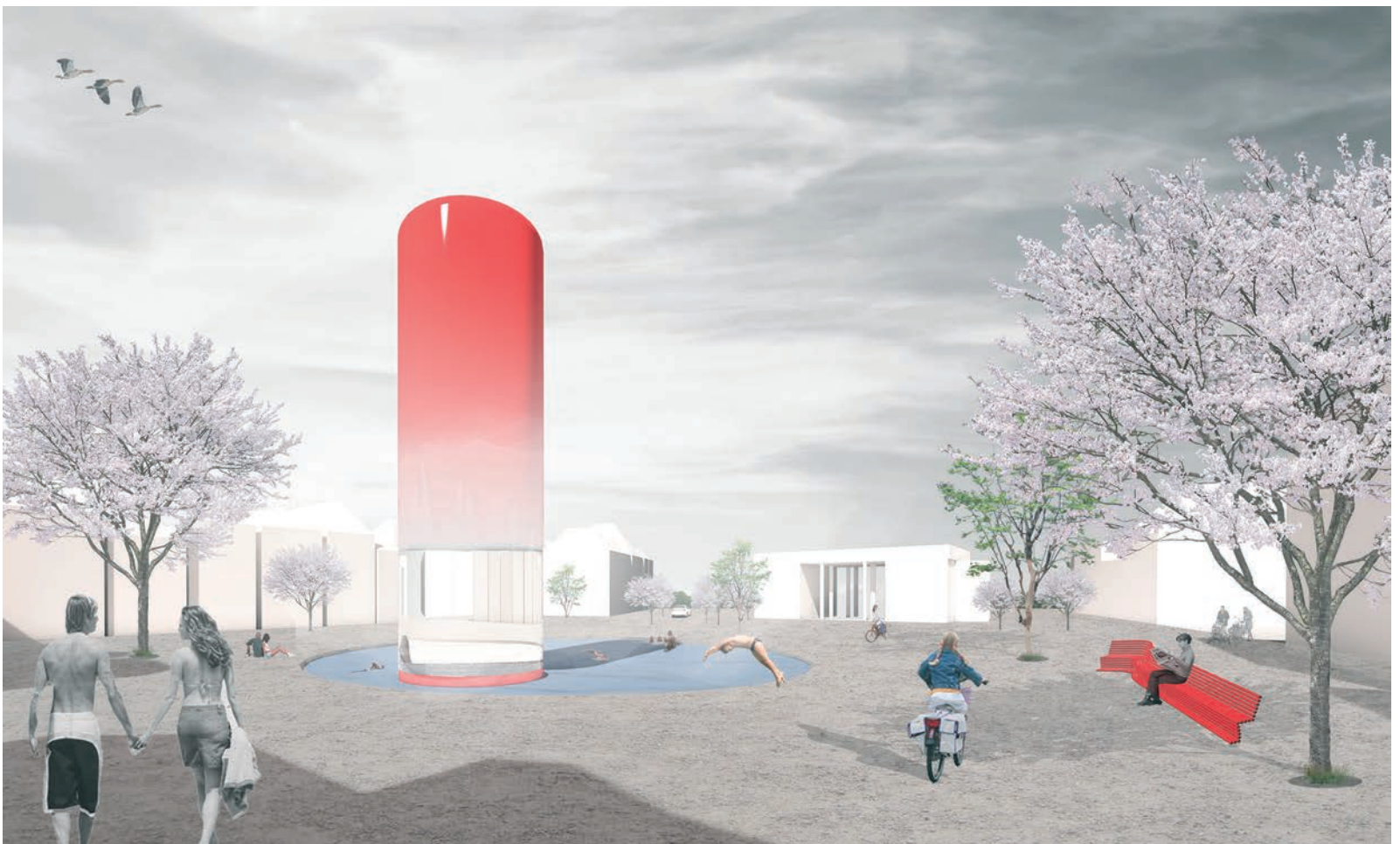

ONBETAALBAAR OVERSCHOT | DIK HOUBEN | 2014 | YOUNG INNOVATORS

Warmsterdam

Warmsterdam van Jeroen Atteveld & Dingeman Deijs is een project dat restwarmte inzet voor warmtevoorziening en kwaliteit van de openbare ruimte in Amsterdam. Klimaat- en energievraagstukken spelen de komende jaren een steeds prominentere rol bij de inrichting van onze steden en landschappen. Warmsterdam onderzoekt de ruimtelijke kansen voor de stad van deze energietransitie.

Productief landschap Moerdijk

Productief landschap Moerdijk van Jonas Papenborg en Remco van der Togt maakt een koppeling tussen twee schijnbaar tegenstrijdige ambities: ecologische rijkdom en winstgevende industrie. Met de principes van de biobased economy en permacultuur wordt een transformatie van het nu monofunctionele landschap rond Moerdijk voorgesteld. Door het landschap anders in te richten ontstaan er kansen voor natuur én economie, resulterend in een 'natuurinclusieve economie'.

Productielandschap Moerdijk

Jonas Papenborg & Remco van der Togt

Productielandschap Moerdijk is een studie uitgevoerd als onderdeel van het programma Young Innovators van het College van Rijksadviseurs.

Met Productielandschap Moerdijk verweven Jonas en Remco de industriële en ecologische ambitie in de regio door de principes van de biobased economy te combineren met polyculturen. Het resultaat is een diverser landschap, aantrekkelijk voor fauna en producerend voor de chemische industrie.

Het op intelligente wijze verweven van natuur en economie is de rode draad in de projecten van Jonas en Remco. In 2014 wonnen zij, met een hybride strategie voor het Eems-estuarium, de Nationale Archiprix met hun project 'the Ems Full Hybrid'.

Voor meer informatie:
jonas.papenborg@gmail.com
remco.vdtogt@gmail.com

www.collegevanrijksadviseurs.nl
www.archiprix.nl

website CRa

Productielandschap Moerdijk

Jonas Papenborg & Remco van der Togt

Productielandschap Moerdijk is een studie uitgevoerd als onderdeel van het programma Young Innovators van het College van Rijksadviseurs.

Met Productielandschap Moerdijk verweven Jonas en Remco de industriële en ecologische ambitie in de regio door de principes van de biobased economy te combineren met polyculturen. Het resultaat is een diverser landschap, aantrekkelijk voor fauna en producerend voor de chemische industrie.

Het op intelligente wijze verweven van natuur en economie is de rode draad in de projecten van Jonas en Remco. In 2014 wonnen zij, met een hybride strategie voor het Eems-estuarium, de Nationale Archiprix met hun project 'the Ems Full Hybrid'.

Voor meer informatie:
jonas.papenborg@gmail.com
remco.vdtogt@gmail.com

www.collegevanrijksadviseurs.nl
www.archiprix.nl

website CRa

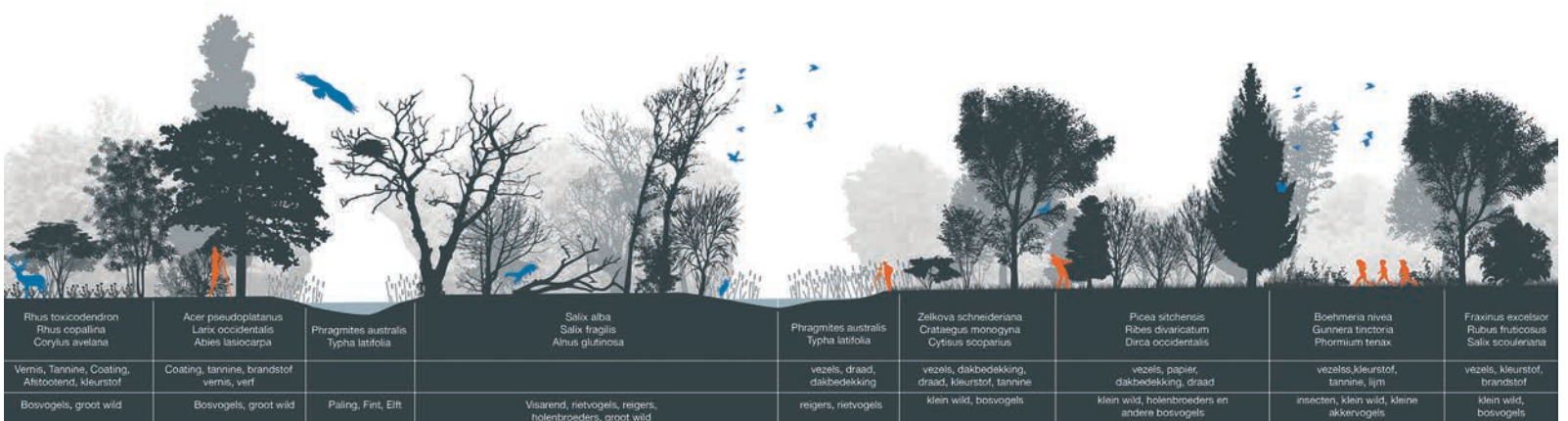

Internatio-
nale
Architec-
tuur
Biennale
Rotterdam

De IABR-methode

De werkmethode van de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR) verbindt een tweejaarlijkse manifestatie met ontwerpend onderzoekstrajecten (Ateliers). Die twee elementen versterken elkaar, de IABR als manifestatie en de IABR als onderzoeker-ontwikkelaar: het maken van stad wordt tentoongesteld, en de tentoonstelling draagt daadwerkelijk bij aan het maken van stad.

‘Voor de IABR zijn architectuur en met name de stedenbouw van groot publiek belang. De belangrijkste vraag in het proces van stad maken is hoe de relatie te leggen tussen de noodzaak adaptief en wendbaar te zijn, omdat we nooit genoeg weten, en tegelijkertijd grote en ingrijpende beslissingen te nemen, gezien de uitdagingen waarvoor we staan. Tussen wat we nog niet weten en wat we desalniettemin moeten doen als het om de stad van morgen gaat, kan ontwerpend onderzoek de brug slaan. Het stelt ons in staat een mogelijke toekomst te verkennen, te doordenken en te verbeelden. Ontwerpkracht legt kansen bloot en de verbeelding van die kansen stelt ons in staat het publieke debat te voeren, nieuwe allianties te onderzoeken, oplossingen te testen en op democratische wijze beslissingen te nemen waarop de stadsontwikkeling zich kan baseren.’

‘Wij zetten met onze Ateliers ontwerpend onderzoek in om precies dat te doen. Door in nauwe samenwerking met overheden bestaande opgaven tijdelijk onder te brengen in de vrije culturele ruimte, ontstaat (denk)ruimte voor nieuwe inzichten, kunnen innovatieve oplossingen worden ontwikkeld en kan daarover vervolgens een publiek debat worden gevoerd. Altijd met het doel om concrete, toepasbare en door stakeholders gedragen voorstellen te leveren, die door de betrokken overheden kunnen worden ingezet in de praktijk.’

Vaak gaat het daarbij om opgaven die een sterk fysiek en infrastructureel karakter hebben, zoals de wateropgave, de energietransitie of het terugbrengen van productie naar de stad. Maar voor ons is het belangrijk daarbij de sociaalmaatschappelijke opgave nooit uit het oog te verliezen. Stad-maken zó dat de sociale gelijkheid wordt bevorderd.’

‘De AAARO heeft ons in staat gesteld om deze werkwijze, die we in het buitenland –in São Paulo en Istanbul– hebben ontwikkeld, ook in Nederland toe te passen en samen met lokale en regionale partners verder uit te bouwen. Zo hebben we onze positie als innovatieve culturele speler in het ruimtelijk domein verder kunnen verstevigen en tegelijkertijd nieuwe ruimte gecreëerd voor ontwerpend onderzoek van Nederlandse en buitenlandse ontwerp bureaus op de lokale en regionale schaal.’

‘Uitgangspunt van de IABR-Ateliers vormt het actieve partnership dat we aangaan met lokale en regionale overheden. De Ateliers zijn opgezet vanuit gezamenlijk opdrachtgeverschap, de betrokken gemeenten en provincies nemen daadwerkelijk en actief deel aan de Ateliers, ze brengen niet alleen middelen, maar ook mensen, kennis en netwerk in. Ze zijn dus mede-eigenaar en ontwikkelen samen met de ontwerpers de inhoud; ze zijn geïnvolveerd in het proces van het ontwerpen en geven er mede vorm aan. De verspreiding van kennis en capacity building zijn dus inherent aan de werkwijze van de IABR-Ateliers. Op het platform van de biennale, de tweejaarlijkse tentoonstelling en het bijbehorende publiek programma –debatten, presentaties, workshops, lezingen–, wordt die kennis nog breder verspreid, binnen de vakwereld én daarbuiten, bij een breder, in de ontwikkeling van de stad geïnteresseerd publiek. Vergelijkbaars gebeurt in de Master Classes Ontwerpkracht, door de IABR opgezet samen met

Architectuur Lokaal, waarin de in de Ateliers ontwikkelde kennis met bestuurders van andere steden wordt gedeeld door die kennis in een kort traject toe te passen op lokale opgaven die die bestuurders meenemen naar de Masterclass.’

‘De kennis en inzichten die worden ontwikkeld in de Ateliers en tijdens de biennale worden zoveel mogelijk opgestapeld en meegenomen naar volgende edities, er wordt niets weggegooid. Elke editie bouwt voort op de voorgaande edities maar kiest een nieuwe invalshoek en maakt zo ruimte om steeds weer nieuwe kennis te ontwikkelen samen met binnen- en buitenlandse partners. De komende twee edities, IABR-2018 en IABR-2020, nemen de opdracht die het Klimaatverdrag van Parijs ons allen stelt, serieus, en richten zich op de vraag hoe ‘weerbare stad’ te maken, met daarbij vooral aandacht voor grote vraagstukken als energietransitie en waterveiligheid, maar in relatie daarmee ook voor cyber resilience en social resilience.’

Opening tentoonstelling IABR-2016-THE NEXT ECONOMY, © Nina Felius

De IABR als platform

De Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR) spant zich sinds 2001 in om een vrije en open ruimte te scheppen, een plek waar samen met overheden en andere partijen innovatief en concreet kan worden gewerkt aan de stad van morgen.

Het is onze overtuiging dat architectuur en met name de stedenbouw van groot publiek belang zijn. Wij richten ons daarom op de toekomst van de stad, waar over een aantal decennia bijna 80% van de wereldbevolking meer dan 90% van onze welvaart zal produceren. En dat zal moeten op een duurzame manier. Nu al verbruikt de stad 65% van alle energie en neemt zij 70% van alle CO₂-uitstoot voor haar rekening. Onze toekomstige steden moeten daarom weerbaar en wendbaar worden, ook sociaal, en de goede balans weten te vinden tussen mensen, milieu en welvaart.

In de IABR-Ateliers doet de IABR ontwerpend onderzoek om samen met lokale, regionale en nationale overheden strategische visies,

plannen en projecten te ontwikkelen. Altijd gericht op toepasbare resultaten die werkelijk bijdragen.

Iedere twee jaar presenteert de IABR de resultaten van de Ateliers, samen met best practices van over de hele wereld en een uitgebreid randprogramma, op haar internationale platform, de biennale. Kennisuitwisseling en debat tussen steden, tussen bestuurders, professionals en publiek, tussen binnen- en buitenland, tussen sectoren en disciplines staan daarbij centraal. Altijd gericht op nieuwe inzichten en praktijken die de ontwerppraktijk actualiseren, steeds opnieuw.

© Hans Tak

Rechtsboven Werkbezoek Minister van Infrastructuur en Milieu Melanie Schultz van Haegen aan IABR-2016-THE NEXT ECONOMY met in het midden Maarten Hajer (Curator IABR-2016), Melanie Schultz van Haegen (Minister van Infrastructuur en Milieu), Ab van der Touw (CEO Siemens Nederland) en George Brugmans (Directeur IABR)

Rechtsmidden Rondetafelgesprek over resultaten IABR-Atelier Groningen met v.l.n.r. Hans Alders (Nationaal Coördinator Groningen), Rika Pot (Burgemeester Appingedam), Roeland van der Schaaf (Wethouder Gemeente Groningen), Nienke Homan (Cedeputeerde Provincie Groningen), Meindert Smallenbroek (Directeur Energie en Omgeving, Ministerie van EZ) en Maarten Hajer (Curator IABR-2016) op IABR-2016-THE NEXT ECONOMY.

Rechtsonder Burgemeester van Rotterdam Ahmed Aboutaleb geeft openingspeech op IABR-2016-THE NEXT ECONOMY.

Linksonder Minister President Mark Rutte ontmoet het VN High Level Panel on Water op IABR-2016-THE NEXT ECONOMY.

© Hans Tak

IABR-Ateliers

De IABR is ervan overtuigd dat de culturele ruimte een enorme potentie voor innovatie vertegenwoordigt die doelgericht ingezet kan worden voor echte verandering. Elke editie zet de IABR Ateliers op, samen met lokale, regionale en nationale overheden. Bestaande opgaven worden tijdelijk ondergebracht in de vrije creatieve ruimte. Hierdoor ontstaat (denk)ruimte voor nieuwe inzichten, kunnen innovatieve oplossingen worden ontwikkeld en kan daarover vervolgens een publiek debat worden gevoerd. Altijd met het doel om concrete, toepasbare en door stakeholders gedragen voorstellen te leveren, die door de betrokken overheden kunnen worden ingezet in de praktijk. De IABR zet via de Ateliers tevens in op vernieuwing van de discipline, op het stimuleren van een innovatieve ontwerppraktijk.

© Fred Ernst

© Stefan Krofft

‘Het IABR-2014-Atelier Rotterdam: Het Stedelijk Metabolisme toont nieuwe, onverwachte relaties in de stad die nieuwe relevante opgaven en kansen voor Rotterdam en omgeving bieden. De resultaten leveren ons een reeks inspirerende toekomstbeelden, ideeën, inzichten en projectvoorstellen. Het Atelier is een stimulans voor grensverleggende samenwerking tussen alle belanghebbenden in Rotterdam en omgeving.’

Ahmed Aboutaleb
(burgemeester Rotterdam).

‘Voor de implementatie van de resultaten van Atelier-2014-Planet Texel is inmiddels structureel budget beschikbaar om duurzaamheid op het eiland aan te pakken en er is ruim 2 miljoen euro uitgetrokken om te beginnen in De Koog. Het commitment is unaniem en volledig. De ontwikkelprincipes werken als wonderolie, en er is ontzag en respect voor het feit dat we als eiland met visie te durven denken over de toekomst. Andere overheden en Staatsbosbeheer, Waddenfonds en Natuurmonumenten zijn erg gecharmeerd van het proces op Texel. Ook intern verandert het de dialoog. De afdeling Beleid heeft de Texel Principles in het hart gesloten.’

Eric Hercules
(wethouder Texel)

‘Het IABR-2016-Atelier Groningen: Nordic City heeft de energieopgave in een breder perspectief geplaatst, inspiratie gegeven en nadrukkelijk de vraag neergelegd ‘wat wil je met dit gebied?’. De resultaten spreken tot de verbeelding, en die verbeelding is nodig om in de regio het gesprek aan te kunnen gaan en een positief en toekomstgericht beeld te kunnen bieden waar iedereen zich achter kan scharen. Het is nu aan de regio om hiermee verder te gaan.’

Rika Pot
(burgemeester Appingedam)

Sinds 2008 produceert en leidt de IABR Ateliers in binnen- en buitenland. In het buitenland is dat onder andere in São Paulo, Istanbul, Albanië en Brussel. In Nederland zijn de volgende Ateliers succesvol afgerond:

Ateliers in Nederland in het kader van IABR-2014-URBAN BY NATURE:

Atelier Rotterdam: Het Stedelijk Metabolisme

Hoe kan het stedelijk metabolisme de basis vormen voor een productieve koppeling tussen economische ontwikkeling en duurzaamheid?

Atelier Planet Texel

Hoe kunnen de ecologische duurzaamheid en de economische agenda van het eiland, in het bijzonder de (doorontwikkeling van) het toeristisch-recreatief product, elkaar versterken in plaats van hinderen?

Atelier BrabantStad

Hoe kan de wateropgave ook worden ingezet als katalysator voor de ruimtelijke en economische ontwikkeling van de regio?

Ateliers in Nederland in het kader van IABR-2016-THE NEXT ECONOMY:

Atelier Groningen: De Nordic City

Hoe kan de energietransitie een wenkend perspectief opleveren voor de regionale economie en de ruimtelijke kwaliteit van stad en regio Groningen?

Atelier Utrecht: De Gezonde Stad

Hoe zijn gezondheid en stadsontwikkeling aan elkaar te koppelen en welke innovatieve ruimtelijke ontwikkelingsstrategieën kunnen bijdragen aan een inclusieve, gezonde stad?

Atelier Rotterdam: De Productieve Stad

Hoe kan de maakeconomie bijdragen aan de ontwikkeling van een economisch sterke en sociaal-inclusieve stedelijke regio?

Atelier 2050 – An Energetic Odyssey

Hoe kan een diepgaande energietransitie van fossiele brandstoffen als olie, kolen en gas, naar een grotendeels door hernieuwbare energiebronnen gevoede energievoorziening realiteit worden en welke systeemveranderingen zijn daarvoor nodig?

Rechtsonder Ontwerpend onderzoeksteam IABR-Atelier BrabantStad met v.l.n.r. Cees van der Veeken, Floris Alkemade, Joachim Declerck en Nik Naudts.

Linksonder Veldbezoek op Texel tijdens de bestuurlijke Master Class Ontwerpkracht, voortbouwend op de resultaten van IABR-Atelier Texel.

Linksboven Werkbezoek van Zijne Majesteit de Koning Willem Alexander aan IABR-2016-THE NEXT ECONOMY met v.l.n.r. Maarten Hajer (Curator IABR-2016), George Bruggmans (Directeur IABR), Zijne Majesteit de Koning Willem Alexander en Dirk Sijmons (Curator IABR-2014).

© Still uit film Het Mozaïek van Brabant

IABR 2017-2020

De komende edities IABR-2018 en IABR-2020 zetten de resilience centraal: de weer- en wendbaarheid die steden moeten ontwikkelen om het hoofd te bieden aan de gevolgen van de klimaatverandering. IABR-2018 zal de nadruk leggen op met name de water- en energieopgave, dus op het ontwerpvraagstuk van de infrastructuur en het 'klimaat-adaptief onderhoudsmanagement' van de stad. Maar resilience speelt ook op andere beleidsterreinen, zoals sociale en culturele cohesie, werkgelegenheid, gezondheid en educatie. De overal doordringende digitalisering schept niet alleen kansen maar ook nieuwe kwetsbaarheden en cyber resilience wordt overal aan de agenda toegevoegd.

Het opnieuw testen en herdenken van de governance, de vraag hoe het eens te worden, hoe het democratisch proces in te richten in een tijdperk van noodzakelijk permanente adaptatie en groeiende sociale ongelijkheid, is een cruciaal resilience vraagstuk. Fysiek of sociaal, altijd en onvermijdelijk zijn er vier belangrijke vraagstukken: hoe (be)sturen we het, hoe betalen we het, met wie realiseren we het en voor wie doen we het? Daarom zullen de noodzaak van een andere governance, van innovatieve (financiële) ontwikkelingsmodellen, nieuwe sector-overschrijdende alliantievorming en social resilience in beide biennales nadrukkelijk aan de orde komen.

Stimule- ringsfonds Creatieve Industrie

Ontwerpkracht volgens het Stimuleringsfonds

Het betrekken van ontwerpers met uiteenlopende expertise en uit verschillende disciplines bij het verkennen van vraagstukken op het gebied van zorg, onderwijs en stedenbouw leidt vaak tot verrassende scenario's. 'Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie is door haar goede connectie met het multidisciplinaire ontwerpersveld in staat overzicht te houden op nieuwe ontwikkelingen en deze waar nodig aan te jagen, ontwikkelingen als onderdeel van een groter geheel te zien en verbindingen te leggen', aldus Syb Groeneveld. Het fonds ziet het als taak om met een integrale ontwerpbenadering en ontwerpersperspectief via subsidies en via programma's bij te dragen aan het formuleren van breed gedragen oplossingen.

Wat kan landelijke architectuurbeleid betekenen op lokaal niveau?

'Nederland heeft te maken met een snel van samenstelling veranderende bevolking. Dat zorgt voor veel stedelijke en lokale ruimtelijke ordeningsvraagstukken die in samenhang met cultuurbeleid opgepakt moeten worden,' aldus Groeneveld. 'Het fonds heeft de afgelopen jaren in bijvoorbeeld de Stadslabs een verbinding tussen architectuur, technologie, urban culture, vormgeving en beeldende kunst gelegd. De resultaten uit die labs, die ondertussen in bijna alle uithoeken van Nederland bestaan, laten we zien op evenementen in het hele land. In oktober 2016 presenteren we bijvoorbeeld twee tentoonstellingen op de Dutch Design Week die reflecteren op ons AAARO programma. De expositie Making School onderzoekt de toekomst van het beroepsonderwijs voor jongeren en de toekomst van de leeromgeving en de tentoonstelling Intensive Care presenteert alternatieve denkrich-

tingen van ontwerpers op actuele vraagstukken in de zorg. De kennis en de netwerken die uit deze activiteiten ontstaan leveren een grote bijdrage aan de discussie over de kwaliteit van het publieke domein en aan het definiëren van toekomstige ontwerp-vraagstukken.

Waar zou het architectuurbeleid zich de komende 4 jaar op moeten richten? (met betrekking tot uitvoering en doelstellingen van de AAARO)

Het is goed voor de continuïteit als de nieuwe AAARO voortborduurde op de behaalde resultaten uit de vorige periode. 'Er moet onverminderd ingezet worden op maatschappelijke opgaven in zorg, onderwijs en stedenbouw in combinatie met innovatieve vormen van opdrachtgeverschap en/of coalities waarin de ontwerper het voortouw neemt', stelt Groeneveld. 'Ik hoop dat de kracht van ontwerp en de kwaliteiten van een integrale ontwerpbenadering ook in de nieuwe AAARO overeind blijven staan.' Daarnaast heeft het fonds de ambitie om het internationaliseringspotentieel van de AAARO op thema's als duurzaamheid, stedelijke ontwikkeling, herbestemming, waterbeheer en klimaat de komende periode beter te benutten.

Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

AAARO

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie is hét cultuurfonds voor architectuur, vormgeving en digitale cultuur. Het fonds ondersteunt ontwerpers en makers met (inter-)nationale projecten, culturele instellingen met eenjarige en meerjarige programma's en talenten in de creatieve industrie. Doelstelling is het bevorderen van de kwaliteit van de ontwerpende disciplines en het vergroten van hun economische en maatschappelijke meerwaarde vanuit een culturele invalshoek. Een sector overschrijdende aanpak wordt daarbij gestimuleerd evenals de samenwerking tussen private partijen, particulieren en overheden.

Sinds 2013 voert het Stimuleringsfonds vijf programma's uit binnen de Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013-2016 (AAARO): Stad en Regio, Stedelijke Transformaties, Innovatieve Vormen van Opdrachtgeverschap, Zorghuisvesting en Onderwijsomgeving. In deze programma's agendeert het fonds actuele ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke opgaven. Via thematische Open Oproepen worden ontwerpers en andere experts uitgedaagd om urgente en vaak complexe vraagstukken te onderzoeken. In multidisciplinaire teams ontwikkelen zij innovatieve denkbomen, creatieve oplossingsrichtingen en vernieuwende toekomstscenario's. Het fonds begeleidt de geselecteerde teams, initieert samenwerkingsverbanden en organiseert bijeenkomsten voor kennisdeling en community building rondom deze opgaven. Op de hierna volgende pagina's wordt per programma steeds één project uitgelicht dat de kracht van ontwerp illustreert.

Stad en Regio Het Zuidelijk Perspectief

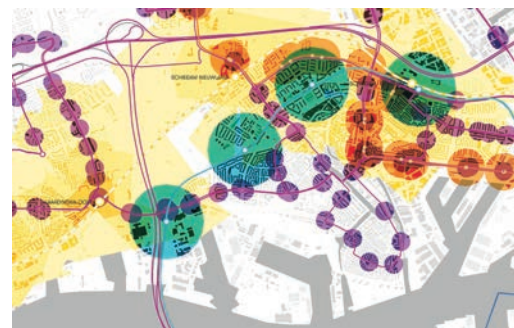
Dit onderzoeksproject richt zich op de potentie en het effect van de opkomst van Brainport Eindhoven voor de toekomstige ontwikkeling van de Deltametropool. Door de concentratie van de technologische kenniseconomie en de hightech maakindustrie in en rondom Eindhoven verschuift het ruimtelijke en economische krachtenveld dat zich voorheen vooral in de Randstad ontwikkelde rondom de Rotterdamse havens en luchthaven Schiphol. De Stad bv onderzocht samen met Brainville en MUST welke nieuwe kansen het zuidelijke perspectief biedt voor het denken over en het ontwerpen aan een ruimtelijke en economische structuur, waarmee de Deltametropool zich tot een internationaal concurrerende polycentrische metropool kan ontwikkelen. Het project heeft geresulteerd in 5 ontwikkelscenario's voor Nederland die in twee onderzoekskranten en via Metropoly, een serious game over metropoolvorming, op de IABR zijn gepresenteerd.

Dit voorstel werd in 2013 samen met nog vier andere projecten geselecteerd bij de open oproep 'De Attractieve Regio', binnen dit programma zijn nog drie open oproepen uitgeschreven: Sleutelen aan het Metabolisme van de Stad (2014), Ontwerpen aan Voedselregio's (2015), Sleutelen aan de Huisvestingsopgave (2016).

Stedelijke Transformaties Voorbij de Winkelstraat

Karres+Brands, SITE Urban Development en internationaal data analyst Spinunit werken samen met de gemeente Schiedam aan een onderzoek naar meer toekomstgerichte invullingen van kleine en middelgrote stedelijke centra. De laatste jaren spitst de maatschappelijke en politieke discussie zich vooral toe op de negatieve gevolgen van leegstand. Het team stelt dat de (dagelijkse) problematiek van retail in binnensteden terecht veel aandacht krijgt, maar constateert tegelijkertijd dat er te weinig tijd en aandacht uitgaat naar meer fundamentele transformaties, innovaties en trends die op de stedelijke centra afkomen. In dit project verkent men de kansen van leegstand en herprogrammering, waarbij men uitdrukkelijk 'voorbij de winkelstraat' kijkt. Door middel van 'data based action-design' worden transformatiescenario's voor de lange en middellange termijn ontwikkeld die veel verder gaan dan de gebruikelijke korte termijn symptoom bestrijding. Het onderzoeksteam werkt daarbij dwars door alle gemeentelijke afdelingen heen. De resultaten vormen input voor een herijking van de centrum- en woonvisie en worden veralgemeniseerd tot lessen voor steden die net als Schiedam in een sterke regio liggen ingesloten.

Dit voorstel werd in 2016 samen met nog vier andere onderzoeksvorstellen geselecteerd bij de Open Oproep 'Ontwerpen aan Stedelijke Centra'. Binnen dit programma heeft het Stimuleringsfonds nog drie andere open oproepen uitgeschreven: Stedenbouw zonder Grondopbrengsten (2013), Ontwerpen aan de Smart City (2014) en Slimme Mobiliteit en de Stad (2015).

Programmeren op basis van stedelijke intensiteit, GIS Atlas Schiedam

Presentatie tijdens IABR 2016 The Next Economy

Innovatieve Vormen van Opdracht geverschap

In het kader van nieuwe vormen van stad-maken heeft het Stimuleringsfonds twee open oproepen uitgeschreven gericht op de ondersteuning van labs waarin op vernieuwende wijze aan de stad wordt gewerkt: de open oproep 'Experimenteren met Stadslab' (2014) en Stadslabs – Anders werken aan urgente opgaven (2015). Gezamenlijk leverden de oproepen 180 inzendingen op; 27 labs werden ondersteund. De ondersteunlabs in Maastricht en Antwerpen worden ook aangehaakt bij het URB@Exp onderzoekstraject naar nieuwe vormen van stad-maken in vijf Europese steden.

Gemeente Maastricht – Maastricht-LAB Next

Het Maastricht-lab is sinds 2012 actief als externe denktank van de gemeente Maastricht. Het is opgericht om de transitie naar nieuwe vormen van stadsontwikkeling te stimuleren en een impuls te geven aan stedelijke (her)ontwikkeling. In de eerste twee jaar zijn interessante resultaten behaald en is men tot nieuwe inzichten gekomen die bijdragen aan de doorontwikkeling van het M-lab. Om het debat over nieuwe stadsontwikkeling verder te stimuleren heeft men in 2015 gekozen voor een meer open werkwijze c.q. co-creatief proces met open oproepen, publieke bijeenkomsten, het Stadmakers netwerk en nieuwe samenwerkingsverbanden met individuele partijen, organisaties en kennisinstellingen. Deze ontwikkeling is in 2015 door het Stimuleringsfonds ondersteund en zal in 2016 worden gecontinueerd. De focus ligt daarbij op het evalueren van het Maastricht-lab als instrument voor stedelijke (her)ontwikkeling en het doorontwikkelen van het kennisnetwerk van Maastricht-lab op drie schaalniveaus; lokaal, nationaal en internationaal.

Binnen het programma 'Innovatieve vormen van opdrachtgeverschap' heeft het Stimuleringsfonds in 2016 nog een derde open oproep uitgeschreven gericht op de verdere uitbreiding en professionalisering van het Stadslab kennisnetwerk. Bovendien wordt in opdracht van het Stimuleringsfonds een onderzoek uitgevoerd naar de werkwijzen, resultaten en inzichten van alle ondersteunde labs. De uitkomsten daarvan worden in april 2017 verwacht.

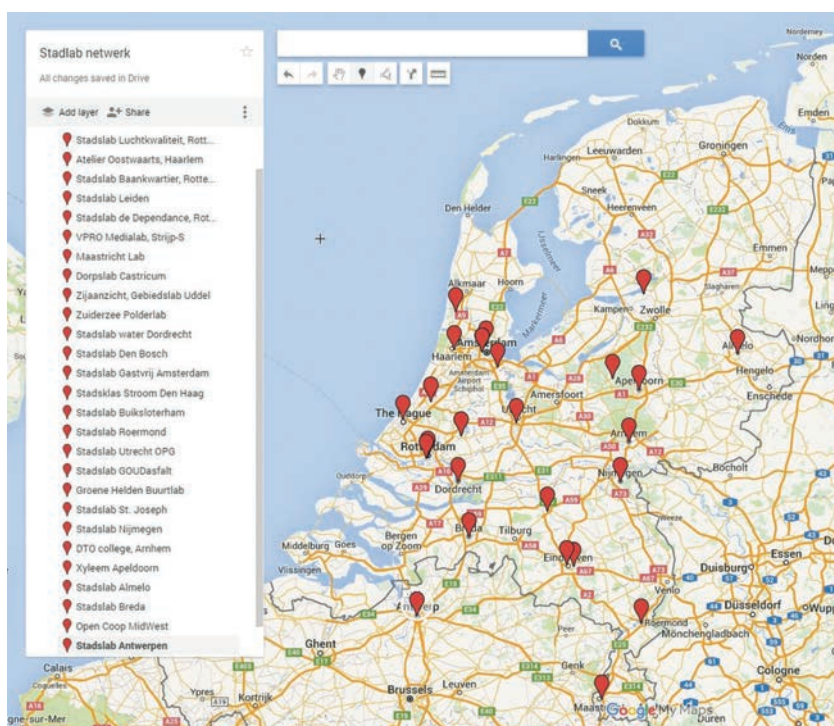

De schommelbank van Samira Boon in gebruik

Zorghuisvesting Schommelbank | Samira Boon

Textielontwerper Samira Boon onderzocht hoe de leefomgeving van mensen met dementie verbeterd kan worden. Ze ontwikkelde een schommelbank die beweging stimuleert: beweging vertraagt immers het ziekteproces. Speelse elementen zoals een mobiel en diverse tactiele stoffen zorgen er bovendien voor dat de beweging zintuiglijke prikkeling opwekt.

Dit project werd geselecteerd bij het open oproep traject 'Ontwerp en Dementie: The Art and Science of Dementia Care' (2014-2016) dat het fonds in samenwerking met zorgaanbieder Cordaan heeft opgezet. In dit traject werken 6 interdisciplinaire teams van ontwerpers, wetenschappers, producenten en zorgprofessionals aan ruimtelijke oplossingen en prototypes voor objecten waarmee de leefomgeving van dementerenden op drie concrete zorglocaties kan worden verbeterd. Binnen dit programma bevinden zich nog twee trajecten waarin op een bijzondere manier aandacht wordt gevraagd voor de kwaliteit van de zorgomgeving: Het Nieuwe Gasthuis (2015) en de Hedy d'Ancona-prijs voor excellente zorgarchitectuur (2016).

Het Stimuleringsfonds steunt 27 stadslabs met landelijke spreiding

Afbeelding uit het onderzoek De Ambachtsschool Revisited

Samen met Eireen Schreurs, Sereh Mandias en Dolf Broekhuizen, pleit Susanne Pietsch voor een herwaardering van de ambachtsschool die in direct contact staat met de stedelijke praktijk. Welke kansen liggen er voor het schoolgebouw wanneer het als een onderdeel van het beroepsnetwerk en de -cultuur wordt gezien? Hiervoor onderzocht het onderzoeksteam van De Ambachtsschool Revisited traditionele en innovatieve Europese ambachtstradities en ontwikkelden ze nieuwe modellen voor onderwijsgebouwen op specifieke locaties. Drie scenario's worden uitgewerkt in samenwerking met lokale belanghebbenden: de meergeneratieschool, de verpleegschool en het betonhuis.

Met het programma Onderwijsomgeving beoogt het Stimuleringsfonds door de inzet van ontwerpers nieuwe onderwijsconcepten te verkennen en de kwaliteit van de leeromgeving te verbeteren. Binnen dit programma zijn in 2014 kort na elkaar twee open oproepen uitgeschreven 'Onderwijsomgeving voor uitvinders, denkers en doeners' en 'Onderwijsomgeving beroepsonderwijs', daarbij zijn in totaal veertien projecten ondersteund.

Kennis en expertise

Het Stimuleringsfonds organiseert diverse bijeenkomsten om (tussentijdse) resultaten, kennis en ervaring uit de ondersteunde AAARO projecten met geïnteresseerden en direct belanghebbenden te delen en een volgende stap in de ontwikkeling en implementatie van kennis mogelijk te maken. Kennisuitwisseling op bijeenkomsten vindt meestal plaats in een aantal kleinschalige groepsessies gevolgd door een lezing door een spraakmakend persoon met kennis van zaken. De resultaten van projecten en inzichten uit meetings worden bovendien via de volgende kennispagina's verder verspreid:

www.stimuleringsfonds.nl/urbanisatie

www.stimuleringsfonds.nl/zorg

www.stimuleringsfonds.nl/onderwijs

TU Delft

Het participatieve gehalte van onze leefomgeving

De leerstoel Ontwerp en Overheid is opgericht in 2009 en komt voort uit de voorloper van de AAARO, de visie architectuur en ruimtelijk ontwerp. Aanleiding was het besef dat het onderwijs over, en onderzoek naar, de rol van het ontwerp in de ruimtelijke ordeningspraktijk aan het marginaliseren was.

‘Bij oprichting droeg de leerstoel de naam ‘ontwerp en politiek’, maar in een internationale context als die van de TU Delft besloten we al snel de alternatieve naam Design as Politics te hanteren. We hebben toen bewust gekozen hier geen Design and Politics van te maken. ‘Ik geloof niet in een harde scheiding tussen ontwerp en politiek. Ik zie politiek eerder als een belangrijke dimensie van het ontwerp en ontwerp als een even belangrijk instrument voor het bedrijven van politiek. Bijna alles dat een architect of stedenbouwkundige maakt, zelfs op kleine schaal, heeft een impact op de openbare ruimte. Het beïnvloedt de maatschappij en is daarom politiek, of je het nu leuk vindt of niet.’

‘De rol van de ontwerper en de wereld waarin hij of zij zich begeeft is de afgelopen jaren snel anders geworden. Dit heeft veel te maken met de veranderende rol tussen burger en overheid. We zien een sterke maar gefragmenteerde vraag naar meer zeggenschap van burgers over hun leefomgeving, als individu, collectief en zelfs op een regionaal en nationaal niveau. De ontwerper als specialist met stilzwijgend mandaat wordt steeds meer ondergraven, en bouw en planningsprojecten worden in toenemende mate beïnvloed door de publieke opinie, bottom-up participatie processen, crowdsourcing, referenda et cetera. Tegelijkertijd zien we dat door de complexiteit van bouw- en ontwikkelprojecten, en de steeds hybrider wordende rol van markt en overheidspartijen, NGO's en activisten, de ontwikkeling van de omgeving aan transparantie

en accountability verliest. Dit roept de vraag op van het participatieve gehalte van onze leefomgeving, en de middelen die ontwerp kan bieden om de vormgeving, programmering en beheer van de omgeving directer te verbinden aan de wensen en ideeën die in de maatschappij leven. Niet de vraag wat, hoeveel en waar gebouwd moet worden intrigeert me, maar vooral hoe we hierover gaan beslissen, hoe we dit gaan betalen en hoe, met wie en op welke schaal we het gaan organiseren.’

‘Binnen de leerstoel heeft dit geresulteerd in een lezingenreeks en een aantal ontwerpstudio's met titels als We The People, Follow the Money en New Utopia's on the Ruins of the Welfare State. Daarnaast hebben we de afgelopen jaren een aantal activiteiten ondernomen die meer thematisch van aard zijn en inspelen op concrete vraagstukken die leven bij gemeenten of het rijk. Goede voorbeelden zijn de ontwerpstudio We Care a Lot over de veranderende rol van zorg in wijken in samenwerking met Atelier Rijksbouwmeester, een ontwerpstudie in opdracht van de gemeente Almere en een onderzoek naar de rol van ontwerp in relatie tot de nieuwe omgevingswet. Van dit laatste projecten worden de resultaten binnenkort gepubliceerd. In de komende jaren willen we dit verder doorzetten en grote maatschappelijke thema's aan te snijden. Denk bijvoorbeeld aan vraagstukken als migratie of de invoering van het omgevingsrecht, maar ook aan meer internationale thema's zoals de snelle stedelijke ontwikkeling in Afrika.’

Architectuur en stedenbouw moet volgens Vanstiphout weer terug naar de kern: naar het verhelpen van sociale en economische problemen. Er ligt een grote opgave om steden groener, ondernemender, aantrekkelijker en slimmer te maken. Dat denken moet niet alleen aan de markt worden overgelaten, ook overheden moet proactief en krachtig stelling nemen. Ontwerp helpt daarbij.

Design as Politics

Leerstoel aan de
faculteit Bouwkunde
van de TU Delft

De leerstoel Ontwerp en Overheid (Design as Politics) aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft is in 2009 opgericht op initiatief van de rijksoverheid om de rol en betekenis van ontwerp bij het maken van politieke keuzes weer op de agenda te krijgen, zowel vanuit het onderwijs als in het onderzoek naar de huidige en toekomstige ontwikkelopgaven. Met een team van ontwerpers en onderzoekers verkent, onderzoekt en definieert de leerstoel de grenzen, overeenkomsten en spanningen tussen de werelden van ontwerp en politiek. Studenten worden zo veel mogelijk bij de projecten en onderzoeken betrokken.

We hanteren daarbij een brede opvatting van politiek, namelijk: het maatschappelijk niveau waarop de belangentegenstelling tussen groepen burgers of instellingen naar voren komt. Bij het bedrijven van politiek gaat over het formuleren van een maatschappijbeeld waarin keuzes worden gemaakt door bepaalde belangen boven andere te plaatsen. Daarbij hoort een instrumentarium om dit maatschappijbeeld te vertalen in acties. Ontwerp en de ruimtelijke organisatie van een land of stad zijn hier onderdeel van en kunnen worden ingezet om politieke doelen te behalen. Op dezelfde manier heeft bijna alles dat een architect of stedenbouwkundige maakt, zelfs op kleine schaal, een impact op de openbare ruimte. Het beïnvloedt de maatschappij en is daarom politiek.

De leerstoel ziet Ontwerp en politiek om die reden niet als afzonderlijke werelden, maar beschouwt politiek eerder als een belangrijke dimensie van het ontwerp en ontwerp als een belangrijk instrument voor het bedrijven van politiek. Een alternatieve titel die we voor de leerstoel hanteren is dan ook Ontwerp als Politiek, vertaalt in het Engels naar Design as Politics.

Met dit als uitgangspunt zoekt de leerstoel specifiek naar alternatieve voor de klassieke centraal gestuurde planningsmethoden en controlemechanismen waarmee overheden zich in de 20e eeuw gemanifesteerd hebben. Dit doen we tegen de huidige politieke achtergrond, waarin een sterke nadruk wordt gelegd op de decentralisatie van overheidstaken en op het sterker betrekken van de burger in de zogenaamde participatiesamenleving. De leerstoel onderzoekt en experimenteert met alternatieve modellen en instrumenten waarmee op kleinere, regionale of lokale schaal, verschillen kunnen ontstaan.

Middels onderzoeksprojecten, ontwerpstudio's, collegereeksen, tentoonstellingen, seminars en workshops, verkent Design as Politics welke consequenties de veranderende politiek-maatschappelijke context heeft voor het ruimtelijk ontwerp en op welke manier ruimtelijke kwaliteit het beste gecreëerd kan worden. Voor nu en voor de toekomst. Daarbij treden we vaak buiten de academische context van de universiteit. We gaan samenwerkingen aan met professionals binnen de ontwerpwereld of aanverwante disciplines, maar doen ook ontwerp- en onderzoeksprojecten, workshops seminars of lezingen in opdracht van overheden of andere instellingen.

www.designaspolitics.nl

We the People – Democracy, Architecture and the City

Binnen de afstudeerstudio *We the People – Democracy, Architecture & the City* zijn we ingegaan op de vraag wat het democratisch gehalte is van onze bebouwde omgeving. Inspelend op de wereldwijde opkomst van bewegingen voor meer democratie, onderzochten we samen met studenten wat dit betekent voor het architectonisch en stedenbouwkundig ontwerp. Binnen een reeks van projecten zijn de studenten op zoek gegaan naar manieren waarop men macht kan uitoefenen op de eigen omgeving. Daarnaast is een gelijknamige lezing ontwikkeld waarin diverse vormen van besluitvorming over de bebouwde omgeving naar voren komen. Van de klassieke representatieve democratie en bijpassende architectuur tot meer experimentele vormen van participatie zoals het gebruik van social-media en gaming

Follow the money – Democracy, Architecture and the City

Binnen deze afstudeerstudio, die midden in de crisis startte, hebben we ons gericht op geld als belangrijk component bij het realiseren van architectonische en stedenbouwkundige plannen. De centrale vraag van deze studio was hoe plannen te ontwikkelen wanneer een groot deel van de openbare en publieke fondsen zijn opgedroogd. Onder het motto 'laat de crisis niet verloren gaan' ontwikkelde we samen met studenten projecten waarbij net zoveel creativiteit werd losgelaten op het ontwerp van de financiën achter het

project als op het project zelf. Bijvoorbeeld door middel van een extreme soberheid in de materialen en de constructie, door middel van crowd-funding, de deel economie of nieuwe betalingsvormen zoals Bitcoins.

We want to break Free/ New utopia's on the ruins of the welfare state

Met deze afstudeerstudio en bijbehorende lezing zijn we ingegaan op de rol van het ontwerp en planning in de decentralisatieopgave. Hierbij onderzochten we vanuit ruimtelijk perspectief op welk niveau bestuur en beslissingsprocessen georganiseerd kunnen worden. Enerzijds zien we hier de tendens van decentralisatie van verantwoordelijkheden van de centrale overheid naar gemeente en provincie, maar ook de veranderende rol van de nationale overheid tot een steeds krachtiger wordend Europa. Ideeën over superprovincies en gemeentelijke fusies illustreerde dit spanningsveld waarin decentralisatie en schaalvergroting, nieuwe uitdaging creëert voor de ruimtelijke ordening van Nederland. Niet alleen in bestuurskundige zin, maar ook vanuit het vakgebied van de ontwerper. In een Nederland waar regionale verschillen steeds grote worden ligt een opgave voor architecten en stedenbouwkundige om de kansen die deze transitie met zich mee brengt dusdanig vorm te geven dat nieuwe vormen van bestuur zich kunnen ontwikkelen, om zo beter aan te sluiten bij de ruimtelijke wensen van bewoners en gebruikers in de regio.

Naast het vaste programma van de leerstoel dat zich voornamelijk richt op onderwijs binnen de faculteit Bouwkunde en enkele onderzoeksprojecten, ondernemen we ook activiteiten in samenwerking met, of in opdracht van andere instellingen. Op deze pagina geven we een overzicht van deze activiteiten.

Ontwerpstudie: Almere Poort-Oost: Cascadepark

In samenwerking met het International New Town Institute heeft de leerstoel een verkennende studie uitgevoerd naar de ruimtelijke mogelijkheden van de in Almere-Poort gelegen gebieden Cascadepark-Oost en Middenkant. Het doel van deze studie was het formuleren van een eerste idee voor de ontwikkeling van deze locaties, en het onderzoeken van mogelijke stedenbouwkundige modellen die inspelen op de actuele woningbouwsituatie. Hiervoor zijn door de gemeente Almere twee expliciete vragen bij ons neergelegd. De eerste heeft betrekking op het plangebied Cascadepark waarbij het gaat om een concrete stedenbouwkundige ontwerp-vraag, terwijl de tweede meer algemeen is van aard en ingaat op de ontwikkeling van mogelijke stedenbouwkundige modellen voor kleinere bouwers die vooral grondgebonden, voorspelbare woningen willen bouwen. Dit is voor Almere, en ongetwijfeld voor andere gemeente een realiteit horende bij de woningbouwsituatie anno nu. Het antwoord hierop is een nieuwe, nog onbekende opgave die te maken heeft met de sterke veranderingen in de manier waarop stedelijke ontwikkeling en stadsuitbreiding op dit moment plaatsvindt. Hieraan is vanuit onze kant toegevoegd een eerste aanzet te maken tot een stedenbouwkundig concept en ruimtelijke ontwikkelingsstrategie voor het plangebied Middenkant.

Boven: Diversiteit in het blok door een combinatie van een-gezinswoningen in Almere

Midden: Diversiteit in het blok door een combinatie van een-gezinswoningen en dubbele kavels voor de ontwikkeling van grotere woningen in Almere

Onder: Diversiteit in het blok door een combinatie van een-gezinswoningen en dubbele kavels voor de ontwikkeling van grotere woningen in Almere

Ontwerpstudie: We Care a Lot – Zorg, Stad en Ontwerp

In opdracht van de Rijksbouwmeester heeft de leerstoel ontwerpend onderzoek uitgevoerd naar de ruimtelijke implicaties van het veranderende zorgsysteem. Samen met masterstudenten van de faculteit bouwkunde, het International New Town Institute en twee Design as Politics alumni is gestudeerd op twee locaties: Keizerslanden in Deventer en Buitenzorg in Zuid-Scharwoude. Daarbij is gekeken naar zowel de herstructurering van het vastgoed als naar een intensievere relatie tussen het zorgcentrum en de omliggende wijk.

De leerstoel is door de curatoren van de Internationale Architectuur Biënnale van Rotterdam Making city gevraagd een bijdrage te leveren aan dit internationale evenement door middel van een tentoonstelling in de Hofbogen, Rotterdam. Het onderzoek dat aan deze tentoonstelling ten grondslag lag heeft geresulteerd in het boek 'Are we the World - Randstad Holland, São Paulo, Istanbul & Rotterdam.' Het boek gaat in op de vraag of het Hollands vernuft, de pragmatiek en het procesmanagement waar Nederland vanuit haar ruimtelijke ordeningstraditie zo bekend om staat, nog wel datgene is waar de explosief groeiende - of krimpende - steden van de eenentwintigste eeuw het meest behoefte aan hebben? Is de stad niet veel meer een politieke kwestie - van toegankelijkheid, gelijkheid en democratie? Wat levert het Nederlands model de wereldsteden op, en wat kan Nederland er zelf van leren?

Publieke Lezingen, Workshops en Seminars.

Naast deze meer projectmatige samenwerkingen zoekt de leerstoel bewust het publieke debat door middel van opiniërende artikelen, interviews en lezingen die ingaan op actuele thema's gerelateerd aan ontwerp en politiek. Ook zijn we beschikbaar voor verschillende overheden voor hulp of inspiratie bij het definiëren van hun eigen rol al opdrachtgever. Dit doen we door middel van adviezen, ontwerpstudies, dagvoorzitterschappen, lezingen, seminars en ronde tafels.

Onderzoek: Ontwerp en Wet

In opdracht van het ministerie van Infrastructuur en Milieu heeft de leerstoel een onderzoek uitgevoerd naar de relatie tussen ontwerp en de nieuwe omgevingswet die in 2019 van kracht moet gaan. Binnen een relatief beknopte periode, is door middel van interviews en expertmeetings met professionals vanuit ontwerp én beleid antwoord gezocht op de vraag wat nu precies de nieuwe context is die ontstaat door deze stelselwijziging, wat de veranderende condities, mogelijkheden en kansen zijn die daardoor ontstaan voor ontwerp in ruimtelijk-maatschappelijke opgaven, en welke expertises en instrumenten ontwerp, en ontwerpend onderzoek (als vakdiscipline) kan inzetten of moet ontwikkelen om de ambities en waarden die aan de nieuwe wet ten grondslag liggen te operationaliseren?

www.ontwerpwet.nl

'Open werkplaats' van het onderzoek naar de relatie tussen Ontwerp en de Omgevingswet. Door de leerstoel Design as Politics, TU Delft, in opdracht van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. Suggesties of meer weten? Neem contact met ons op (rechtsonder).

Over het Onderzoek

ONDERZOEK IN
FACULTEITSBLAD B-NIEUWS

DENKLIJN 1: STERK LOKAAL POLITIEK KRACHTENVELD VRAAGT EEN POLITIEKE OMGEVINGSVISIE

Decentralisatie en een grotere bevoegdheid voor het lokaal bestuur en tegelijk een grotere invloed van andere maatschappelijke actoren genereert een sterker lokaal politiek krachtenveld. In dat krachtenveld is ontwerp onmisbaar als schakel tussen visie en uitvoering. Dan moet ontwerp wel durven tekenen in dienst van maatschappelijke agenda's en de verbinding maken met beleid, strategie en sturingsfilosofie.

Omgevingsvisie / Ontwerp/Wet: 2 Denklinen / Over het

DENKLIJN 2: INTELLIGENTE OMGEVING LEIDT TOT DYNAMISCHE REGELS EN SAMEN ONTWERPEN MET PARAMETERS

De explosie van informatie over de leefomgeving – realtime en voor iedereen toegankelijk – gaat de regels doen verschuiven. Het omgevingsplan verandert van statisch document naar dynamische omgeving. Dat laat toe om te gaan ontwerpen mét regels parameters in plaats van binnen dat wat mag. Hiermee ontstaat ook een speelbord waarop in coöperatie de fysieke leefomgeving kan worden ontworpen.

ONTWERP EN WET

HET ONDERZOEK

- OVER HET ONDERZOEK
- ONTWERP/WET: 2 DENKLINEN
- PERSPECTIEVEN OP DE WET
- DE OMGEVINGSWET UITGELEGD
- INSTRUMENTEN VAN DE WET
- OMGEVINGSVISIE
- OMGEVINGSPLAN
- ONTWERP ALS INSTRUMENT

De Gouden Piramide

Rijksprijs voor inspirerende opdrachtgeverschap

De Gouden Piramide is de rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap en bestaat sinds 2003. De prijs wordt jaarlijks toegekend en is een initiatief van de ministeries van IenM, BZK en OCW.

Met deze prijs wil het rijk voorbeeldig opdrachtgeverschap bevorderen door:

- inspirerende opdrachtgevers te belonen en een podium te bieden;
- kennis en leereffecten over inspirerende voorbeelden te verspreiden;
- bij te dragen aan een grotere bekendheid van architectuur en ruimtelijk ontwerp door middel van een website, tv-uitzendingen en een publicatie over de inzendingen en de juring daarvan.

Alle opdrachtgevers die inspireren met een vernieuwend en gedurfd project komen voor de prijs in aanmerking: particulieren, instellingen, bedrijven, woningcorporaties, ontwikkelingscombinaties, overheden, enzovoort. Alleen de rijksoverheid zelf is uitgesloten. De inzendingen worden beoordeeld door een jury onder voorzitterschap van de Rijksbouwmeester en zijn te zien op de website www.goudenpiramide.nl. De winnaar ontvangt een speciaal ontworpen trofee, een architectuurplaquette en een bedrag van 50.000 euro.

De Gouden Piramide gaat afwisselend over architectuur en gebiedsontwikkeling. In 2014 en 2016 was het de beurt aan de architectuur: een ruimtelijk project

met de schaal van het gebouwde object of het aangelegde terrein. Denk bijvoorbeeld aan een gebouw of gebouwencomplex, een brug, een plein, een erf of een park. Het kan om nieuwbouw gaan, maar ook om herontwikkeling, renovatie of tijdelijk gebruik. Bij de edities 2013 en 2015 ging het om gebiedsontwikkeling: projecten die doorgaans van een grotere schaal zijn. Vaak omvatten ze een combinatie van functies: wonen, werken, winkelen, recreatie, natuurontwikkeling, wateropgaven. Voorbeelden zijn nieuwe of vernieuwde woonwijken, herontwikkeling, bedrijventerreinen, stadsparken, infrastructurele ingrepen en transformaties van het landelijk gebied. Naast de traditionele vormen van gebiedsontwikkeling dienen zich nieuwe opgaven aan waarbij sprake is van inventieve samenwerkingsvormen en innovatieve verdienmodellen.

Naast de website, tv-uitzendingen en de jaarlijkse publicatie met juryrapport en essays over opdrachtgeverschap in deze tijd, worden verspreid in het land kennisbijeenkomsten georganiseerd in samenwerking met lokale architectuurcentra, stadslabs en Architectuur Lokaal.

De Gouden Piramide zal ook in de nieuwe Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp (2017-2020) een prominente plek innemen.

Winnaar 2013 – Volkshuisvesting Arnhem

Uit het juryrapport **Door het aanspreken van deze verborgen kracht is een proces op gang gebracht dat de hele wijk enorm heeft vooruitgeholpen. Daarbij was het van belang dat de opdrachtgever de keuze voor de mode als 'vliegwiel' heeft gekoppeld aan ingrepen die rechtstreeks op de bewoners waren gericht. Een indrukwekkend project, dat alleen tot stand kon worden gebracht door een opdrachtgever die visie paart aan bezieling. Volkshuisvesting Arnhem heeft laten zien dat het op basis van programmatische uitgangspunten mogelijk is een wijk er weer helemaal bovenop te helpen, en wel op een manier dat zowel de oorspronkelijke bewoners als de 'culturele' nieuwkomers – en uiteindelijk de hele stad – er profijt van hebben.**

Berry Kessels van Volkshuisvesting Arnhem, opdrachtgever van het Modekwartier Arnhem en winnaar van de Gouden Piramide 2013. Beeld Simone van Es.

Modekwartier Arnhem, station Klarendal, Klarendalseweg Arnhem Beeld Jeroen Musch

Winnaar 2014 – Begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster in Amsterdam

Uit het juryrapport **De restauratie en vernieuwing van De Nieuwe Ooster** laten zien hoe belangrijk het kan zijn als een vastberaden opdrachtgever visionaire ontwerpers ertoe brengt uit een opgave te halen wat erin zit. Gedurende de vele jaren die het proces omspant, bleef directeur Meuris een opdrachtgever die vasthoudend was als dat nodig was, en tegelijk ontvankelijk op momenten dat zich kansen voordeden. Visie, vasthoudendheid, maar ook 'het zich niet laten opsluiten in een blauwdruk'. Het zijn ingrediënten die van de restauratie en vernieuwing van De Nieuwe Ooster een prestatie van formaat hebben gemaakt.

Asbestemmingsgebied de Nieuwe Ooster begraafplaats en crematorium.
Beeld Studio Hagens

Minister Bussemaker reikt Couden Piramide uit aan Marie-Louise Meuris van de Nieuwe Ooster. Beeld Valerie Kuypers

Industriepark Kleefse Waard Arnhem gebouw HB. **Beeld** Suzanne Valkenburg

Winnaar 2015 – Schipper Bosch met Industriepark Kleefse Waard

Uit het juryrapport **Met de durf en visie die gepaard gaan aan het zakelijk gevoel waarmee hij een bedrijvenpark een wenkend toekomstperspectief geeft, toont de opdrachtgever zich een waar entrepreneur. Het is ondernemend en vernieuwend opdrachtgeverschap ten voeten uit. Daarbij is het opdrachtgeverschap compleet, omdat het zowel goed gekozen ruimtelijke ingrepen omvat als een sterk, toekomstgericht programma. Met Industriepark Kleefse Waard is een nieuwe standaard gezet voor bedrijventerreinen**

Kevin Rijke (IPKW) en Bart Schoonderbeek van Schipper Bosch hebben zojuist de trofee uitgereikt gekregen door minister Plasterk. **Beeld** Valerie Kuypers

CONO Kaasmakers met kaasmakerij De Tijd, Westbeemster

Kaasmakerij De Tijd. **Beeld** Luuk Kramer

Provast met de Markthal, Rotterdam

De Markthal. **Beeld** Ossip van Duivenbode

Consortium DeFlat met Kleiburg, Amsterdam

Kleiburg aanzicht gevel noord. **Beeld** Marcel van der Burg

Stichting Xenia met Xenia hospice voor jonge mensen, Leiden

Xenia hospice. **Beeld** Eelk Colmjon

De Hallen Amsterdam. **Beeld** Hans Kuiper

Ruimte- OK

'Architecten als maatschappelijke probleemoplossers'

Tekst Sander Woertman

'Als organisatie die een kwaliteitsslag wenst te maken binnen de publieke bouwopgave van de scholenbouw gaan we altijd op zoek naar de bredere context van het huisvestingsvraagstuk van een opdrachtgever', zegt projectleider Marco van Zandwijk. 'We staan aan de vooravond van een enorme vervangingsopgave in de scholenbouw, en die komt niet goed van de grond.'

Dat schoolbesturen hulp nodig hebben zodra ze willen verbouwen, blijkt uit het succes van de Scholenbouwwaaiër die in 2011 werd gelanceerd. De waaiër maakt beschikbare kennis over het opdrachtgeverschap rond scholen op een simpele manier toegankelijk. 'In de afgelopen jaren is gebleken dat de Scholenbouwwaaiër een goed startpunt is voor het gesprek tussen scholen en gemeenten ten aanzien van kwaliteit van de huisvesting. Dat is belangrijk, want door de decentralisatie en recente kortingen in het gemeentefonds zijn gemeentes en scholen verder uit elkaar gegroeid, waardoor kansen blijven liggen.'

Ondertussen zijn ruim 4.000 exemplaren verspreid onder scholen. 'Toen de Actieagenda in werking trad werd het netwerk van partners dat rond de waaiër was ontstaan verder uitgebouwd. Zo ontstond ruimte voor nieuwe initiatieven, die werden georganiseerd in een werkprogramma. Een voorbeeld daarvan zijn de Kwaliteitskaders Huisvesting voor het Primair en Voortgezet Onderwijs op verzoek van de PO-Raad (voor primair onderwijs) en de VO-Raad (voortgezet onderwijs) door Ruimte-OK voorzien

van een financiële paragraaf. De Scholenbouwwaaiër kreeg indirect een vervolg met de Scholenbouw-atlas, waarin verschillende verbouwingsscenario's worden belicht.'

De Scholenbouwwaaiër en de Scholenbouw-atlas zijn twee tastbare producten, maar Ruimte-OK is ook actief betrokken bij andere initiatieven, mits deze aansluiten bij de behoeften die leven bij de doelgroep. Zo worden regelmatig seminars, cursussen en inspiratietours georganiseerd. Momenteel is Van Zandwijk druk bezig met de Green Deal Scholen: afspraken tussen rijksoverheden, gemeenten en schoolbesturen die scholen moet helpen duurzame maatregelen door te voeren.

Van Zandwijk, zelf opgeleid als architect, ziet Ruimte-OK als een partner die objectief tussen belanghebbende partijen navigeert: altijd onafhankelijk en daardoor in staat om te verbinden. 'De scholenbouw heeft baat bij een multidisciplinaire aanpak om de opgave naar een hoger niveau te brengen. Ontwerpers kunnen daarbij helpen. Hun kracht om een probleem te analyseren, de vraag achter de vraag te doorgronden en stakeholders te verbinden wordt echt onderschat. Architecten zijn de beste maatschappelijke probleemoplossers die er bestaan, al beseffen zij dat zelf vaak ook nog niet.'

Ruimte-OK is net als andere leadpartners pas net begonnen. 'Er is nu nog veel onbewust onbekwaam gedrag door opdrachtgevers in de scholenbouw. Schoolbesturen trainen in hun rol als opdrachtgever bij de scholenbouwopgaven

verdient blijvende aandacht. Het is belangrijk dat gemeentes en scholen anders naar gebouwen en huisvestingsopgaven leren kijken. Meer gericht op de lange termijn, vanuit regionale behoeftes en als middel om maatschappelijke doelstellingen te realiseren.'

VO-school De Passie, Rotterdam

WAARBORGFONDS & KENNISCENTRUM RUIMTE-OK

Waarborgfonds & Kenniscentrum Ruimte-OK

Ruimte-OK ondersteunt scholen, kinderopvangorganisaties en gemeenten als het om huisvesting en financiering gaat. We delen praktische kennis en helpen hen als opdrachtgever de juiste vragen te stellen. We toetsen investeringsplannen, en verstrekken borgstellingen ten behoeve van de kinderopvang. Zo werken we aan onze missie: een betere huisvestingskwaliteit en een gezonde exploitatie in onderwijs en kinderopvang.

Wat vindt u bij Ruimte-OK?

Op allerlei manieren delen we kennis met scholen, kinderopvangorganisaties en gemeenten, op onderwerp gesorteerd en via praktijkbeschrijvingen op onze website. Ze kunnen bij de Helpdesk terecht voor een persoonlijk antwoord op vragen. Voor specifiek maatwerk komt een van onze experts bij u langs, en kinderopvangorganisaties kunnen in aanmerking komen voor een borgstelling. We organiseren de huisvestingscursussen, de Meesterklas voor wethouders en evenementen zoals onze jaarlijkse Kennisdag 'Grip op Kwaliteit'.

Gezamenlijk belang school en gemeente

Het realiseren van een nieuw gebouw of het aanpassen van een bestaand gebouw, is voor veel besturen een complexe opgave. Door grootschalige veroudering en demografische ontwikkelingen is de vervangingsopgave vele malen groter geworden. Vraagstukken als verduurzaming en renovatie zijn een zaak van scholen en gemeenten gezamenlijk. Naast kennisdeling om het opdrachtgeverschap te vergemakkelijken, stimuleert Ruimte-OK hen het gesprek hierover primair vanuit de inhoud te voeren.

Praktische kwaliteitscriteria

Het is onze missie de kwaliteit van de huisvesting te verbeteren bij een gezonde exploitatie van de school of kinderopvang. Maar wat is kwaliteit? Om dat te concretiseren hanteert Ruimte-OK het Kwaliteitskader Huisvesting. Het helpt onderwijs- en gemeentebesturen op weg met een reeks eenduidige en praktisch toepasbare kwaliteitscriteria voor het primair, voortgezet en speciaal onderwijs. U vindt er alles over op onze website.

Sector overstijgend en onafhankelijk

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

Kenniscentrum Ruimte-OK is in 2012 opgericht op initiatief van de PO-Raad, VO-raad, de VNG en het Waarborgfonds Kinderopvang. We opereren midden tussen onze doelgroepen, de markt en de overheid in, maar behoren niet exclusief tot de een of de ander. Voor Ruimte-OK staat het gebruikersbelang voorop. Juist daardoor kunnen we tegelijkertijd betrokken én onafhankelijk opereren.

Deze kennis delen we met u

Helpdesk

Via de Helpdesk van Ruimte-OK beantwoorden experts vragen over de huisvesting, financiering en exploitatie van scholen, multifunctionele accommodaties en (integrale) kindcentra. Abonnees mogen daarbij rekenen op een onafhankelijk antwoord van onze experts.

www.ruimte-ok.nl/helpdesk

Voorlichting overheveling buitenonderhoud

Op 1 januari 2015 werd het budget voor het buitenonderhoud en de aanpassing van primair onderwijsgebouwen overgeheveld van gemeenten naar schoolbesturen. Samen met de VNG en PO-Raad stelde Ruimte-OK zes themabrochures hieromtrent op, over de wetswijziging, zorgvuldige overdracht, competent opdrachtgeverschap, gebouwplanning, renovatie en financiering.

www.ruimte-ok.nl/overheveling

Cursussen Onderwijshuisvesting

Wilt u uw kennis over onderwijshuisvesting vergroten? In opdracht van de PO-Raad geven we cursussen voor onderwijsbesturen en gemeenten, zoals de Basis cursus onderwijshuisvesting, de cursus Rol en Recht, en de cursus Bouwheerschap.

www.ruimte-ok.nl/cursussen-events

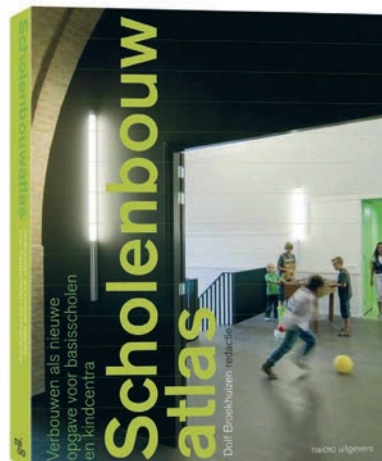
Green Deal Scholen

Ruimte-OK is partner van de Green Deal Scholen. We zijn een van de partijen die dit akkoord voor de verduurzaming van onderwijshuisvesting ondertekenden. Binnen het programma voorzien we scholen en gemeenten van de kennis en inspiratie over verduurzaming om ermee aan de slag te gaan.

www.greendealscholen.nl

Scholenbouwatlas

Veel scholen staan voor een verbouw- of renovatieopgave. Hoe pakt u dit aan? En wat kunt u leren van anderen? Namens het Atelier Rijksbouwmeester geven we alle scholen en gemeenten een Scholenbouwatlas cadeau. De atlas beschrijft 100 inspirerende voorbeelden van bestaande scholen die de afgelopen jaren zijn verbouwd.

www.ruimte-ok.nl/scholenbouwatlas

Meesterklas Scholenbouw

Samen met Architectuur Lokaal organiseert Ruimte-OK de Meesterklas Scholenbouw: een begeleide gedachtewisseling tussen wethouders over hun rol met betrekking tot onderwijshuisvesting. Wilt u deze vooral sturend, participierend of delegerend invullen?

www.ruimte-ok.nl/meesterklas

Kennisdag 'Grip op Kwaliteit'

Grip krijgen én houden op de kwaliteit van huisvesting van scholen en (integrale) kindcentra. Hoe doe je dat, met wie doe je dat en wat zijn daarbij de nieuwste ervaringen? Ruimte-OK organiseert jaarlijks de kennisdag. Deelnemers worden in een dag bijgepraat aan de hand van praktische voorbeelden en leerervaringen van (collega) scholen, kinderopvangorganisaties en gemeenten.

www.ruimte-ok.nl/kennisdag

Inspiratietour

Wilt u een dag een kijkje nemen bij andere scholen en kinderopvangorganisaties? Zien hoe zij de huisvesting ingevuld hebben? Ruimte-OK organiseert regelmatig inspiratietours. Tijdens deze excursies bezoeken we een aantal gebouwen. De directeuren vertellen over hun ervaringen en leiden u rond bij de uiteenlopende projecten. De betrokken architecten vertellen u meer over het gebouw.

Zie Agenda op www.ruimte-ok.nl/agenda

PUBLICATIES

Kwaliteitskader Huisvesting

Goed onderwijs vraagt om kwalitatief goede gebouwen. Het realiseren van een nieuw schoolgebouw, of het aanpassen van een bestaand gebouw is een complexe opgave. Het Kwaliteitskader Huisvesting helpt u op weg met een reeks eenduidige en praktisch toepasbare kwaliteitscriteria voor onderwijsgebouwen voor primair, voortgezet en speciaal onderwijs.

---

www.ruimte-ok.nl/kwaliteitskader

Brochures overheveling buitenonderhoud

Zes brochures aan de hand waarvan de diverse aspecten van (de wetswijziging) buitenonderhoud en aanpassing van schoolgebouwen worden belicht: de wetswijziging, zorgvuldige overdracht, competent opdrachtgeverschap, gebouwplanning, renovatie en financiering.

---

www.ruimte-ok.nl/brochures-buitenonderhoud

Scholenbouwwaaier

Een praktische handreiking voor de bouw en verbouw van basisscholen om kwaliteitsambities ten aanzien van de huisvesting op een eenvoudige manier bespreekbaar te maken. De waaier is opgebouwd rond vijf thema's (proces, beleving, gebruik, techniek en financiering) waarmee gebruikerswensen gestructureerd in het Programma van Eisen (PvE) kunnen worden opgenomen.

---

www.ruimte-ok.nl/scholenbouwwaaier

Scholenbouw anno 2015

Een brochure met een korte introductie op de ontwikkelingen met betrekking tot maatschappelijk vastgoed in het algemeen en onderwijshuisvesting in het bijzonder. Met leestips, praktijkvoorbeelden en aanvullende handreikingen.

---

www.ruimte-ok.nl/brochure-scholenbouw

Leadpartners

- Academies van Bouwkunst
- Architectuur Lokaal
- College van Rijksadviseurs
- Internationale Architectuur Biennale Rotterdam
- Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
- TU Delft

- De Gouden Piraamde
- Ruimte-OK

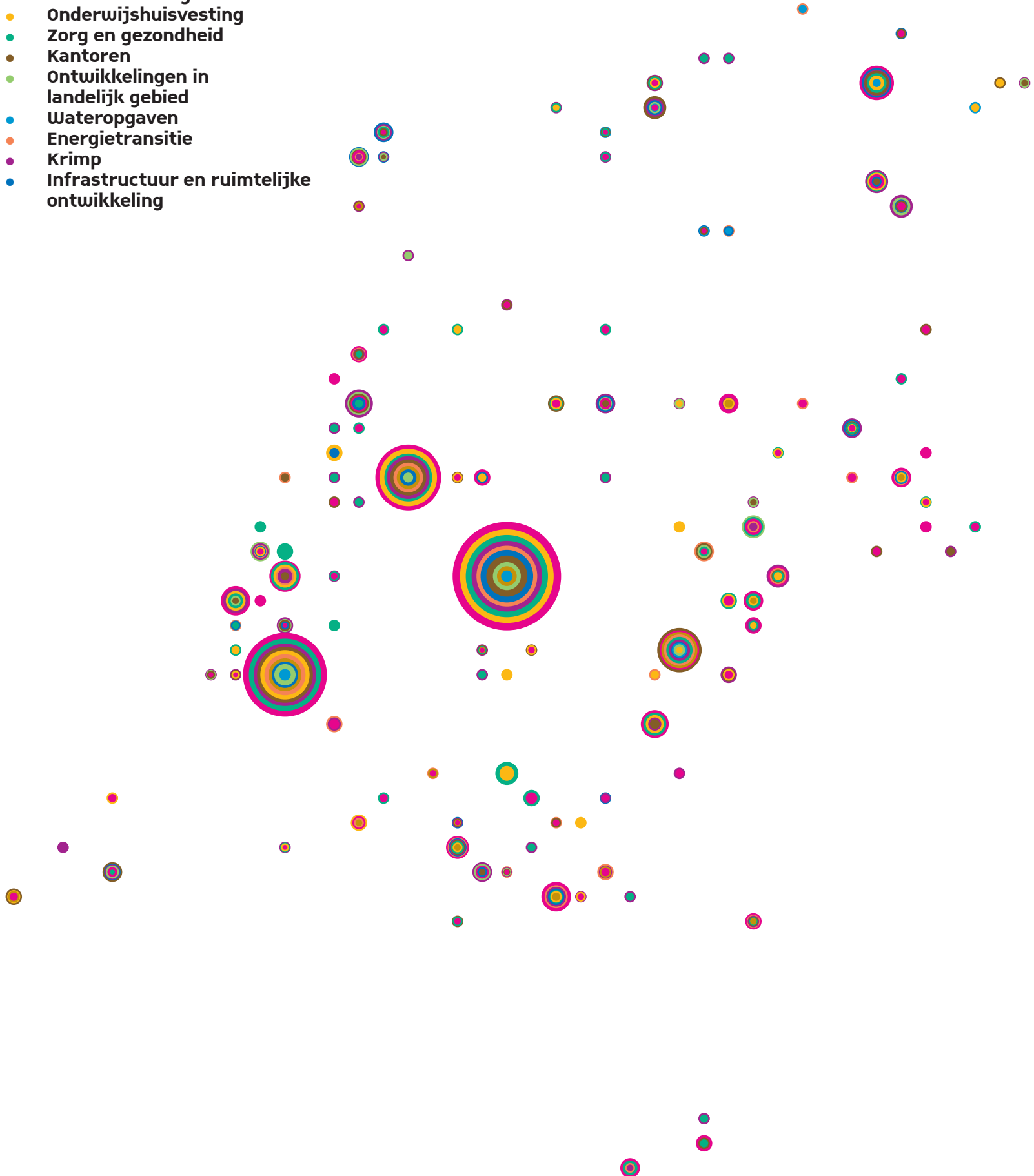
Thema's

- Nieuwe opgaven in de stad
- Herbestemming
- Onderwijshuisvesting
- Zorg en gezondheid
- Kantoren
- Ontwikkelingen in landelijk gebied
- Wateropgaven
- Energietransitie
- Krimp
- Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling

Thema's

- Nieuwe opgaven in de stad
- Herbestemming
- Onderwijshuisvesting
- Zorg en gezondheid
- Kantoren
- Ontwikkelingen in landelijk gebied
- Wateropgaven
- Energietransitie
- Krimp
- Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling

Vier jaar
ontwerpkracht
in **Nederland**

Nieuwe opgaven in de stad

‘Binnenstedelijk bouwen, herbestemming, hergebruik en verdichting bepalen in toenemende mate de aard van de ruimtelijke opgaven in de stad. Innovatie en combinaties van functies en typologieën bieden nieuwe kansen. Daarbij kunnen de oorspronkelijke kwaliteiten in de stad, door te investeren in eigentijdse vormen van wonen en werken, maatschappelijke en culturele voorzieningen, openbare ruimte en groen, meer duurzaam en toekomstbestendig worden gemaakt. Er is een verschuiving gaande van de bouwopgave. Van uitbreidingsgebieden is er een duidelijke tendens naar binnenstedelijk. Daarnaast doet zich een nieuwe opgave voor in de negentiende-eeuwse en naoorlogse wijken rondom de binnenstad. In deze wijken is een infrastructuur van scholen, culturele voorzieningen en zorg die op onderdelen gebrekkig is en verbetering behoeft. Hier ligt de uitdaging om fysieke ingrepen te koppelen aan economische structuurversterking, het versterken van de sociale samenhang en het verbeteren van de maatschappelijke participatie van burgers.’

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie heeft een serie Open Oproepen gelanceerd met budget dat daarvoor in de AAARO ter beschikking is gesteld. Deze oproepen werden uitgeschreven om ontwerpers de kans te bieden specifieke, actuele opgaven te agenderen. Eén van deze oproepen was Stadslabs – anders werken aan urgente opgaven. Stadslabs beschikken volgens het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie over de potentie om als intermediair platform te opereren, top-down en bottom-up partijen met elkaar te verbinden, zo nodig draagvlak te organiseren en de te investeren

energie in goede banen te leiden. Daarom riep het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie initiatiefnemers van stadslabs en andere vernieuwende samenwerkingsverbanden op om voorstellen in te dienen voor het opzetten of continueren van lokaal verankerde 'vrije werkvormen'. Het doel was het doorontwikkelen van bestaande stadslabconcepten en het experimenteren met nieuwe organisatievormen. Een van de door het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie gehonoreerde voorstellen was Stadslab Maastricht.

Samen zelf doen – Stadslab Maastricht

Brandweerkazerne wordt brandpunt

Tekst Kirsten Hannema

In De Brandweer aan de Capucijnenstraat in Maastricht heerst een levendige drukte. Telefoons rinkelen, de koffiemachine draait op volle toeren, mensen lopen af en aan. Niet omdat er ergens brand is; deze brandweerkazerne is allang niet meer als zodanig in gebruik. Nadat de brandweer eind jaren 90 naar nieuwbouw verhuisde, stond het karakteristieke gebouw jaren leeg – zoals zoveel panden in aanloopstraten. De gemeente had geen idee wat ze ermee moest: verbouwen – maar tot wat? Slopen was uit den boze; het pand is een gemeentelijk monument. Maar in de verloederde staat waarin het verkeerde, haalde het de waarde van het centrumgebied omlaag. En door de economische crisis die in 2008 insloeg, groeide het aantal vacante gebouwen alleen maar verder...

De gemeente besloot om, samen met het Maastrichtse bureau StudioStad, iets nieuws te proberen. De boekwaarde van het pand werd voor tien jaar bevroren. Op deze manier kon het voor een relatief laag bedrag worden verhuurd aan een groep creatieve ondernemers. Om de kosten te drukken werd het gebouw casco gerenoveerd, wat de huurders de mogelijkheid bood om de ruimte zelf in te vullen. Het bleek een meesterzet. In de kazerne vestigden zich fotografen, ontwerpers en een cultureel maandblad, er is een fietsenwerkplaats, een drumschool en er worden mindfulness trainingen gegeven. De ruimte op de begane grond, waar vroeger de brandweerwagens stonden, wordt gebruikt voor biomarkten en tentoonstellingen. En in de kantine vind je een hip restaurant, waar zzp-ers met een café latte achter hun laptop zitten en 's avonds pingpongwedstrijden en filmavonden georganiseerd worden. In twee jaar tijd is De Brandweer uitgegroeid tot hét nieuwe brandpunt van Maastricht.

Het project is er één in een reeks die de stad sinds 2012 uitvoert onder de naam Maastricht-Lab. Het geheim achter het succes? 'Het experimentele karakter', antwoordt architect Tim Prins van StudioStad. 'We hebben tegen elkaar gezegd: vieren moet, falen mag. Dat geeft vooral ambtenaren meer speelruimte.' Aanleiding om dit stadslaboratorium op te zetten, was de Biennale Leegstand & Herbestemming die in 2011 voor het eerst in Maastricht werd gehouden. 'Voor het eerst werd de omvang van de leegstand duidelijk. Het deed de gemeente inzien dat het een probleem is waar we structureel over na moeten denken. Er speelt meer dan de economische crisis: demografische krimp, de verschuiving van productieprocessen naar het buitenland, de opkomst van internetshops, waardoor winkels verdwijnen. Met het Stadslab willen we grip op die nieuwe krachten in de stad krijgen, die van grote invloed zijn op de ruimtelijke ordening.'

‘Het grote verschil met twintig jaar geleden, is dat er nu sprake is van transformatie van de bestaande stad’, zegt Saskia Beer. Als jurylid was zij betrokken bij de Open Oproep die het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie in 2015 deed, gericht op Stadslabs. Nadat Beer in 2008 door de crisis haar baan als architect verloor, startte ze zelf een stadslab in het kantorengedebied Amstel III in Amsterdam-Zuidoost. ‘Oorspronkelijk was het plan dat de gemeente de vastgoedeigenaren zou uitkopen, om alles te slopen voor nieuwbouw. Toen de financiering niet meer rond te krijgen bleek, werd duidelijk dat het gebied geleidelijk getransformeerd zou moeten worden. Daarbij heb je te maken met veel verschillende partijen: eigenaren, huurders, omwonenden; het is een totaal ander spel dan de top-down-methode van weleer. Het vraagt om andere vaardigheden in het proces en ontwerp. Dat is een belangrijke reden om in een lab-achtige vorm te werken.’

Ook elders in Nederland geven Stadslabs volgens Beers een interessante doorsnede van de opgaven in de stad. ‘Sommigen houden zich bezig met een plek, anderen met thema’s zoals luchtkwaliteit of stadslandbouw. Er zijn burgerinitiatieven, maar ook plannen van gemeenten, zoals Maastricht. Wat ze met elkaar gemeen hebben, is dat het complexe onderwerpen betreft, die je niet met de vaste bouwclubjes oplost. Je hebt ook burgers, ondernemers of het Waterschap nodig.’

In Maastricht zijn om te beginnen acht projecten opgezet. Operatie Steenbreek – alweer het dertiende project – roept woningeigenaren en huurders op om de tegels in hun tuinen te vervangen door groen, wat helpt bij wateroverlast en hittestress, maar ook bijdraagt aan een mooiere buurt. Op het terrein van de oude Sphinxfabriek kwam op initiatief van Bureau Europa en Marres het park van de toekomst, een tijdelijke, groene inrichting en prototype voor de parken waarmee de stad de komende jaren aan de slag gaat. In navolging van De Brandweer worden het Eiffelgebouw op het Sphinxterrein en het Labgebouw van het Radium als creatief verzamelgebouw herbestemd.

Het is mooi als een stadslab concrete resultaten oplevert, maar ook mislukkingen kunnen van waarde zijn, benadrukt Beer. ‘Daarvoor is in de praktijk van alledag geen ruimte; als wethouder gaat dan je kop eraf. Daarom is het goed dat er subsidieregelingen bestaan om een kickstart te geven aan nieuwe ontwikkelingen. Idealiter brengen deelnemende partijen daarna zelf de middelen op om door te gaan.’ Wat is de toekomst van de Stadslabs? ‘De beginjaren zijn het meest eenvoudig’, denkt Prins. ‘Er zijn altijd wel mensen in voor een experiment, maar structureel dingen veranderen is een andere opgave.’ Daarom heeft hij in 2013 de Stad.Academie opgericht, een eenjarige opleiding voor stadmakers. ‘Om verder te komen, is het belangrijk om de opgedane kennis te delen, en meer mensen dan de groep rond het lab erbij te betrekken.’

Beer gelooft in de kracht van stadslabs: ‘Met de stadslab zijn waarden teruggebracht die we uit oog verloren waren: collectief eigenaarschap, zelfsturing, eigen verantwoordelijkheid. Ik zie in Amsterdam-Zuidoost dat de betrokkenheid bij het gebied gekoesterd wordt. Maar nu de economie aantrekt, wordt het spannend. Financieel zou er inmiddels wel weer een partij te vinden zijn die heel Amstel III kan herontwikkelen, wat op de korte termijn misschien makkelijker is. Maar dan help je wat we in vijf jaar hebben opgebouwd wel in een keer om zeep. Dat is riskant, de wereld is nu zo grillig. Stadslabs zijn ook een instrument om steden meer veerkracht te geven, en zo tegenslagen beter op te vangen. Als je het zo ziet, zou deze werkwijze heel goed een nieuwe realiteit kunnen worden, ook in economisch goede tijden.’

Stichting Stadslab Buiksloterham Circulair (BSH), Amsterdam

Buiksloterham verandert de komende jaren van een industriegebied naar een woon/werkterrein. Het gebied kent een open bestemmingsplan en er is veel ruimte voor zelfbouw, CPD en experiment. Stadslab BSH is door kwartiermaker Frank Alsema opgezet om de verschillende initiatieven vanuit de toekomstige bewoners en professionals te organiseren en het vermogen van Circulair Buiksloterham te vergroten. Inmiddels werken 460 personen aan 37 projecten.

Opdrachtgever Bottom-up (zelf organiserend)

Betrokken bestuurders Abdeluheh Choho, Laurens Ivens, Saskia Groenewoud, Coby van Berkum

Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie

Andere betrokkenen Bij het stadslab zijn inmiddels 478 personen aangesloten waaronder 26 publiek-private partijen

Tags stadsontwikkeling; stadslab, circulair, duurzaam, experiment, herbestemming, transformatie van industriegebied, transformatie, water, rainproof, duurzame energie, verbinding, community

Website www.buiksloterham.nl

Beeld Frank Alsema

Beeld Frank Alsema

Beeld Frank Alsema

Beeld Hackable circulaire city
Buiksloterham

Coöperatie STEK – Stadslab Luchtkwaliteit, Rotterdam

De Rotterdamse 's-Gravendijkwal is na de Haagse Javastraat Nederlands slechtste straat qua gemeten luchtkwaliteit. Plannen om de weg te overkappen, en zo de leef- en verblijfskwaliteit voor omwonenden te verbeteren, werden in 2011 vanwege de hoge kosten op de lange baan geschoven. In de stad van de toekomst gaat men anders om met mobiliteit. Vervoersstromen worden anders georganiseerd en auto's worden minder vervuילend. Stadslab Luchtkwaliteit wil inspiratie bieden voor ruimtelijke ingrepen in de stad die op relatief korte termijn bijdragen aan het verbeteren van de luchtkwaliteit. Hiervoor organiseert het Stadslab Luchtkwaliteit een aantal evenementen en richt zij een online platform op voor uitwisseling tussen experts, bewoners, ondernemers en politici. Het programma focust op thema's zoals groen, water en techniek.

Opdrachtgever – eigen initiatief

Betrokken bestuurders -

Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Tags stad, stadslab, lucht, vervuiling, ruimtelijke ingreep, luchtkwaliteit, groen, water, techniek

Website www.stadslabluchtkwaliteit.nl

www.facebook.com/stadslabluchtkwaliteit.nl

www.stekdestadstuinwinkel.nl

Beelden Stadslab Luchtkwaliteit

Departement Tijdelijke Ordening (DTO) College, Arnhem

Departement Tijdelijke Ordening is een compact team van deskundigen die opereren binnen het vakgebied van de stedelijke transitie en ruimtelijke innovatie. Versterken van bestaande ruimtelijke kwaliteiten, selectief toevoegen van elementen, experimenteren met nieuwe functies en samenwerken met lokale ondernemers en bewoners vormen de ingrediënten voor de gebiedsontwikkeling nieuwe stijl.

Organisatie/bestuur/opdrachtgever Departement Tijdelijke Ordening (DTO), Peter Groot, Edwin Verdurmen, Steve Swiggers en Christiaan Holland

Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Tags stadsontwikkeling; Stadslab, onderzoek, ruimtelijke ontwikkelingsprojecten

Website <http://dto.nu/dto-college/2015>

Beelden DTO

Herbestemming

‘Herbestemming en hergebruik worden steeds dominanter. Door regionale bevolkingsdaling, bezuinigingen en een veranderde vraag groeit de (structurele) leegstand en het overschot in bepaalde regio’s van woningen, kantoren en scholen maar ook defensie terreinen en – bouwwerken. Deze leegstand heeft een negatieve invloed op de kwaliteit van de woon – en leefomgeving. Het herbestemmen of hergebruiken van panden of gronden betekent per definitie maatwerk en is daarom arbeidsintensief voor alle betrokken partijen. Ontwerp en ontwerp onderzoek versterken (het proces van) herbestemming door de ontwikkeling van nieuwe concepten en nieuwe inzichten in vorm en gebruik. Het rijk is gestart om bestaande kennis en kunde van herbestemming en hergebruik beter toegankelijk te maken voor gemeenten en andere betrokkenen.’

Het Projectbureau Gouden Piramide (onderdeel van Atelier Rijksbouwmeester) organiseert de Gouden Piramide – Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur, infrastructuur en ruimtelijke ordening. Dit initiatief wordt gefinancierd uit de AAARO. De prijs bedraagt € 50.000,- en wordt jaarlijks uitgereikt. In de oneven jaren selecteert een professionele jury met vertegenwoordiging uit de lokale overheid, opdrachtgeverschap, ontwerp en journalistiek het beste project in gebiedsontwikkeling. In de even jaren is architectuur het thema. In 2015 was het Havenkwartier

Deventer een van de genomineerde projecten, onder andere vanwege de rol van de gemeente Deventer bij het ontwikkelen van een nieuw, meer open planproces in reactie op de crisis van 2008. Het gebied werd in handen gegeven van circa driehonderd kleine gebruikers en investeerders. Hierdoor konden de kwaliteiten van het gebied, inclusief het erfgoed, worden benut voor de vestiging van zowel bedrijven als woningen. Er is zowel ruimte voor nieuwbouw (waaronder zelfbouw), als voor hergebruik van voormalige bedrijfsgebouwen. Sindsdien wordt het project vaak als inspiratie en voorbeeld gebruikt voor andere opdrachtgevers.

TAMTAM
vanavond
20.30
**LIVE ANIMATIE
THEATER**
Komt dat zien!
www.cantoftheater.nl

Hybride stads- landschap maken – Havenkwartier Deventer

Ruimtecowboys in Deventer

Tekst Kirsten Hannema

Hoe een tot op de draad versleten buurt door middel van 'spontane' stedenbouw uitgroeide tot de hipste wijk van de stad. Dat is het opmerkelijke verhaal van het Deventer Havenkwartier. Een voormalig havengebied tussen de binnenstad en een bedrijventerrein, dat vol stond met oude loodsen, kraansporen en silo's. Twintig jaar geleden gaf niemand nog een stuiver voor die gebouwen en hingen er vooral louche types rond op straat. De hele boel met de grond gelijk maken en een nieuwe woonwijk bouwen – dat was wat de gemeente van plan was...

Maar de bedrijven in de omgeving zagen zo'n wijk niet zitten; voor je het weet klagen de nieuwe burens over overlast. Ze besloten hun krachten te bundelen om het masterplan van tafel te krijgen, wat in 2007 lukte – ook omdat de financiering niet rond kwam. De economische crisis die een jaar later toesloeg boorde elke hoop op herontwikkeling de grond in. Tien jaar plannen en investeren, en de stad had nul komma nul bereikt. Dat was het moment waarop het project op het bureau van de pas aangestreden ambtenaar Dennis Laing belandde. Wat moest hij in vredesnaam doen? 'Het kon in elk geval alleen maar beter worden', lacht Laing. Hij besloot er 'blanco in te gaan'. 'Ik kwam uit het onderwijs, had geen ervaring in de planologie. Ik zag niet direct voor me hoe het zou moeten worden.'

Wat hij wel zag, is dat de creatieve broedplaats die ondertussen in een aantal panden was gevestigd, nieuwe energie in de wijk bracht. De loodsen die door de gemeente afgeschreven waren, werden door de kunstenaars juist gewaardeerd om hun ruimtelijkheid en industriële karakter. 'De broedplaats was bedacht als iets tijdelijks, dat zou verdwijnen als de economie weer zou aantrekken. In de plannen hoefden we daar geen rekening mee te houden.' Laing draaide het om en maakte van de broedplaats een 'creatieve motor' om nieuwe initiatieven aan te ja-gen. 'Ik dacht: we stoppen met blauwdrukken maken en bieden deze ondernemers en burgers de ruimte om hun ideeën en dromen te verwezenlijken, met een bestemmingsplan waarin enkel een aantal spelregels is vastgelegd.'

En zo kan het dat je nu langs de kade loopt en ineens verrast wordt door een spierwitte kubus die op een oude vultrechter is geland. Even verderop staat op het dak van een oude bedrijfshal een grijze 'cocon', om de hoek tussen de zelfbouwhuizen een paviljoen op poten, gemaakt van sloophout. Dit zijn Lucy Cube, Lucy Galaxy en Lucy Nomad, de drie eenkamerhotels die kunstenaars Paul Keizer en Albert Dedden (SpaceCowboys) samen met creatieve ondernemers Timo Bralts en Guido de Vries lieten bouwen.

'We hebben gereageerd op de vrijheid die vanuit het gemeentebestuur aan ontwerpers is gegeven', vertelt Bralts. De Vries: 'Waar vind je een gemeente die zegt: ga je gang, hoe gekker hoe beter. Wij hadden zoiets van: menen jullie dat echt? Dat zullen we nog wel eens zien.'

De Space Cowboys had ontdekt dat hun pand, 10 meter hoog, volgens het bestemmingsplan een maximale hoogte van 14 meter mocht hebben. Het bracht hen op het idee om een bouwwerk op het dak te plaatsen. De Vries, die ook betrokken is bij een project van de provincie Overijssel waarbij kunstenaars mee ontwerpen aan de openbare ruimte, wist bij de provincie financiering voor het plan te regelen, en toen kon de bouw van Lucy Galaxy beginnen. Ook zagen de ontwerpers in het bestemmingsplan dat tien procent van de openbare ruimte – waar de vultrechter ook toe gerekend wordt – bebouwd mag worden. Daarom ontwierpen ze de Lucy Cube. Lucy Nomad is een verplaatsbaar paviljoen, dat door de wijk 'zwerft', langs braakliggende terreinen.

De hotelkamers bleken een hit: nadat het interieurtijdschrift Wallpaper het project oppikte, gingen de foto's de hele wereld over en meldden toeristen uit alle windstreken zich voor een overnachting. Lucy in the Sky groeide uit tot een icoon van het Havenkwartier. 'Geweldig', vindt Laing, 'maar met alleen broedplaatsen kun je je broek niet omhoog houden.' Daarom maakte de gemeente een ontwikkelplan. Particulieren konden vrije kavels kopen en er werden commerciële partijen aangetrokken voor horeca. Zo is onlangs in de gerenoveerde Zwarte Silo het Fooddock geopend. Op de openbare ruimte langs de kade, ingericht met stoere stelconplaten, vind je openluchtbar Piknik en worden allerlei festivals georganiseerd. 'Mix to the max was het motto', legt Laing uit. 'De combinatie van wonen, werken en binnenvaart, van nieuwbouw en industrieel erfgoed, maakt de wijk zo levendig.'

Die mix vraagt wel om speciale maatregelen. 'Normaal gesproken heb je in een wijk milieuzones, waarin zaken als geluidsnormen zijn vastgelegd. Een laswerkplaats of het Kunstenlab met podium mag dan niet naast een woning. Hier hebben we dat anders geregeld. Een oud industriepand hoeft niet geluidsdicht geïsoleerd te worden. Wij hebben gezegd: de naastgelegen nieuwbouwwoning moet extra isolatie krijgen.' Zo zijn er meer afwijkingen van de richtlijnen: op een vrije kavel mag je bijvoorbeeld zowel een woning als bedrijfsruimte of horeca realiseren.

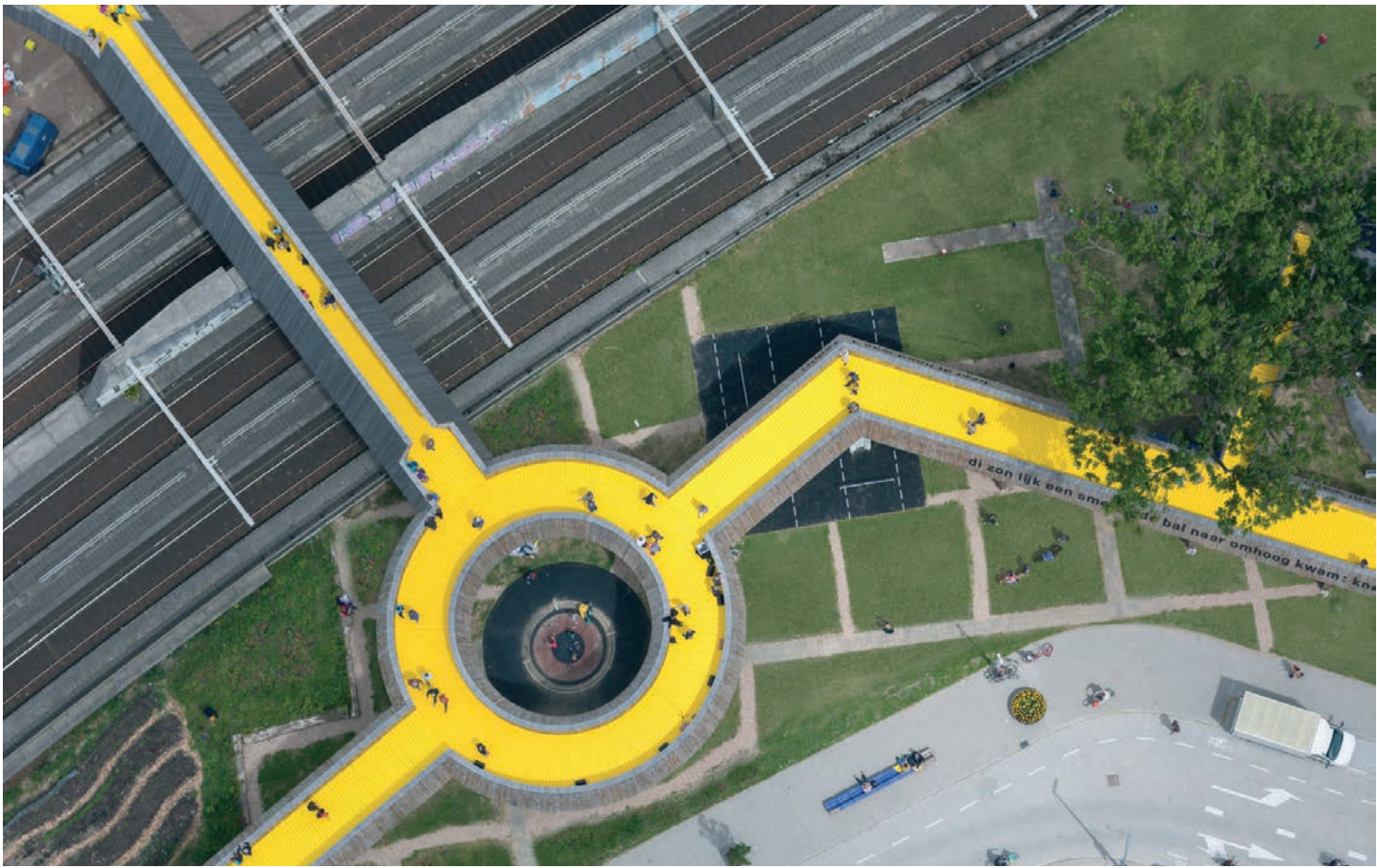
Sinds het Havenkwartier in 2015 genomineerd werd voor de Rijksprijs Gouden Piramide, ontvangt Laing bijna dagelijks aanvragen voor rondleidingen door het gebied. Iedereen wil weten wat het geheim achter het succes is. 'Sommige gemeenten denken dat zo'n ontwikkeling met een 'vrij' bestemmingsplan

vanzelf gaat lopen. Zeker, je moet de rode looper uitleggen voor initiatiefnemers, maar je moet ook met hen aan de slag. De begeleiding van particuliere projecten vergt veel tijd; het is heel wat anders dan wanneer een ontwikkelaar zijn plan uitrolt. Maar het leuke is: je zit aan tafel met mensen die daar gaan wonen en werken. Het gaat niet alleen over rendement.'

Bralts denkt dat de soepele houding van de ambtenaren cruciaal is geweest voor het welslagen van het Havenkwartier. 'Er kon heel veel, we werden uitgedaagd om iets bijzonders te maken, en de gemeente heeft ons geholpen met zaken als de aansluiting van de Lucy Cube op elektriciteit en riolering, wat via de omgevingsvergunning lastiger te realiseren was.' Nu is het de kunst om die houding vast te houden. Laing: 'Het risico is dat we terugvallen in hoe we de afgelopen dertig jaar werkten: in formats. Er verschijnen boekjes over hoe je organische gebiedsontwikkeling organiseert. Ik zeg: doe dat niet, leg het alsjeblieft niet vast. De les die we kunnen leren is: denk vanuit de situatie, en de gebruikers.'

Beelden Zus

Test Site, Rotterdam

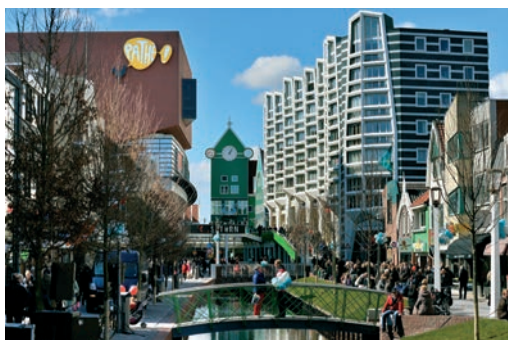
Het bureau ZUS gaf de aanzet voor een alternatieve strategie voor de stagnerende ontwikkeling van het Central District in Rotterdam. De IABR heeft het gebied in het kader van de 5e IABR Making City tot één van haar drie Test Sites gemaakt en stelde ZUS aan als local curator. De alliantie is vervolgens verder gegroeid. Het meest opvallende van de achttien deelprojecten is de deels opgetilde voetgangersroute (Luchtsingel) van Rotterdam Centraal naar de voormalige Hofpleinlijn. Een voorbeeld van het verbinden van de top-down planvorming met de bottom-up potentie binnen de gebiedsontwikkeling die nog altijd in gaande is. In 2013 werd het project genomineerd voor de Couden Piramide, Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur, infrastructuur en ruimtelijke ordening.

Opdrachtgever ZUS, IABR
Eindverantwoordelijke ZUS, IABR, e.a.
Betrokken bestuurders voormalig wethouder Korrie Louwes en voormalig wethouder Alexandra van Huffelen
Betrokken leadpartners IABR, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
Betrokken andere partners Codum, LSI project investment, Gemeente Rotterdam, ZUS
Omvang 120.000 m²
Tags leegstand, privaat, kantoren, stad, gebiedsontwikkeling, bottom up, Rotterdam, tijdelijkheid, crowdfunding, stadsinitiatief
Website www.zus.cc

Inverdan, Zaandam

Het centrumgebied van Zaandam heeft in korte tijd een spectaculaire gedaanteverandering ondergaan om de ruimtelijke samenhang en de sociaal-conomische structuur te verbeteren. Met nieuwe winkels, woningen, horeca, theaters en uitgaansgelegenheden in gebouwen met spraakmakende architectuur die aansluit op de genius loci van Zaanstad. Met een prachtig opgeknapte openbare ruimte met een 'nieuwe' gracht als kenmerkende bekroning. En met een fiets- en voetgangersbrug over het spoor en de Provinciale weg heen die het oosten en westen van Zaandam met elkaar verbindt. Al deze elementen geeft het centrumgebied een unieke identiteit, die zowel bewoners als bezoekers (waaronder veel toeristen) blijkt aan te spreken. In 2013 werd het project genomineerd voor de Gouden Piramide. En in 2015 mocht het stadshart zich finalist Beste Binnenstad van middelgrote steden in Nederland noemen.

Beelden Mike Bink

Opdrachtgever Gemeente Zaanstad
Supervisor en auteur van het masterplan Sjoerd Soeters
Bestuurlijk eindverantwoordelijk wethouder Verschuren
Betrokken bestuurders voormalig burgemeester Ruud Vreeman (initiatiefnemer), voormalig wethouders Kroesen, Luiten en Linnekamp en huidige wethouder Verschuren.
Betrokken leadpartners Atelier Rijksbouwmeester (Gouden Piramide)
Ontwerpers WAM Architecten, DOK Architecten, Nunc, Scala Architecten, architectenbureau Butzelaar Van Son, Döll Atelier voor Bouwkunst, Geurst en Schulze architecten, Heren 5 Architecten, Simon Sprietsma, Soeters en van Eldonk architecten.
Omvang circa 100 hectare
Functies 22.900 m2 winkels, 2.600 woningen, 45.300 m2 kantoren, 25.000 m2 stadhuis, bioscoop met 1.400 stoelen, een cultuurcluster en busstation
Tags stationsgebied, binnenstad, binnenstedelijke ontwikkeling, kantoren, bibliotheek, stadhuis, winkelcentrum, woningen, gebiedsontwikkeling, publiek
Website www.pphp.nl

De Hallen, Amsterdam

De Hallen, een voormalige tramremise en werkplaats in Amsterdam-West is door de Stichting TROM getransformeerd tot een levendig centrum voor cultuur, media en ambachten. Na een gemeentelijke selectieprocedure heeft een coalitie van private investeerders, toekomstige gebruikers, de buurt, de Triodosbank en het NRF het complex getransformeerd. Ook het Architectenbureau J. van Stigt, die het ontwerp gemaakt heeft, is een van de investeerders. Na oplevering is Stichting TROM de niet winstbeogende beheerorganisatie van het complex. In 2016 werd het project genomineerd voor de Gouden Piramide.

Beeld Architectenbureau J. van Stigt

Beeld Architectenbureau J. van Stigt

Beeld Hans Kuiper

Opdrachtgever/eigenaar Stichting TROM
Betrokken bestuurders Stadsdeelvoorzitters Bouwe Olij en Martien Kuitenbrouwer-Stadsdeel West (beiden geen bestuurder meer)
Betrokken leadpartners Atelier Rijksbouwmeester (Gouden Piramide)
Betrokken andere partners Co Storgemeente Amsterdam, Stichting TROM, Vereniging Rond de Hallen, Stichting Stadsherstel
Ontwerp André van Stigt, Architectenbureau J. van Stigt
Omvang ongeveer 21.000 m² (=16.000 m² functies + 5.000 m² parkeergarage en fietsenstalling)
Functies Centrum voor Media, Mode, Ambachten en Cultuur (onder andere Filmhallen, Foodhal, Hotel, bibliotheek, winkeltjes, studio's)
Bouwkosten € 32.000.000,00
Tags binnenstedelijk ontwikkeling, gemeente, bottom-up, Gouden Piramide, remise, transformatie
Website www.burovanstigt.nl

Beeld Architectenbureau J. van Stigt

Onderwijshuisvesting

‘Kwaliteit en functionaliteit van schoolgebouwen spelen een belangrijke rol in de leerprestaties van leerlingen. Veel onderwijsgebouwen zijn steeds langer in gebruik en voldoen niet meer aan de eisen van deze tijd. De oplossing hoeft niet noodzakelijk te worden gezocht in nieuwbouw elders. Bij uitstek schoolgebouwen en (multifunctionele) onderwijscomplexen kunnen door een goede wisselwerking met hun omgeving een meerwaarde vervullen voor hun gebruikers en voor hun dorp, wijk of stad. Ontwerp richt zich niet alleen op de gebouwde omgeving, maar ook de openbaarheid en het groene karakter van schoolpleinen spelen een belangrijke rol. Gesteund door ontwerp moet de komende jaren een meer integrale aanpak van de scholenbouwopgave (voor zowel primair, voortgezet, middelbaar beroeps- en hoger onderwijs) voorop staan waarbij de herontwikkeling van de bestaande gebouwenvoorraad serieus wordt meegewogen.’

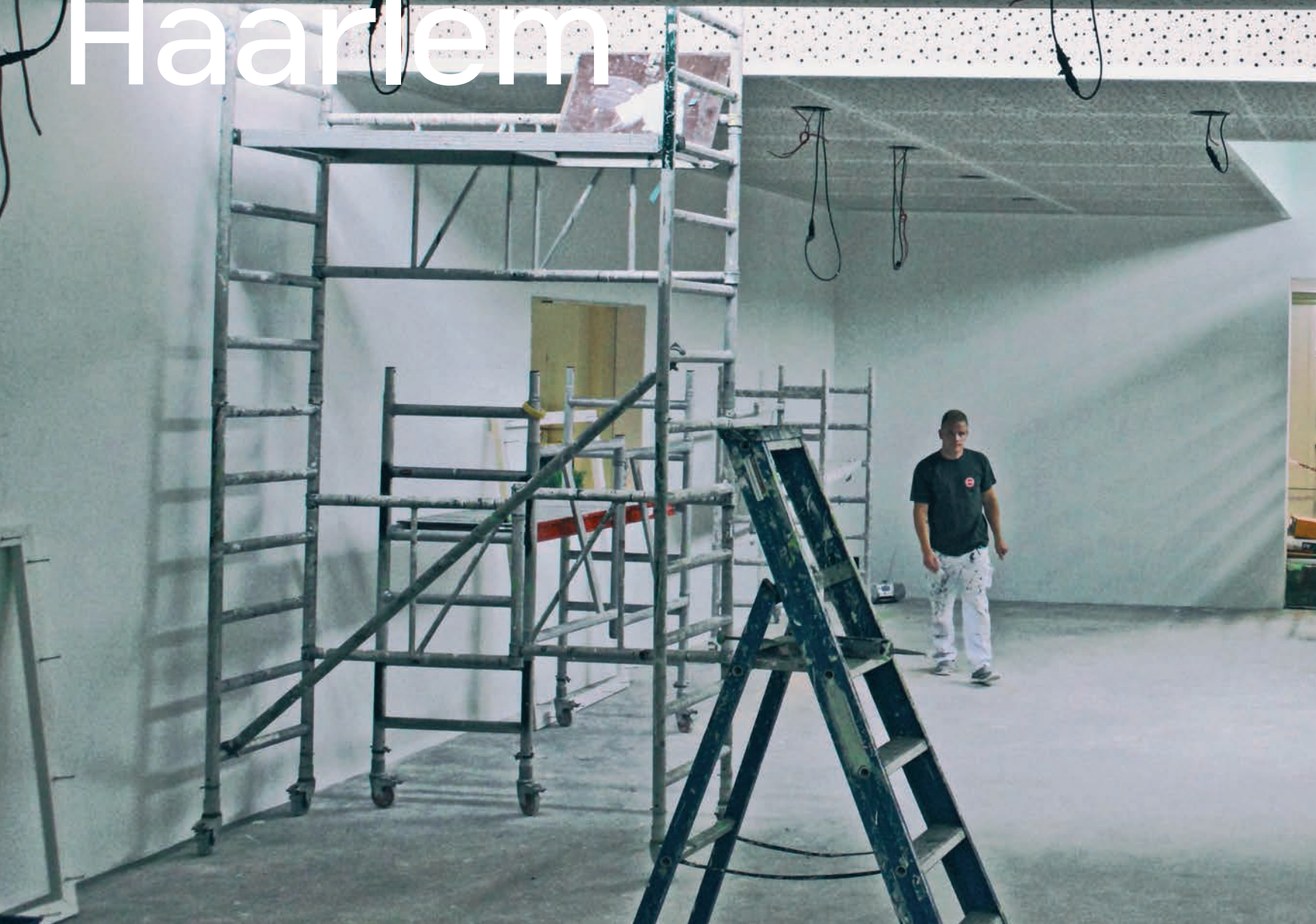

Waarborgfonds en Kenniscentrum Ruimte-OK streeft naar kwaliteitsbevordering van de onderwijshuisvesting vanuit een gezonde exploitatie. Dat doet Ruimte-OK vanuit de AAARO door kennis over huisvesting en financiering te delen en borgstellingen en garanties te verstrekken. Er wordt met name gestreefd naar het stimuleren van de samenwerking tussen scholen, kinderopvangorganisaties en gemeenten. Zo voorziet Ruimte-OK in de informatiebehoeften van lokale bestuurders en onderwijsstichtingen over uiteenlopende onderwerpen. Architectuur Lokaal, het landelijke kenniscentrum voor opdrachtgeverschap en Ruimte-OK organiseerden met AAAARO-budget twee Meesterklassen voor wethouders over de mogelijkheden die wethouders hebben in het stimuleren van architectonische kwaliteit van schoolgebouwen nu de verantwoordelijkheid van transformatie bij de schoolbesturen zelf ligt. Wat betekent dat voor de

praktijk? Welke kennis is waar nodig? En hoe kunnen ontwerpers bijdragen aan een goede oplossing? Stichting Mevrouw Meijer, die verbetering van de schoolarchitectuur en onderwijshuisvesting nastreeft door jonge architecten te betrekken, was een van de masters bij deze Meesterklassen. OBS Piramide Boerhave in Haarlem is een goed voorbeeld van de voordelen van transformatie ten opzichte van nieuwbouw.

Oog hebben voor
de kwaliteit die
er al is
– OBS De Piramide
Boerhaave,
Haarlem

Frisse school door een frisse blik

Tekst Kirsten Hannema

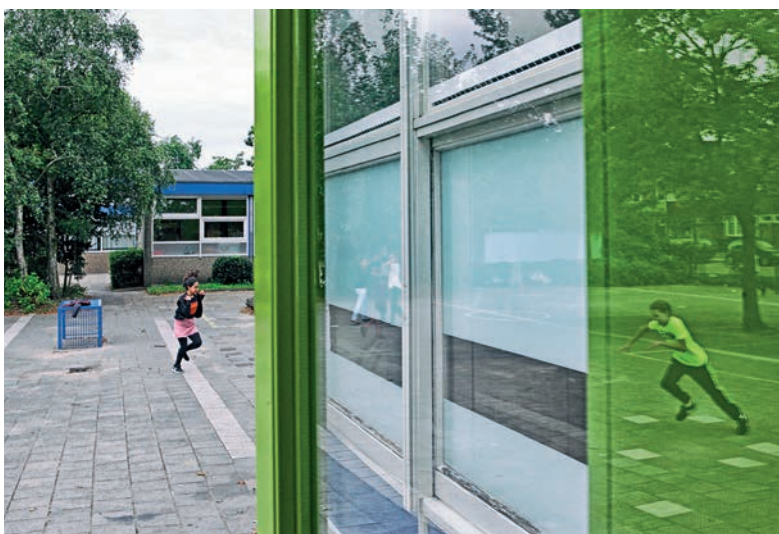
Normaal gesproken wordt de laatste bel van het schooljaar met gejuich begroet: eindelijk, de zomervakantie is begonnen. Zes weken vrij, rugzak in de hoek, zwembroek aan en gaan. Maar dit jaar is het anders op basisschool De Piramide Boerhaave in Haarlem....

Leerlingen en leraren kunnen niet wachten tot het nieuwe schooljaar begint. In september mogen ze hun vernieuwde gebouw in. In de gangen hangen de artist's impressions die architect Serge Schoemaker heeft gemaakt. De kinderen kijken verlekkerd naar hoe het er straks uit zal zien: fris en kleurrijk. De gedateerde gevels worden petrolblauw-wit overgeschilderd, met limoengroene accenten, de verwaarloosde patio's krijgen een glazen overkapping en worden ingericht als collectieve ruimtes. Ze kunnen haast niet geloven dat het gebouw op de plaatjes hetzelfde is als het versleten gebouw waarin ze nu les krijgen.

De metamorfose van De Piramide staat niet op zichzelf. Het is een in een reeks van 14 scholen in het naoorlogse stadsdeel Schalkwijk die de komende jaren opgeknapt dan wel gerenoveerd worden. Een opmerkelijke operatie, want in andere steden en dorpen worden dit soort jaren zestig scholen steevast afgebroken. Aanvankelijk was dat in Haarlem ook de bedoeling. Het gebouw was slecht onderhouden, niet geïsoleerd, het aantal inschrijvingen daalde, de afschrijftermijn liep af; sloop-nieuwbouw leek de logische oplossing.

Het was Wilma Kempinga van stichting Mevrouw Meijer die de wethouder van Onderwijs, Jan Nieuwenburg, wees op de mogelijkheid tot renovatie. Kempinga richtte Mevrouw Meijer in 2009 op nadat zij als projectleider voor het stadsvernieuwingsproject Wimby! in de Rotterdamse naoorlogse wijk Hoogvliet de zogenoemde School-parasites ontwikkelde. Betaalbare, mooie paviljoentjes, als alternatief voor de standaard noodlokalen. Met de opgedane ervaring schreef ze het boekje Nieuw leven voor na-oorlogse scholen, een precieze analyse van deze gebouwen en de aanpassingen die ze in vijftig jaar hebben ondergaan. Wat bleek? Terwijl iedereen riep dat die gebouwen totaal ongeschikt waren voor modern onderwijs, bleken ze veranderingen verrassend goed te kunnen absorberen.

'Het zou zonde zijn om een school als De Piramide af te breken', vindt Schoemaker. 'De structuur zit goed in elkaar, de gangen en lokalen zijn ruim – veel ruimer dan ze tegenwoordig gemaakt worden. En de mankementen zijn op te lossen.' Renoveren, zo blijkt uit berekeningen, is bovendien goedkoper dan nieuwbouw, en duurzamer, zegt Kempinga. 'Ook vanwege de cultuurhistorische waarde. De naoorlogse architectuur heeft zeker kwaliteiten, maar wordt over het

algemeen weinig gewaardeerd. Überhaupt vinden schoolbesturen architectuur een moeilijk onderwerp. Er is weinig geld, terwijl de eisen voor daglicht, ventilatie en isolatie steeds strenger worden; een derde van het bouwbudget gaat inmiddels op aan installaties. Een ontwerper die met wilde ideeën komt, maakt het alleen maar ingewikkelder, zo is de gedachte. Daarom werken scholen bij voorkeur met vaste bureaus, die ontwerpen volgens de normen.'

Mevrouw Meijer wil deze situatie doorbreken. Kempinga: 'We moeten af van het denken in regels. Het gaat om de kinderen. Onze overtuiging is dat architectuur kan bijdragen aan beter onderwijs, in een aantrekkelijke, hoogwaardige omgeving.' Haar 'evangelie' voor behoud van naoorlogse scholen draagt Kempinga uit via lezingen, tentoonstellingen en publicaties. Ze was onder meer betrokken bij de masterclass die Architectuur Lokaal voor wethouders Onderwijs organiseerde. Daarnaast zet ze ontwerp in als onderzoeksmiddel, om de potenties van bestaande schoolgebouwen in kaart te brengen. Om ertussen te komen speurt Kempinga voortdurend naar scholen waar iets mee staat te gebeuren. Zo belandde ze in 2014 als spreker op een bijeenkomst over de toekomst van het wederopbouwvergoed in het ABC Architectuurcentrum van Haarlem. Haar verhaal sprak wethouder Nieuwenburg aan. Hij zat in zijn maag met de scholen in Schalkwijk. Er moest iets met die panden gebeuren, maar wat? Verbouwen? Samenvoegen tot een brede school?

‘Ons is gevraagd om de mogelijkheden te onderzoeken. Dat doen we door een zo breed mogelijk programma van eisen op te stellen, waarin niet alleen de wensen van de school en de ouders, maar ook van andere betrokken partijen - omwonenden, corporaties met bezit in de omgeving, de gemeentelijke groenafdeling, monumentenzorg - worden verwerkt. We inventariseren eerst de bestaande situatie: hoe ziet het gebouw eruit, welke functies zitten erin, wat zijn de plannen van de school, en de prognose qua leerlingenaantal? Daaruit bleek dat de bestaande gebouwenvoorraad eigenlijk prima aansluit bij de vraag de komende twintig jaar.’ Stap twee in de werkwijze van Mevrouw Meijer is dat drie (jonge) architectenbureaus, die nog niet eerder een school hebben gebouwd, opdracht krijgen om dit programma te vertalen naar een plan. Hun onervarenheid ziet Kempinga als een voordeel; zij zijn in staat om de opgave met een frisse blik te bekijken. De architecten presenteren hun voorstellen aan het schoolbestuur en elkaar. Daarna is het aan de school om eventueel een plan te kiezen en het te realiseren.

In Haarlem werpt deze aanpak zijn vruchten af. De resultaten van het ontwerpend onderzoek zijn gebundeld in een boekje, tentoongesteld in het architectuurcentrum en opgenomen in het huisvestingsplan van de gemeente. Daarnaast heeft de gemeente? wie? 10 miljoen euro extra gereserveerd om de plannen uit te voeren. ‘Als ik zie wat die ontwerpen opleveren’, wijst Kempinga op de beelden in het boekje. ‘Dat ontroert me echt: die kwaliteit, de energie en liefde. Dat hoor ik ook van onze opdrachtgevers. Op die manier krijg je mensen mee. Maar ook alle lof voor de wethouder; hij heeft lef getoond door met ons in zee te gaan.’

Wat is er nodig om de onderwijshuisvesting verder te brengen? Schoemaker denkt dat het goed zou zijn om de min of meer gesloten scholenbouwmarkt open te breken. ‘Renovatie van scholen is meer dan onderhoud, je moet ook ruimtelijk nadenken over onderwijs. Gevestigde architectenbureaus hebben weliswaar veel kennis in huis, maar vervallen ook gemakkelijk in standaard oplossingen.’ Daarnaast pleit hij voor een grotere rol voor de architect. ‘Mijn opdrachtgever laat de realisatie van dit soort projecten doorgaans leiden door een bouwmanager. In dit geval heb ik hem daarvan weten te weerhouden. Met een manager aan het roer verschuift de focus al snel terug naar het budget en prestatienormen. Dingen zo snel mogelijk en zonder risico regelen, dat wordt dan het doel. Maar het levert niet per se het beste resultaat op. In het onderwijs valt op architectonisch gebied nog veel te winnen.’

Brochure Scholenbouw anno 2016

In het sociaal domein zijn veel veranderingen gaande met betrekking tot onderwijsgebouwen. Welke rol kunnen wethouders daarbij innemen en welke mogelijkheden staan dan ter beschikking? Ruimte-OK heeft samen met Architectuur Lokaal de brochure 'Scholenbouw anno 2015' gemaakt. De brochure geeft een introductie op de ontwikkelingen met betrekking tot maatschappelijk vastgoed, en onderwijshuisvesting in het bijzonder. Praktijkvoorbeelden en handreikingen helpen de wethouders op weg om te bepalen of wethouders sturend, participierend of delegerend willen optreden. In 2016 vonden ook twee Meesterklassen plaats, waarin wethouders met elkaar in gesprek gingen over dit onderwerp.

Opdrachtgever Architectuur Lokaal,
Ruimte-OK

Betrokken bestuurders Aletta van der Veen (wethouder Gilze en Rijen), Win Bijman (wethouder Kogggeland), Corry Janssen-Janssen (wethouder Alpen-Chaam), Joke Reumer (wethouder Papendrecht), Frits Westerkamp (wethouder Hollands Kroon), Saskia Bruines (wethouder Leidschendam-Voorburg), Daphne Bergman (wethouder Gouda),

Marien de Boer (wethouder Oegstgeest),
Madeleine Bakker-Smit (wethouder De Bilt)

Betrokken leadpartners Waarborgfonds & Kenniscentrum Ruimte OK, Architectuur Lokaal, Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Betrokken andere partners Mevrouw Meijer

Functies schoolgebouwen

Tags vastgoed, scholen, schoolgebouw, klas, onderwijshuisvesting

Beeld <http://arch-lokaal.nl/wp-content/uploads/2016/01/Brochure-Meesterklas-DEF.pdf>

Rudolf Steiner College, Rotterdam

Het Rudolf Steiner College heeft in twee vleugels van de vooroorlogse Ambachtsschool met een gesloopt middengebied een nieuwe behuizing voor 880 leerlingen gekregen. De gemeente Rotterdam schreef hiervoor in 2013 een niet-openbare Europese aanbestedingsprocedure uit. Het betrof een lichtere vorm van aanbesteding waardoor ook kleinere bureaus en bureaus met minder ervaring met scholenbouw mee konden doen. De aanbesteding werd ondersteund door het Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerpwedstrijden van Architectuur Lokaal.

Beeld Jeroen Musch

Opdrachtgevers Gemeente Rotterdam, Cluster Stadsontwikkeling; Stichting Vrije Scholen Zuidwest Nederland
Betrokken bestuurders Remco Berghuis, projectmanager en vastgoedontwikkelaar gemeente Rotterdam
Betrokken leadpartners Steunpunt Architectuuroopdrachten & Ontwerpwedstrijden, Architectuur Lokaal
Betrokken andere partners Comeg (aannemer, Zoetermeer) Arconiko Architecten, Van Dorp Installaties, Pieters Bouwtechniek
Bruto vloeroppervlak 6.360 m²
Oplevering 2015
Tags onderwijs, uitbreiding, Rotterdam, gemeente, aanbesteding, best practice, aanbesteden, renovatie, scholenbouw

Rudolf Steiner College Rotterdam. Plattegrond begane grond, nieuwe situatie

Tamboerstraat

0 5 10 M

Boezemstraat

Beeld Peter Cuypers

Beeld Studionedots

Beeld Peter Cuypers

IKC Zeeburgereiland

Scholen zoeken naar nieuwe contractvormen om hoogwaardige huisvesting betaalbaar te houden. Dat manifesteert zich in een trend naar geïntegreerde contractvormen. Meestal praten we dan over zogenaamde Design and Build projecten, waarbij ontwerp en uitvoering aan de aannemer opgedragen worden. Complexere contractvormen als DB(F)M0 zijn minder gangbaar. Scholenbouwprojecten worden doorgaans te klein geacht voor dit soort 'megacontracten'. Het pilotproject Nieuwe scholen, huisvesten naar vraag van stadsdeel Amsterdam Oost is een DBM0-aanbesteding die laat zien dat dergelijke contracten wel degelijk potentie hebben voor scholenbouw. Het eerste deelproject IKC Zeeburgereiland werd medio 2013 opgeleverd.

Beeld Peter Cuypers

Opdrachtgevers Stadsdeel Oost / Gemeente Amsterdam

Betrokken bestuurders Lieke Thesingh, wethouder sociaal domein en vastgoed, Stadsdeel Oost

Ontwerpers Studionedots: Albert Herder, Vincent van der Klei, Arie van der Neut, Metin van Zijl

Betrokken leadpartners Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden, Architectuur Lokaal

Betrokken andere partners Albèrt Duyst, projectmanager Stadsdeel Oost

Bruto vloeroppervlak fase 1 2.800 m², fase 2 600 m² uitbreiding

Oplevering 2013

Tags onderwijs, gemeente, aanbesteding, buitenschoolse opvang, flexibiliteit, aanbesteding, design – build – maintain, duurzaam

Website http://ontwerpwedstrijden.nl/global/documents/nieuws/140506_ikc_zeeburgereiland_41.pdf

Zorg en gezondheid

‘Veel woningen en zorgvoorzieningen zijn onvoldoende toegerust op het feit dat er steeds langer en steeds langer zelfstandig wordt geleefd. Ontwerpend onderzoek faciliteert bij de zoektocht naar typologieën van zorgarrangementen anticiperend op de vergrijzing, de nieuwe en meer gespecialiseerde zorgvraag en het accommoderen van zorg dicht bij huis. Treffende voorbeelden zijn meerjarenwoningen, de driegeratiewoning of het concept **Healthy Ageing**. De stedenbouwkundige context, de relatie met andere voorzieningen en vervoersvraagstukken spelen een cruciale rol bij zorgvoorzieningen en -woningen en moeten randvoorwaardelijk worden meegenomen en mee-ontwikkeld.’

Vanuit de AAARO wordt de leerstoel Design and Politics aan de TUDelft ondersteund. In 2015/2016 was het thema van een van de onderzoeksprojecten We care a lot: real architectural solutions for health care in Dutch neighbourhoods. In de ruimtelijke ordening tot 2000 waren ziekenhuizen, verzorgingstehuizen en aanleunwoningen onderdeel van een zorgvuldig uitgedacht stedenbouwkundig plan en schakels in een fijnmazig ruimtelijk en sociaal netwerk. Inmiddels is het Nederlandse zorgstelsel ingrijpend op de schop gegaan, niet alleen met betrekking

tot wetgeving en regels, maar ook in fysieke zin. Sloop en herbesteding van zorggebouwen (bejaardenhuizen, ziekenhuizen, buurtcentra, hospes, blijf-van-mijn-lijfhuizen, etc) zal het aanzien van onze steden ingrijpend veranderen, stelt Design as Politics. Wat is er nodig om de sociale en zorgfuncties in de wijken te houden in tijden van opschaling en verwijdering? Atelier Rijksbouwmeester vroeg de TU Delft om nieuwe zorgmodellen te ontwikkelen vanuit de praktijk. De organisaties van de verzorgingstehuizen in Deventer en Zuid-Scharwoude wilden graag meedenken.

Sociaal verbinden - Verzorgings- tehuizen Deventer & Zuid-Scharwoude

Het verbinden van verstopte voorzieningen

Tekst Kirsten Hannema

Worden verzorgingshuizen de nieuwe hotspots in de stad, waar jong en oud elkaar treffen? Het klinkt misschien onwaarschijnlijk, maar met de grootscheepse verandering in de zorg – de Wet Langdurige Zorg, het ontkoppelen van wonen en zorg – zijn hier zeker kansen toe. Dat denkt Mike Emmerik, onderzoeker en docent aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft bij de leerstoel Design as Politics. Vooral in wijken aan de rand van de stad, waar steeds meer buurthuizen en bibliotheken de deuren moeten sluiten en het winkelaanbod afneemt, ziet hij mogelijkheden...

Hoe zo'n ontmoetingsplek er uit zou kunnen zien? Ga maar eens kijken bij Humanitas in Deventer. Het is een levendig gebouw, mede dankzij de studenten die er sinds enkele jaren wonen – een experiment waarmee Humanitas wereldwijd aandacht trekt. In ruil voor 'goed nabuurschap' (30 uur zorg hulp per maand) krijgen deze studenten een gratis kamer in het verzorgingshuis. Voor een kop koffie of een potje kaarten kun je terecht in restaurant Proathuus. Er is een winkel, een wasserette en een kapsalon, en er worden allerhande (buurt)activiteiten georganiseerd, zoals klaverjasavonden, huiswerkclasses en workshops bloemschikken. Met zijn moderne interieur, hippe fauteuils en appelgroene tapijt doet de entreehal eerder denken aan de lobby van een boetiekhotel dan aan een bejaardenhuis.

Verzorgingshuis Buiten Zorg in Zuid-Scharwoude moet een soortgelijke hub in de wijk worden, vertelt René Lolkema van woningcorporatie Habion, de eigenaar van het gebouw. Onder de noemer Een tweede jeugd wordt het complex binnenkort volledig aangepast zodat een combinatie ontstaat van huurwoningen voor ouderen en voorzieningen rond het atrium, dat

moet gaan fungeren als buurtplein. 'We zijn momenteel in gesprek met een welzijnsstichting en een aantal ondernemers die zich aan dit plein willen vestigen. Denk aan een cateraar, die ook kookworkshops gaat verzorgen.'

De woonzorgcentra in Deventer en Zuid-Scharwoude zijn twee van de cases die deel uitmaken van het onderzoeksatelier We care a lot, dat is opgezet binnen de leerstoel Design as Politics en waaraan studenten, ontwerpers en onderzoekers deelnamen. 'De leerstoel is opgericht in 2009 als onderdeel van de voorganger van de AAARO, de Visie Architectuur en Ruimtelijke Ontwerp. De leerstoel richtte zich aanvankelijk op de rol van het ontwerp in de ruimtelijke ordeningspraktijk en andere politieke onderwerpen, sinds de AAARO ligt de focus op de decentralisatieopgave van het Rijk', legt Emmerik uit. 'De vraag die de TU Delft middels de leerstoel onderzoekt is: welke rol hebben ontwerpers, bestuurders en gebruikers in dit veranderende krachtenveld?' We care a lot is een samenwerking tussen de TU Delft, het International New Town Institute (INTI) en de Rijksbouwmeester. 'Wij signaleerden dat de sluiting van publieke gebouwen zoals bibliotheken en kerken een grote invloed heeft op naoorlogse wijken, omdat de voorzieningen vaak integraal onderdeel zijn van het stedenbouwkundig plan en het functioneren van de wijk. In deze gebieden staan ook steeds meer winkels leeg. Zo verdwijnen ontmoetingsplekken uit de wijk, waardoor vooral de minder mobiele ouderen in een isolement dreigen te raken.'

Tegelijk begon Atelier Rijksbouwmeester een serie projecten rondom de ruimtelijke impact van de nieuwe zorgwet, als onderdeel van het programma Oog voor de buurt. In het verleden was er één bedrag voor wonen en zorg, nu huren of kopen mensen een

huis en kopen ze de benodigde zorg in. Gecombineerde voorzieningen zijn straks alleen nog beschikbaar voor mensen die zware zorg nodig hebben. Langer thuis blijven wonen met zorg- en dienstverlening in de eigen woning is het toekomstbeeld. Maar als het traditionele verzorgingshuis verdwijnt, wat gebeurt er dan met het restaurant, de pooltafel of de kapper, die voorheen uit het vaste budget werden betaald?’

‘Sluiten van onze gebouwen is geen optie’, zegt Lolkema. ‘De enquêtes die wij in het dorp hebben gehouden, wijzen uit dat men hier graag wil blijven wonen. En dat er behoefte is aan reuring, een plek waar men samen activiteiten kan organiseren.’ Binnen het programma Een tweede jeugd wil de woningcorporatie, samen met huurder Magentazorg, zorggebouwen herontwikkelen tot woongebouwen voor ouderen, gecombineerd met commerciële functies die betekenis hebben voor de omgeving.’ Grote vraag: hoe verleid je het publiek om een verzorgingshuis binnen te stappen?

‘De voorzieningen liggen nu vaak ‘verstopt’ in het gebouw,’ zegt Emmerik. ‘De kapper en de winkel ergens in een hoekje, het restaurant op de eerste verdieping. Je loopt niet even binnen voor een koffie. Dit komt ook door het stoffige imago van dit soort gebouwen. Daarnaast zullen mensen straks meer verspreid door wijk komen te wonen. Dat vraagt ook iets van de openbare ruimte. Een bankje om even te rusten, maar ook goed onderhouden trottoirs en werkende straatverlichting. Voor veel ouderen blijken dat soort kleine zaken een grote belemmering om de deur uit te gaan.’ De onderzoekers hebben de obstakels in kaart gebracht en een aantal ingrepen voorgesteld, zoals een meer transparante plint en een betere aansluiting tus-

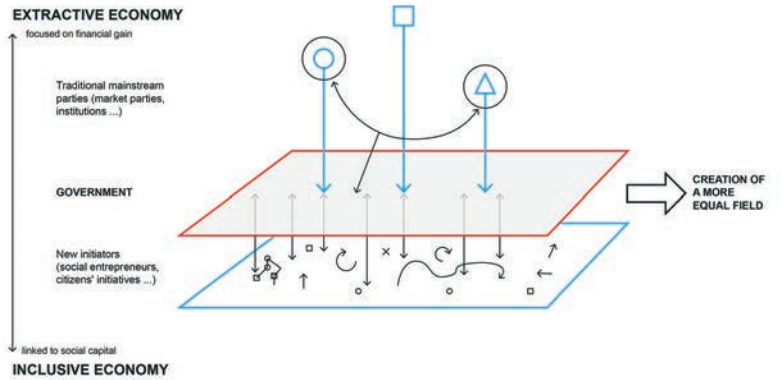

sen gebouw en openbare ruimte gebouw. 'Op de verschillende locaties kom je veelal dezelfde problemen tegen, weet Emmerik. 'Daarom hebben we een begin gemaakt met een toolbox om zorg in de buurt beter te organiseren, waarbij ook winkels en huizen worden meegenomen. Het idee is om deze straks aan te bieden aan gemeenten en zorginstellingen.'

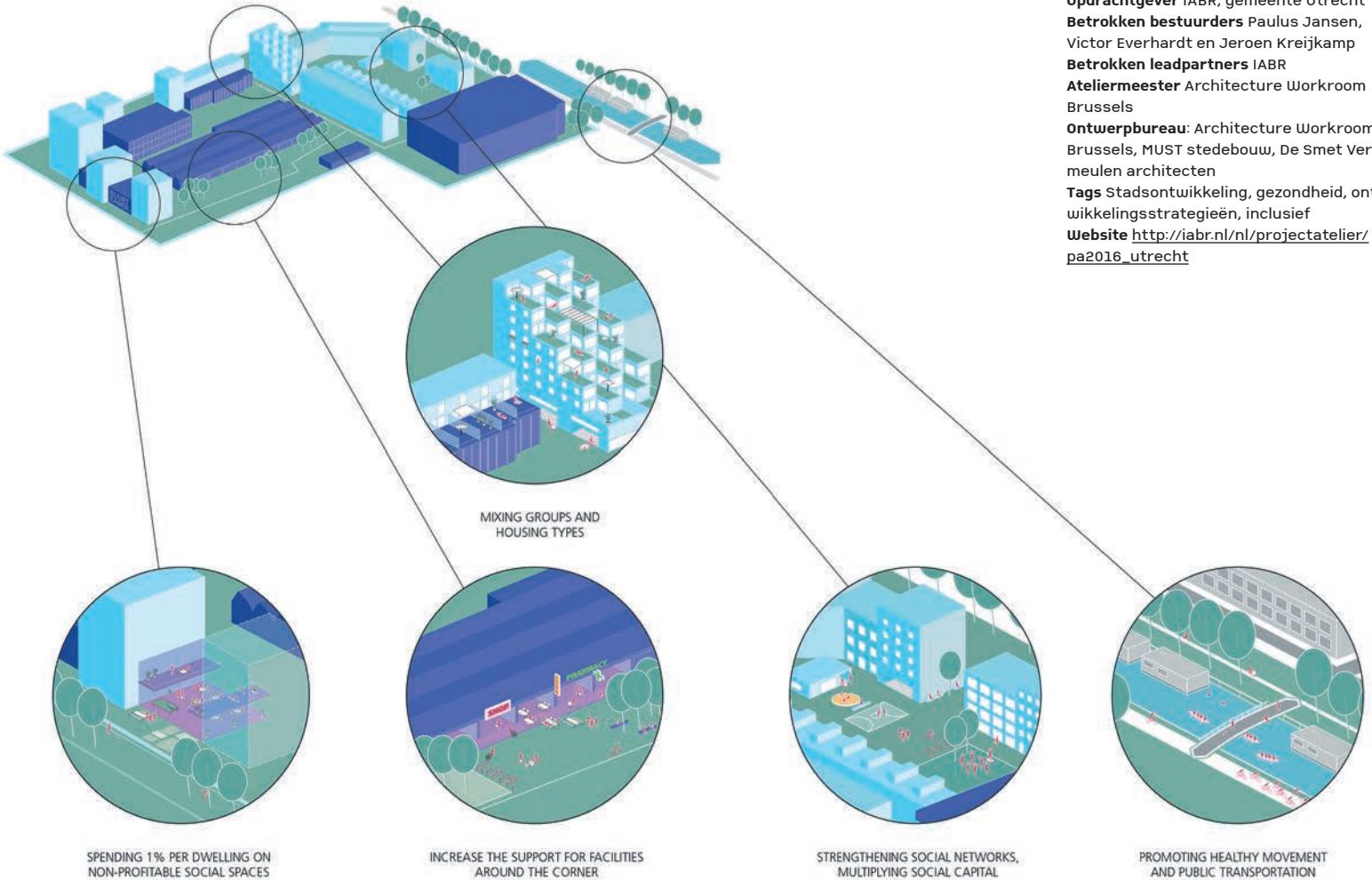
Lolkema: 'De studenten hebben ook gekeken naar mogelijke verbeteringen in looplijnen en voetpaden, en hoe je mensen kunt ondersteunen om naar buiten te gaan. Een mogelijke oplossing is om meer groen rond het gebouw aan te leggen, of een beweegtuintuin. Hun ideeën sloten goed aan bij onze denkrichting en hebben ons gesterkt in de planvorming.' De verbouwing van Buiten Zorg moet volgend jaar klaar zijn. Ondertussen droomt Emmerik al over de volgende stap. 'Wij zijn begonnen met een hypothese over maatschappelijk vastgoed, waarin zorg een belangrijke rol speelt. Maar wat gebeurt er als je op wijkniveau alle maatschappelijke instellingen aan elkaar koppelt? Dan kun je denken over een veel duurzamere vormgeving van sociale voorzieningen en komen er interessante businesscases in beeld.' Een woonzorggebouw in de sfeer van De Hallen in Amsterdam-West, met een kerk, een restaurant en een bibliotheek – ik zie dat wel voor me.'

Presentatie IABR-Atelier Utrecht op IABR-2016-THE NEXT ECONOMY: de noodzaak voor kleinschalige ontmoetingsplekken. Beeld © Lotte Stekelenburg

Een nieuwe rol voor de overheid als choreograaf van een 'coöperatieve' stadsontwikkeling. Beeld Architecture Workroom, MUST Stedebouw en De Smet Vermeulen architecten, IABR-Atelier Utrecht, IABR-2016

Opdrachtgever IABR, gemeente Utrecht
Betrokken bestuurders Paulus Jansen, Victor Everhardt en Jeroen Kreijkamp
Betrokken leadpartners IABR
Ateliermeester Architecture Workroom Brussels
Ontwerpbureau: Architecture Workroom Brussels, MUST stedebouw, De Smet Vermeulen architecten
Tags Stadsontwikkeling, gezondheid, ontwikkelingsstrategieën, inclusief
Website http://iabr.nl/nl/projectatelier/pa2016_utrecht

Verdichten als ontwikkelstrategie voor een gezond Merwedekanaalzone. Beeld Architecture Workroom, MUST Stedebouw en De Smet Vermeulen architecten, IABR-Atelier Utrecht, IABR-2016

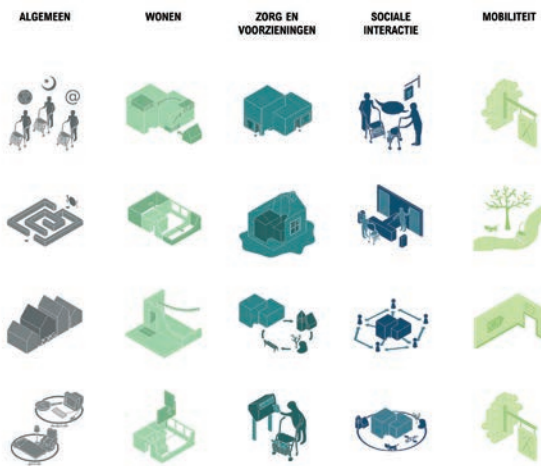
IABR-2016-Atelier Utrecht: De Gezonde Stad

IABR-Atelier Utrecht: De Gezonde Stad heeft onderzocht hoe gezondheid en stadsontwikkeling aan elkaar te koppelen zijn en welke innovatieve ruimtelijke ontwikkelingsstrategieën kunnen bijdragen aan een inclusieve, gezonde stad waarbij de solidariteit tussen de verschillende generaties, culturen en inkomensgroepen voorop staat. Het resultaat is een serie scenario's, waarbij verdichting wordt ingezet als motor. Door het aantal plekken voor ontmoeting te vergroten, kunnen sociale netwerken worden versterkt en daarmee ook de zelfstandigheid van bewoners. Naast ruimtelijke kansen ligt er voor de gemeentelijke overheid de kans om een nieuwe rol als choreograaf van een 'coöperatieve' stadsontwikkeling op zich te nemen, waarbij diverse actoren worden betrokken bij gebieds- en wijkontwikkeling.

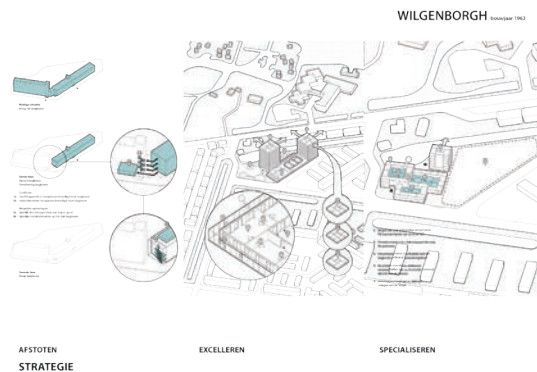

Vier strategieën voor een gezond Overvecht

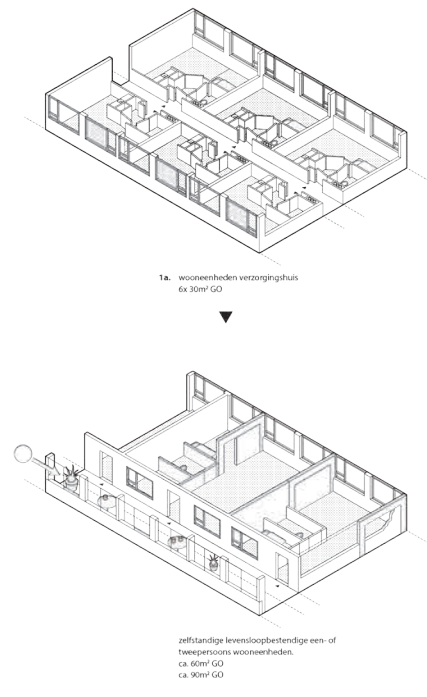
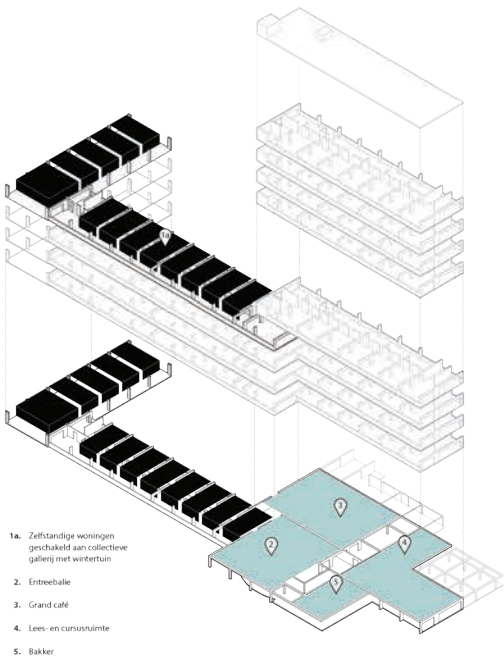
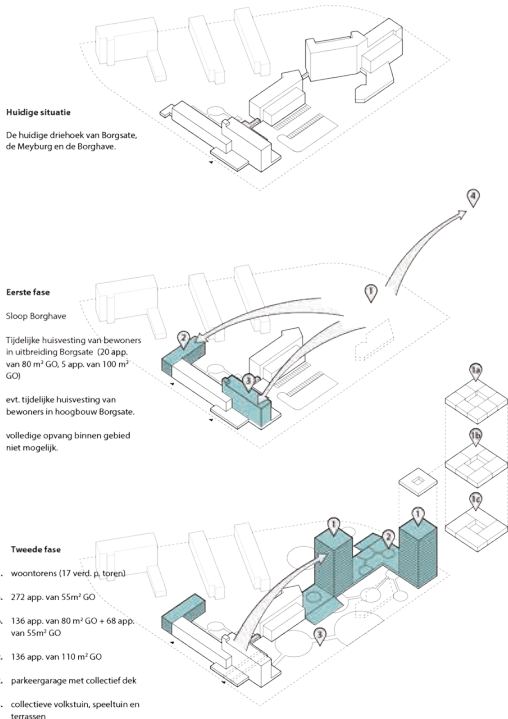
Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
Betrokken andere partners jefvandenputte architectuur, Studio Boudewien van den Berg, Veldacademie
Tags gezondheid, leefomgeving, herontwikkeling, senioren
Website www.wonenzonderzorgen.com

Alle beeld jefvandenputter architectuur, Studio Boudewien van den Berg, Veldacademie

Strategie herontwikkelen

Context

Gebouw

Woning

Wonen zonder zorg(en), Rotterdam

Sommige verzorgingshuizen kunnen een tweede leven krijgen als woongebouw. Senioren kunnen daar, ongeacht hun zorgvraag, zelf een kamer huren. De financieringsvorm verandert, maar daarmee ook de identiteit. Er is geen sprake meer van zorg met verblijf, maar van wonen met of zonder zorg. Behalve een administratieve handeling is deze verandering dus ook een ontwerpogpave. Hoe maak je van een zorggebouw een woongebouw? Waarom leent het ene gebouw zich hier beter voor dan het andere? Aan de hand van een aantal concrete casussen zijn hier antwoorden op gevonden. Via een website is het systematisch verkregen analyse materiaal ontsloten.

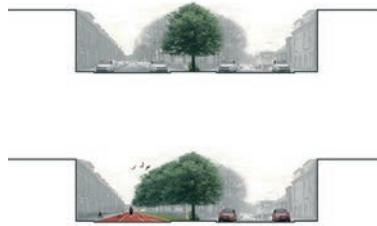
Sport en bewegen in de openbare ruimte, Arnhem

Hoe kan de openbare ruimte zo worden ontworpen dat deze uitnodigt tot sportief gebruik en hoe kan sport en beweging als programma een impuls vormen voor het ontwerp van de openbare ruimte? Studenten van de Academie van Bouwkunst brachten het sportlandschap van Arnhem in kaart, werkten die uit tot vier locaties aan de rand van het centrum van Arnhem en zochten daar stakeholders bij. 'Sport' kan daarbij ruim worden opgevat. Misschien gaat het niet letterlijk om sporten, maar veeleer om bij de inrichting van de stad te zoeken naar middelen die stimuleren tot meer lichaamsbeweging. De koppeling van internationale referentieprojecten en gemeentelijke beleidsstukken leidde onder andere tot een ontwerp voor een roeibaan in de uiterwaarden. De resultaten zijn gebundeld in een magazine.

Het Sportlandschap van Arnhem **Beeld** Jasper van den Bogaard, Jorik Dijkster, Jan Laurens van der Horst, Teun Leene, Niels Leijte, Bouke Nijland, Marcel Plomp, Bas Rollerman, Bas Driessen

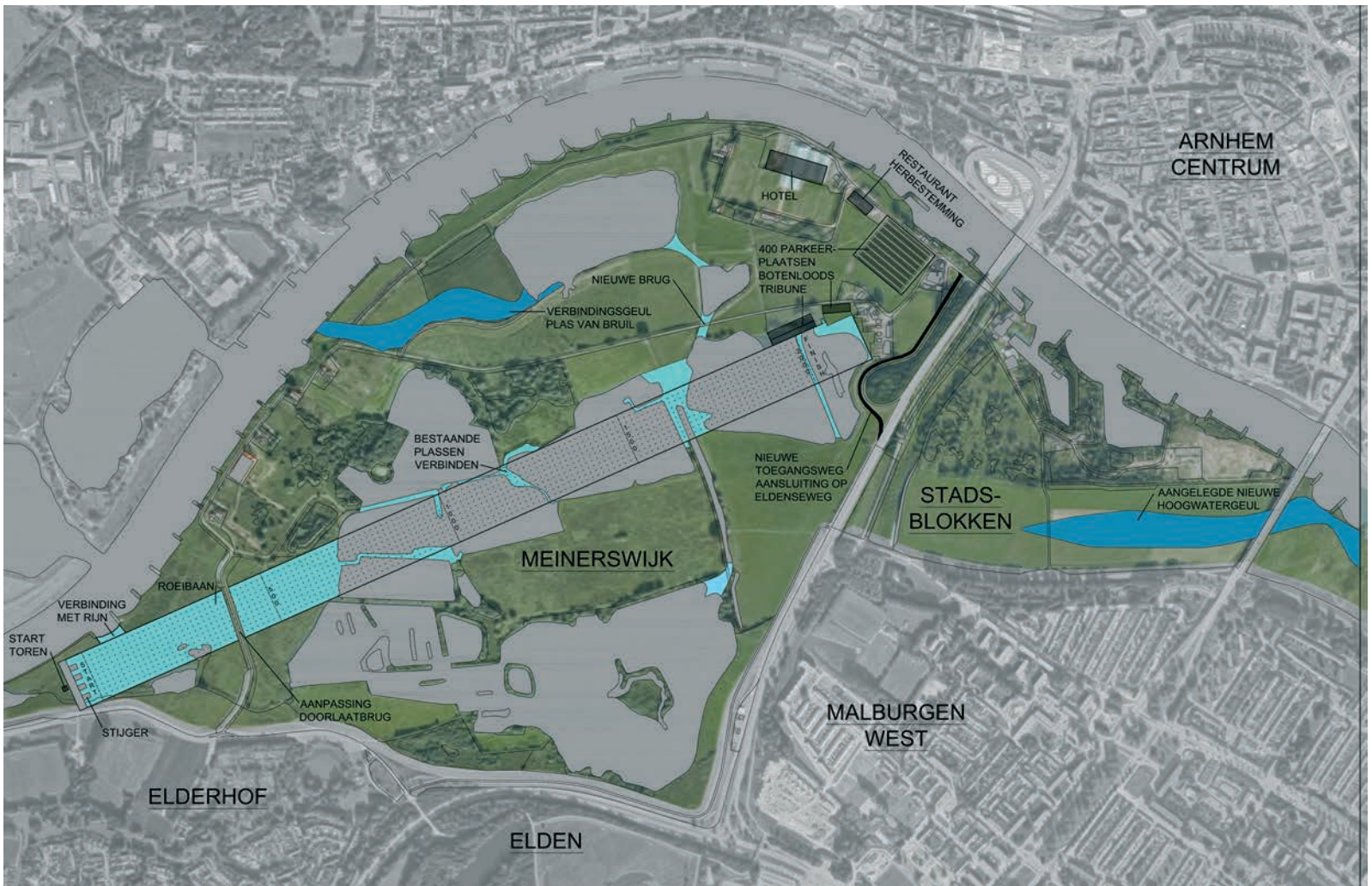
Opdrachtgever Academie van Bouwkunst Arnhem
Betrokken leadpartners Future Urban Regions
Betrokken andere partners Bas Driessen, Thijs van Spaandonk, Gerd-Jan Oud (docenten), Ady Steketeer (onderzoeker FUR), studenten, ArTEZ, gemeente Arnhem, Papendal, Roeivereniging Jason, en vele anderen
Tags sport, bewegen, openbare ruimte
Website www.futureurbanregions.org/project/276_sport_amp_beweging_in_de_openbare_ruimte

Bestaand en nieuw straatprofiel in Klarendal **Beeld** Teun Leene, Bas Rollerman

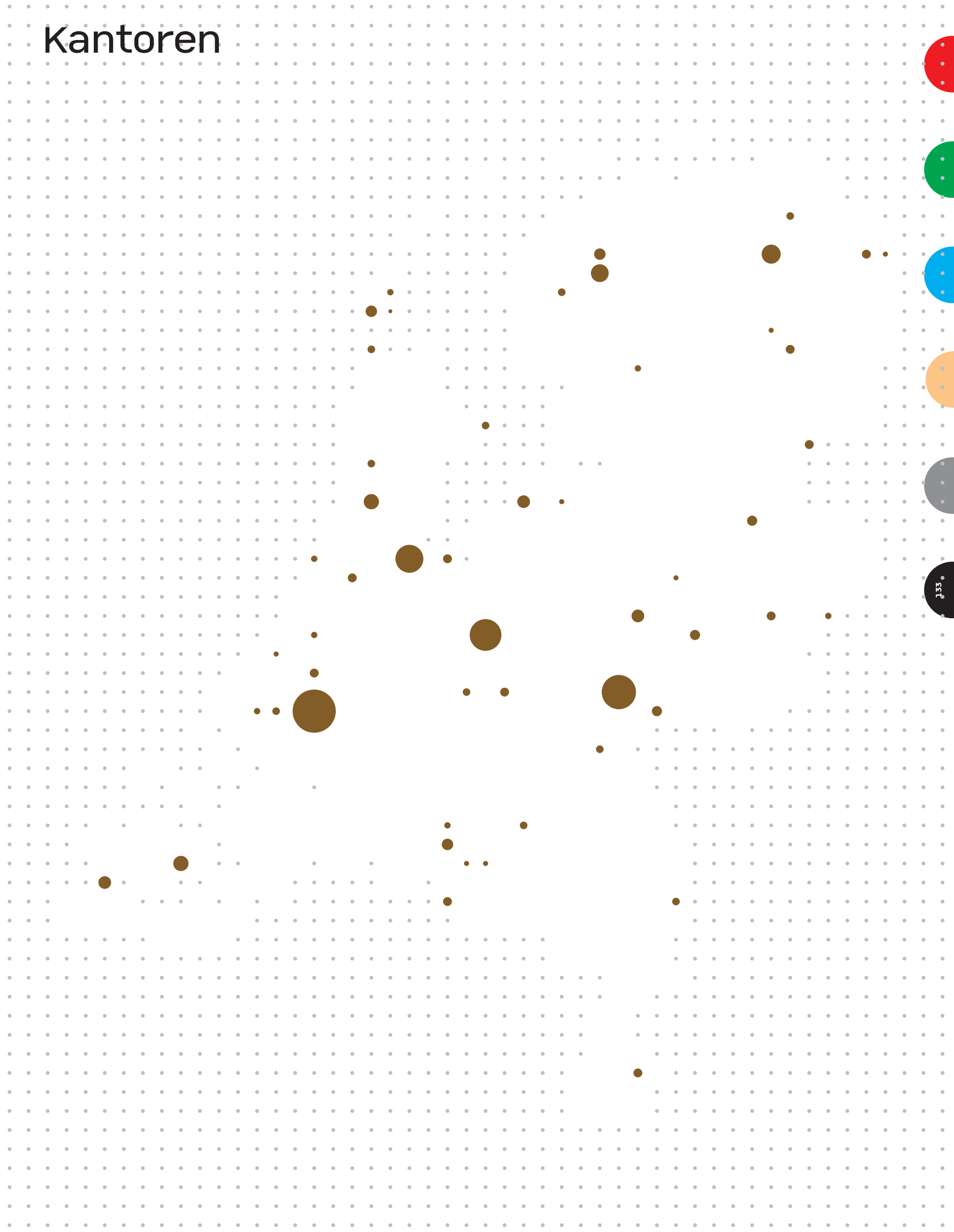
Impressie van tijdelijke sportvoorzieningen in Centrum Oost **Beeld** Marcel Plomp en Jan-Laurens van der Horst

Inpassing van de Olympische roeibaan in het uiterwaardegebied Meinerswijk **Beeld** Jasper van den Bogaard en Joris Dijkster

Kantoren

Uit de AAARO

‘Door demografische krimp, de economische crisis en een veranderde behoefte door bijvoorbeeld ‘het nieuwe werken’ is de enorme leegstand van kantoorruimte voor een groot deel structureel. Naar verwachting zal dit in de toekomst alleen maar toenemen. Herontwikkeling, transformatie, sloop, maatregelen en ingrepen om het functioneren van de kantorenmarkt op lange termijn te verbeteren, en een betere regionale ruimtelijke planning, programmering en afstemming spelen bij deze problematiek allen een rol. De veranderde vraag naar kantoren en bedrijventerreinen (en woningen), evenals het huidige overschot vraagt om ontwerpend onderzoek naar nieuwe inzichten, zowel voor het gebouw als voor de directe omgeving: de wijk en de stad.’

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie schreef een Open Oproep De attractieve regio uit. Bureau Nieuwe Gracht in samenwerking met Vera Cerutti en ESD2 kreeg subsidie om onderzoek te doen naar de ruimtelijke consequenties van de opkomst van kleinschalige bedrijvigheid. Na een test in de gemeente Utrecht zijn de gemeenten Tilburg, Maastricht en Enschede tegen het licht gehouden. Het onderzoek laat zien dat productie en arbeid niet langer groot-schalig zijn georganiseerd en toont nieuwe ruimtelijk-economische kansen voor de stad. De aanname dat kleine bedrijven op hippe broedplaatsen willen zitten, is slechts gedeeltelijk waar. Soms is de hoogste concentratie

kleine bedrijven te vinden in Vinexwijken en herstructureringsgebieden. De onderzoekers ontdekten dat er generieke lessen te trekken zijn uit het vestigingsgedrag van start-ups, vooral in middelgrote gemeenten met gevarieerde woonmilieus. Met die kennis kunnen gemeente(bestuurder)s beter ruimte bieden aan nieuwe kleinschalige bedrijvigheid en wellicht ook leegstand effectiever aanpakken. Daarom zijn de resultaten van dit onderzoek in een vervolgtraject gedeeld met 15 andere gemeenten. Rotsoord in Utrecht, vestigingsplaats van Bureau Nieuwe Gracht zelf, is een van de gebieden die bloeit vanwege de hoge mate van informaliteit.

Informaliteit bewaren – Rotsoord, Utrecht

ASSOCI

Een ijzeren voorraad rafelranden

Tekst Kirsten Hannema

Wat is het verschil tussen Utrecht, Maastricht, Enschede en Tilburg? Als je door de grote winkelstraten loopt met internationale ketens als H&M, Flying Tiger en Starbucks lijkt het één pot nat. Sterker nog: deze Nederlandse steden zijn op deze punten ook vergelijkbaar met plaatsen als Graz, Dublin of Porto. 'Op het eerste gezicht bewegen al die steden dezelfde kant op', zegt stedenbouwkundige Jan Willem Tap van het Utrechtse bureau Nieuwe Gracht. 'Allemaal realiseerden ze de afgelopen twintig jaar kantoorlocaties, een vernieuwd stationsgebied, en hun eigen museum of theater.' Maar dat is slechts een deel van het verhaal...

De grootschalige ontwikkeling van de stad is gestopt sinds de economische crisis in 2008 wereldwijd insloeg. Steden werden teruggeworpen op zichzelf. De vraag is nu omgekeerd: welke vormen van bedrijvigheid ontstaan 'vanzelf' 'in de regio? Wie zijn de local heroes die een nieuw fundament kunnen leggen voor de stedelijke economie, en wat kan de overheid doen om hen daarin te ondersteunen? In veel gevallen zijn dit kleinschalige bedrijven. Op zoek naar antwoorden startte Tap in 2013 samen met BuroCerutti en de Universiteit Utrecht het onderzoek MicRO – een bottom-up verkenning van regionale dynamiek. Wat blijkt? Als je verder kijkt dan de ketenwinkels en de standaard bedrijventerreinen zijn Tilburg, Enschede, Maastricht en Utrecht – de vier steden die voor de studie zijn onderzocht – volstrekt uniek.

Waarom Tilburg mee deed? 'Ik zie dat de economie verandert', zegt wethouder Erik de Ridder. 'Tilburg is groot geworden als textielstad, maar toen de productie in de jaren zestig naar lagelonenlanden werd verplaatst, ontstond grote werkloosheid en bleven talloze panden leeg achter. Nu zie je daar omheen allerlei nieuwe initiatieven ontstaan. De stad heeft ook een kenmerkende structuur: ze is ontstaan uit een aantal aan elkaar gegroeide lintdorpen. De vraag die ons interesseert is: hoe kun je de geschiedenis en structuur van de stad inzetten voor vruchtbaar economisch beleid en ruimtelijke ordening?'

Om te beginnen brachten de onderzoekers alle bedrijven met maximaal vijf werknemers in kaart die in de periode 2004-2014 in de stad ontstonden. De uitkomst heeft Tap verrast. 'Niet alleen het aantal, maar vooral de locaties. Bij zzp-ers denk je aan een café met flexplekken, maar ze bleken vooral in anonieme woonstraten gevestigd: boekhouders, webwinkels, massagestudio's. We kwamen de gekste dingen tegen, bij mij om de hoek bleek iemand te zitten die magnetrononderdelen voor medische infusen 'afbakt'. Juist deze

kleinschalige, hoogtechnologische maakindustrie biedt kansen om de productie terug te halen naar Nederland en concurrerend te zijn.' Het statistisch onderzoek liet ook duidelijke verschillen tussen de steden zien. 'In Tilburg zijn de kunst en cultuursector sterk vertegenwoordigd. In Enschede vind je vooral winkels, wellness en horeca, net als in Maastricht. Bij Maastricht verbaasde dat ons niet – het staat bekend als winkelstad – maar Enschede heeft niet die naam.'

De volgende vraag was: waarom kiezen bedrijven voor een bepaalde plek? 'Er zijn twee categorieën bedrijven, legt Tap uit. De thuiswerkers, meestal eenmansbedrijven, hebben meestal genoeg aan een laptop en een keukentafel. Maar op het moment dat ze daar uitgroeien, wordt het lastig. 'Een aannemer of 3D-maker heeft bijvoorbeeld een opslagruimte nodig. Die vind je doorgaans weinig in woonwijken. Tilburg met zijn grote bouwblokken rond binnenterreinen is wat dat betreft uitzonderlijk. Vroeger zaten hier de toeleveranciers van de textiel fabrieken, nu bieden ze ruimte aan allerhande bedrijfjes.' De tweede categorie bestaat uit bedrijven op kleinschalige werkplekken. Zelf is Tap met zijn bureau gevestigd op het voormalige industrieterrein Rotsoord, dat de afgelopen jaren is herontwikkeld tot een broeinest voor creatieve ondernemers. 'Zo heeft elke sector zijn concept: advocaten en ICT-bedrijven vinden zo'n broedplaats niet representatief, zij zitten liever in de aanloopstraten, in een pand met een receptie. Makers vind je vooral in opkomende buurten langs het centrum, waar ruimte is en je nog een beetje herrie mag maken. Zoals bedrijventerrein Loven in Tilburg, een buurt waar nog een woonlint doorheen loopt, met betaalbare ruimtes voor autogarages, cateraars en bouwbedrijven.'

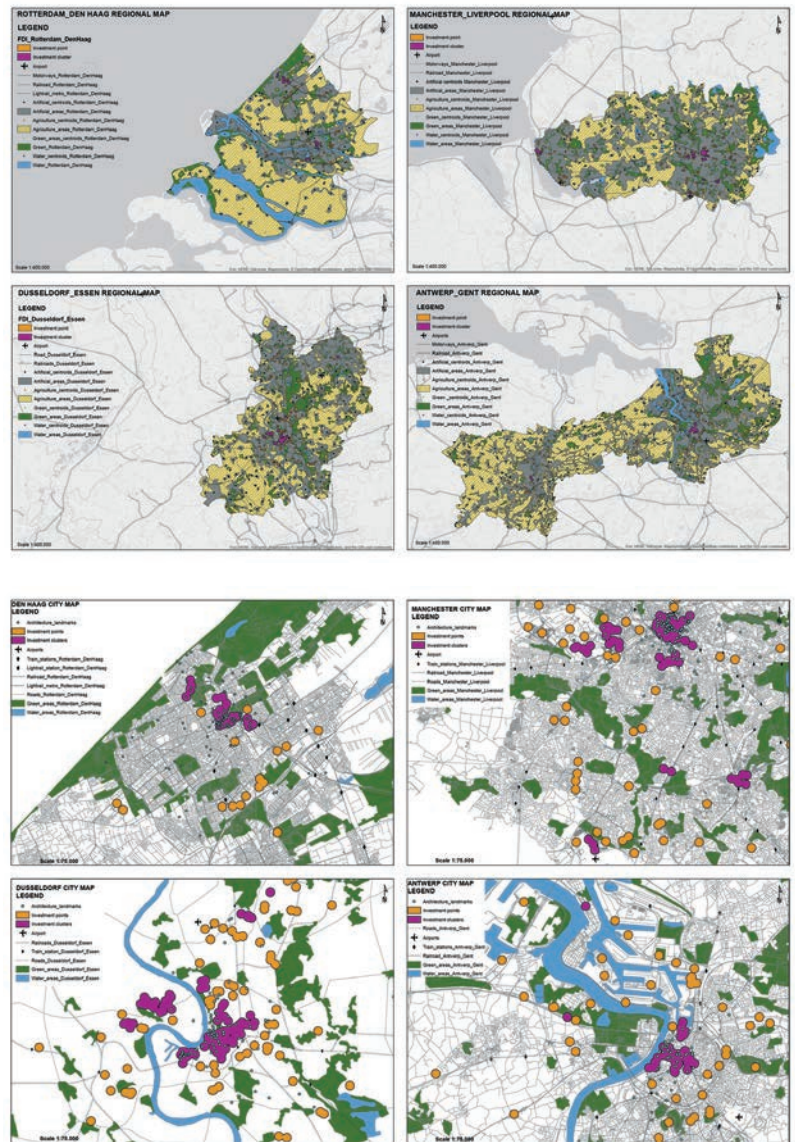
Het probleem is dat gemeenten de neiging hebben om die gebieden 'aan te harken', terwijl steeds meer van de typische Tilburgse binnenterreinen zijn herontwikkeld. 'Enerzijds begrijp ik dat', aldus Tap. 'Zo hoef je niet in de weilanden te bouwen. Maar we komen nu op een punt dat ik denk: maak het niet te netjes, want dan zijn die bedrijven weg. Hier in Rotsoord wordt aan de overkant een appartementencomplex gebouwd. Mooi, maar het past niet bij de sfeer die creatieven zoeken. Die willen niet bij een Van der Valk Hotel afspreken, maar in een relaxte koffiefabar.' Zijn voorstel: laat ruimte voor het ongeplande, houd als stad een ijzeren voorraad rafelranden aan. 'Ik besef dat dit raar klinkt uit de mond van een stedenbouwer. En dat die bedrijven er nu ook zitten, zonder dat er iets ontworpen is. Toch denk ik dat het voor de toekomst belangrijk is om betaalbare plekken te creëren voor ondernemers, waar wonen met werken gecombineerd wordt.'

Wethouder De Ridder vindt het een interessante gedachte, al benadrukt hij dat planning ook veel goeds op kan leveren. 'Soms moet je juist wel ordenen. In het centrum hebben we ons ingespannen om de leegstaande V&D weer verhuurd te krijgen, een Primark naar Tilburg te halen, en een nieuwe doorstart te maken. Dat gaat over het economische model van het stadshart, daar kun je niet zomaar wat aanrommelen.' Tegelijk erkent hij het belang van rafelranden in de stad. 'In Tilburg zijn dat met name de straten rond de oude dorpslinten. Wij hebben daarvoor zogenoemde lintenmanagers aangesteld, die speciale aandacht aan deze gebieden geven. Er is inmiddels een nieuwe omgevingsvisie, die meer mogelijkheden biedt aan bottom-up ontwikkelingen. In de Spoorzone is een ondernemershuis gestart, een bedrijfsverzamelgebouw waar startende ondernemers hulp kunnen vragen als ze willen uitbreiden, of bij het hanteren van regels en richtlijnen. En naar aanleiding van het onderzoek van Tap organiseren we een bijeenkomst waar we zullen spreken over kansen voor zzp-ers en economische schaalverkleining.' De Spoorzone wordt getransformeerd tot een nieuw stuk stad. Vijftien jaar geleden had de gemeente het terrein plat gegooid, nu denken ze veel meer gebiedsgericht, en werken ze stapsgewijs.

Defining Design Indicators for Economic Development, Rotterdam – Den Haag

In dit voorstel wordt onderzocht welke ruimtelijke factoren van invloed zijn op de economische aantrekkelijkheid van een regio. Het onderzoek kijkt naar Foreign Direct Investments (FDI) in acht Europese stedenpaar-regio's (waaronder Manchester-Liverpool). Op schaalniveau van regio, stad en district wordt gekeken welke locaties van belang zijn voor het aantrekken van FDI en welke ruimtelijke factoren daar mee samenhangen. Het gaat dan ondermeer om internationale toegankelijkheid, regionale verbondenheid en centraliteit, ruimtelijke spreiding of concentratie van stedelijke en groene gebieden, en de lokale kwaliteit van werklocaties als interactiemilieu. Met zowel statistisch als kwalitatief benchmark onderzoek zijn de ruimtelijke factoren geïnventariseerd, waarmee een set ontwerp indicatoren wordt samengesteld die leiden tot ruimtelijk-economische prototypes voor de stedenparen. Met deze prototypes wordt een verkennend ontwerp voor de Metropoolregio Rotterdam – Den Haag opgesteld, dat laat zien waar de kansen liggen voor het ontwikkeling van locaties voor economische attractiviteit.

Alle beeld onderzoeksteam

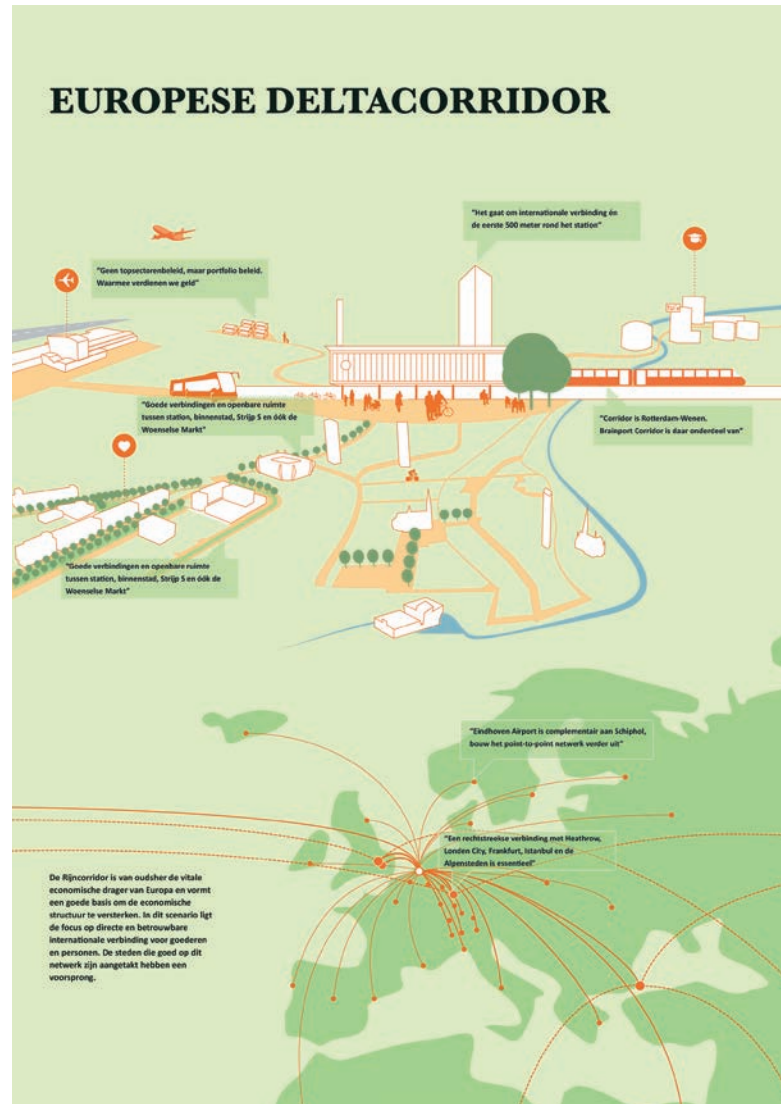
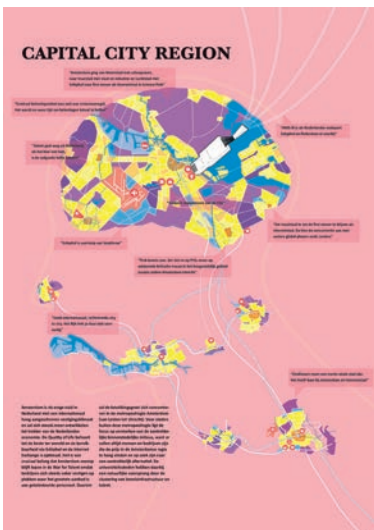
Onderzoekers / ontwerpers Ronald Wall / Wall Research, Mattijs van 't Hoff / MvtHoff stedenbouw, Jeroen de Willigen / De Zwarte Hond
Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
Tags regio, stad, district, ruimtelijke factoren, Rotterdam, Den Haag, onderzoek, economische aantrekkelijkheid
Website www.dezwartehond.nl/nieuws/onderzoek_naar_ontwerpindicato.html

Het Zuidelijk Perspectief, Brainport Eindhoven

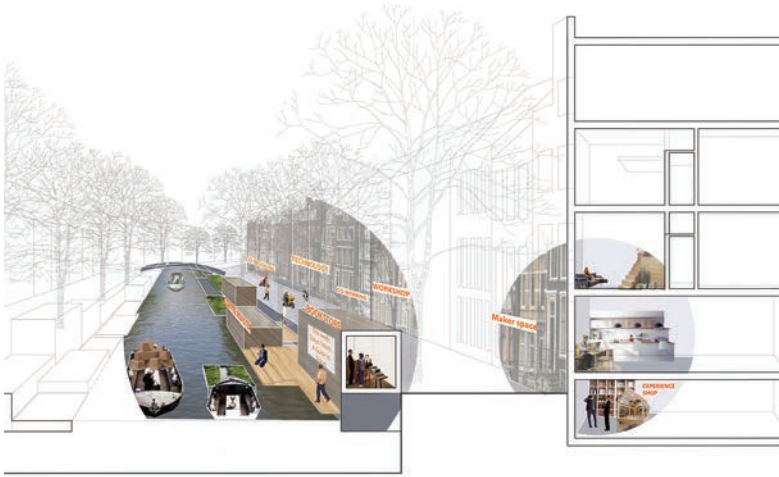
Door de concentratie van de technologische kenniseconomie en de hightech maakindustrie in en rondom Eindhoven verschuift het ruimtelijke en economische krachtenveld dat zich voorheen vooral in de Randstad ontwikkelde rondom de Rotterdamse havens en luchthaven Schiphol. Welke nieuwe kansen biedt het zuidelijke perspectief voor het denken over en het ontwerpen aan een ruimtelijke en economische structuur? En wat betekent dat voor de andere regio's in Nederland? Vijf radicale scenario's brengen de ontwikkelingsmogelijkheden in kaart. Met behulp van het spel Metropoly, gelanceerd tijdens IABR-2016 worden bouwstenen verzameld voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat in Nederland.

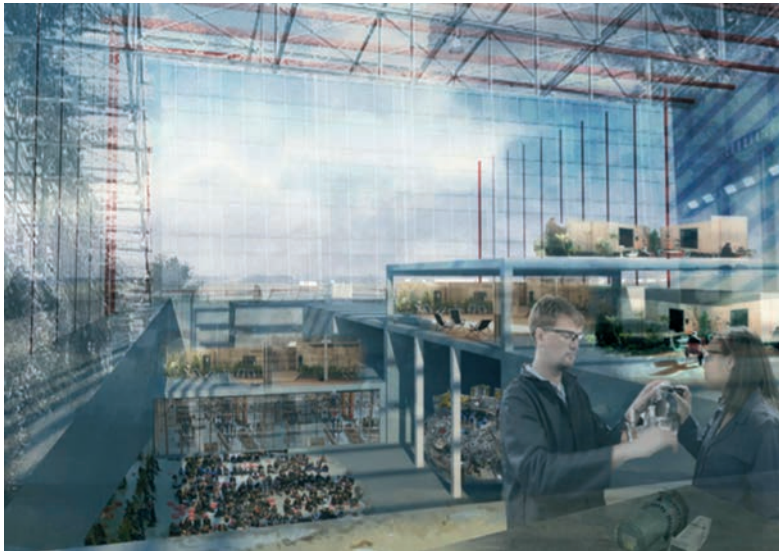
Alle beeld MUST

Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
Betrokken andere partners MUST, Jeroen Saris, Brainville, CdK Flevoland, Cigar Box, Ekim Tan, ABF Cultuur
Tags metropool, kenniseconomie, Eindhoven, ruimtelijke structuur, economische structuur, kenniseconomie
Website https://issuu.com/muststedenbouw/docs/202_zuidelijk_perspectief_krant_022

Working Everywhere. Een voorstel voor de verdichting van de Amsterdamse binnenstad, door Wyn Lloyd Jones, Zuzanna Mielczarek & Gintarė Norkūnaitė

Getransformeerde nucleaire turbine hal. Afstudeerproject 'from Atomgrad to Atompark' door Gintarė Norkūnaitė

Voorstel voor een participatieve commons-based verstedelijking. Afstudeerproject 'Foundation for Transportation' door Martin Denmark

Let's Work – Industry, Architecture and the City

In de voetsporen van invloedrijke architecten als Ebenezer Howard, Tony Garnier en Albert Kahn – die via hun architectuur antwoord gaven op de snelle industrialisatie in Europa – en denkers zoals Archigram, Cedric Price en Constant Nieuwenhuys – die nieuwe werelden verbeeldden waarin technologie het werken onnodig maakte, onderzochten studenten hoe het nieuwe werken en nieuwe productieprocessen het stedelijk leven zouden kunnen beïnvloeden. Zou de opkomst van 3D-printtechnieken in combinatie met traditionele ambachten kunnen leiden tot nieuwe vormen van vakmanschap? Kunnen we een nieuwe organisatie van de maatschappij bedenken, waarin werk en vrijetijdsbesteding op een geheel andere manier in onze steden vervlochten raakt? Kunnen we nieuwe netwerken, platformen of ontmoetingsplaatsen bedenken waar andere vormen van werk, industrialisering, diensten en productie tot bloei kunnen komen?

Studenten op bezoek bij Shanghai City tijdens een studiereis naar productiestad Shenzhen in China.

Opdrachtgever TU Delft, Faculteit Bouwkunde
Betrokken leadpartners TU Delft
Betrokken andere partners Martin Denmark, Ludo Groen, Matiss Croskaufmanis, Wyn Jones, Zuzanna Mielczarek, Gintarė Norkūnaitė, Federico Riches (studenten)
Tags productie, het nieuwe werken, stedelijk leven, flexibilisering van arbeid.
Website www.designaspolitics.nl

Ontwikkelingen in landelijk gebied

Uit de AAARO

‘De Nederlandse landbouw ontwikkelt zich op dit moment in twee richtingen: 1) productie voor de wereldmarkt met de bijbehorende schaalvergroting en intensivering van de productie en 2) multifunctionele landbouw waarbij de primaire productie substantieel wordt aangevuld met andere activiteiten, bijvoorbeeld in de zorg, recreatie (campings, B&B), energie (wind, biogas), agrarisch natuurbeheer of de verkoop van producten aan huis. Beide ontwikkelingen vragen om goede landschappelijke inpassingen en waar mogelijk verdere ontwikkeling. Bij schaalvergroting draagt dit bij aan de oplossing voor problemen met natuur, milieu en logistiek en door te zorgen voor maatschappelijk draagvlak. Bij de multifunctionele landbouw liggen er kansen voor het vormgeven van een betere koppeling tussen stad en landelijk gebied.’

In 2014 presenteerde De Internationale Architectuur Biennale Rotterdam (IABR) **de resultaten van IABR-2014-Atelier Planet Texel, een tweejarig onderzoekstraject dat zich richtte op de koppeling tussen de ontwikkeling van het landschap en van de economie. Hoe kunnen landschap, economie, ruimtelijke ordening en duurzaamheid productief worden gekoppeld en optimaal worden geïntegreerd? Hoe kan landschap een motor zijn voor economische ontwikkeling? In een intensief**

traject met bewoners, ondernemer, bestuurders en ontwerpers. In opdracht van de IABR en de gemeente Texel, kwamen een breed gedragen vergezicht en concrete ontwikkelprincipes tot stand die unaniem door de gemeenteraad zijn vastgesteld. De eerste Master Class Ontwerpkracht, georganiseerd door IABR en Architectuur Lokaal, had ten doel de ervaringen van Texel verder te verspreiden. De deelnemende wethouders van de gemeenten Goeree-Overflakkee, Gilze en Rijen en Midden-Delfland vertellen wat de Master Class heeft gebracht.

Landschap, economie en toerisme integreren – Texel

De lessen van Texel

Tekst Kirsten Hannema

Er bestaan geen problemen, alleen maar kansen en uitdagingen. Het is een cliché, maar als je ziet hoe Texel zijn plannen om de groei van de lokale economie – met name gericht op toerisme – combineert met natuurontwikkeling en duurzame energievoorziening, kun je niet anders dan de stelling onderschrijven. Twee jaar nadat het IABR-Atelier Planet Texel werd afgesloten, belandde het eiland prompt in de top tien van Europese bestemmingen van reisgids Lonely Planet...

‘Ik was onder de indruk van de biennale’, vertelt Willem Starreveld, wethouder ruimtelijke ordening in de gemeente Gilze Rijen. Doel van zijn bezoek aan de tentoonstelling was om het pas aangetreden College enthousiast te maken over duurzaamheid. ‘De ideeën die wij zagen, voor zelfvoorzienende vakantie-huisjes en goede inpassing van windmolens spraken aan.’ Starreveld raakte in gesprek met de betrokken landschapsarchitect Pepijn Godefroy van LA4SALE, en nodigde hem uit om een presentatie te geven op Texel. ‘We kwamen helemaal enthousiast terug.’ Toen hij in 2015 op zijn beurt werd gevraagd om mee te doen aan de masterclass Ontwerpkracht, samen met een team van wethouders en ambtenaren uit Goeree-Overflakkee en Midden-Delfland, aarzelde hij geen moment. Starreveld: ‘Ons gemeentelijke apparaat was inmiddels gefuseerd met Alphen-Chaam en Baarle-Nassau. Ik zag een geweldige kans, om de nieuwe organisatie op een duurzame manier vorm te geven: een energieneutraal kantoor.’

‘Natuur en strand, dat is wat Texel en Goeree met elkaar gemeen hebben’, zo verklaart wethouder Frans Tollenaar zijn deelname aan de masterclass. ‘Rust, ruimte, groen – daarmee trekken wij publiek.’ Vier jaar eerder had de gemeente al eens aan een uitwisseling deelgenomen om te spreken over toerisme. De afgelopen jaren werd een flink aantal projecten ontwikkeld op het gebied van ecologie, duurzaamheid en recreatie. Denk aan ecohotel Punt West bij Ouddorp, het inspiratiecentrum op de Brouwersdam, en Smart Water, de visie op de regionale economische ontwikkeling van Goeree-Overflakkee. Tollenaar: ‘Die projecten hebben we op Texel gepresenteerd, met de vraag om feedback. Goeree is toch een eiland, en als ambtenaar of bestuurder zit je in je eigen wereldje; de masterclass bood de mogelijkheid om van experts en collega’s te horen wat zij ervan vinden. Het werkt als een snelkookpan: de kennis die je op Texel in drie dagen opdoet, zou je anders drie jaar over doen.’

De laatste die aansloot bij het gezelschap was Govert van Oord, wethouder in de gemeente Midden-Delfland. Het was voor het eerst dat hij op deze manier een casus van zijn gemeente aan anderen voorlegt. ‘Midden-Delfland is in de jaren zeventig aangewezen als rijksbufferzone, om te voorkomen dat Den Haag en Rotterdam aan elkaar vast zouden groeien. In dit gebied, ook wel het kleine Groene Hart genoemd, mocht

niet verder gebouwd worden. In 2009 is de Reconstructiewet die de herinrichting regelde, vervallen. Sinds 2000 zijn we ook Belvédèregebied, wat betekent dat de cultuurhistorie nadrukkelijk betrokken moet worden bij ruimtelijke ontwikkelingen. De vraag is: wat nu? Heeft ons Groene Hartje extra bescherming nodig? En zo ja, wat gaan we dan precies beschermen?' Zo'n veelomvattende vraag los je niet in drie dagen op.

Toch kijkt Van Oord positief terug op de bijeenkomst. 'Alleen al doordat je een presentatie moet voorbereiden, word je gedwongen om informatie te ordenen, door de discussies ga je anders naar bepaalde dingen kijken. We kregen ervan langs van Dirk Sijmons, hij vond dat we niet uitdagend genoeg waren en zei dat we nog meer op onze kwaliteiten moeten durven bouwen. Dat is de belangrijkste les die ik heb geleerd: de beste bescherming is de kwaliteit van een gebied. Landschapsarchitect Adriaan Geuze spreekt over het groene gebied van Midden-Delfland en het gebied rond Akerdijk en Oude Leede als het Central Park van de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag. Dat ga je natuurlijk niet vol bouwen, maar je moet wel kwaliteit geven aan wat je er wél doet'.

'Ontwerpers zijn in staat om scenario's te schetsen die wij gewone mensen niet voor ons kunnen zien', ziet Starreveld. 'Dat vind ik heel sterk aan het Atelier Planet Texel: het is een plan dat niet gaat over mitsen en maren, maar dat een overkoepelend droombeeld voorschotelt, waar niemand nee tegen kan zeggen. Dat is wat wij nu ook in Gilze Rijen voor elkaar proberen te krijgen.' Het plan voor een energieneutraal gemeentehuis werd in eerste instantie afgeschoten. Een aantal politici vreesde dat het de afstand tot de inwoners zou vergroten, en een opstap zou zijn naar een bestuurlijke fusie. Starreveld ziet juist kansen om de dienstverlening te verbeteren en de lokale identiteit te versterken. 'Wat ik voor me zie is een soort campus: een inspirerende ontmoetingsplek voor ambtenaren, burgers en bedrijven waar de gemeenschappelijke factoren ervaarbaar zijn, en nagedacht kan worden over beleidsvraagstukken.'

'Wat ik van Texel heb geleerd, is dat je kunt nooit op de louwenen kunt gaan rusten als het gaat om ruimtelijke ordening', blikkt Tollenaar terug. 'Duurzaamheid, toerisme, water – je moet je beleid voortdurend blijven ontwikkelen. De prachtige toer over het eiland was een goede aansporing om te vernieuwen. We zagen bijvoorbeeld hoe een versleten vakantieparkje uit de jaren 60 door de eigenaar nieuw leven wordt ingeblazen. De toerist van de 21e eeuw verlangt meer dan een grasveld met een stacaravan. Wij zetten nu in op de beleving van onze troeven: groen en water. Bijvoorbeeld bij de Brouwersdam, dat moet een internationale hotspot voor kitesurfers en wakeboarders worden. En we willen het water koppelen aan de ontwikkeling van gemengde woon- en recreatiegebieden.'

Van Oord: 'Het meest inspirerende van de masterclass vond ik Texel zelf: hoe een eiland zich vanuit zijn kracht opnieuw uitvindt, en niet denkt in beperkingen. Wij willen dat op onze manier ook doen. Op dit moment werken we aan een breed draagvlak voor het ontwikkelde Landschapontwikkelingsperspectief. Op Texel werden burgers uitgenodigd om met plannen te komen, wij gaan op basis van dit perspectief 'poldergesprekken' organiseren met bewoners. Die hebben nog geen kans gekregen om te zeggen hoe zij de toekomst zien. En om ons te helpen bij de vraag hoe de ruimtelijke kwaliteit van Midden-Delfland kan worden vergroot gaan we een polderarchitect aanstellen. Die gevraagd en ongevraagd kan adviseren over de kwaliteit van ruimtelijke initiatieven.' Zo vinden de bevindingen van Texel hun weg door het hele land.

Opdrachtgever IABR, gemeente Texel
Betrokken bestuurders wethouder Eric Hercules, burgemeester Francine Giskes
Betrokken leadpartners IABR
Ateliermeester Dirk Sijmons (H+N+S Landschapsarchitecten)
Ontwerpbureaus FARO en LA4Sale
Tags economie, toerisme, energieneutraal, zelfvoorziening, natuur
Website <http://iabr.nl/nl/projectatelier/2014paTexel>

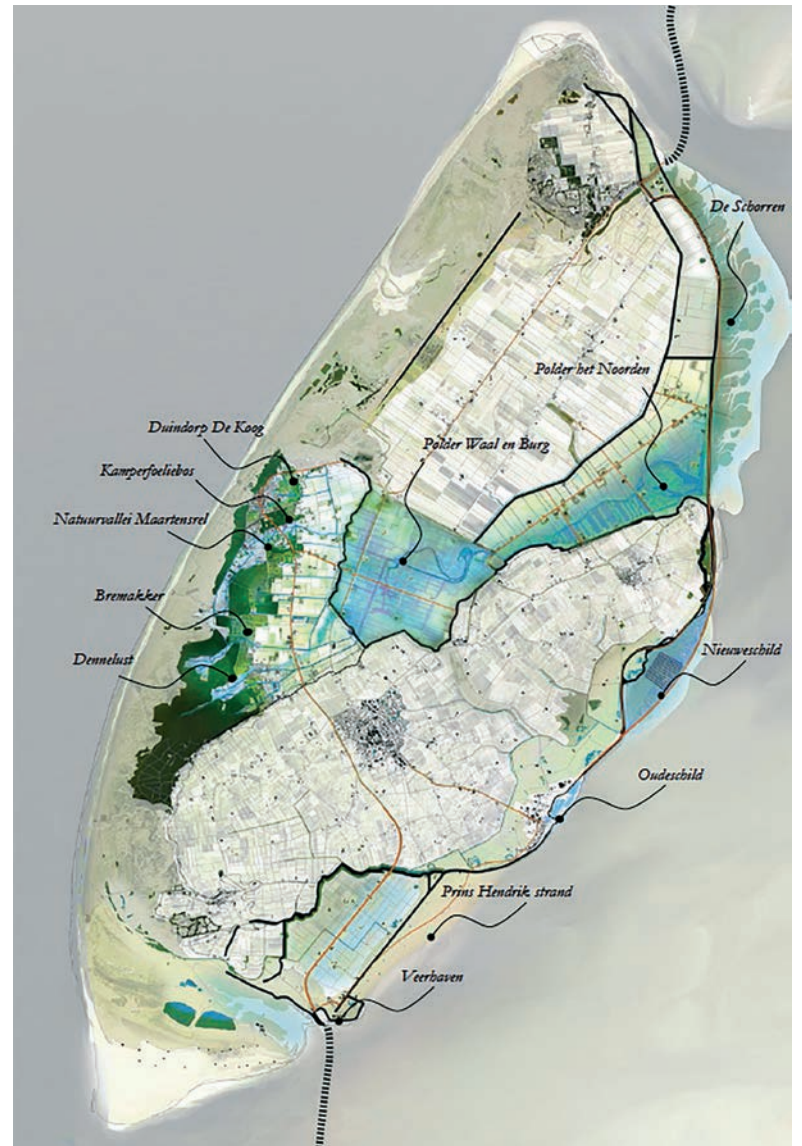

Texel principe 'Beweeg mee met de seizoenen': het toeristisch aanbod beweegt mee met de dynamiek van de natuur
Beeld la4sale Landschapsarchitecten en FARO Architecten, IABR-Atelier Planet Texel, IABR-2014

De Texel T als icoon van het IABR-Atelier Planet Texel en als middel om het gesprek met bewoners en bezoekers te voeren **Beeld** I see for you © Hans Peter Föllmi

Het natuurlijke watersysteem als drager voor economische ontwikkeling op het eiland
Beeld la4sale Landschapsarchitecten en FARO Architecten, IABR-Atelier Planet Texel, IABR-2014

IABR-2014-Atelier Planet Texel

IABR-Atelier-Planet Texel richtte zich op de vraag hoe de verschillende ambities van het eiland – met name de groei van de vooral op toerisme gebaseerde economie, het streven naar energieneutraliteit en zelfvoorziening, en het behoud van de bijzondere natuur en de leef kwaliteit van de bewoners – ruimtelijk optimaal kunnen worden geïntegreerd. Hoe kunnen de ecologische duurzaamheid en de economische agenda van het eiland, in het bijzonder de (doorontwikkeling van) het toeristisch-recreatief product, elkaar versterken in plaats van hinderen? En hoe kan de ontwikkeling van de natuur daarbij een sturende rol spelen? Het Atelier heeft een breed gedragen vergezicht opgeleverd – een duurzame toekomst waar de eilanders stapje voor stapje naar toe kunnen werken en die een productief kader vormt voor huidige plannen en projecten. De in het Atelier ontwikkelde 'Texel Principes', unaniem aangenomen door de gemeenteraad op het eiland, bieden daarbij houvast en vormen een manier om een abstract begrip als 'kwaliteit' handen en voeten te geven.

Ontwerpend onderzoek als participatief traject: publiek debat met de Eilanders
Beeld Marieke Francke

Beeld Laurens Boodt

Beeld Michiel Van Driessche

Beeld Michiel Van Driessche

Beeld Sandor Walinga

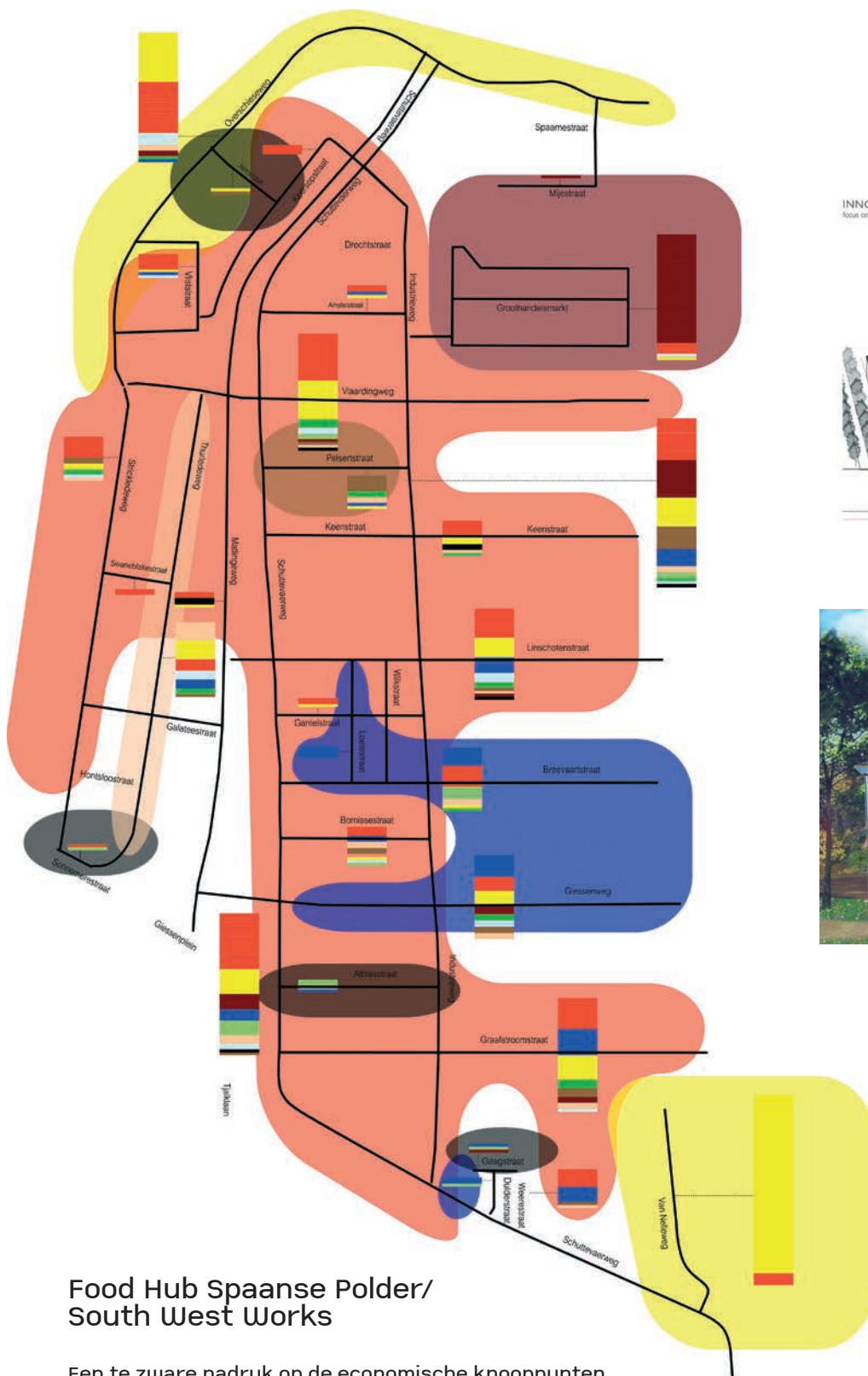
Beeld Geerte Baars

Atelier Omgevingsvisie Fryslân

De zomer van 2016 trokken de ontwerpers van Atelier ZZ door Fryslân: van Wolvega naar Dokkum en van Franeker naar Drachten, om te eindigen in Bolsward. De pop-up kantoren die de provincie hier had opgezet, waren de uitvalsbasis voor bewoners, ondernemers en maatschappelijke organisaties om zich te buigen over de ruimtelijke toekomst van de provincie. Architecten, landschapsarchitecten, stedenbouwkundigen en een illustrator brachten alle ideeën samen in beelden. Zo konden gemeenschappelijke en tegengestelde belangen naast elkaar worden gelegd en werd het verhaal op een andere manier verteld.

Het resultaat van dit alles zijn acht visuele denkrichtingen met als doel, mogelijkheden aan te reiken voor het formuleren van ambities voor de toekomst. Die ambities moeten de basis worden waarop de provincie haar omgevingsvisie kan bouwen.

Opdrachtgever Provincie Fryslân
Betrokken bestuurders gedeputeerde Klaas Kielstra
Betrokken leadpartners Architectuur Lokaal
Betrokken andere partners Eric Frijters (.FABRIC), Sandra van Assen (Sandra van Assen stedenbouw), Abel Coenen, Michiel Van Driessche, Katherine VanHoose, Emma van Helden, Geerte Baars, Imke van Leuken, Laurens Boodt en Sandor Walinga
Tags ontwerp, omgevingsvisie, verbeelding, provincie

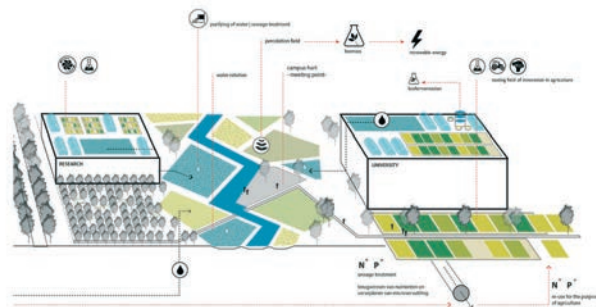

Food Hub Spaanse Polder/ South West Works

Een te zware nadruk op de economische knooppunten van een stad kunnen leiden tot eenzijdige landschappen. In de Metropool Regio Amsterdam (MRA) wordt het steeds lastiger om polders, veenweidegebied en boslandschappen nog te herkennen, door economische krachten in de regio. Ruimtelijke interventies kunnen de samenhang in het stedelijk landschap weer terugbrengen, wat weer kan bijdragen aan de concurrentiepositie van de regio. In Rotterdam is onderzocht of het mogelijk is om de relatie tussen stad en land te verbeteren door de voedselstromen in de regio weer zichtbaar te maken. Kan de stad, ruimtelijk en programmatisch profiteren van een regionalisering van de voedselketen? In Rotterdam bood een gebiedsstrategie voor de Spaanse Polder ruimte aan nieuwe vormen van functiemening, bedrijfsvoering en transport en een nieuw regionaal Foodcluster. In de MRA leidde deze werkwijze tot verschillende strategische visies voor het stedelijk landschap, aan de hand van zeven werklocaties.

INNOVATIVE AND CIRCULAR CAMPUS HEART

focus on developing new methods of purifying of water / sewage treatment

Opdrachtgever Academie van Bouwkunst Amsterdam, Rotterdamse Academie van Bouwkunst
Betrokken bestuurders Gemeente Rotterdam, Gemeente Amsterdam
Betrokken leadpartners Future Urban Regions
Betrokken andere partners Willemijn Lofvers, Thijs van Bijsterveldt, Marco Broekman, Roel van Gerwen, Harm Veenenbos, Vereniging Deltametropool, gemeente Rotterdam, gemeente Haarlemmermeer, gemeente Amsterdam, Schiphol
Tags landschap, stad en land, voedselketen, stedelijk landschap, stromen, systemen, Rotterdam
Website www.futureurbanregions.org

Wateropgaven

‘Voor duurzaam waterbeheer is het belangrijk dat water de ruimte krijgt, kan meebewegen met andere natuurlijke processen en dat de focus ligt op het behoud en herstel van biodiversiteit en natuurgebieden. Koppeling met andere (ruimtelijke) opgaven in een gebiedsgerichte aanpak maakt het mogelijk het waterbeheer te verbeteren en tegelijkertijd de economie en de kwaliteit van de leefomgeving te versterken. Met het Deltaprogramma en het Delta-atelier begint de rol en positie van het ontwerp een betere plek te krijgen in de aanpak van waterveiligheid, waterkwaliteit, de zoetwatervoorziening en de ontwikkeling van het stedelijk gebied in onze complexe delta. Ontwerpinzet versterkt de samenhang tussen verschillende doelen en verkent, verdiept en verbindt opgaven, doelen en belangen op verschillende schaalniveaus. Dit komt ten goede aan de samenwerking en communicatie van direct en indirect betrokkenen.’

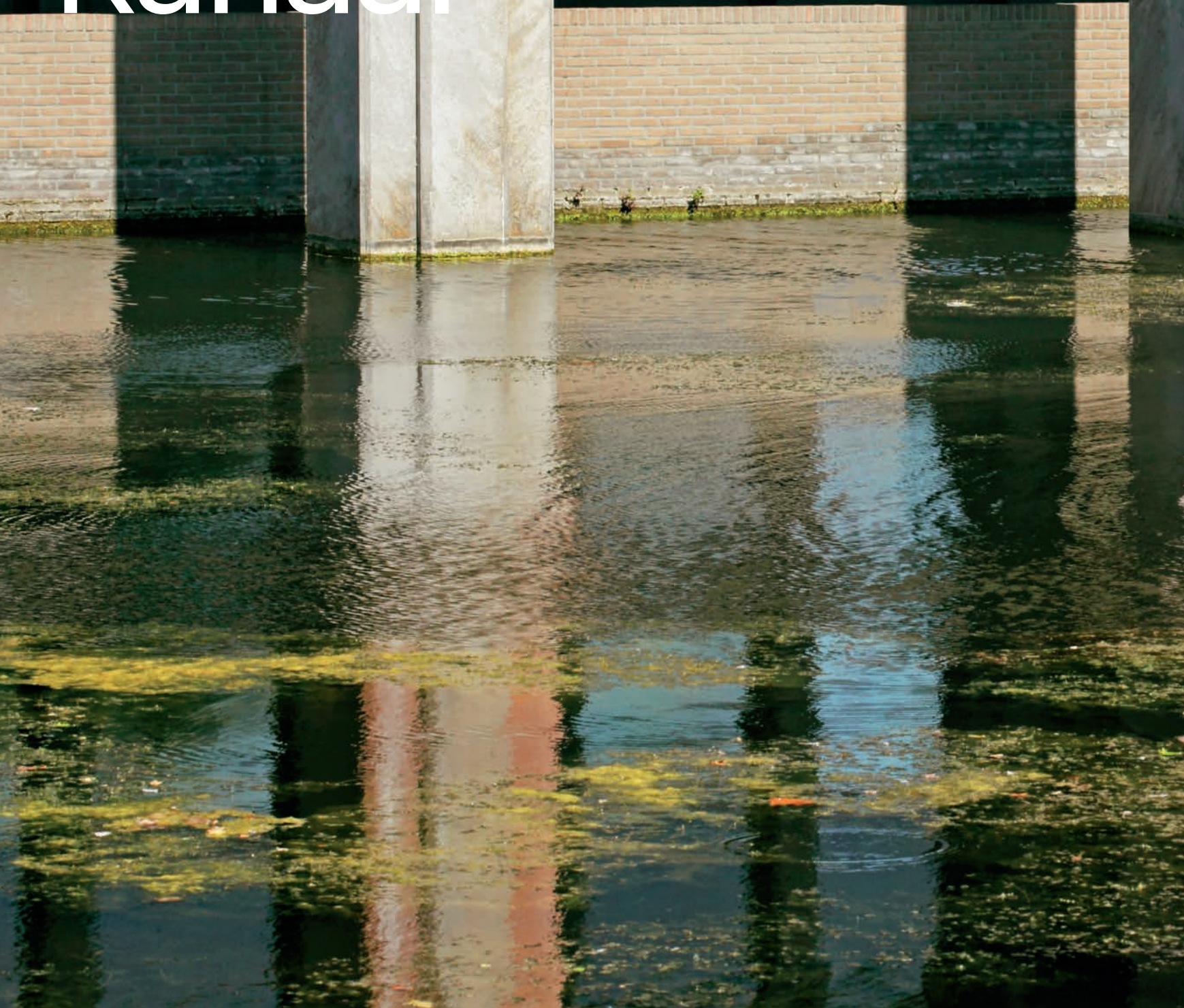
Water speelt ook een grote rol in het ruimtelijke beleid van de provincie Brabant. De uitdagingen rondom water zijn de afgelopen decennia enorm toegenomen. Er is wateroverlast door zware regenval, watertekort voor landbouw en het afvalwatersysteem heeft herziening. Het lectoraat Future Urban Regions (FUR), de Academie van Bouwkunst Tilburg, de gemeente Eindhoven en het

Waterschap De Dommel zijn een samenwerkingsverband aangegaan om nieuwe ideeën te ontwikkelen om bestaande watersystemen veerkrachtiger te maken. De focus lag op het Eindhovens Kanaal. FUR zag kansen in het betrekken van energieopwekking, waterzuivering en voedselproductie; agri-cultuur op het water; en een stedelijke habitat met een gesloten kringloop.

Water laten werken – Eindhovenens Kanaal

Water werkt

Tekst Kirsten Hannema

In het drukke Eindhoven met zijn Technische Universiteit en levendige designscene, High Tech Campus en het creatieve kwartier Strijp S, vormt het Eindhovens Kanaal een opmerkelijk rustpunt. Rond de leegstaande Campinafabriek, waar vroeger schepen af en aan voeren, is geen boot te zien, geen eenden of ganzen, alleen de reflectie van de gebouwen en de blauwe lucht in het spiegelgladde wateroppervlak. Het kanaal werd in het midden van de 19e eeuw in opdracht van de stad gegraven en loopt vanaf de Zuid-Willemsvaart (waarvoor Eindhoven eerder gepasseerd was) langs Helmond, Mierlo en Geldrop naar Eindhoven. Doel was om de handel te bevorderen; de fabrieken die aan het water gebouwd werden voerden grondstoffen aan- en producten af over het water. Sinds 1971 is het niet meer in gebruik bij de scheepvaart; goederen worden tegenwoordig over de weg vervoerd. Wat moet je met een overbodige waterweg? Wat kun je ermee...

Dat is de vraag die een groep studenten van de Tilburgse Academie van Bouwkunst onderzocht in de ontwerpstudio Water Works. Het project is onderdeel van het lectoraat Future Urban Regions (FUR), dat voortkomt uit de AAARO. FUR richt zich op 'de verbetering van de stad en de stedelijke omgeving' en organiseert samenwerkingen tussen de zes bouwkunstudies en de ruimtelijke opgaven van lokale en regionale overheden. Elke academie richt zich op een majeure uitdaging voor de stad: energie, klimaat, mobiliteit, klimaat, economie, water. 'Het zijn grote vraagstukken waar de overheid nieuwe inzichten in wil krijgen', legt architect en atelierleider Marieke Kums uit. 'Niet perse op technisch-inhoudelijk gebied – wij zijn geen wetenschappers – maar ruimtelijk. Hoe ziet bijvoorbeeld een energietransitie er uit?'

'De Academies van Bouwkunst zijn van oudsher verbonden aan de praktijk', vult Marc Claudemans aan, directeur van de Academie in Tilburg. 'Wij werken met gastdocenten die een eigen architectenbureau hebben en studio's gebaseerd op reële vragen. Maar met de zes thema's die door FUR zijn geformuleerd en de langdurige samenwerking, ontstaat meer focus en verdieping.' Water Works is na Eindhoven 2050 de tweede FUR-case study waaraan in Tilburg is gewerkt. In dialoog met de gemeente en het Waterschap, die de studenten voorzagen van input en bij de presentaties aanwezig waren, schetsten studenten gedurende tien weken aan scenario's voor het Eindhovens Kanaal, als onderdeel van de waterinfrastructuur van de stedelijke regio. De bedoeling was niet om direct uitvoerbare ontwerpen te maken, benadrukt Claudemans, maar om aanknopingspunten te vinden om de kansen en problemen rond watersystemen in Brabant verder te onderzoeken.

'Het kanaal is 14 kilometer lang', wijst Kums op een kaart. 'Alleen al vanwege de enorme omvang is zo'n studie nuttig; het helpt om het onderwerp behapbaar te maken, en laat zien welke stakeholders erbij

betrokken zijn. Zo lost de Campinafabriek kalkrijk water op het kanaal. Daardoor is specifieke flora en fauna ontstaan rond de oevers; het kanaal loopt door een natuurgebied. Nu Campina vertrokken is, zal het water langzaamaan een verandering ondergaan. Het kalkrijke water valt weg, wat van invloed is op de planten, dieren en de recreanten – roeiers, vissers – die gebruik maken van het kanaal.’ De winst van deze onderzoekende ontwerpmethode is volgens Kums ‘dat er heel breed gekeken wordt’. ‘De ene student bedacht om het water als accu te gebruiken, met behulp van getijdenstroom. Door het water heen en weer te pompen, ontstaat een natuurlijke zuivering door waterplanten. Zo droeg hij een oplossing aan voor de volgende student, die voor een recreatieplan schoon water nodig had. Een

derde student bedacht een nieuw businessmodel met stadslandbouw op het water, met een drijvende markt en eettentjes. Die enorme diversiteit aan ideeën en de soms onwaarschijnlijke verbanden beschouw ik als de grote winst van het project. Studenten zijn gewend om alleen te werken, nu zagen ze dat je om een project realiseerbaar te maken met andere partijen en projecten zult moeten optrekken.’

‘Ik heb interessante plannen gezien’, zegt Luuk Postmes, adviseur water bij de gemeente Eindhoven. ‘Een ontwerper stelde voor om het water vanuit het kanaal in het omringende gebied te trekken, waardoor meer opvang voor regenwater ontstaat, en ruimte voor wonen en recreatie. Ik denk dat die combinatie

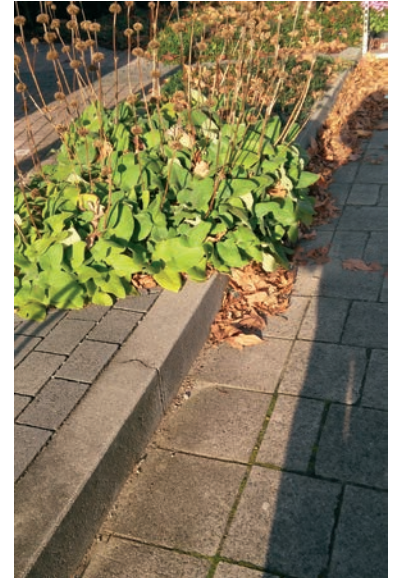
van functies – ecologie, toerisme, waterhuishouding – waardevol is. Zo kun je nieuwe kansen creëren, die weer tot een economisch voordeel kunnen leiden.’ ‘Het is goed dat als ontwerpers niet alleen nadenken over een mooie vormgeving, maar ook over de meer praktische kanten van water, zoals waterberging en natuurontwikkeling’, vult Erik van Kronenburg van Waterschap De Dommel aan. ‘Bij de discussie over klimaat en duurzaamheid ontstaat al meer aandacht voor watermanagement, maar bij een certificaat als BREAAAM speelt het geen rol. Hoe krijg je water op de agenda, bij bestuurders, woningcorporaties en in het onderwijs – dat is de vraag waar wij nu mee bezig zijn.’ Goed dus, dat de leerstoel FUR Veerkrachtige Infrastructuur met Water als subthema heeft benoemd.

Wat is er nodig om de samenwerking tot een succes te maken? Postmes: ‘Ik zag dat de studenten zelfstudie hadden gedaan, maar hun kennis over water is beperkt. Het zou goed zijn om in het vervolg bij aanvang een aantal colleges over water te geven, zodat de ontwerpers weten wat de randvoorwaarden zijn. Aan de andere kant denk ik dat een bepaalde mate van onwetendheid de creativiteit bevordert. Ik laat mij graag inspireren door de creativiteit van de studenten. Momenteel ben ik bezig met een klimaatadaptatieplan voor de stad, waarin we de openbare ruimte op een andere manier inzetten – denk aan groene daken en waterpleinen. Daarvoor moeten ideeën worden verzameld en stakeholders geïnspireerd. Ontwerpend onderzoek

is daarvoor bij uitstek geschikt.’ De meerwaarde van FUR, daar zijn Kums, Glaudemans, Postmes en Van Kronenburg het over eens, schuilt in de hervorming van het ontwerpproces en de brede, gemeenschappelijke benadering van ruimtelijke vraagstukken. Die interdisciplinaire aanpak willen ze nu verder uitbouwen. Glaudemans: ‘Halverwege het project hoorden we dat de Design Academy ook met het kanaal bezig was. Als we dat vooraf geweten, hadden we als samenwerkingspartners kunnen werken; dat maakt het voor de opdrachtgever nog interessanter. Langzaamaan ontstaat de behoefte om dat met elkaar af te stemmen.’

Beelden Platform Duurzaam Dordrecht

Stadslab Water, Dordrecht

De gemeente Dordrecht wil de stad aanpassen aan de verwachte klimaatverandering. De gemeente heeft een zogenaamde stresstest uitgevoerd om te zien waar in de stad een wateropgave is, dat wil zeggen waar met een extreme bui wateroverlast kan plaatsvinden. De resultaten hiervan kwamen vlak na de hevige regenbui van vorig jaar eind augustus. Het platform Duurzaamheid Dordrecht heeft de overlast bij het Damplein als testcase gekozen om mee te denken over de mogelijke maatregelen die getroffen zouden kunnen worden bij de herinrichting van dit plein. Het resultaat van het Stadslab in de Dordtse Ruimte is een aangepast ontwerp voor herinrichting waarin klimaatbestendigheid en het aantrekkelijk maken van het plein zo optimaal mogelijk zijn geïntegreerd. Het Stadslab heeft de wensen van de omwonenden op het gebied van een duurzame ruimtelijke inrichting ondersteund in het ontwerpproces. Ontwerpend onderzoek wordt ingezet om de wensen, ideeën en expertise van de betrokken partners en burgers bij elkaar te brengen en te vertalen naar inspirerende ruimtelijke concepten.

Opdrachtgever Platform Duurzaamheid Dordrecht
Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
Betrokken andere partners Plein06, de gemeente Dordrecht, UNESCO-IHE
Tags water, wateropgave, ruimte, stadslab, klimaatbestendig
Website www.platforduurzaamdordrecht.nl

Beeld Koen Marks

Beeld Romi Tweebeeke

Beeld polderlab

Beeld Romi Tweebeeke

Polderlab Zuiderzee

In de voormalige Zuiderzeepolders ontstaan nieuwe samenwerkingsvormen als gevolg van een terugtrekkende overheid, de economische crisis en vraag naar nieuwe producten. In het Polderlab wordt vanuit drie invalshoeken (de dorpen, de steden en het landelijke gebied) onderzoek gedaan naar het nieuwe maatschappelijke krachtenveld. Doel is om dat te verbinden met actuele ruimtelijke opgaven en daar effectieve oplossingen voor aan te dragen. Op dit moment werkt het Polderlab reeds samen met bewoners, woningcorporaties, gemeenten, waterschap, onderwijsinstellingen en kennisinstututen aan drie deelprojecten die overeenkomen met de drie invalshoeken. De inzending betreft een overkoepelend digitaal en interactief platform, waarop informatie over de projecten met een breed publiek wordt gedeeld en discussies worden aangewakkerd. Hiermee wil het een bijdrage leveren aan de vernieuwing van de polder.

Betrokken partijen, organisaties en overheden (in verschillende opdrachten) Particulieren, boeren en erfbewoners in de Noordoostpolder en Flevoland, bewonersorganisaties, Dorpsbelang Noordoostpolder, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincie Flevoland, Gemeente Noordoostpolder, Woningcorporatie Mercatus, gemeente Lelystad, Waterschap Zuiderzeeland, EFL-Stichting, International New Town Institute (INTI), Waterschap Zuiderzeeland
Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, Atelier Rijksbouwmeester
Andere betrokkenen team Miranda Reitsma, Hans Kars, Arnold Reijndorp, Martin Jansen, Laura de Bonth, Dirk Verhagen
Tags stadslab, economie, polders, landelijk gebied, ruimtelijke opgaven, samenwerking, verbinding, digitaal platform, vernieuwing
Website www.polderlab.nl

Historische ruimtelijke ontwerp Water en Stedenbouw

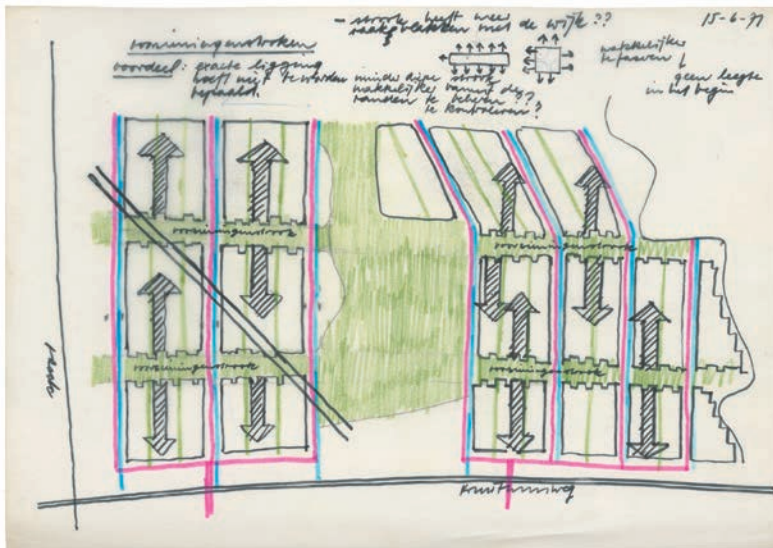
Gefaciliteerd door het archief van Het Nieuwe Instituut deden ontwerpers en wetenschappers onderzoek naar het belang van historische kennis. De conclusies:

1. Een sturend, visionair concept is de beste start voor een ruimtelijk plan. Laat alle betrokken technische disciplines los op dat concept. Het uiteindelijke plan ziet er heel anders uit, maar toch biedt zo'n cyclische aanpak meer kans op kwaliteit dan starten vanuit een dialoog.
2. Er is behoefte aan een 'gedeelde' fantasie vóóordat de aanbesteding van start gaat. Bij de start van de procedure heeft de opdrachtgever al te veel ingekaderd. Er is nauwelijks ruimte meer voor een brede verkenning.
3. Gebruik de geschiedenis van een stuk stad of landschap. Met deze kennis worden nieuwe ontwerpen robuuster, slimmer en soms zelfs voordeliger.
4. Ontwerphistorisch onderzoek bevordert een open discussie en kan belangentegenstellingen ontzenuwen. Een gedeeld inzicht in verleden en toekomst van de plek is essentieel.

Opdrachtgever Het Nieuwe Instituut
Betrokken leadpartners Het Nieuwe Instituut
Betrokken andere partners Fransje Hooimeijer, Frits Palmboom, Lodewijk van Nieuwenhuijze
Tags water, stedenbouw, ruimtelijk plan, historische kennis
Website <http://waterenstedenbouw.het-nieuweinstituut.nl/activiteiten/het-water-en-de-stad>

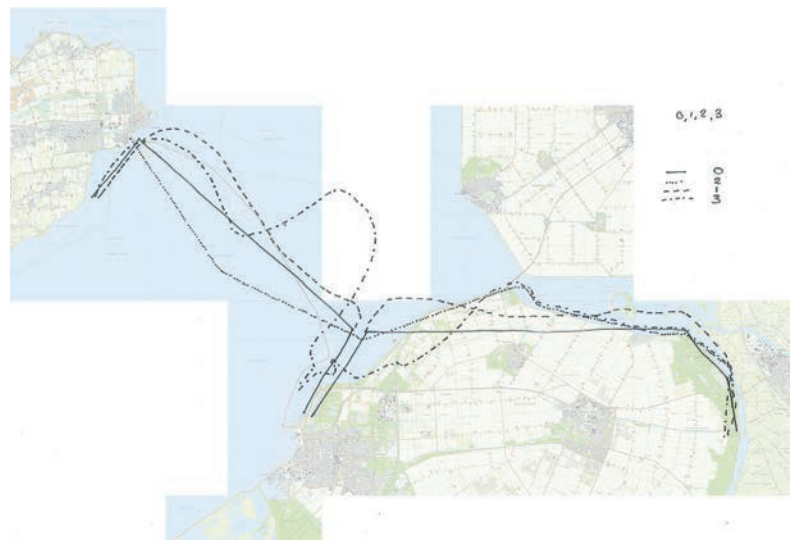
Jan Wouter Bruggenkamp, Henk van der Molen, Frits Palmboom & Julia van de Meer bestuderen een tekening van de Houtribdijk. **Beeld** Matthijs Immink

Ontwerpschets van plan Tanthof Delft, Van den Broek en Bakema. Lodewijk van Nieuwenhuijze onderzocht met studenten van de TU Delft de relatie tussen ontwerp en onderzoek in plannen uit het archief van Bureau Broek en Bakema. **Beeld** Archief Architectenbureau Van den Broek en Bakema, Collectie Het Nieuwe Instituut.

Voor Lodewijk van Nieuwenhuijze symboliseert Cornelis Van Eesteren op deze foto de ontwerper die in zijn werk wordt ondersteund door wetenschappelijke onderzoekers. **Beeld** Archief Cornelis van Eesteren, Collectie Het Nieuwe Instituut in bruikleen van de EFL Stichting.

Frits Palmboom en studenten stedenbouw van de TU Delft bestudeerden het ontwerp-proces dat vooraf ging aan de totstandkoming van de Houtribdijk. Deze tekening toont een choreografie van dansende dijken' met alle dijktracés die in de loop van 40 jaar voor de Houtribdijk zijn ontworpen. **Beeld** Frits Palmboom

Energietransitie

‘De noodzaak zuinig om te gaan met fossiele brandstoffen en de transitie naar nieuwe vormen van energie benadrukken het belang voor energiezuinige gebouwen en duurzame stedenbouw. Vanaf eind 2020 moeten alle nieuwe bouwwerken in Nederland energieneutraal zijn. Dit streven vraagt om innovatieve concepten en een integrale benadering van energiebesparing bij het ontwerpen van gebouwen en gebieden waarbij eveneens rekening wordt gehouden met bewoners- en gebruiksgedrag. Daarnaast zijn de landschappelijke inpassing van windenergie en de uitbreiding van het hoogspanningsnetwerk actuele opgaven. De omvangrijke ruimtelijke impact van deze opgaven vraagt om een goede afstemming tussen – en met inzet van – uiteenlopende opdrachtgevers en uitvoerende partijen. Ruimtelijke visies optimaliseren de onderlinge afstemming en borgen de ontwikkeling van de meest efficiënte en aantrekkelijke oplossingen.’

Biobased bouwen en circulaire economie zijn begrippen die steeds makkelijker worden gebruikt, maar wie echt en kringloop wil sluiten, hernieuwbare energie wil opwekken of afvalstoffen wil upgraden naar bruikbare bouwstoffen ontdekt al snel dat het niet eenvoudig is. Met subsidie van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie onderzocht Studio Marco Vermeulen de mogelijkheden voor Moerdijk, waar de petrochemische industrie, landbouw, erfgoed en bedrijven veel kunnen winnen door goed samen te werken. Om de ingewikkelde processen daarachter inzichtelijk te maken

voor een breder publiek maakte Studio Marco Vermeulen een tekenfilm in opdracht van Architectuur Lokaal. www.aaaro.nl/page/8450/biobased-backbone

Een circulaire economie ontwikkelen – Nieuw Prinsenland

Goudmijn van de 21e eeuw

Tekst Kirsten Hannema

Tussen de uitgestrekte suikerbietvelden en kassen en bedrijfshallen rond het Brabantse Dinteloord staat een gebouw dat eruit ziet om op te vreten. Het lijkt op een reusachtig brok kandijnsuiker, met bruine glanzende gevels, waarin letters zijn gedrukt: C, N, H. Je zou er, zoals Hans en Grietje, een stuk af willen breken om in je mond te stoppen...

De associatie is niet eens zo gek, want we bevinden ons midden in een van de grootste suikergebieden ter wereld. Dit is het gasontvangststation dat architect Marco Vermeulen ontwierp voor het Agro&Foodcluster Nieuw Prinsenland, een grootschalige ontwikkellocatie voor glastuinbouw en bedrijvigheid. Hier staat onder anderen de fabriek van de Suiker Unie, waar bieten tot suiker worden verwerkt. Al het gas dat door de omliggende kassen en bedrijven wordt gebruikt, stroomt door dit gebouw. Aardgas nu nog, maar dankzij de nieuwe biovergister iets verderop zal dat weldra biogas zijn. Een grote duurzame sprong vooruit. Alleen jammer dat je er niets van ziet, vond Vermeulen. Daarom ontwikkelde hij een gevelpaneel van plantaardig afval, zoals dat van de landbouwers in de omgeving. 'In het reliëf in de panelen zie je de chemische code voor aardgas', legt hij uit. 'De 'oude', fossiele wereld staat gedrukt in het materiaal van de toekomst.'

Het gasstation is het eerste gebouw ter wereld met een zogenoemde biobased gevel. Klein als het project is, betekent het een revolutie in de bouw. Wegwerpservies van bioplastic op basis van aardappelmeel of mais kenden we al, maar een constructie die bestand is tegen weer en wind – dat is andere koek. Dit project laat zien dat het kan. Het is een in reeks van 'bewijsstukken' die Vermeulen verzamelt om een ontwikkeling in gang te zetten die veel verder reikt dan Nieuw Prinsenland, waarbij afval uit de agrarische sector worden gebruikt als grondstof voor de chemische industrie: de biobased economie.

In reactie op een Open Oproep van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie, voor plannen om de economische potenties van regio's te versterken, schreef hij in 2014 een voorstel om een scenario te

ontwikkelen waarbij de regio Zeeland/Zuid Holland/West Brabant wordt omgevormd tot een circulaire economie. 'Er is de laatste jaren veel aandacht voor windmolens en zonnepanelen, maar dat is maar een beperkt deel van de duurzaamheidsvraagstuk. De focus ligt nu op elektriciteit, terwijl 65% van de energievraag warmte betreft.' Daarbij komt dat de biobased economy een substantiële bijdrage kan leveren bij het behalen van de klimaatdoelstellingen. Met de verbouw van gewassen wordt immers CO2 vastgelegd in materiaal, terwijl met de verbranding van aardolie juist CO2 in de atmosfeer wordt gebracht. 'En dan heb je nog de huizen die we bouwen, spullen die we bij IKEA kopen, de lego voor de kinderen; hoe kunnen we daarvoor overschakelen van fossiele naar hernieuwbare bronnen? Wat dat betreft biedt dit gebied enorme kansen.'

'Ik zeg wel eens: de Arabieren hebben olie, maar wij hebben suikerbieten', zegt Waldo Maaskant, projectleider Biobased Economy bij de provincie Noord-Brabant. 'Een unieke hoeveelheid suiker die behalve als voedingsstof ook ingezet kan worden als grondstof voor de groene chemische industrie. Uit onderzoek van Deloitte is gebleken dat onze suikerindustrie behoort tot de meest competitieve ter wereld. We hebben de beste gronden en veredelaars, een stabiele regering, en onze boeren werken het efficiëntst. Een gouden combinatie voor een succesvolle biobased economy.' De Biobased Economy staat sinds 2010 op de innovatieagenda van de provincie Noord-Brabant, die hiervoor binnen het samenwerkingscluster Biobased Delta intensief samenwerkt met de provincies Zeeland en Zuid-Holland, het bedrijfsleven en de onderwijs- en kennisinstellingen in Zuidwest Nederland. Vermeulen heeft voor zijn onderzoek onder meer interviews gehouden met de betrokken ondernemers en bestuurders. De uitkomsten van zijn verkennings-tocht heeft hij gebundeld in een korte animatiefilm, die inzichtelijk maakt wat er gebeurt als je de stromen uit de landbouw, veeteelt en chemische industrie aan elkaar koppelt, evenals de wegen, warmte-, CO2- en waternetwerken: de regio verandert dan in een goudmijn.

Voor Maaskant is de informatie niet nieuw, en toch heeft het filmpje hem verrast. 'Het draagvlak is er weliswaar bij de provincies, maar om verder te komen helpt het om de beoogde ontwikkeling te visualiseren. Vanuit zijn ontwerpersachtergrond ziet Marco connecties in dat gebied, die wij als provincie nog niet zo op ons netvlies hadden, voor een veel groter gebied, inclusief Vlaanderen. Het biedt de mogelijkheid om relaties te leggen tussen verschillende thema's en beleidsvelden – energie, transport, water, tuinbouw, veeteelt, chemie – en deze begrijpelijk te maken, met name voor burgers en bedrijven. De overheid kan innovatie stimuleren, maar de grote investeringen zullen uit het bedrijfsleven moeten komen. Dan is allereerst van belang dat zij weten wat de hele ontwikkeling behelst, wat de zin ervan is. Zo'n complexe ontwikkeling is moeilijk in een paar woorden te beschrijven. Dit filmpje maakt het toegankelijk, verleidelijk. Dat gebruiken we nu voor beurzen en bijeenkomsten, of een presentatie tijdens de Dutch Design Week.'

Vermeulen: 'Het is een groot en ingewikkeld onderwerp, dat speelt op een lange termijn. Wij vonden belangrijk om niet alleen het effect op de economie, maar ook op de ruimtelijke ordening en het landschap te onderzoeken. Wat betekent de biobased economie voor het beeld van dit gebied, welke stakeholders zijn erbij betrokken, welke structuurversterking en infrastructuur heb je nodig om verder te komen?' 'Ontwerpkracht is in dit geval de moed hebben om boven de projectopgave te gaan staan. We hebben de neiging om problemen voor onszelf op te lossen. Maak het huis of kantoor zelfvoorzienend, neem groene stroom – klaar. Dat is niet altijd de meest zinnige oplossing. Dit onderzoek laat zien wat er gebeurt als je uitzoomt en los van de bestuurlijke en de ruimtelijke context kijkt naar wat een goede oplossingsrichting zou zijn.'

Het verhaal slaat aan, mensen worden enthousiast als ze de film zien, zegt Maaskant. 'Nu moeten bestuurders zich committeren aan die gedachte. Ik geloof in initiatieven van onderaf, daar zit de energie. Maar je hebt wel een richtinggevend perspectief nodig om die initiatieven in te bedden in een langere termijnvisie. Dat moeten provincies en gemeenten bieden. Masterplanning is bijna een vies woord geworden. Alles wordt tegenwoordig gedelegeerd: burgers, kom maar op met je ideeën, dan kan de overheid die faciliteren – maar voor grotere opgaven is een plan onontbeerlijk.'

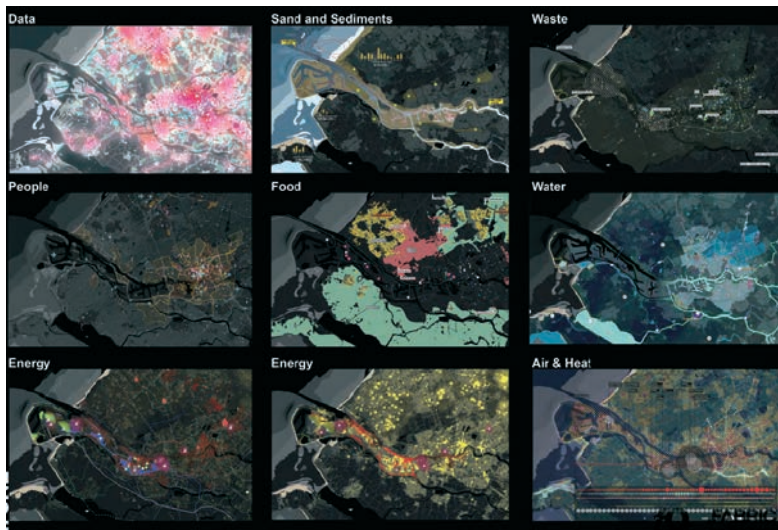

Het metabolisme van Rotterdam

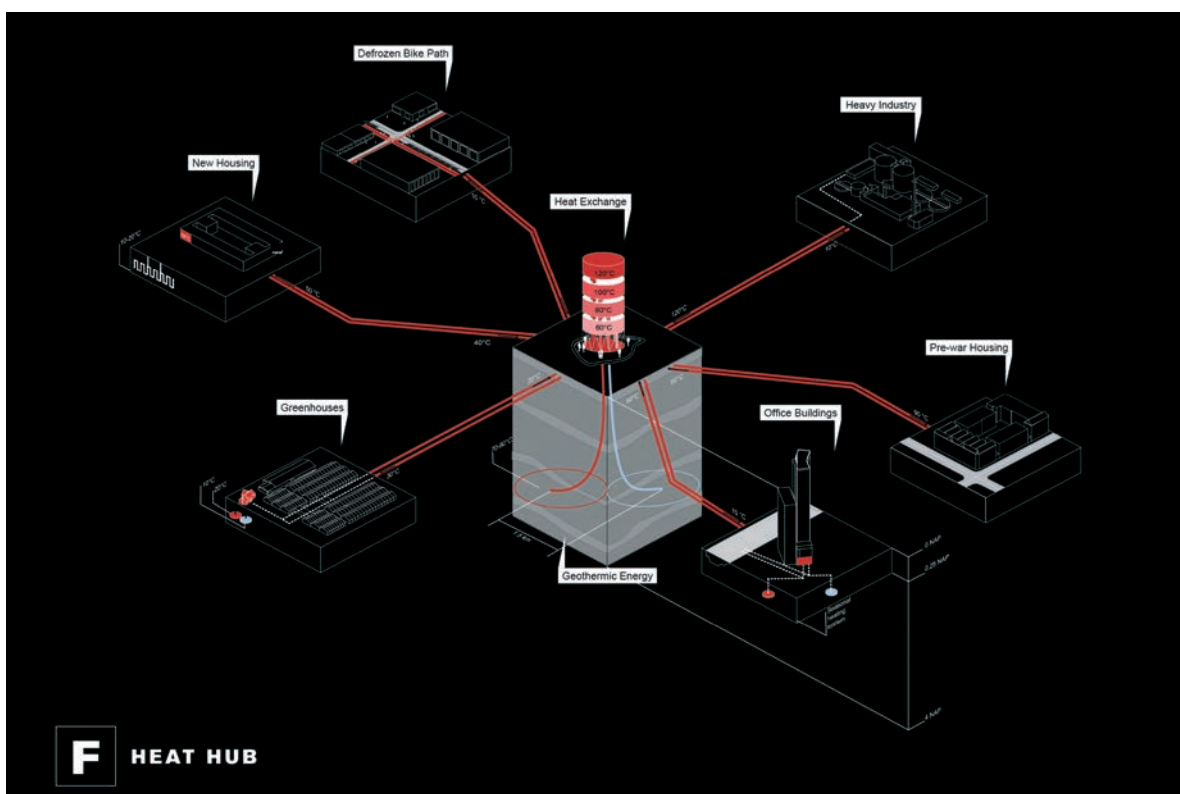
De kansen van een regionaal warmtenetwerk

Analyse van de stofstromen op regionale schaal

IABR-2014-Atelier Rotterdam: Het stedelijk Metabolisme

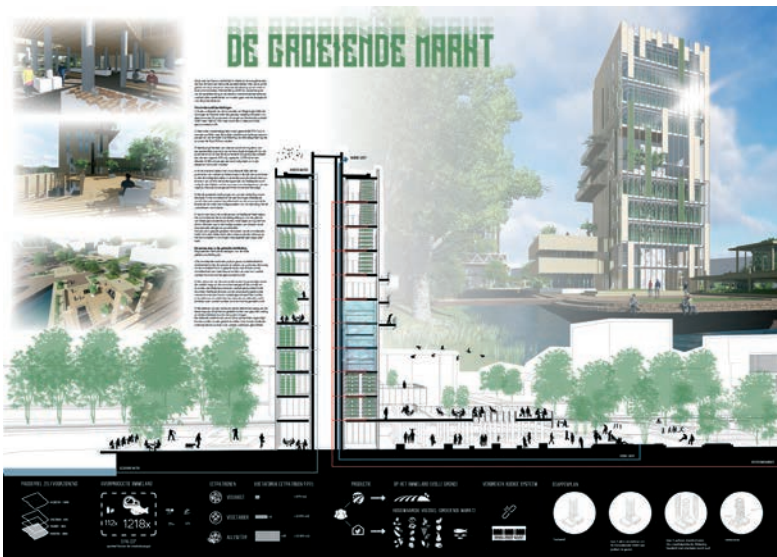
In Atelier Rotterdam: Het Stedelijk Metabolisme is een relatief nieuwe methode voor ruimtelijk ontwerp en planning onderzocht. De metabolistische aanpak gaat ervan uit dat de stad een complex, uitgestrekt en dynamisch systeem is dat onophoudelijk in de weer is om in de behoeften van zijn bewoners te voorzien. Zoals een menselijk lichaam ademt, drinkt, eet, zijn zintuigen gebruikt en zich ontlast, zo kunnen ook in de stad de vitale stoffstromen worden onderscheiden én geanalyseerd. Denk aan water, voedsel en energie, maar ook aan cargo en mensen. Gedacht vanuit het stedelijk metabolisme kunnen economische ontwikkeling en duurzaamheid hand in hand gaan. Het Atelier heeft in kaart gebracht hoe het metabolisme van Rotterdam functioneert op de schaal van de Rijn-Maas Delta en waar kansrijke ontwerpogaven liggen. De resultaten worden gebruikt als onderlegger in de transitie naar een circulaire economie en als leidraad voor verdere verduurzaming van de stad en de haven. Ook vormen de resultaten belangrijke input voor nieuwe Ateliers, niet alleen in Rotterdam maar ook in bij voorbeeld Albanië.

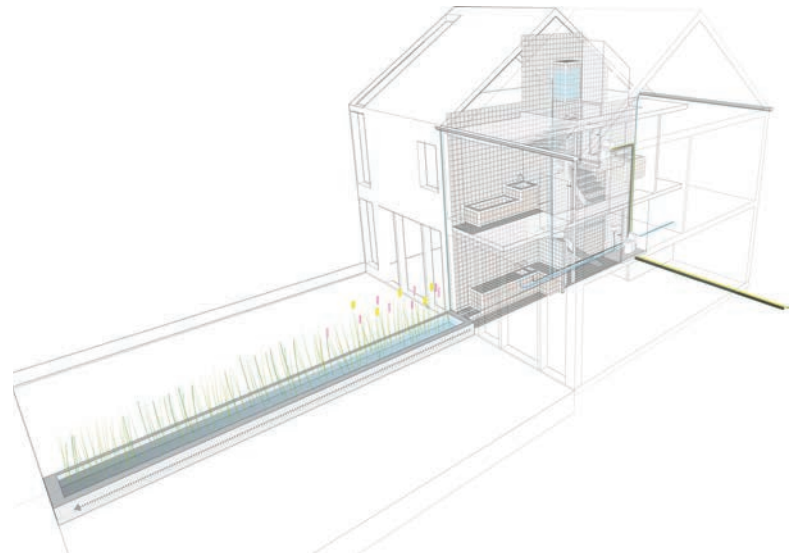
Opdrachtgever IABR, gemeente Rotterdam
Betrokken leadpartners IABR
Ateliermeester Dirk Sijmons (H+N+S Landschapsarchitecten)
Ontwerpbureaus .FABRIC, James Corner Field Operations (JCFO)
Betrokken andere partners Havenbedrijf Rotterdam, Planbureau voor de Leefomgeving, TNO
Tags ruimtelijk ontwerp, planning, metabolisme, metabolistische aanpak, duurzaamheid, verduurzaming
Website <http://iabr.nl/projectatelier/2014paRotterdam>

Heathub voor het gebruik van restwarmte en geothermie

Vertical market garden & energetic redevelopment shopping center Paddepoel
Beeld Douwe Drijfhout, Yerun Karabey, Marc Venema

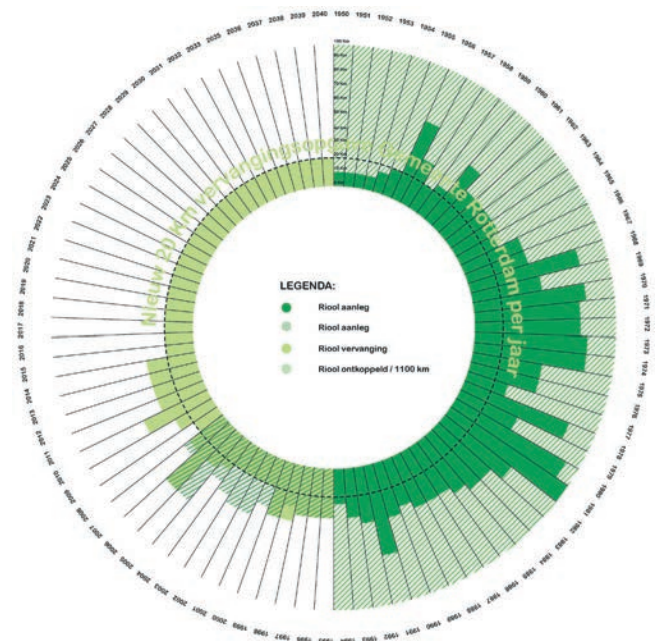
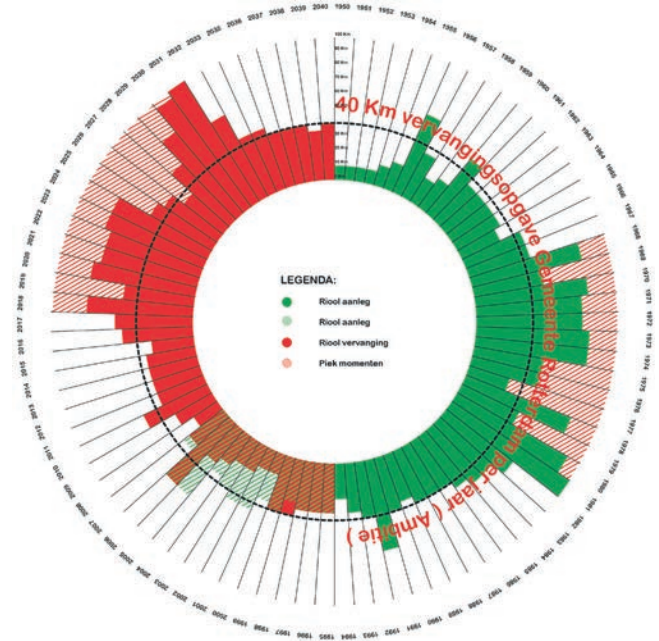

Nieuwe typologie van de rijtjeswoning Beeld Emma Westerduin

Energietransitie Groningen/ De Grondstoffenfabriek, Rotterdam

De transitie van fossiele naar hernieuwbare energiebronnen heeft invloed op alle aspecten van ons dagelijks leven. De keuzes die burgers en lokale stakeholders maken in hun dagelijkse routine bepalen mede hoe succesvol die transitie in de toekomst zal zijn. In de wijk Paddepoel in Groningen hebben studenten van de Academie van Bouwkunst Groningen samen met verschillende stakeholders (bewoners, winkeliers, het wijkenergie-initiatief, Grunneger power etc.) scenario's ontwikkeld waar zij zelf aan kunnen bijdragen. Na onderzoek hebben studenten en stakeholders samen voorstellen gedaan voor verschillende plekken in de wijk. Opvallende conclusie was dat de eenvoudige oplossingen soms het meest succesvol zijn, en dat het niet perse ruimtelijke plannen hoeven zijn, maar bijvoorbeeld ook organisatie- of businessmodellen. Eerder concludeerden studenten aan de Rotterdamse Academie van Bouwkunst in het project "De Grondstoffenfabriek"- een onderzoek naar het inzetten van de afvalwaterketen als grondstof voor een circulaire economie - dat hybride systemen waaraan burgers bijdragen vaak beter werken dan een centraal systeem. Beide projecten laten zien dat de denkwijze van ontwerpers kan worden ingezet voor het verbeelden van nieuwe mogelijkheden.

Oprachtgever Rotterdamse Academie van Bouwkunst (2014-2015), Academie van Bouwkunst Groningen (2015-2016)
Betrokken bestuurders Gemeente Rotterdam, Gemeente Groningen
Betrokken partners Rotterdam: Florian Boer (docent), Willemijn Lofvers (onderzoeker); Groningen: Alex van Spijk (docent), Sandra van Assen (docent & onderzoeker), Clemens Bernhardt (onderzoeker)
Betrokken leadpartners Future Urban Regions
Stakeholders Rotterdam Gemeente Rotterdam, RINEW / Evides, Waterschap Hollandse Delta
Stakeholders Groningen Gemeente Groningen en WIJS atelier, Rijksuniversiteit Groningen, Lectoraat Netintegratie Hanze Hogeschool, Stichting Paddepoel Energiek, Grunneger Power
Tags energie, transitie, afvalwater, hybride systemen, circulaire economie
Website www.futureurbanregions.org/

De Rioloopgave, een financieel ruimtelijke strategie Beeld Bram van Ooijen

Opdrachtgever IABR, provincie Groningen, gemeente Groningen, Eemsdelta\EZ, Regio Groningen Assen

Betrokken bestuurders wethouder Roeland van der Schaaf (gemeente Groningen), gedeputeerde Nienke Homan (provincie Groningen), burgemeester Rika Pot (gemeente Appingedam), burgemeester Marijke van Beek (gemeente Eemmond)

Betrokken leadpartners IABR

Ateliermeester Jandirk Hoekstra (H+N+S Landschapsarchitecten)

Onderzoeks- en ontwerp bureaus Quintel Intelligence, E&E Advies, Atelier Stadsbouwmeester Groningen (met Specht architectuur en stedenbouw, Studio MARCHA! en MD Landschapsarchitecten), Maat Ontwerpers, van Paridon x de Groot landschapsarchitecten (i.s.m. LINT) en DAAD Architecten

Betrokken andere partners Werkgroep Houd Onderdendam Overeind

Tags Groningen, energietransitie, regionale economie, ruimtelijke kwaliteit, stad, regio

Website http://iabr.nl/nl/projectatelier/pa2016_groningen

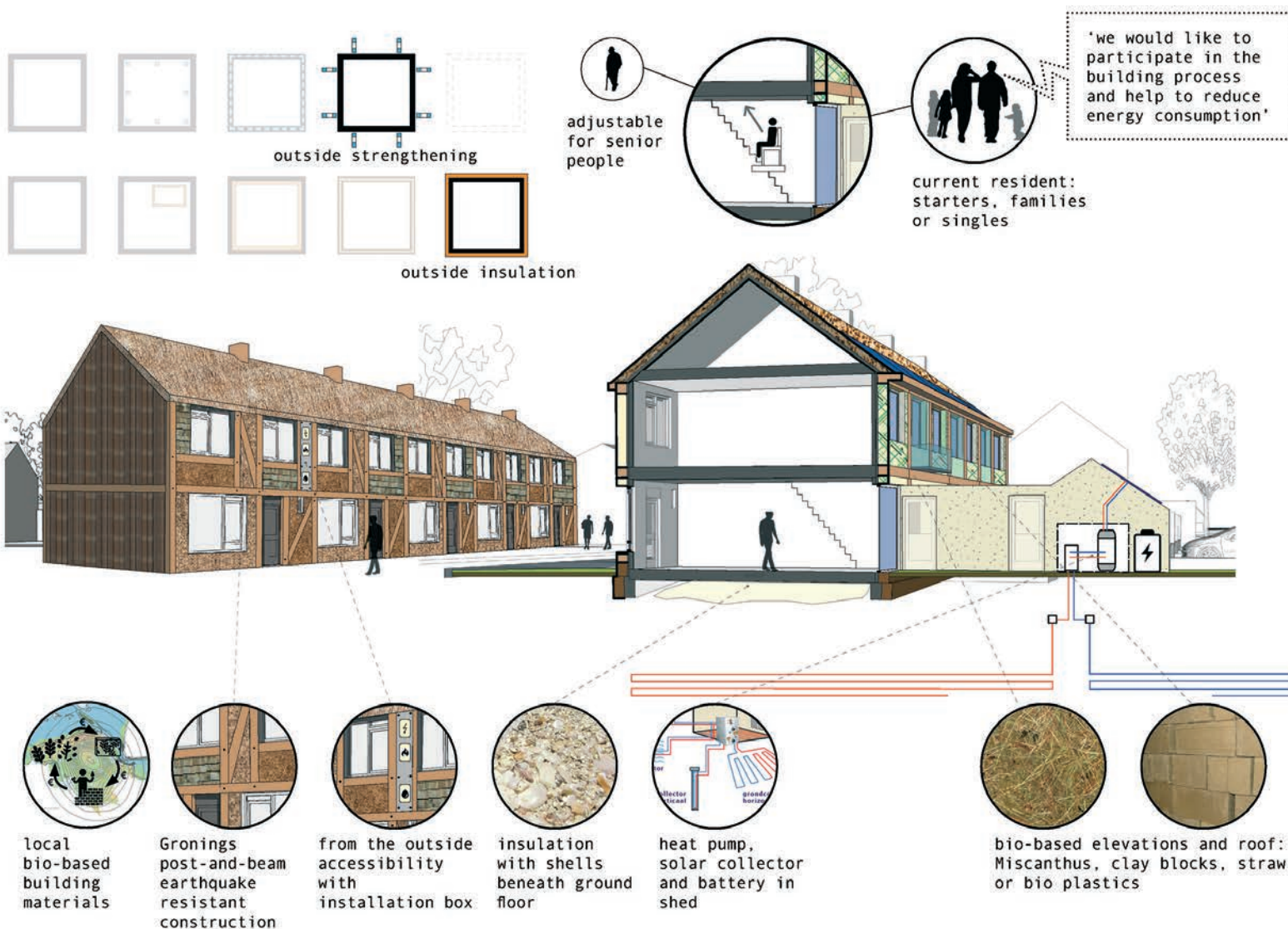
Perspectief voor de Eemshaven als Energy Port. Beeld Maat ontwerpers, IABR-Atelier Groningen, IABR-2016

De Eems-Dollard als Energiebaai. Beeld Van Paridon x De Groot, IABR-Atelier Groningen, IABR_2016

IABR-2016-Atelier Groningen: De Nordic City

Atelier Groningen richtte zich op de vraag hoe de energietransitie een wenkend perspectief op kan leveren voor de regionale economie en de ruimtelijke kwaliteit van stad en regio Groningen. In een intensief traject van ontwerpend onderzoek en uitwisseling met experts en betrokkenen uit stad en regio zijn vier vergezichten ontwikkeld: Energy Port, Biobased Economy voor het Noorden, Groningen slimme Energiestad en Duurzame en veilige dorpen. De vergezichten komen voort uit een verkenning van de omschakeling naar hernieuwbare energie tussen nu en 2035 en hoe daar economisch vruchten van kunnen worden geplukt. Het concept van de Nordic City laat Groningen zien als stedelijke regio met een hechte samenhang tussen een krachtige en slimme stad met een veelkleurig voorzieningenapparaat en robuuste dorpen daaromheen, bij elkaar gehouden door een duurzaam energie- en transportsysteem. Momenteel werken provincie, stad en regio samen aan een vervolg op het Atelier. In het dorp Onderdendam wordt verder gewerkt aan de in het Atelier ontwikkelde aanpak voor een energieneutraal en aardbevingbestendig Onderdendam.

Krimp

Uit de AAARO

182

‘Demografische krimp (bevolkingsdaling) en economische krimp hebben vele geografische gevolgen die onmiskenbaar hun weerslag op de ruimte hebben. Ontwerp als zodanig is geen oplossing voor krimp. Krimp vraagt om een inventieve en onorthodoxe aanpak. Ontwerp is hieraan dienstbaar en de ontwerper moet vooral nieuwe allianties sluiten om in gezamenlijkheid tot nieuwe, regionaal gebonden oplossingen te kunnen komen. Ontwerpend onderzoek naar krimp laat zien dat een contextuele benadering perspectief kan bieden, bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van tijdelijke bestemmingen.’

Het huidige omgevingsrecht bestaat uit tientallen wetten en honderden regelingen voor ruimte, wonen, infrastructuur, milieu, natuur en water. Zij hebben allemaal eigen uitgangspunten, werkwijzen en eisen. De wetgeving is te ingewikkeld en te tijdrovend geworden voor iedereen. Het Rijk wil het omgevingsrecht vereenvoudigen en alle wetten en regelingen samenvoegen in één Omgevingswet. Na 2019 wordt deze Omgevingswet van kracht. Maar hoe kunnen lokale overheden afwegingen maken voor ruimtelijke ontwikkelingen waarmee omgevingskwaliteit

wordt bereikt? Atelier ZZ van Architectuur Lokaal ontwikkelde MijnOmgevingsvisie.nl. Deze website is gericht op het bieden van handreikingen waarmee overheden samen met lokale partners omgevingsvisies kunnen maken die ruimte bieden voor innovatief ontwerp. Gemeente Weststellingwerf onderzocht samen met Atelier ZZ, bewoners, stakeholders, gemeenten en bedrijven een aantal belangrijke vraagstukken in de gemeente. Met behulp van ontwerpers vonden ze antwoorden op hun vragen met betrekking tot krimp, spreiding van voorzieningen en toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.

Nieuwe lokale kwaliteiten vinden – Weststellingwerf

Zeg je festival en provincie, dan denk je aan evenementen als Pinkpop in Landgraaf of Dance Valley in Spaarnwoude. Aan weilanden vol tenten en foodtrucks, uit je dak gaan op knetterharde muziek, aan drank en drugs. Het Milkyway-sterrenfestival in de Friese gemeente Weststellingwerf is het tegenovergestelde: een feest om de stilte die de 25 dorpen rond de hoofdplaats Wolvega kenmerkt te vieren. Waar je liggend in je slaapzak in het open veld samen kunt kijken naar de Melkweg, 's ochtends yoga doet bij de opkomende zon, en daarna de koeien melkt voor een superverse latte bij het ontbijt. Een festival in het oog van de tornado die de wereld van vandaag is, om de rust in onze drukke levens te hervinden...

Het Milkywayfestival bestaat niet – althans: nog niet. Het is één van de ideeën die zijn voortgekomen uit Atelier ZZ, het ontwerpatelier dat in 2015 in Weststellingwerf werd georganiseerd door Architectuur Lokaal. Maar als het aan Groen Links-gemeenteraadslid Gertrud van Leeuwen ligt, zou het best eens werkelijkheid kunnen worden. 'Op de halfjaarlijkse bijeenkomsten die in het gemeentehuis gehouden worden voor nieuwe burgers, krijg ik steevast hetzelfde antwoord op de vraag waarom ze hier zijn komen wonen: de rust, de ruimte.' Om dezelfde reden verruilde Van Leeuwen 26 jaar geleden haar huis in de Randstad voor een ecologische nulenergie-bouwwoning in Sonnega. 'Een prachtige plek. Maar mettertijd raak je eraan gewend, vind je het niet meer zo bijzonder. We beseffen niet dat we hier een aantal juwelen in handen hebben. Dat is de grote verdienste van Atelier ZZ: dat we met een nieuwe blik naar onze gemeente kijken.'

ZZ staat voor Zwarte Zwanen en verwijst naar het bekende boek: The Black Swan: The impact of the highly improbable (2007) van econoom Nassim Taleb. Hij beschrijft de tegenstelling tussen de manier waarop wij toekomstvoorspellingen maken, gebaseerd op bestaande patronen, terwijl de geschiedenis steeds meer bepaald wordt door onvoorspelbare gebeurtenissen. Dat geldt ook voor de Nederlandse ruimtelijke ordening. 'Het modernistische idee van de functionele stad, waarin wonen, werken en verkeer van elkaar gescheiden werden, is achterhaald', zegt projectleider Vincent Kompier van Architectuur Lokaal. 'Jij werkt thuis met je laptop op de bank, op kantoor staat een pingpongtafel. We gedragen ons niet meer volgens die oude 'regels'. Er is een andere manier van denken nodig.'

In 2019 wordt de nieuwe Omgevingswet ingevoerd. Die heeft tot doel de huidige wet- en regelgeving simpeler te maken en biedt meer ruimte voor initiatieven vanuit de samenleving. In plaats van de oude structuurvisie moeten gemeenten straks een omgevingsvisie maken. 'Dat is verplicht, maar de vorm is niet vastgelegd', legt Kompier uit. 'Ik zeg wel eens: het zou zelfs een musical kunnen zijn.' Serieus: 'Die vrijheid is een kwaliteit, maar voor veel bestuurders ook lastig.' Ontwerpend onderzoek kan hen helpen

Geluk als
ruimtelijke
component

om kansen en mogelijkheden scherp te krijgen – dat is de gedachte achter Atelier ZZ. En dus veranderde een leegstaande peuterspeelzaal in Wolvega voor drie dagen in een atelier, waar twaalf ontwerpers samen met bewoners brainstormden over de toekomst van Weststellingwerf. Een sprong in het diepe voor de gemeente, maar volgens Van Leeuwen ‘ontzettend verfrissend’. ‘Alleen al het idee om midden in het gebied te gaan zitten, in een oude school. Met allemaal jonge, creatieve mensen uit de Randstad, allemaal niet-inge-wijden die kijken met een andere bril.’ Ze noemt als voorbeeld het idee voor een omgevingsvisie op basis van rolmodellen. Hiervoor organiseerden de ontwerpers excursies naar ijs-en-campingboerderij De Geele Bosch in Oldeholtwolde en natuur-educatiecentrum De Rietnymf in Munnekeburen, dat educatie en exposities combineert met horeca en vergaderruimte. ‘Het liet zien dat er al veel burgerinitiatieven zijn, die bijdragen aan de lokale economie, goed aansluiten op doelstellingen als duurzaamheid, en waar we trots op mogen zijn – dat zit niet echt in ons.’

‘Krimp wordt door buitenstaanders gezien als een bedreiging’, merkt Kompier. ‘Winkels die sluiten, scholen die worden opgeheven. Maar deze dorpen zijn veerkrachtiger dan je denkt. Friesland is de plek waar de nu zo hippe coöperatie ooit door zuivelboeren is bedacht, en er zijn inmiddels zestig energiecoöperaties. Daar waar we in Amsterdam vooral debatten over urban farming organiseren, is dat hier allang praktijk. De gemeente zou nog meer ruimte kunnen bieden aan dat soort ondernemingen. Een bedrijf in een leegstaande boerderij beginnen is nu vaak een probleem, want het past niet in het bestemmingsplan. Als je daar anders mee omgaat, ontstaan ineens allerlei mogelijkheden.’ Naast inlooppiddagen voor burgers, excursies en presentaties voor de gemeenteraad, organiseerde het atelier een avond voor de dorpsraden. Kompier: ‘We

spraken met vertegenwoordigers van de winkeliersvereniging en de zorginstelling, er was een econoom. Zo ontdekten we dat de meeste winkels niet toegankelijk zijn voor scootmobiel – terwijl die in deze vergrijzende omgeving juist alomtegenwoordig zijn. Dan is het niet gek dat je omzet verliest. Maar onderling werd daar niet over gesproken, ook al is er een dorpsraad. Wat dat betreft is het Atelier zeer nuttig geweest; er is een dialoog op gang gebracht tussen de betrokken partijen.’

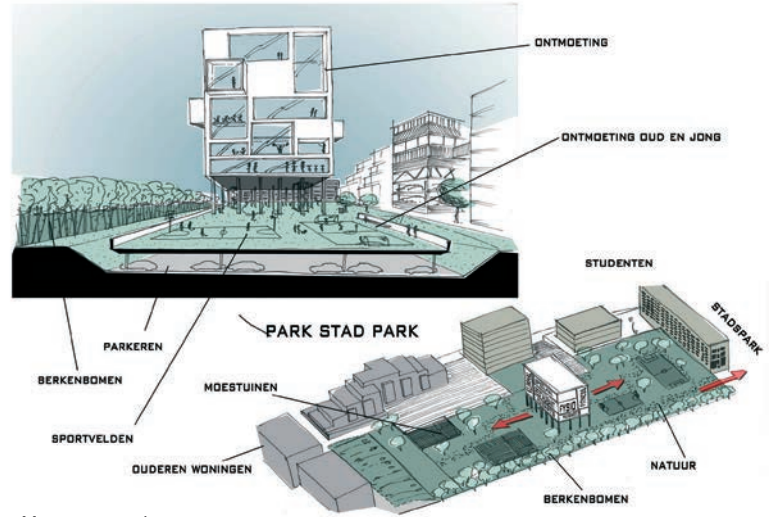
Dat levert nieuwe ideeën op, merkt Van Leeuwen. ‘Dankzij het Atelier ziet iedereen nu in waarom we geen Giethoorn moeten willen worden. Groen en rust blijken onze grote troef: de hele gemeente als een groot natuurgebied, met aan randen nieuwe activiteiten, die de verbinding met omliggende gemeenten leggen. Die uitkomst, dat idealistische idee heeft mij het meest verrast.’ Ze leest voor uit de aantekeningen die ze tijdens de eindpresentatie heeft gemaakt: ‘streekproducten, seizoensgebonden recreatie, focus op het kleinschalige. Maar ook: geluk – een thema waar we met Groen Links al langer mee bezig zijn, dat nu door Atelier ZZ als één van de criteria wordt gebruikt.’

En nu? ‘Officieel doet de politiek niets met het project; er is geen Raadsbesluit over genomen. Maar de presentatie aan de Raad en het College is positief ontvangen. Het voornemen is wel degelijk om de uitkomsten mee te nemen bij het opstellen van de omgevingsvisie; daar moeten we op toezien.’ Of het Milkyway-festival er komt? ‘Ik vind het een geweldig idee, maar het is niet iets dat de gemeente direct zou doen. Zoiets moet ook uit de mensen zelf komen. Dat is de volgende stap: de uitkomsten van het Atelier breder communiceren. Daar leent ontwerp onderzoek zich ook heel goed voor.’

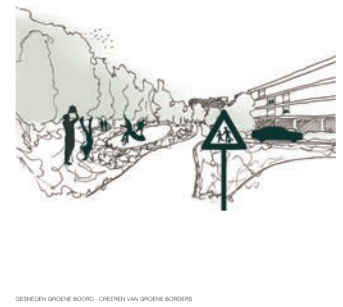
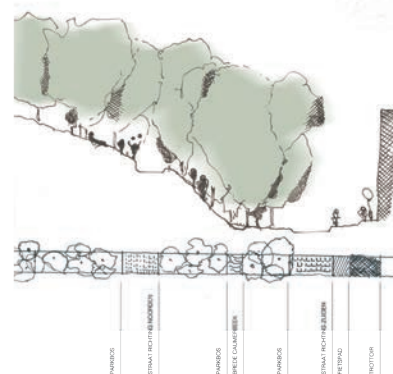
Parkstad Limburg, Heerlen

Dat Heerlen krimpt, vergrijsst en leeg staat, is geen nieuws. Veel studies zijn al gedaan naar mogelijke ruimtelijke ingrepen op basis van ruimtelijke uitgangspunten. Studenten van de Academie van Bouwkunst Maastricht pakten het anders aan en koppelden hun ontwerpkraft aan data op het gebied van demografie en sociale infrastructuur en opgedane kennis uit interviews met uiteenlopende mensen. Voor de oostzijde van de binnenstad zochten ze vervolgens naar ingrepen op het niveau van de straat, de stad en de regio. Dat leidde tot ontwerpvoorstellen voor het Arcus College, de voormalige ziekenhuizen en het Amrâth Grand Hotel in Heerlen die zijn opgepikt door Parkstad Limburg. Met belanghebbenden en potentiële partners is zo een nieuw gesprek over de stad op gang gekomen.

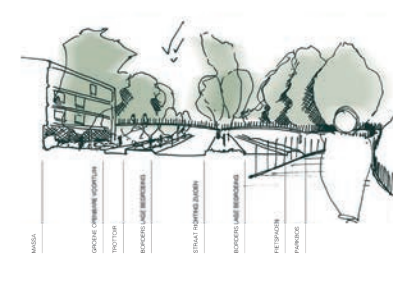

Beeld Megan van der Maas

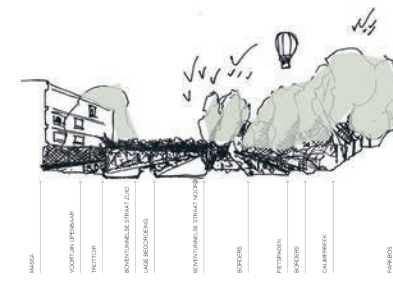
SCENARIO I HET SNIJDEN VAN DE GROENE BOORD

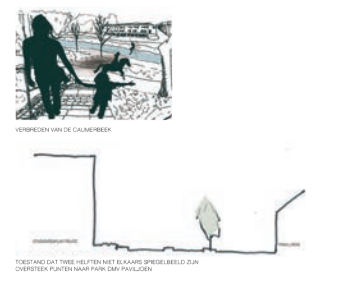
SCENARIO II PROMENADE

SCENARIO III BOVENTUNNELING

CONVENTIES VERBREDING BEEK + ASSYMETRIE

INCEPTIE

schaal L

Beeld Channah Moermans

CM.

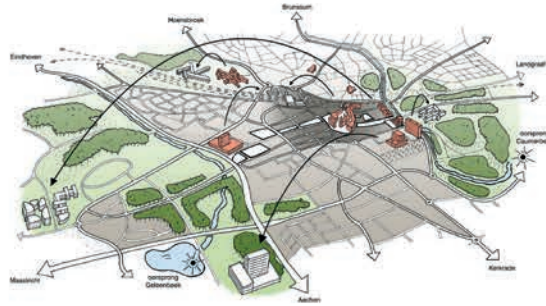
Opdrachtgever Academie van Bouwkunst Maastricht

Betrokken leadpartners Future Urban Regions

Betrokken andere partners Parkstad Limburg, Franz Ziegler, gemeente Heerlen, gemeente Maastricht

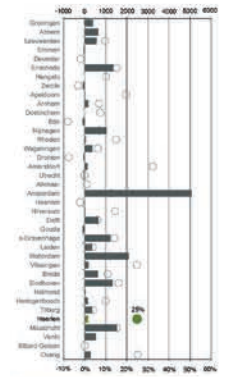
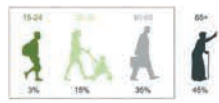
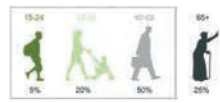
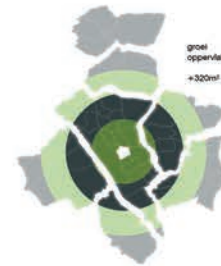
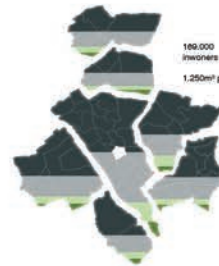
Tags krimp, vergrijzing, stad, demografie, sociale infrastructuur, ontwerpen

Website www.futureurbanregions.org/project/316_verbonden_in_parkstad

sociaal culturele context verhuisgedrag scholen, ziekenhuis, bedrijven & winkels

benutten kwaliteiten: verbinden park & stad; benutten kwaliteiten

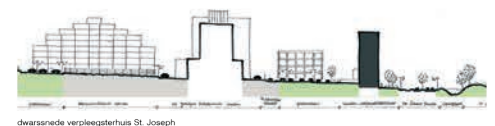
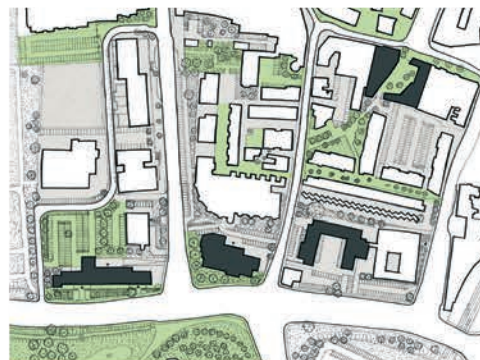

inwoners Parkstad Limburg (nu)

prognose = vergrijzing (2040)

toekomstperspectief als centrumstad

groei uitwonende studenten (25%)

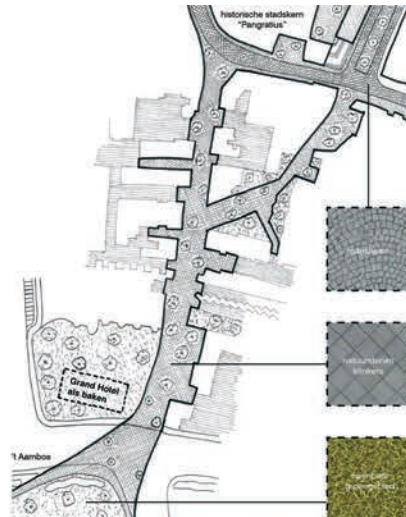

fysieke context probleem & kansgebieden

stedenbouwkundige fragmentatie grijze & groene zones

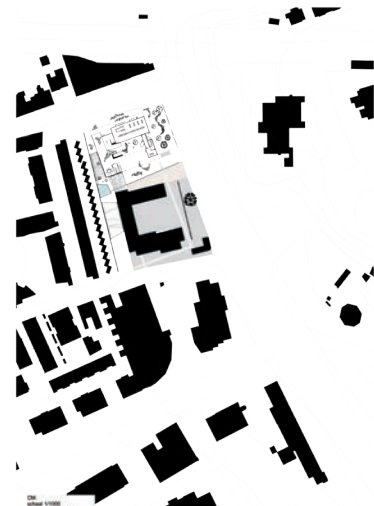
historische context verklaring van huidige korrelgrootte, routes & verharde gebieden

schetsvoorstel openbare ruimte verbinden van kwaliteiten

verweving pixelmatig groen

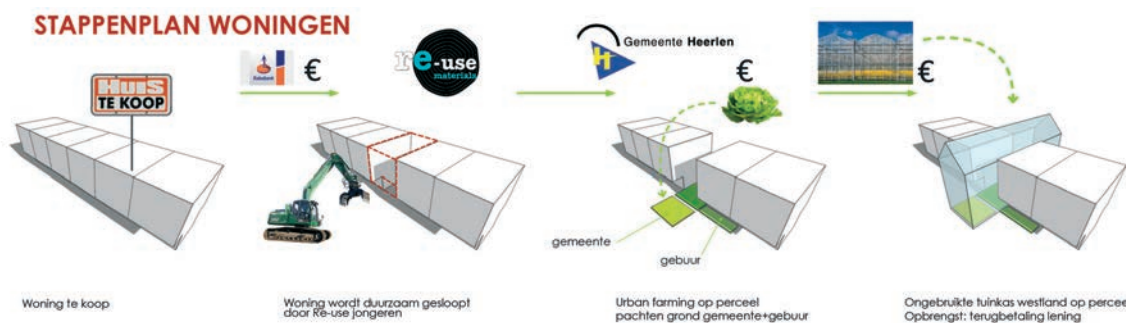
ANALYSE HEERLEN CITY-OOST MACRO MESO MICRO

Ontwerpplab Vrieheide, Heerlen

De Heerlense wijk Vrieheide is in verval. Sociaal, financieel, energetisch en ruimtelijk bestaan allerlei problemen, die vragen om een ruimtelijke strategie voor de bestaande woningvoorraad en de openbare ruimte. Tegelijkertijd zien studenten van de Academie van Bouwkunst Maastricht dat de problemen niet alleen bouwkundig kunnen worden opgelost. Het project Voedzaam Vrieheide transformeert verwilderd kringgroen naar zorgvuldig aangelegd eetgroen. Re-Activate Vrieheide maakt het mogelijk voor toeristen om te overnachten in leegstaande huizen en mobiele units die worden gemaakt van sloopmateriaal. Het ontwerpplab leidt tot nieuwe inzichten en verbanden voor de gemeente Heerlen, de provincie Limburg en de Academie van Bouwkunst zelf.

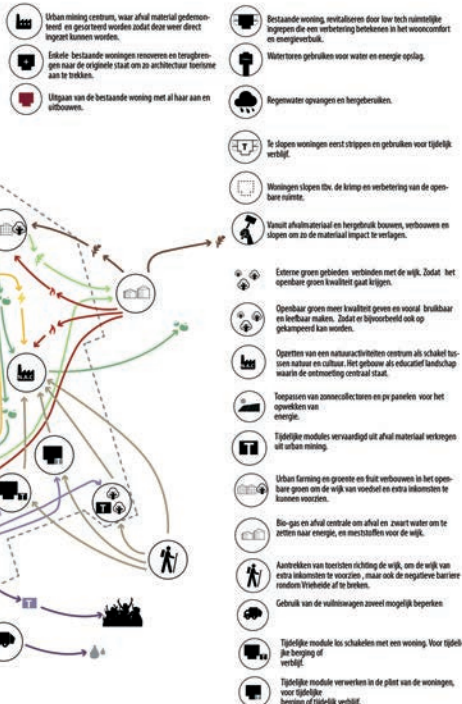
Opdrachtgever Academie van Bouwkunst Maastricht
Betrokken leadpartners Future Urban Regions
Betrokken andere partners Marco Broekman, gemeente Heerlen, parkstad Limburg, Hogeschool Zuyd, wijkagent Peters, Jules Beckers
Tags ruimtelijke strategie, woningen, woningvoorraad, openbare ruimte, ruimtelijk
Website www.futureurbanregions.org/project/197_ontwerpplab_vrieheide

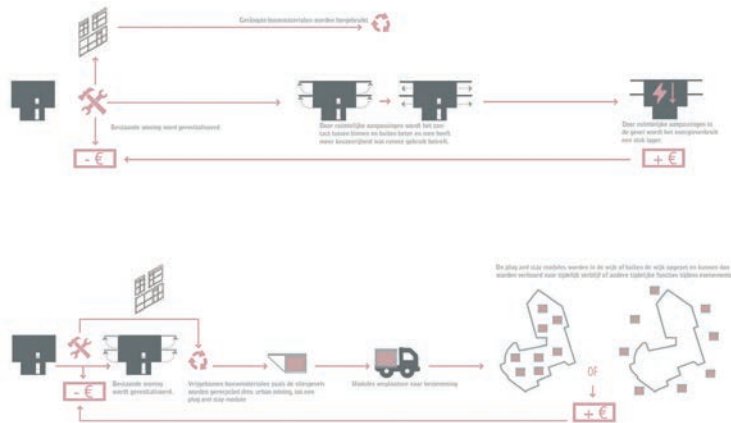
Voedzaam Vrieheide, strategie **Beeld** Wim Jansen

NIEUWE STROMEN

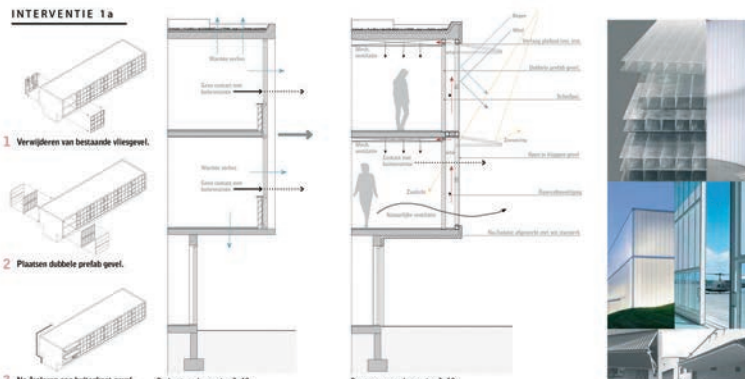
Tijdelijke module geplaatst in het openbare groen als tijdelijke opslag of tijdelijke werkplaats
 Tijdelijke module ook buiten de wijk plaatsen bijvoorbeeld op een festival zoals pinkpop.

Re-activate Vrieheide, stromen analyse. **Beeld** Nadine Nievergeeld

Re-activate Vrieheide, strategie permanent en tijdelijke bebouwing. **Beeld** Nadine Nievergeeld

Re-activate Vrieheide, uitwerking gevel. **Beeld** Nadine Nievergeeld

De Heerlijkheid, Diepenheim

Al jaren nemen in Diepenheim kunst en cultuur een belangrijke plaats in. Met de Heerlijkheid Diepenheim hebben de vrijwilligers van de Kunstvereniging deze identiteit nog sterker in het Twentse stadje verankerd. In samenwerking met de gemeente is een nieuw cultuurcentrum tot stand gekomen. Historisch waardevolle gebouwen hebben een nieuwe bestemming gekregen en de tuinen van herman de vries zijn opengesteld. Daarnaast verzorgt de Kunstvereniging een programma dat ook een aantal jaarlijkse evenementen omvat. Het Waterschap Vechtstromen legde een gebied voor waterberging aan. Zo wordt een nieuw publiek naar het stadje getrokken en ontstaan kansen voor verjonging van de vereniging.

Beeld Ten Dam Architecten

Oprichtgever De Heerlijkheid, Kunstvereniging Diepenheim

Betrokken leadpartners Couden Piramide
Betrokken andere partners Ten Dam Architecten/De Leeuw Diepenheim, Annemiek Bleuming

Tags kunst, cultuur, cultuurcentrum, vrijwilligers, waterberging, verjonging

Website www.kunstvereniging.nl

Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling

‘De toenemende mobiliteitsbehoefte en de veranderende positie van de stad als brandpunt van economische ontwikkelingen brengen specifieke opgaven met zich mee. Met de keuze voor de ontwikkeling van multimodale vervoersnetwerken ontstaan kansen voor stedelijke ontwikkeling en intensivering rond multimodale knooppunten. Op deze knooppunten komen economische, culturele en sociale activiteiten en belangen samen. Door intensivering van het ruimtegebruik ontstaan ontwikkelmogelijkheden voor aantrekkelijke stedelijke woon- en werkmilieus die van elkaars nabijheid en van een uitgebreid voorzieningenaanbod kunnen profiteren. Integraal ontwerp speelt een belangrijke rol bij het in kaart brengen van deze opgaven, van functiecombinaties en van de bijkomende economische voordelen. Daarbij versnelt en versterkt de vroegtijdige inzet van ontwerp onderzoek de ontwikkelprocessen en creëert het meerwaarde in de complexe opgaven.’

Multimodale vervoersnetwerken zijn meestal de verantwoordelijkheid van meerdere organisaties. Samenwerking is vaak noodzakelijk, maar niet vanzelfsprekend. Vervoersknooppunten zijn niet alleen te vinden in een stedelijke omgeving, maar ook in landelijk of kustgebied. Rijkswaterstaat, kustgemeenten en waterschappen hebben de afgelopen jaren op verschillende manieren gezocht hoe zij alternatieven voor de traditionele dijkophogingen konden ontwikkelen. De parkeergarage in Katwijk die in een duin is ondergebracht, is een goed voorbeeld van hoe

verschillende functies, met verschillende (veiligheids)eisen en eigenaars tot een internationaal pronkstuk kunnen leiden. De parkeergarage bij Katwijk werd in 2015 genomineerd voor de Gouden Piramide.

Samenwerken en leertonen – Parkeergarage Katwijk

Het waterkering- parkeer-garage- recreatie-gebied

Tekst Kirsten Hannema

Zon, zee, zand. De duinen langs de Katwijkse boulevard ogen op het eerste gezicht even natuurlijk als de stralende hemel op deze julidag, de golfslag aan het strand, of de zandheuvelds die elders langs de kust ontstonden door de wind. Maar wie goed kijkt, ziet dat dit een kunstmatig landschap is. Zo piepen er uit het helmgras een aantal corten stalen 'kabouterpuntmutsen' met nooduitgangbordjes. De heuvelds blijken bij nadere inspectie een soort hobbitwoningen, waarin je naar binnen kunt. En aan de zuidzijde van de boulevard zie je auto's onder het maaiveld verdwijnen. Deze duinenvallei is een ondergrondse parkeergarage...

Kustwerk Katwijk is sterk staaltje Hollandse ingenieurskunst, waarin waterbouwkunde, civiele techniek, architectuur en landschapsonwerp op prachtige manier tot synergie zijn gebracht. Achteraf lijkt het allemaal zo vanzelfsprekend, maar vanzelf ging het allerminst. Omdat de oude waterkering was afgekeurd, had Katwijk aan Zee een nieuwe nodig; het was één van een reeks 'zwakke schakels' binnen het hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) van Rijkswaterstaat. De bestaande dijk die door het dorp liep ophogen, was onmogelijk zonder van alles te slopen; een nieuwe waterkering langs de boulevard bouwen lag voor de hand. Waarvoor wel parkeerplaatsen bij het strand moesten wijken, terwijl de gemeente al jaren kampte met een tekort aan parkeerruimte. Eén plus een is drie: het idee voor een waterverdedigingswerk-met-ondergrondse garage was geboren. In 2015 werd het project opgeleverd en sindsdien regent het architectuurprijzen: Beste openbare ruimte 2015 (Falco award), Gebouw van het Jaar 2016, de Rijnlandse Architectuurprijs 2015, een nominatie voor de Gouden Piramide 2015. Hoe valt het succes van dit project te verklaren?

Zo evident als de integrale oplossing klinkt, was hij niet, zegt Bart Dijk van OKRA landschapsarchitecten, dat al in het beginstadium bij het project betrokken werd om de ruimtelijke gevolgen van de plannen te visualiseren. 'Uitgangspunt was dat het Hoogheemraadschap een sobere, doelmatige oplossing zou realiseren, ter verdediging tegen het water. Uit de eerste studies kwam een kunstmatig zandduin naar voren, 90 meter breed en 10 m boven NAP. Ter vergelijking: daarvoor lag het duin op 8,5 m NAP, en was het 30-40 m breed, het laagste punt boulevard ligt op 6 m NAP. Je krijgt dus een gigantische wal. De gemeente schrok zich rot; straks zou Katwijk niet meer aan zee liggen!' 'We gaven TNO opdracht om de alternatieven te onderzoeken', vertelt projectleider Hans van Daltsen van de

gemeente Katwijk. 'Uit hun rapport kwam een dijk-in-duin-model naar voren: een dijklichaam, bedekt met zand. Door de stevigheid van de dijk is deze constructie minder hoog, en minder breed: 90 in plaats van 120 meter, wat aan de landzijde ruimte liet voor de gewenste parkeergarage.'

'Technisch gezien was het logisch om die twee zaken te combineren', vult Pieter de Booij, projectmanager vanuit het Hoogheemraadschap Rijnland, aan. 'Maar waterbouwkundig ligt het ingewikkelder. Stel dat er tien auto's in de parkeergarage ontploffen, dan mag dat geen effect hebben op de dijk. Daarom zijn de verschillende functies fysiek gescheiden, opdat wij altijd onze taak ten alle tijden veilig stellen'. Er was nog een probleem: het Hoogheemraadschap hanteert een bepaalde veiligheidszone, waarbinnen je niet mag bouwen; de parkeergarage lag in dat gebied. Van Dal'sen: 'Toen zijn we gaan kijken naar een project in België, waar dicht op de kust ondergronds gebouwd is. Dat overtuigde'. De Booij: 'We hebben ons beleid bijgesteld om binnen de veiligheidszone te kunnen bouwen – een heel bestuurlijk traject. Maar we realiseerden ons dat dit veel meerwaarde voor de leefomgeving geeft. Je bouwt uiteindelijk voor de bewoners. Als je het voor hen beter kan maken, moet je dat doen.' Katwijkers waren aanvankelijk sceptisch. Dijk: 'Men was bang om het uitzicht te verliezen. Strandtenthouders vreesden voor hun broodwinning. Maar toen ik eenmaal in mijn gele jas op de bouw rondliep, en het landschap vorm begon te krijgen, kwamen de complimenten. Dat het zo mooi werd – mooier dan voorheen. Gaven bewoners op voorhand een 6 aan het project, in de laatste enquête was dat een 8,5. Die omslag in de perceptie is voor mij het meest bijzondere van dit project.'

Financieel had de keuze voor een dijk-in-duin-oplossing ook gevolgen: het kostte 9 miljoen euro meer dan de variant zonder parkeergarage. Wie ging dat betalen? Het duurde twee lange vergaderavonden voordat Rijkswaterstaat, de provincie, de gemeente en het Hoogheemraadschap het met elkaar eens waren hoe de extra kosten verdeeld zouden worden. Maar toen was het ook opgelost, vertelt Dijk. 'Door de goede samenwerking zijn er geen conflicten op de tekentafel terecht gekomen. Dan kun je je volledig richten op het maken van een integraal ontwerp.' De gemeente heeft uitgestoken, vindt Van Dal'sen. 'De gekozen oplossing is niet alleen duurder, maar uit de berekeningen bleek ook dat de parkeergarage de eerste jaren een exploitatietekort zou opleveren. Desondanks hebben we voor de grootst mogelijke garage gekozen. Dit is een kans die je maar een keer krijgt, het is de lange termijn visie die telt.'

Het is een visie die aanspreekt; vanuit Amerika, India, Mexico kwamen delegaties naar Katwijk om te kijken – al tijdens de bouw. Dijk: 'Ze zijn geïnteresseerd in de manier waarop wij grote infrastructuurprojecten elkaar laten versterken. En ook HWBP heeft Katwijk opgenomen in een handboek met best practices, met richtlijnen hoe je ruimtelijke kwaliteit kunt

integreren. Er staan immers nog veel projecten op stapel. Naar aanleiding van dit project worden stakeholders en ondernemers tegenwoordig uitgenodigd om ideeën op tafel te leggen. Het Rijk hoopt op deze manier latente projecten zoals de garage naar voren te trekken.' 'Openstaan voor je omgeving, dat is het allerbelangrijkste', concludeert De Booi. 'Vroeger vertelden wij op voorlichtingsavonden hoe het moest. Nu vragen we burgers om met ons mee te denken hoe we hier met z'n allen voordeel uit kunnen halen.' Als voorbeeld noemt hij de aanpassing van het zuidelijke deel van boulevard. 'Het duin, dat geen onderdeel is van de waterkering, lag daar heel hoog, je kon de zee niet zien. Bij een van de inloopavonden zei iemand: er ligt daar zoveel zand, kun je dat niet gebruiken voor de nieuwe versterking en het lager maken? Even rekenen en hij bleek gelijk te hebben. Dat deel is dus afgegraven. Als je daar nu staat, heb je een waanzinnig uitzicht, helemaal tot aan de Tweede Maasvlakte. Dat is echt een cadeautje.'

Beeld Gemeente Dordrecht

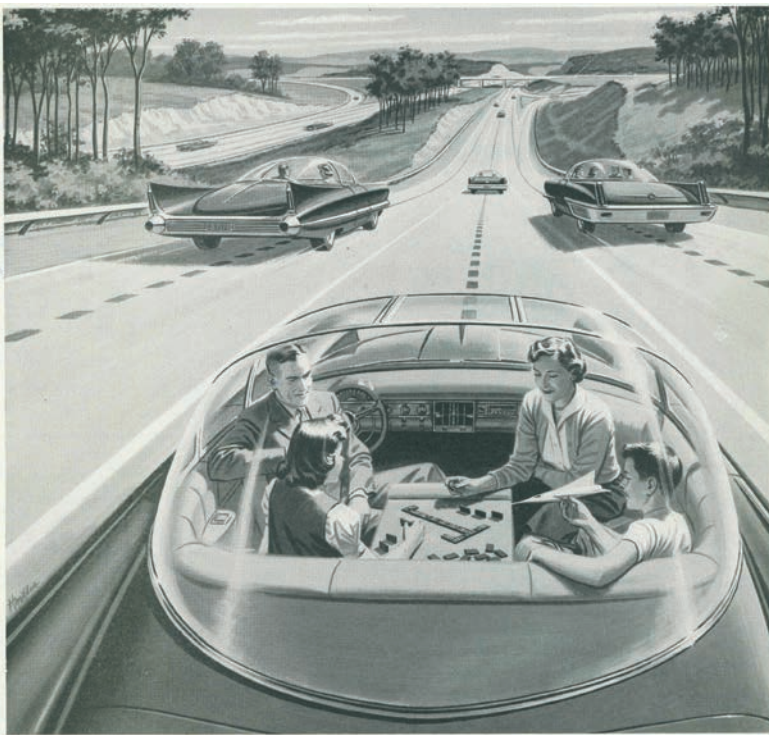
Beeld René van Zuuk architecten

Prins Clausbrug, Dordrecht

De gemeente Dordrecht wil de ontwikkelingslocatie de Staart/Stadswerven en de historische binnenstad met elkaar te verbinden door middel van een langzame verkeersbrug over het Wantij. De 120 meter lange brug moet de verblijfskwaliteit van de openbare ruimte aan beide zijden van de brug versterken. Niet alleen kiest de gemeente bewust voor een ontwerp (prijsvraag) en niet voor een bureau (aanbesteding), waarmee kansen ontstaan voor (jonge) ontwerpers zonder bruggenbouwwerfing. Ook de prijsvraagvorm zelf is innovatief. In de eerste ronde wordt slechts gevraagd om een beknopte visie op de opgave. Uit de inzendingen selecteert een onafhankelijke vakjury minimaal drie en maximaal vijf inzendingen. De winnaar is René van Zuuk met een vernieuwend brugconcept.

Opdrachtgever gemeente Dordrecht
Betrokken bestuurders wethouder Piet Sleeking
Betrokken leadpartners Architectuur Lokaal
Betrokken andere partners Jan Brouwer, QUADRAT atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, Stichting DE STAD, Hans van Heeswijk architecten
Tags brug, ontwerp, aanbesteding, prijsvraag, openbare ruimte,
Website <http://arch-lokaal.nl/winnaar-open-oproep-prins-clausbrug-dordrecht/>

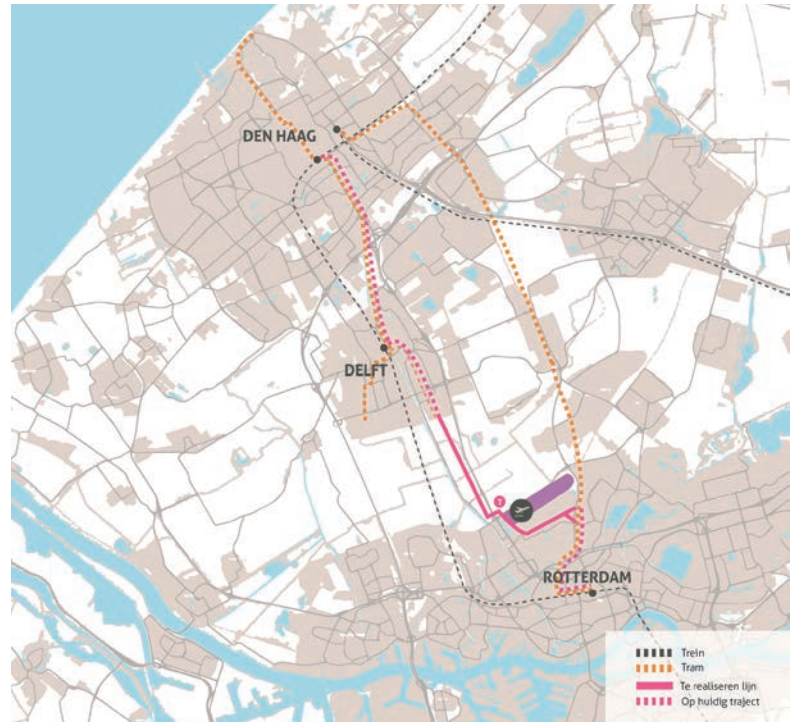
ELECTRICITY MAY BE THE DRIVER. One day your car may speed along an electric super-highway, its speed and steering automatically controlled by electronic devices embedded in the road. Travel will be more enjoyable. Highways will be made safe—by electricity! No traffic jams . . . no collisions . . . no driver fatigue.

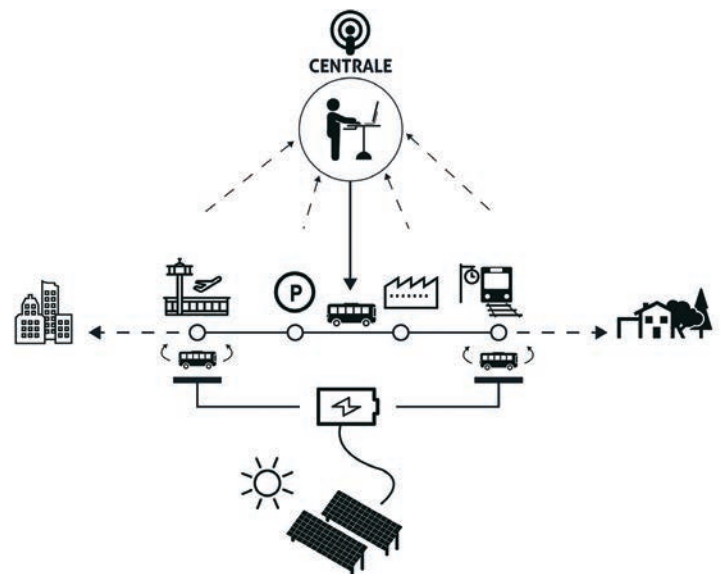
Beeld Rinspeed

De Zelfrijdende Stad, Rotterdam-Den Haag

De opkomst van meer autonome mobiliteitsvormen heeft grote gevolgen voor de toekomst van stedelijke mobiliteit. Aan welke randvoorwaarden moet de ontwikkeling van zelfrijdend vervoer voldoen om bij te dragen aan de verduurzaming van de stad? Het onderzoek gaat in op hoe zelfrijdend vervoer bijdraagt aan een autonome, veerkrachtige en rechtvaardige stad. Met de **Metropoolregio Rotterdam-Den Haag** als aanjager en pilotprojecten in Den Haag, Rotterdam, Schiedam en Capelle aan de IJssel verkent men de mogelijkheden van zelfrijdende voertuigen. Op korte termijn lijkt de zogeheten **Last Mile** oplossing een grote kanshebber voor het succesvol inzetten van zelfrijdende auto's. De focus van het onderzoek richt zich op het verdiepen en uitrollen van de synergie tussen zelfrijdend vervoer en de stedelijke leefomgeving en dit uitrollen tot een routekaart met stappen die steden op korte en middellange termijn kunnen zetten.

Beeld Except

Beeld Except

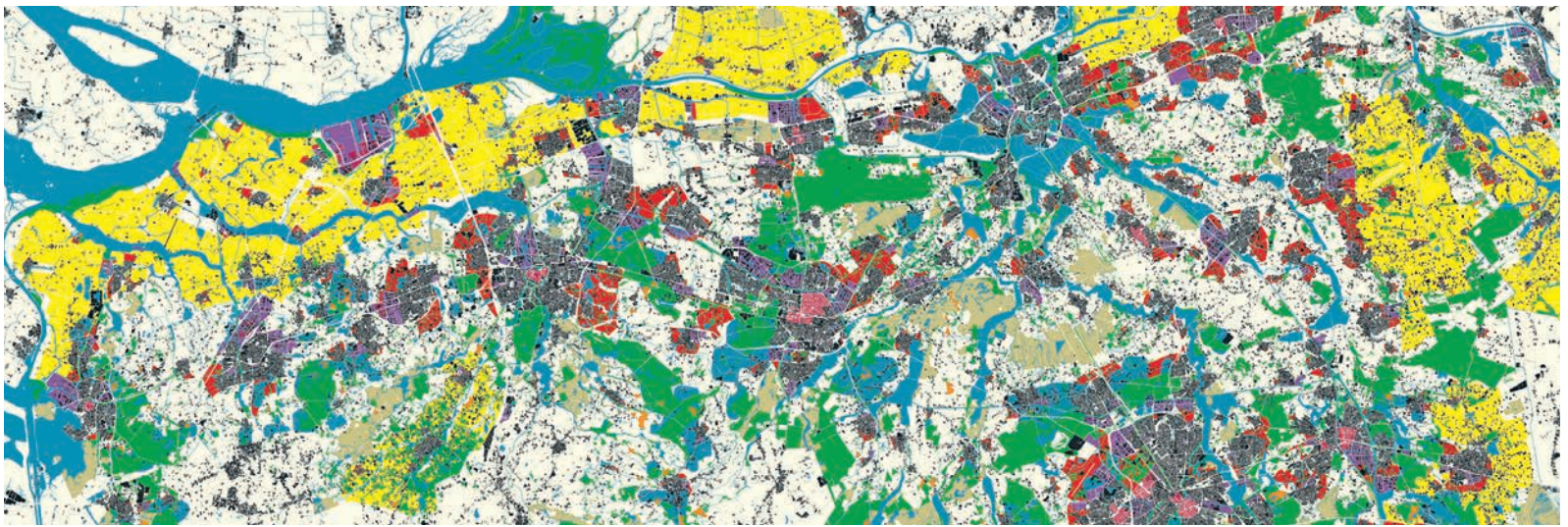
Opdrachtgever Except

Betrokken leadpartners Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

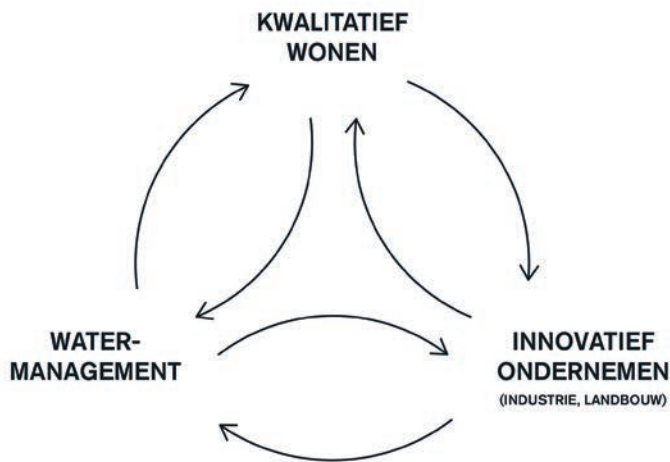
Betrokken andere partners Metropoolregio Rotterdam-Den Haag, Rijkswaterstaat, RDW, Posad, TU Eindhoven, TU Delft, Hogeschool Rotterdam

Tags mobiliteit, zelfrijdend vervoer, autonome auto, verduurzaming, leefomgeving, stad, Rotterdam, Schiedam, Capelle aan de IJssel, Den Haag, shuttle, gebiedsontwikkeling

Website www.except.nl

BrabantStad als stadslandschap. **Beeld** AUB, Lola Landschapsarchitecten en Floris Alkemade Architecten, IABR-Atelier BrabantStad, IABR-2014

De ontwikkelprincipes koppelen opgaven rondom water, wonen en economie. **Beeld** AUB, Lola Landschapsarchitecten en Floris Alkemade Architecten, IABR-Atelier BrabantStad, IABR-2014

De ontwikkelprincipes koppelen opgaven rondom water, wonen en economie. **Beeld** AUB, Lola Landschapsarchitecten en Floris Alkemade Architecten, IABR-Atelier BrabantStad, IABR-2014

De resultaten van het IABR-Atelier BrabantStad verbeeld middels een gewoven tapijt op IABR-2014-URBAN BY NATURE. Met in het midden Melanie Schultz van Haegen (Minister van Infrastructuur en Milieu). **Beeld** Maarten Laupman

IABR-2014-Atelier BrabantStad

Atelier BrabantStad ging op zoek naar de (verborgen) krachten in de Brabantse tapijtmecropool. BrabantStad is in feite een verstrooide stad, of beter, een stadslandschap. De vraag was hoe de grote sociaaleconomische en ecologische opgaven op regionale schaal konden worden aangepakt. Het watersysteem bleek de katalysator voor het op gang brengen van de ruimtelijke en economische ontwikkeling van de regio. Economische dragers rond kwalitatief wonen, landbouw, recreatie en innovatief ondernemen werden slim gekoppeld aan de wateropgave, resulterend in een accumulatief ontwikkelingsbeleid. Aan de hand van zes ontwikkelprincipes schetst het Atelier de mogelijkheden die het productief koppelen van opgaven, actoren en investeringsmogelijkheden op de schaal van het stadslandschap biedt voor een duurzame ontwikkeling van BrabantStad. Op verschillende locaties in de provincie wordt verder gewerkt aan de vertaalslag van de regionale ontwikkelprincipes naar lokale projecten.

Opdrachtgever IABR, provincie Noord-Brabant, gemeenten Den Bosch, Eindhoven, Tilburg, Breda en Helmond, Waterschappen Noord-Brabant.

Betrokken bestuurders gedeputeerde Yves de Boer (provincie Noord-Brabant), wethouders Frans Stienen (gemeente Helmond), Joost Möller (gemeente Tilburg), Geert Snijders (gemeente Den Bosch), Alfred Arbouw (gemeente Breda), Yasin Torunoglu (gemeente Eindhoven), dijkgraaf Lambert Verheijen (Waterschap Aa en Maas)

Betrokken leadpartners IABR
Ateliermeester Dirk Sijmons (H+N+S Landschapsarchitecten)

Ontwerpbureaus Architecture Workroom Brussels, LOLA Landscape Architects, Floris Alkemade Architect

Tags stadslandschap, actoren, duurzame ontwikkeling, Brabantstad, watermanagement, landbouw, stedelijke netwerken, productieprocessen

Website <http://iabr.nl/nl/projectatelier/2014pabrabantstad>

Thema's

- Nieuwe opgaven in de stad
- Herbestemming
- Onderwijshuisvesting
- Zorg en gezondheid
- Kantoren
- Ontwikkelingen in landelijk gebied
- Wateropgaven
- Energietransitie
- Krimp
- Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling

Verkiezingen

- Ruimtelijke thema's in de Provincies

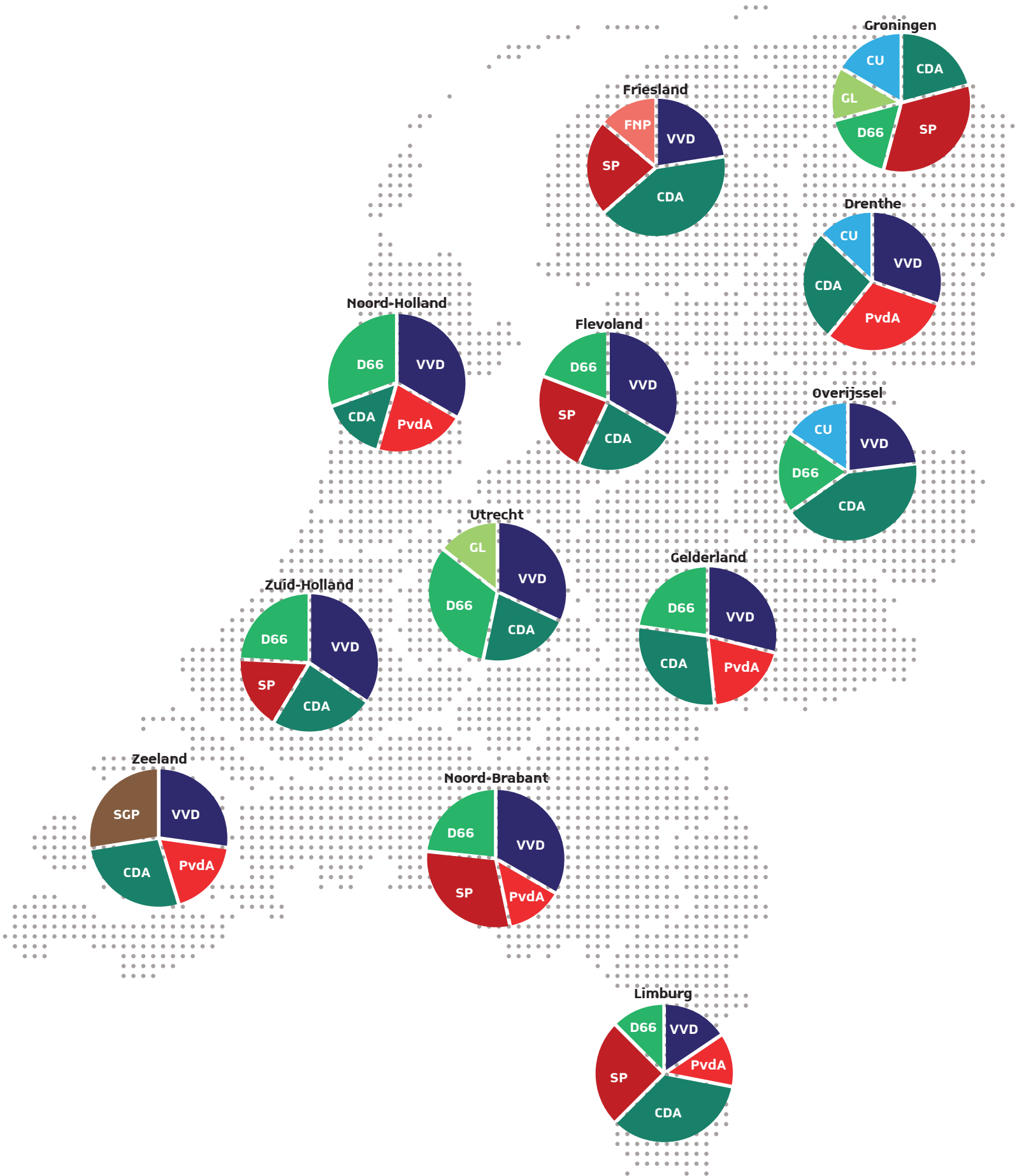
Meest besproken ruimtelijke thema's per provincie tijdens de Statenverkiezingen in 2015

Onderzoek

posad
SPATIAL STRATEGIES

Coalitiesamenstelling

Verkiezingen en coalities

Meest besproken thema's per provincie toen en nu

Architectuur Lokaal en Posad Spatial Strategies hebben - in aanloop naar de Provinciale Statenverkiezingen op 18 maart 2015 - onderzoek gedaan naar ruimtelijke thema's in 172 verschillende partijprogramma's uit 12 provincies. Deze dwarsdoorsnede leverde vele interessante inzichten op, zowel abstract landelijk als op provinciaal niveau. Nu de coalities zijn gevormd en de coalitieprogramma's zijn geschreven, rijst de vraag: wat gaat er terecht komen van alle beloften uit de verkiezingstijd?

Hoewel er veel lokale partijen meededen aan de verkiezingen, is alleen in Friesland de FNP in de coalitie gekomen. Deze partij had een opvallend ruimtelijk programma vergeleken met veel andere lokale partijen. Waar in de verkiezingstijd in Utrecht veel ruimtelijke thema's werden besproken, lijken de coalitieprogramma's van Noord-Holland en in mindere mate Groningen, Zuid Holland en Utrecht nu de meest ruimtelijke te zijn. Overijssel en Gelderland blijven wat dit betreft sterk achter. Over de hele breedte lijken de coalitieprogramma's minder concreet te worden op ruimtelijke thema's dan de verkiezingsprogramma's. Over verschillende onderwerpen van debat (schaalvergroting in de landbouw, windenergie, natuurnetwerken) wordt uiteindelijk relatief conservatief geschreven. Wil men zich veilig opstellen?

Als de programma's van de afzonderlijke coalitiepartijen met de coalitieprogramma's vergeleken worden, lijkt het erop dat er in Noord-Holland en Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Brabant en Zeeland nog flink wat gedebatteerd is om tot consensus te komen. Onderwerpen van debat waren ook hier met name de schaalvergroting in de landbouw, windenergie op land, en uitbreiding van weginfrastructuur.

1. Infrastructuur

Infrastructuur staat als thema nog steeds op één. Alleen in Utrecht en Overijssel worden andere thema's meer besproken. De komende vier jaar wordt flink ingezet op het spoor- en HOV-netwerk en ook het (snel) fietsnetwerk staat hoog op de agenda: Zowel Drenthe, Zeeland, Gelderland en Friesland strijden om de titel fietsprovincie nummer 1 van Nederland.

2. Energie

Waar tijdens de verkiezingen duurzame energie in het landelijk gebied de meeste aandacht kreeg, lijkt dit onderscheid nu niet meer zo duidelijk en krijgt duurzame energie over de hele breedte relatief meer aandacht. Op dit thema, samen met stedelijke ontwikkeling, zien de provincies een duidelijke stimulerende en regierol wat betreft inpassing in het landschap. Die regierol stond tijdens de verkiezingen overigens nog ter discussie, bijvoorbeeld in Zuid Holland, waar een aantal partijen meer zag in een faciliterende en afwachtende houding. Over een grotere rol voor individuen en corporaties wordt over het algemeen positief gedacht. Hoewel er veel debat over was tijdens de verkiezingen, is er alleen in Flevoland meer Mega Watt windenergie mogelijk dan dat is afgesproken met het Rijk. In een aantal provincies, zoals Groningen, onderzoekt men zelfs of het aantal Mega Watt windenergie dat wordt opgelegd, ingevuld mag worden met andere vormen van duurzame energie. Alleen in Noord Brabant staat men open voor solitaire turbines in het landschap. Voor de inpassing van zonnevelden wordt in een aantal provincies aangestuurd op ruimtelijke regels, maar voor de overige bronnen blijft de landschappelijke inpassing nog abstract. Besparing komt ook voorzichtig op als thema, hoewel de ambities sterk verschillen: van 1.000 nul-op-de-meter woningen in Noord-Brabant in 2017 tot 100.000 Gelderse woningen energiezuiniger in 2020.

3. Water

Water, een sterk onderbelicht thema in verkiezingstijd, komt ook nu nauwelijks uit de verf. Alleen over de vraag of het waterpeil leidend of volgend is aan de functie, was nog enigszins discussie tussen de coalitiepartijen. In vrijwel alle provincies lijkt het peil toch gewoon weer de functie te volgen. Wel blijven enkele pilots bestaan en zullen nieuwe functies in Utrecht wel volgend moeten zijn aan het peil. Heel af en toe wordt iets meer geschreven over waterveiligheid dan een verwijzing naar het Deltaprogramma; vooral rond ruimtelijke kwaliteit bij waterveiligheidsopgaven. Meerlaagse veiligheid komt, behalve in Zeeland nauwelijks terug.

4. Stedelijke gebied

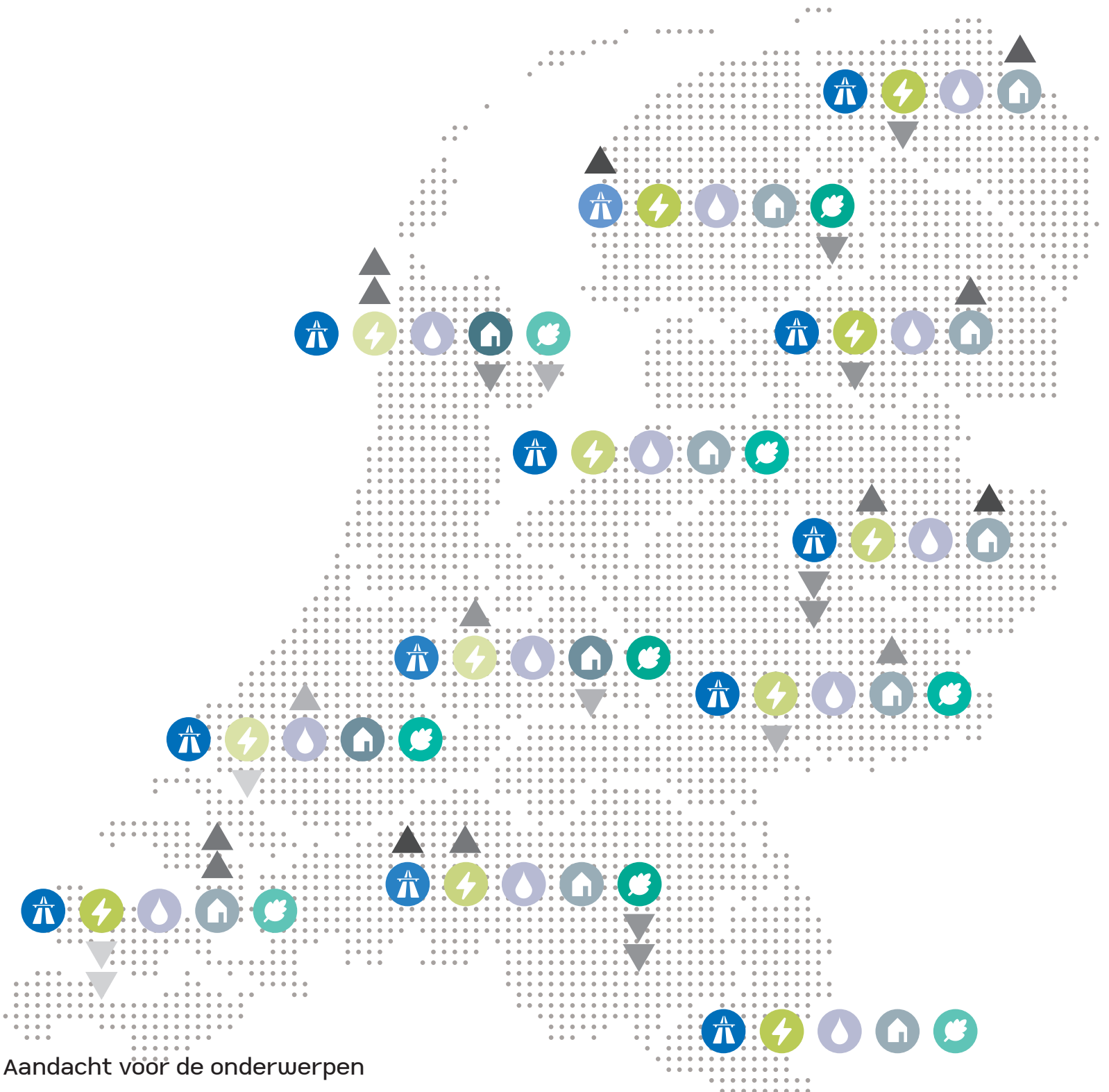
In de komende vier jaar lijkt de focus, behalve in Noord-Holland en Flevoland, verschoven te zijn naar binnenstedelijke (her)ontwikkeling. Hoe dit gaat gebeuren, blijft wel abstracter dan in de verkiezingsprogramma's. Sloop-nieuwbouw, hergebruik, tijdelijk gebruik en herontwikkeling worden op één hoop geveegd. Ontwikkelen rond OV-knooppunten wordt veel genoemd. Hoewel er enigszins aandacht is voor gezonde verstedelijking, is binnenstedelijk groen een opvallend afwezig thema, zeker met het oog op de alomtegenwoordige aandacht voor recreatie in het buitengebied. Over de krimpaanpak is men in de coalitieprogramma's nog minder ruimtelijk dan tijdens de verkiezingen. De aanpak van krimp lijkt zich vooral te concentreren op openbaar vervoer op maat en het behoud van voorzieningen en werkgelegenheid. Sloop van leegkomende panden om ruimtelijke kwaliteit te verbeteren, komt alleen in Zeeland nog terug. Limburg lijkt in het geheel geen krimpaanpak te hebben en zet in op het omzetten van koopwoningen naar betaalbare huurwoningen.

5. Landelijk gebied

De Randstedelijke provincies zijn opvallend expliciet over het buitengebied. De sterk aanwezige discussie in verkiezingstijd over schaalvergroting in de landbouw en intensieve veehouderij lijkt in de meeste provincies te worden beslecht ten gunste van schaalvergroting. In zowel Noord-Holland als Zeeland neemt de provincie zelfs een actieve houding aan, door overheidsgronden in te zetten om ruilverkaveling ten behoeve van schaalvergroting mogelijk te maken. Wel wordt vaak de kwantitatieve maximale bedrijfsomvang vervangen door meer kwalitatieve regels op het gebied van ecologie, dierenwelzijn en - af en toe - landschap. Net als op het gebied van windenergie zijn de meeste provincies erg terughoudend met het creëren van nieuwe natuur bovenop het met het Rijk overeengekomen Nationale Natuur Netwerk. Het devies lijkt 'meer natuur met minder geld' te zijn.

Tot slot: waar het modewoord in de verkiezingstijd nog Deltaplan was (deltaplan leegstaande boerderijen, deltaplan zonne-energie, deltaplan gaswinning en een deltaplan fiets kwamen voorbij), lijkt nu het revolverende fonds aan kop te gaan zoals het revolverende Utrechts Energiefonds of het revolverende Leisure Investeringsfonds in Noord-Brabant. Het lijkt er daarnaast op dat we de komende jaren, na alle plannemakerij, veel praktijkervaring gaan opdoen in de veel genoemde living labs en pilots.

Waar gaat het over in de provincie?

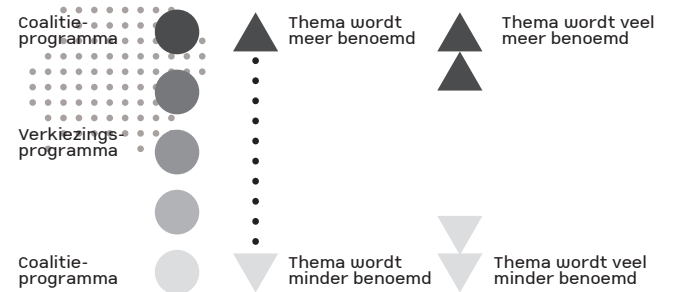
Aandacht voor de onderwerpen

Meer benoemd thema
Veel aandacht

Weinig aandacht
Minder benoemd thema

Coalitie-programma in vergelijking tot verkiezingsprogramma's

Legenda

Ruimtelijke thema's die in de verkiezingsprogramma's en in de coalitieprogramma's zijn geïnventariseerd en vergeleken

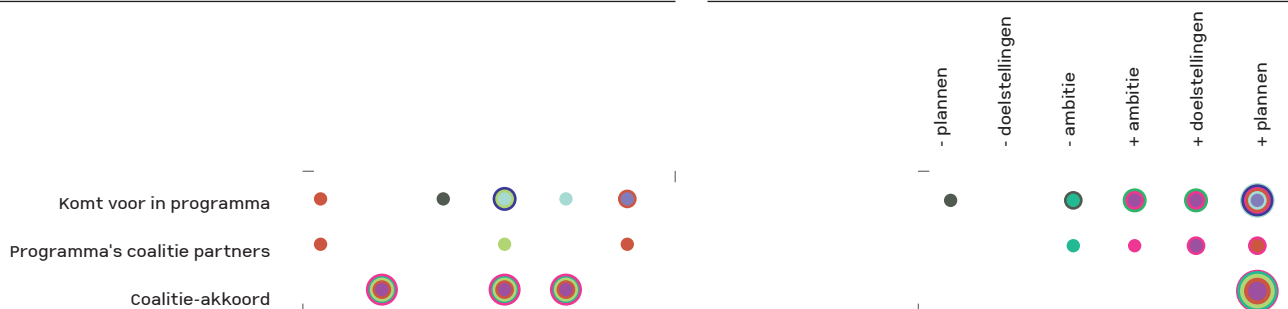
<p>1. INFRASTRUCTUUR</p> <ul style="list-style-type: none"> Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden) Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD) Verbreden of uitbreiden van: (water)wegen, goederenspoor, (pijp) leidingen (Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties) Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.) 	<p>2. ENERGIE</p> <ul style="list-style-type: none"> Keuze voor de transitie naar duurzame energie Keuze voor de energieproducent <p>3. WATER</p> <ul style="list-style-type: none"> Aandacht voor waterveiligheid Aandacht voor de zoetwateropgave <p>4. STEDELIJK GEBIED</p> <ul style="list-style-type: none"> Keuze voor (binnen)stedelijke (her)ontwikkeling Aandacht voor Smart Cities 	<ul style="list-style-type: none"> Keuze voor (nieuwe)uitleggebieden Krimpaanpak Aandacht voor gezonde verstedelijking <p>5. LANDELIJK GEBIED</p> <ul style="list-style-type: none"> Behouden of vergroten van landschappelijke kwaliteit en identiteit (bijv. open gebied) Landbouw Natuurontwikkeling Ruimtelijke ontwikkelingen recreatie
--	---	---

Vergelijking tussen verkiezingsprogramma's en het coalitieprogramma

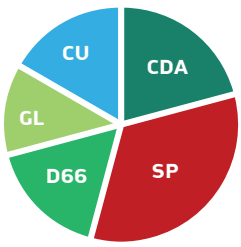

Verloop van verkiezingsprogramma's naar het coalitie-akkoord

Overeenkomst van een thema met het landelijke partijprogramma

Ambities, doelstellingen en ruimtelijke plannen van alle provincies vergeleken

Groningen

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Schaalvergroting in de landbouw (intensieve veeteelt is geen optie).

Alle partijen zijn voor de energietransitie; windenergie en biomassa staan nog wel ter discussie.

Wel of geen uitbreiding van het wegennet (PvdD en enkele lokale partijen zijn tegen).

Veel debat over het toestaan van mogelijk nieuwe bedrijventerreinen.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

GroenLinks en SP tegen schaalvergroting. D66 zoekt andere maatstaven dan bedrijfsomvang, CDA voor. De consensus tegen megastallen blijft.

Er is consensus over de realisatie van de door het Rijk opgelegde aantal MW.

Er is grotendeels consensus, hoewel nieuwe wegen geen prioriteit hebben bij GroenLinks.

Er ontstaat een voorkeur richting inbreiding vóór uitbreiding. Er lijkt wel ruimte voor kleinschalige bedrijvigheid op het platteland.

Coalitieprogramma

Een maximale omvang voor stallen blijft. Verder stelt het college grenzen aan de groei, maar welke grenzen?

Onderzocht wordt of de hoeveelheid energie van de Rijksopgave met andere bronnen kan worden opgewekt.

Enkel het breed gedragen voorstel voor de verdere verbreding van de N33 wordt genoemd.

Het thema verdwijnt bijna helemaal. Het programma gaat vooral in op nieuwbouw en voorzieningen in kleine kernen.

Veel van de coalitiepartijen hameren op het belang van meer initiatief, inspraak en invloed voor burgers. CDA en D66 stellen belang in het gezamenlijk optrekken van de noordelijke provincies bij landelijke en internationale zaken. De samenwerking met bewoners en bedrijven spitst zich in het coalitieprogramma vooral toe op de aardgaskwestie, duurzame energie, werkgelegenheid en water. Opvallend is dat het CDA, behalve op het gebied van infrastructuur, minder ruimtelijk schreef dan de andere coalitiepartijen.

1. Infrastructuur

Regionale spoorverbindingen krijgen in zowel de verkiezingsprogramma's als in het coalitieprogramma veel aandacht. Hoewel er aanvankelijk meer lijnen worden genoemd, wordt gezamenlijk vastgelegd dat de provincie zich hard gaat maken voor de lijn Veendam-Stadskanaal (en later Emmen) en de lijn van Groningen richting de Eemshaven. Ook wil men de bovenregionale lijnen naar de Randstad, Leeuwarden en Duitsland versnellen en wordt ingezet op de elektrificatie van zowel spoor als andere vervoersmiddelen. GroenLinks ziet niets in het uitbreiden van het wegennetwerk, en enkel het breed gedragen voorstel voor de verdere verbreding van de N33 landt in het coalitieprogramma. Consensus is er daarnaast over het stimuleren van de havens in Delfzijl en de Eemmond, waarbij de coalitie toezegt de zeesluizen te willen vernieuwen. Het debat over OV-bereikbaarheid van kleine kernen wordt besloten met het streven naar 'een netwerk dat een basisbereikbaarheid waarborgt voor de komende tien jaar'. Het - in verkiezingstijd - veelbesproken Airport Eelde wordt door de coalitie belangrijk gevonden maar niet verder financieel ondersteund.

2. energie

Bindende factor voor veel partijen is het verminderen van de aardgasproductie. Hoewel de ambities op het gebied van duurzame energie in de programma's nog sterk uiteen lopen, neemt het coalitieprogramma de ambitie over die de SP omschrijft als 'dé energieprovincie van Nederland worden'.

Volgens de SP en GroenLinks lijkt er zelfs nog aanvullende ruimte voor windenergie te zijn, en moet de huidige kolencentrale dicht. In het coalitieprogramma is de provincie echter juist voornemens om te onderzoeken of de quota vanuit het Rijk ook met andere bronnen kunnen worden ingevuld en wordt er gezocht naar een 'duurzame oplossing' voor de huidige kolencentrale. Wat in Groningen veel terugkomt is de grote rol voor lokale initiatieven, energiecoöperaties en energie-neutrale dorpen. De provincie gaat deze ondersteunen door een nieuw revolverend fonds.

3. Water

Tijdens de verkiezingen en in het coalitieprogramma lijkt het thema water het minst besproken. Er is bij de coalitie aandacht voor het beter vasthouden van zoetwater, maar bijvoorbeeld het controversiële thema van 'functie volgt peil' verdwijnt. Om de zogenoemde groene dijken te realiseren waar diverse partijen over spreken, stelt de coalitie voor om twee vlieden in een klap te slaan door slib te gebruiken uit de Eemsdollard.

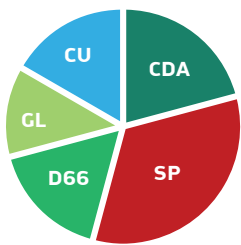
4. Stedelijk gebied

Alle partijen lijken het eens over een aanpak waarbij eerst naar inbreiding en herstructurering wordt gekeken voor zowel wonen als bedrijven. Het versoepelen van regels voor herprogrammering krijgt veel aandacht. Of er daarnaast nog mag worden gebouwd in het buitengebied staat ter discussie. Ten gunste van de leefbaarheid van kleine kernen mag er van de SP en ChristenUnie in kleine kernen nog gebouwd worden; wat wordt overgenomen in het coalitieprogramma onder de voorwaarde dat eerst inbreiding plaatsvindt. Om krimp tegen te gaan stelde de SP voor om fors te investeren in voorzieningen in dorpscentra, terwijl de D66 juist meer wil meebewegen met krimp. Door spreiding en het bereikbaar houden van voorzieningen wil de coalitie de kleine kernen leefbaar houden. Van het idee van D66 om nieuwbouw alleen toe te staan rond de A26, A37 en A32, of de wens van de SP om een Outlet Center en Wereldbazaar toe te staan langs de A7, komt niets terug in het coalitieprogramma.

5. Landelijk gebied

Hoewel agrariërs en veehouders van het CDA mogen groeien mits ze passen binnen het milieubeleid, ziet de SP liever een afbouw van bestaande grootschalige akkerbouw en veeteelt. D66 wil de fysieke grenzen hiervan wat betreft bedrijfsomvang vervangen door milieueisen. In het coalitieprogramma blijft het beleid bij het oude: geen megastallen en een maximale bouwblokomvang. Glastuinbouw mag niet verder groeien, zoals o.a. de SP wenste: in het coalitieprogramma wordt gereserveerde ruimte zelfs opgegeven. Onderwerpen waarop consensus is, zoals aandacht voor het landschap, betere recreatieve netwerken en het stimuleren van biologische landbouw, landen allen in het coalitieprogramma. Dit geldt ook voor het idee van de groene dijken, het (i.s.m. het Rijk) verbeteren van de ecologische kwaliteit van de Eemsdollard en het robuuster maken van het NNN door de verbindingzones aan te pakken

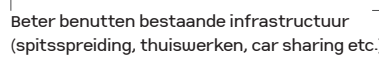
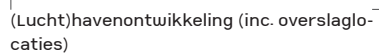
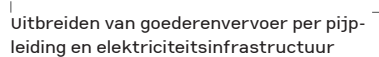
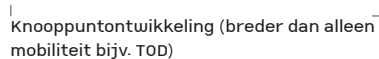
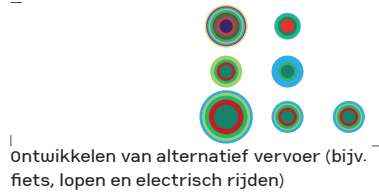
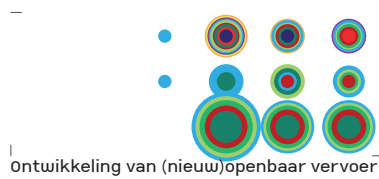

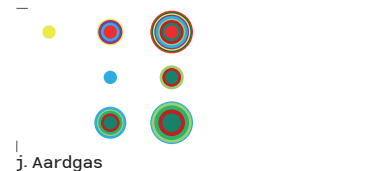
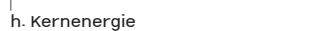
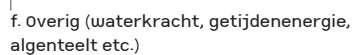
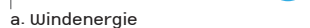
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Groninger Belang
- PvdA
- PvdD
- Partij voor het Noorden
- Seniorenpartij Groningen
- SP
- Verenigde communistische Partij
- Vrij Mandaat
- VVD

1. Infrastructuur

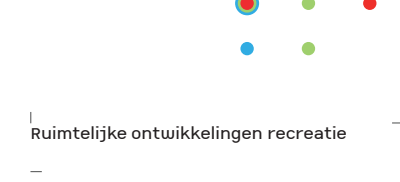
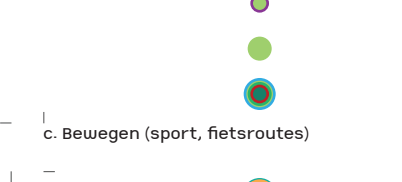
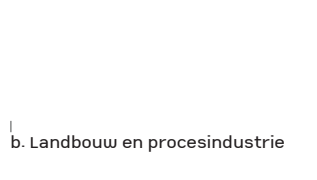
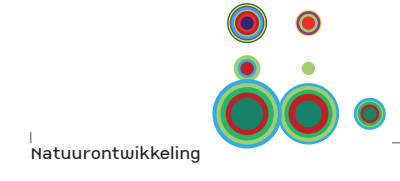
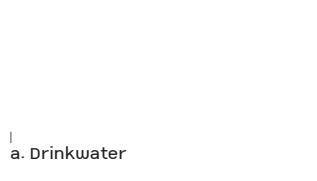
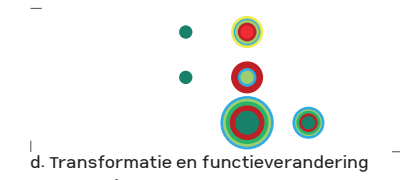

2. Energie

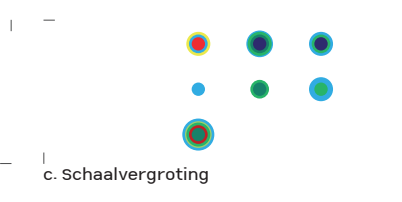
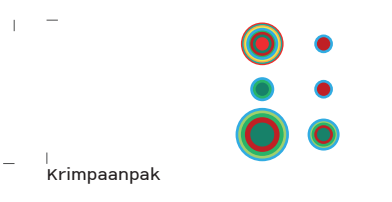
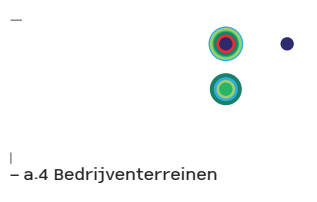
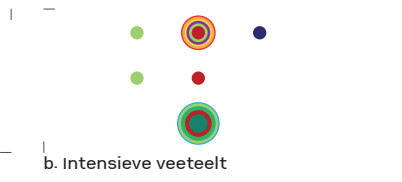
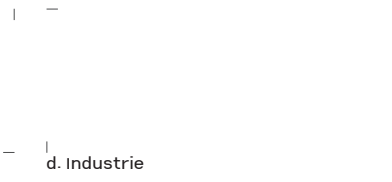
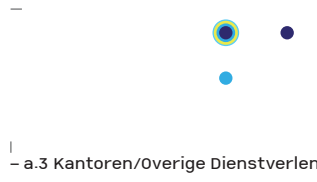
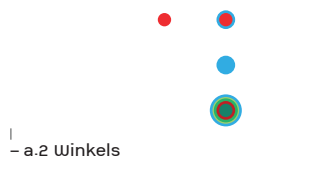
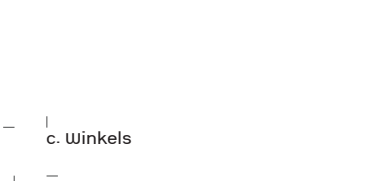
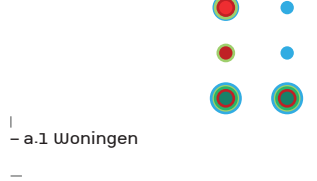
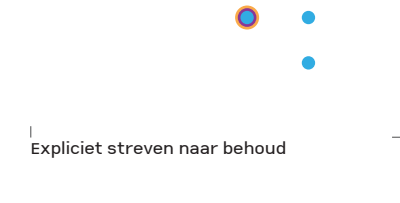
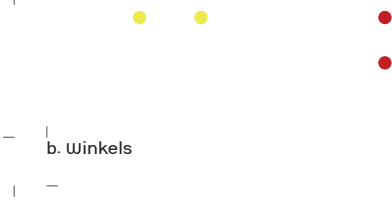
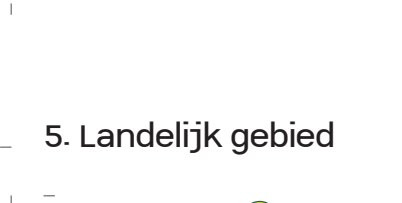
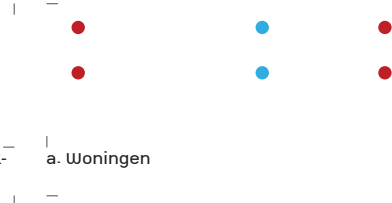
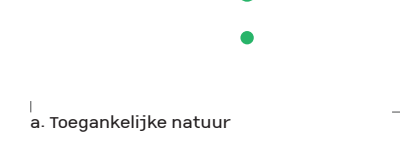
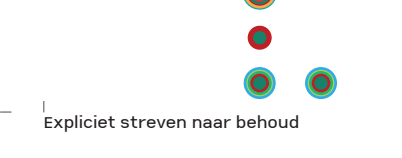

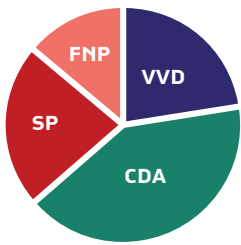
3. Water

4. Stedelijk gebied

Friesland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

De uitbreiding van weginfrastructuur zorgt voor debat.

Bedrijventerreinen mogen wel uitbreiden als economische behoefte aangetoond is.

Er lijkt consensus voor natuurontwikkelingen en ecologische verbindingen; enkel de PVV is tegen.

Er is debat over intensieve veeteelt en functiemenging.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

De coalitie lijkt voor te zijn, enkel SP is tegen uitbreiding van wegen en de FNP is tegen opwaardering van vaarwegen.

Binnen coalitie is men positief, enkel de SP is geen echte voorstander.

Binnen de coalitie geen duidelijke tegenstand en SP en FNP zijn voor.

De SP is tegen megastallen, geen van de overige partijen en direct negatief t.o.v. schaalvergroting en functiemenging.

Coalitieprogramma

Uiteindelijk is het programma vrij concreet over uitbreidingen van het wegennet (gekoppeld aan veiligheid) en waterwegen.

Er komen alleen plannen voor herbestemming.

Ecologische verbindingen worden niet verder uitgebreid. Landbouwgrond wordt niet meer omgezet in natuur.

Thema is verdwenen in het programma.

Opvallend is dat er weinig over de ruimtelijke kant van water wordt gesproken voor een waterrijke provincie als Friesland. Hoewel het landelijk gebied tijdens de verkiezingen veel aandacht kreeg, lijkt het thema infrastructuur toch ook hier weer het belangrijkste ruimtelijke thema te zijn.

1. Infrastructuur

Op het thema infrastructuur is er tijdens de verkiezingen veel debat. In de programma's van de coalitiepartners is men het erover eens dat de treinverbinding naar Groningen verdubbeld moet worden en dat een snellere verbinding naar Duitsland en de Randstad van groot belang is. Het CDA pleit daarnaast voor snelle 'collegelijnen' naar de kleinere steden. Over het uitbreiden en verbreden/opwaarderen van het provinciale wegennet staan CDA en VVD tegenover SP en FNP, die alleen de veiligheid willen aanpakken. Op het gebied van waterinfrastructuur wordt de consensus over de verbreding van de sluis bij Kornwerderzand (IJsselmeer) uit de verkiezingsprogramma's doorgezet als prioriteit in de coalitie. Ook het versterken van de zeehavens krijgt aandacht, maar de concreetheid uit de verkiezingsprogramma's ontbreekt.

2. Energie

Het debat over energie ging vooral over windenergie. Ook in de programma's van de vier coalitiepartners ziet de FNP Friesland in de toekomst het liefst geheel zonder wind, en de VVD wil de opgelegde taakstelling teruggeven of invullen met andere bronnen.

In het coalitieprogramma komen deze 530,5 MW er toch, alleen wordt er gepleit voor plaatsing langs de Afsluitdijk in plaats van in het IJsselmeer. Dit voorstel plus de hoop op Blue Energy lijken de enige overblijfselen van de eerder veel genoemde Energiedijk. Verder is opvallend dat lokale initiatieven en energiecollectieven de komende vier jaar volop de ruimte gaan krijgen.

3. Water

Rond het thema water was in verkiezingstijd vooral debat over hoe de zoetwaterproblematiek aan te pakken. Zoals te verwachten in deze waterrijke provincie werden veel waterthema's behandeld, waarbij de FNP opvalt door haar gedetailleerde ruimtelijke uitspraken. Markant is dat het in het coalitieprogramma, behalve rond het thema veenoxidatie, bij algemeenheden blijft.

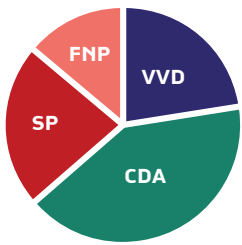
4. Stedelijk gebied

In de verkiezingsprogramma's was overeenstemming waar het ging om de voortvarende aanpak van herstructurering van winkelgebieden en woningbouw binnen de bestaande dorpen en steden. Ook het herbestemmen van erfgoed om behoud te garanderen kreeg veel steun. Er was vooral discussie over hoeveel en waar de uitbreiding van bedrijvigheid nog mag plaatsvinden. CDA en VVD wilden bestaande en nieuwe bedrijven de ruimte geven, en ook de FNP geeft hier toe nog mogelijkheden mits de SER ladder voor duurzame verstedelijking gevolgd wordt. CDA noemt specifiek dat het Nationaal Natuurnetwerk deze ontwikkelingen niet

mag beperken. Opvallend genoeg komt dit thema nauwelijks terug in het coalitieprogramma, waar het vooral gaat over de krimpaanpak. Het lokaal behouden van werk en goede vervoersverbindingen krijgen hierin prioriteit.

5. Landelijk gebied

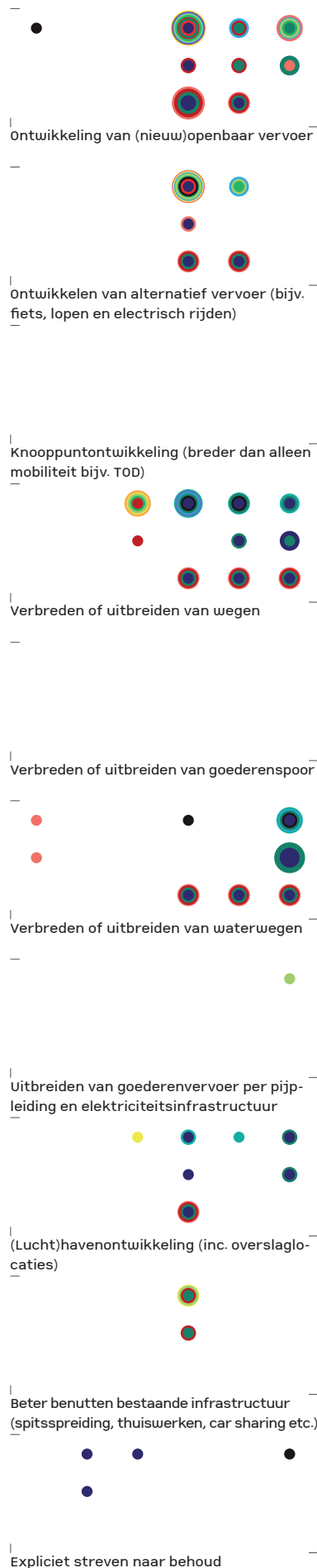
Via de Neije Plaets methode lijken de coalitiepartijen in hun programma's schaalvergroting toe te staan, behalve de SP. De frictie tussen landbouw en natuurontwikkeling is onderhevig aan debat. In het coalitieprogramma wordt het verduurzamen van boerenbedrijven gestimuleerd maar niet verplicht, en ook het omzetten van landbouwgrond naar natuur, zelfs binnen het aangewezen Natuur Netwerk Nederland, wordt van de hand gewezen. Op het gebied van recreatie wil de provincie inzetten op Friesland als wandelprovincie.

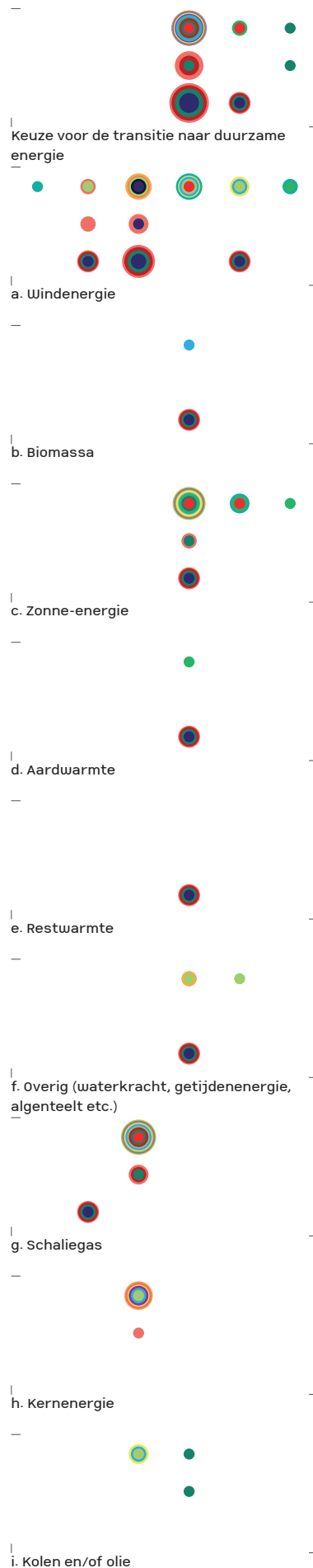
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- FNP
- Friese Koers
- GroenLinks
- Libertarische Partij
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SP
- Verenigd Links
- VVD

1. Infrastructuur

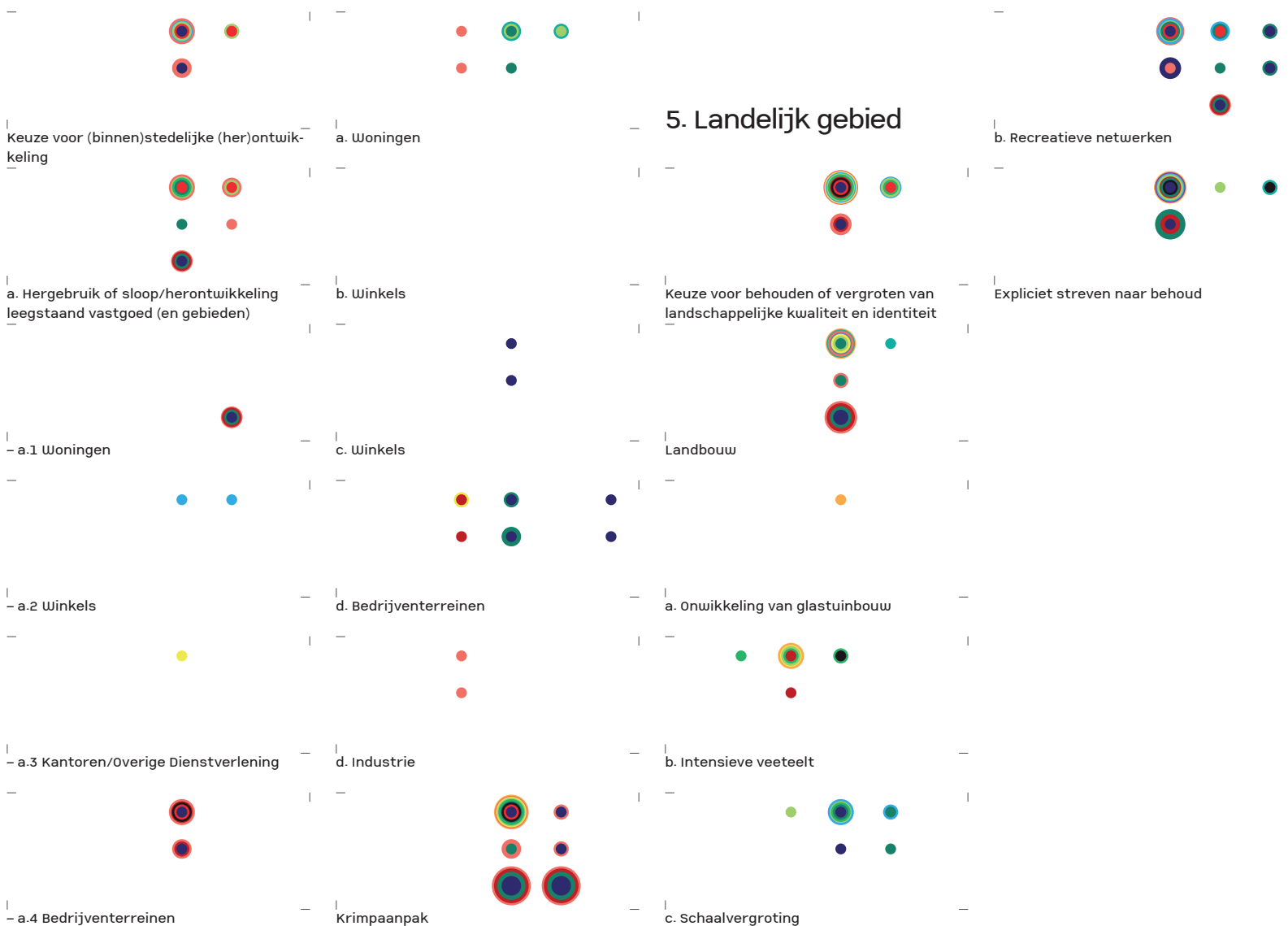

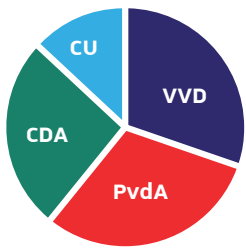
2. Energie

4. Stedelijk gebied

Drenthe

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Er is debat over schaalvergroting en functiemenging.

De meeste partijen zijn voor windenergie, VVD en PVV zijn tegen.

Komt er wel of geen nieuwe natuurontwikkeling?

Veel partijen zijn voor het behoud (en soms ook voor uitbreiding) van Groningen Airport Eelde.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Er is consensus over beide onderwerpen, CDA blijft wel kritisch over mogelijke verschuiving naar energiegewassen.

VVD wil niet meer MW dan afgesproken met het Rijk, PvdA wil efficiëntere turbines.

De VVD vindt dat er teveel Natura-2000 gebieden zijn aangewezen, andere partijen willen het groennetwerk verder versterken.

Groningen Airport Eelde is belangrijk en men wil het versterken. De PvdA wil de luchthaven tot internationale aan- en afvoerlijnen ontwikkelen.

Coalitieprogramma

Er wordt ruimte geboden voor bedrijven om uit te breiden.

De met het Rijk afgesproken 285,5 MW wordt gerealiseerd, maar op de locatie en uitvoering blijft men kritisch.

Bestaande afspraken worden uitgevoerd, maar er worden geen nieuwe natuur-aankopen meer gedaan.

Er wordt ingezet op versterking van de omgeving rond de luchthaven GAE, concrete invulling ontbreekt.

Net als de partijprogramma's tijdens de verkiezingen blijft ook het coalitieprogramma van Drenthe abstract. Het meest concreet wordt het programma op het gebied van infrastructuur en het landelijk gebied. Net als in veel andere programma's is water ook hier onderbelicht. Grote onderwerpen van debat leken er voorafgaand aan de verkiezingen niet te zijn. Tussen de coalitiepartijen was nog zelfs minder debat; alleen rond het thema landelijk gebied en energietransitie verschilde men van mening.

1. Infrastructuur

De coalitie zet in op een betere afstemming tussen vervoersmiddelen en wil ook de verbinding tussen Twente en Duitsland verbeteren. Wat betreft de verbreding van wegen is de coalitie duidelijk; men zet in op verdubbeling van de N34 richting Coevorden zoals de VVD wilde. Verder is uitbreiding van het wegennet niet aan de orde.

Middels het aanleggen van fietssnelwegen tussen Assen en Groningen, Meppel en Zwolle, wil de coalitie Drenthe tot de fietsprovincie nummer 1 maken. Daarnaast gaat de provincie een onderzoek uitvoeren naar de treinverbinding van Emmen en Stadskanaal richting Groningen, zoals VVD, PvdA en ChristenUnie schreven in hun verkiezingsprogramma's. Ook in Drenthe wil men zowel overdag als 's nachts een verbeterde spoorverbinding met de Randstad.

Daarnaast zet de provincie in op de ontwikkeling van een (inter)nationale logistieke hub Coevorden-Emmen. Ook rond Groningen Airport Eelde

wil men de economie en bedrijvigheid versterken, iets dat de VVD, PvdA en CDA ook in hun verkiezingsprogramma schreven en waarbij de PvdA het vliegveld tot internationale aan- en afvoerlijn wilde ontwikkelen. Toch blijft dit in het coalitieprogramma abstract.

2. Energie

Op het gebied van energie volgt Drenthe de landelijke trend. De coalitie wil de afspraken met het Rijk, dat Drenthe 285,5 megawatt windenergie moet leveren, nakomen. Men is echter wel kritisch: 'Ondanks het feit dat het Rijk voor haar deel een ontwerpplan gaat maken doen we ons uiterste best het Rijk er van te overtuigen een plan te maken dat meer recht doet aan de belangen van omwonenden.'

Daarnaast wordt zonne-energie kort genoemd en wordt er een actieplan energieneutrale woningen gelanceerd.

3. Water

Water is slechts een kort besproken thema in het coalitieprogramma, maar het programma bevat wel enkele interessante uitspraken. Zo zegt de provincie te willen zoeken naar vernieuwende oplossingen voor waterberging.

4. Stedelijk gebied

Hoewel VVD en CDA voorstander leken van het (beperkt) uitbreiden buiten de bestaande contouren, is er in het coalitieprogramma een duidelijke voorkeur voor revitaliseren en herbestemmen in plaats van nieuwbouw. Ook wil de coalitie dat er een sloopfonds opgericht wordt; een onderwerp dat in veel andere provincies onbesproken blijft. De krimpapak van de

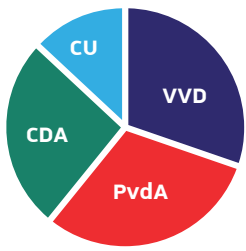
provincie Drenthe komt neer op het beschikbaar en bereikbaar houden van voorzieningen, wat in lijn ligt met wat de coalitiepartijen in hun verkiezingsprogramma's schreven.

5. Landelijk gebied

Het landelijk gebied vormt in Drenthe een belangrijk deel van het coalitieprogramma. Daarbij is de coalitie positief ten opzichte van schaalvergroting; ze wil bedrijven meer ruimte voor uitbreiding geven en stuurt daarbij aan op maatwerk voor de landschappelijke inpassing. Dit is in lijn met de verkiezingsprogramma's van de coalitiepartijen die allen schaalvergroting mogelijk willen houden. Opmerkelijk is dat uitspraken zoals 'in de landbouw mogen de energiegewassen de voedselgewassen niet gaan verdringen' van het CDA niet terug komen in het coalitieprogramma en dat er ook geen uitspraken worden gedaan over intensieve veeteelt en functiemenging. Dit waren onderwerpen die nog voor debat zorgden tijdens de verkiezingen.

Qua natuurontwikkeling voert de provincie de afspraken uit het Nationaal Natuurakkoord uit, maar daarnaast worden er geen nieuwe natuur aankopen gedaan. Wel wil de provincie natuur in Drenthe bereikbaar houden en wil men zich door de verdere ontwikkeling van fietsinfrastructuur opwerken tot de nummer 1 recreatie- en fietsprovincie.

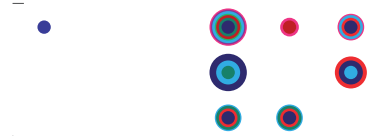

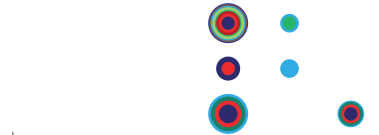
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- PvdA
- PVV
- Senioren Belang
- SGP
- SP
- Sterk Lokaal
- VVD

1. Infrastructuur

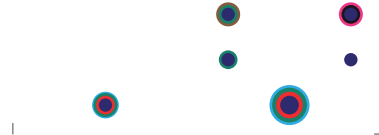
Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

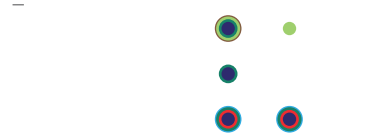
Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

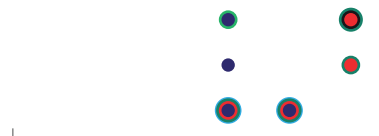
Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

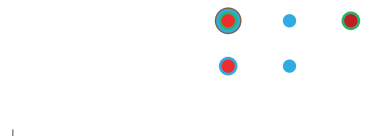
Verbreden of uitbreiden van waterwegen

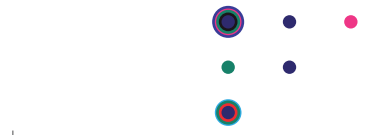
Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

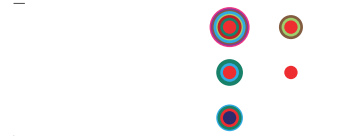

Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

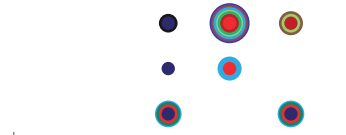

Expliciet streven naar behoud

2. Energie

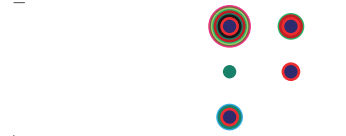
Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

b. Biomassa

c. Zonne-energie

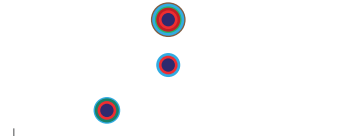
d. Aardwarmte

e. Restwarmte

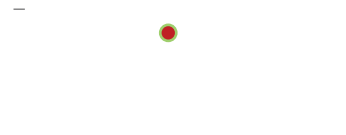
f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

g. Schaliegas

h. Kernenergie

i. Kolen en/of olie

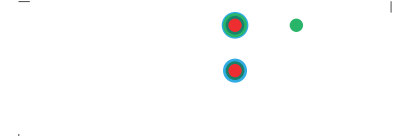
j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

a. Ieder voor zich

b. Collectief

c. Grootschalig

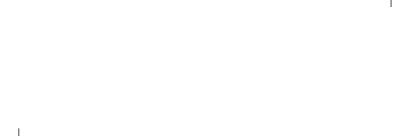

Expliciet streven naar behoud

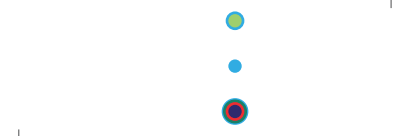
3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterking

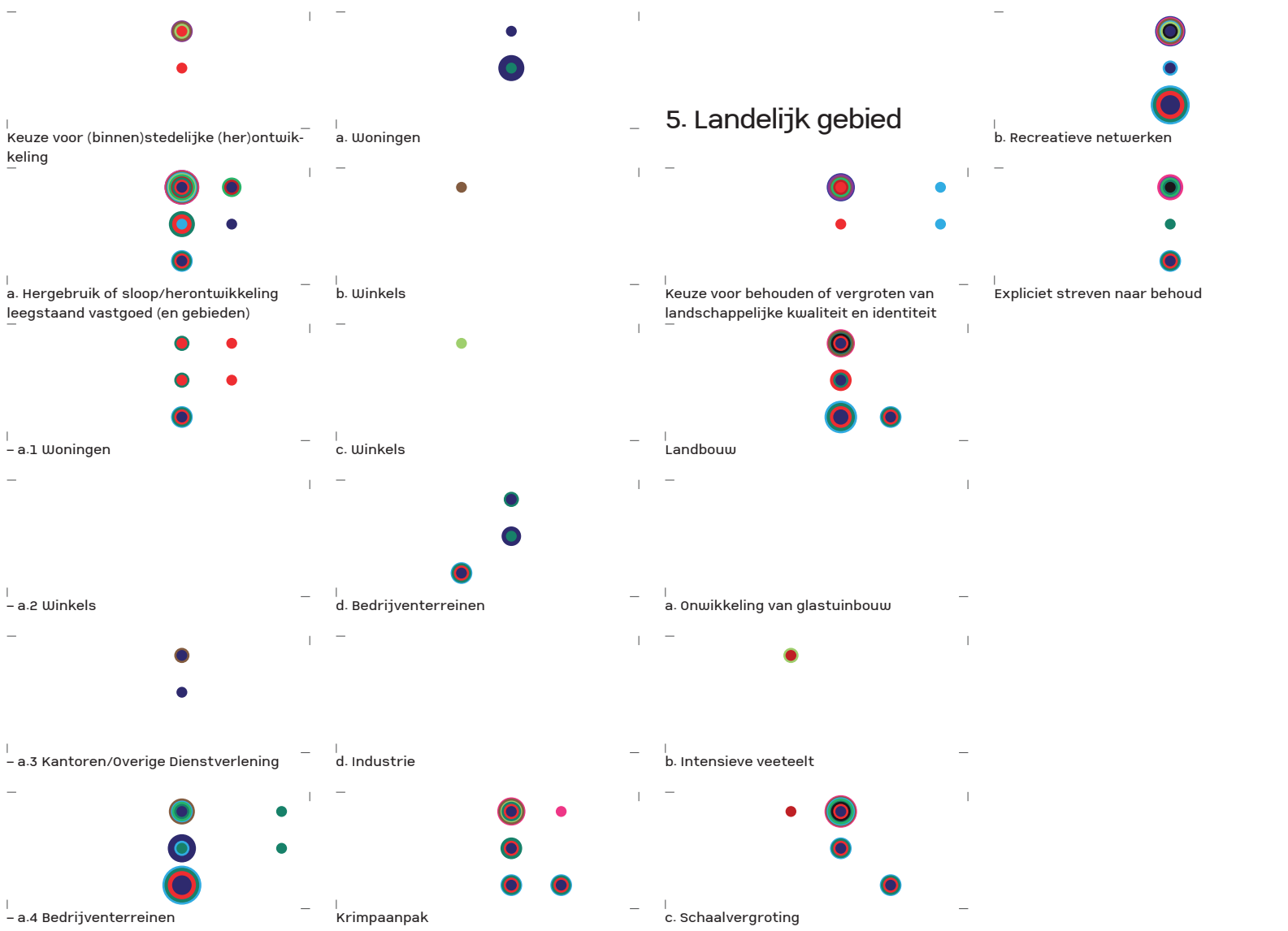
b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

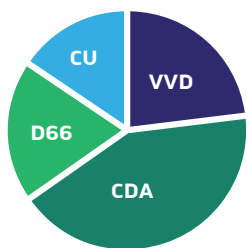

c. (Water)robuust bouwen

4. Stedelijk gebied

Overijssel

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Er is debat over de aanleg van wegen en goederenspoor.

Er is discussie over nieuwe uitleggebieden, met name over bedrijventerreinen.

Er is debat over het al dan niet toestaan van intensieve veeteelt en schaalvergroting in het landelijk gebied.

Veel partijen zetten in op behoud of versterking landschappelijke kwaliteit.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

De coalitie is grotendeels positief, alleen CDA is tegen uitbreiding van goederenspoor.

Binnen de coalitie bestaat consensus over herbestemming en herontwikkeling vóór uitbreiding.

De VVD is voor schaalvergroting; CDA tegen. D66 stelt extra eisen bij groei: Voor volksgezondheid, dierenwelzijn, milieu en inpassing in de omgeving.

VVD, CDA en D66 zijn voor. De ChristenUnie laat zich hier niet over uit.

Coalitieprogramma

Uitbreiding van wegen verdwijnt en de discussie over goederen vervoer verschuift van spoor naar vervoer over water.

De focus verschuift van nieuw ontwikkelen naar gericht transformeren, beheer, renovatie en onderhoud.

Het thema verdwijnt in het programma.

Men accepteert niet dat het landschap verrommelt. Het programma zet in op behoud.

Vóór de verkiezingen viel op dat er in de partijprogramma's in Overijssel (en Utrecht) relatief veel aandacht was voor afstemming tussen de verschillende ruimtelijke thema's en de afstemming over de provinciegrens. Hiervan is in het coalitieprogramma echter weinig terug te zien. In het coalitieprogramma wordt enkele keren in algemene zin vermeld dat men wil samenwerken met zijn partners, en zich wil verbinden aan de ambities van de in gang gezette gebiedsontwikkelingen. Ten opzichte van andere coalitieprogramma's valt op dat dit programma weinig ruimtelijk elementen bevat. Opvallend is dat in de provincie niet langer infrastructuur, maar landelijk gebied het belangrijkste thema is. Dit valt buiten de landelijke trend.

Net als in andere provincies, worden ook hier ruimtelijke pilots opgezet. In dit geval wil men onder andere 'met regelvrije zones aansluiten op de landelijke pilots en zorgen voor ondersteuning van startende ondernemers'. Ook verwijst men hier naar de 'ladder voor duurzame verstedelijking', maar blijft er wel ruimte voor lokaal maatwerk.

1. Infrastructuur

Opvallend is dat er in het coalitieprogramma van de provincie Overijssel weinig wordt geschreven over infrastructuur. Zo wordt er nauwelijks gesproken over het aanpakken van wegen en blijven openbaar vervoer en fiets onderbelicht ten opzichte van de andere provincies. Voor wegin-

frastructuur is dit extra opvallend, aangezien het tijdens de verkiezingen nog onderwerp van debat was. Wel wordt gezegd dat er kansen liggen in het goederenvervoer over water en een duurzaam mobiliteitssysteem. Het meest concrete wat vermeld wordt over deze ambitie, is dat het mobiliteitssysteem 'bestaat uit een combinatie van verschillende vervoersmoda-liteiten (auto, OV en spoor, fiets en vervoer over water), die goed op elkaar aansluiten en toekomstbestendig zijn'. Zo komen de ambities en plannen van het CDA en Christen-Unie slechts minimaal terug in het programma.

2. Energie

Bij het thema energie zien we wederom dat de provincie zich terughoudend opstelt ten opzichte van windenergie, waarbij de provincie zich houdt aan afspraken met het Rijk om in 2020 88,5 MW aan windenergie te realiseren. De coalitie wil echter geen dwingende instrumenten meer gebruiken voor de plaatsing van windturbines. Verder wil de coalitie een fonds oprichten voor de realisatie van andere vormen van hernieuwbare energie. Deze andere vormen worden echter niet verder uitgewerkt. Daarnaast wordt er ook een nieuw programma opgezet dat is gericht op energiebesparing: Nieuwe Energie.

3. Water

Het thema water wordt in het in het coalitieprogramma enkel benoemd in relatie tot goederenvervoer en betere samenwerking met de waterschappen. Ruimtelijke plannen rond water komen niet terug in het coalitieprogramma.

4. Stedelijk gebied

Bij het stedelijk gebied gaat het in het coalitieprogramma vooral over de verschuiving van focus van nieuw ontwikkelingen naar transformeren, beheer, renovatie en onderhoud.

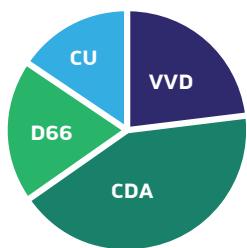
De coalitie ziet in de Herstructureringsmaatschappij Overijssel (HMO) de tool voor herstructurering van leegstand in de binnenstad en op werklocaties.

5. Landelijk gebied

In het landelijk gebied ligt de focus op het behoud van landschappelijke kwaliteit. Zo spreekt men over de karakteristieke lokale ruimtelijke kwaliteit en dat men het niet accepteert dat de provincie verder verrommelt. Het versterken van de twee Nationale Landschappen (Noord-Oost Twente en IJsseldelta) ligt in lijn met de ambities van de coalitiepartijen (VVD, CDA en D66) tijdens de verkiezingen, waarbij D66 nog verder wilde gaan met meer ruimte voor natuur in de vorm van bufferzones waar de landbouw zich aanpast aan natuur.

Verder wil de provincie doorgaan met het realiseren van EHS/N2000. Wel wordt hierbij vermeld dat men efficiënter te werk wil gaan en meer natuur met minder geld wil realiseren.

Thema's als schaalvergroting, intensieve veeteelt en functiemening komen in het coalitieprogramma nauwelijks aan bod.

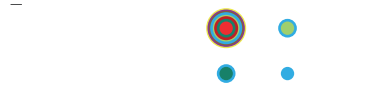
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SGP
- SP
- VVD

1. Infrastructuur

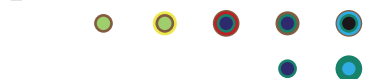

Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

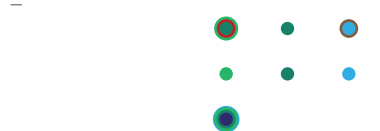
Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

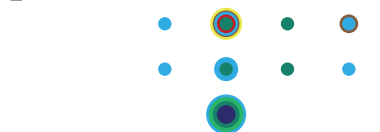
Verbreden of uitbreiden van waterwegen

Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

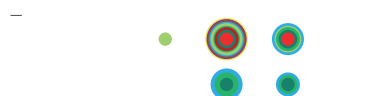

Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

Expliciet streven naar behoud

2. Energie

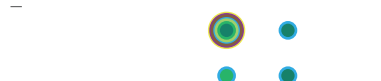

Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

b. Biomassa

c. Zonne-energie

d. Aardwarmte

e. Restwarmte

f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

g. Schaliegas

h. Kernenergie

i. Kolen en/of olie

j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

a. Ieder voor zich

b. Collectief

c. Grootschalig

Expliciet streven naar behoud

3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

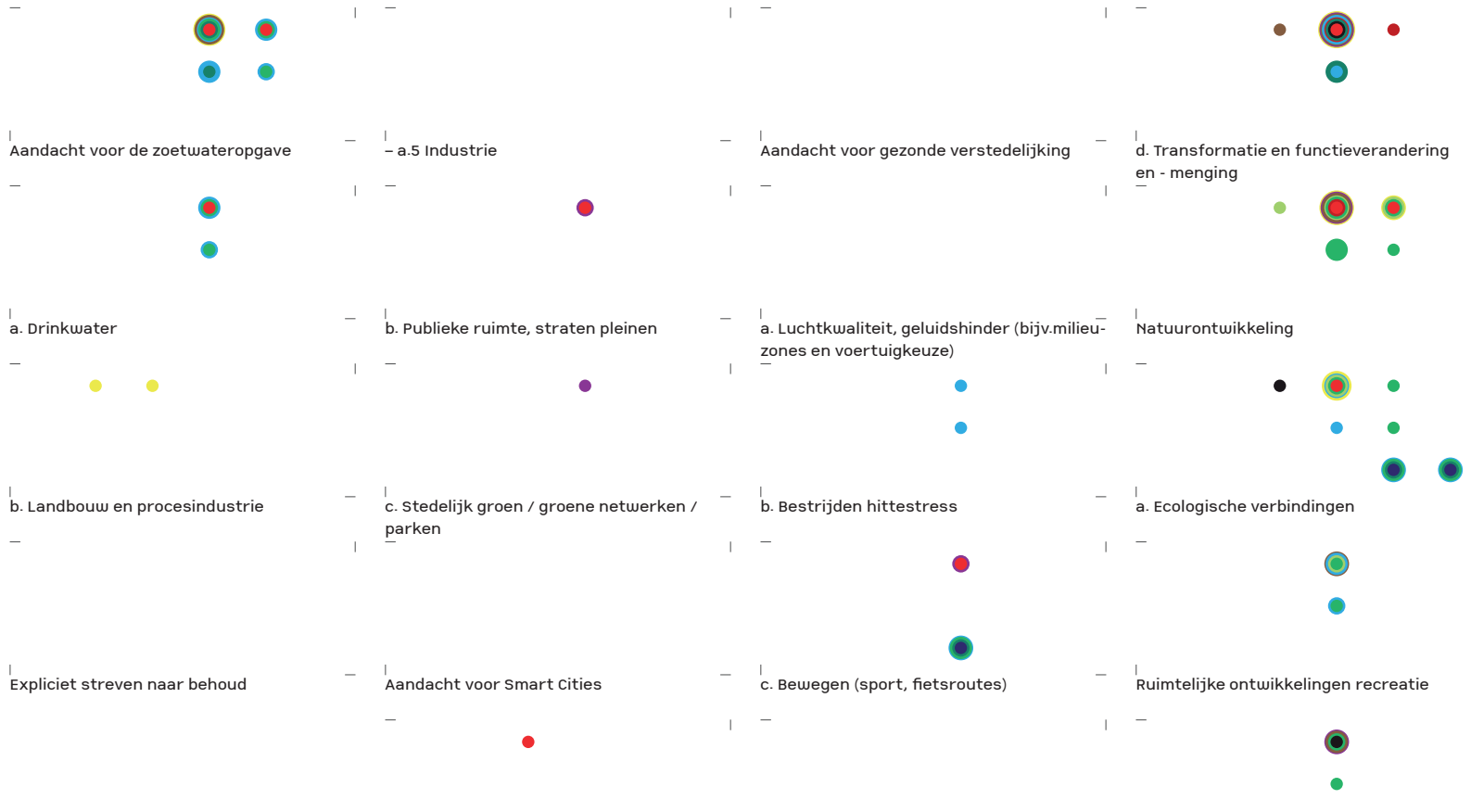
a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterkingt

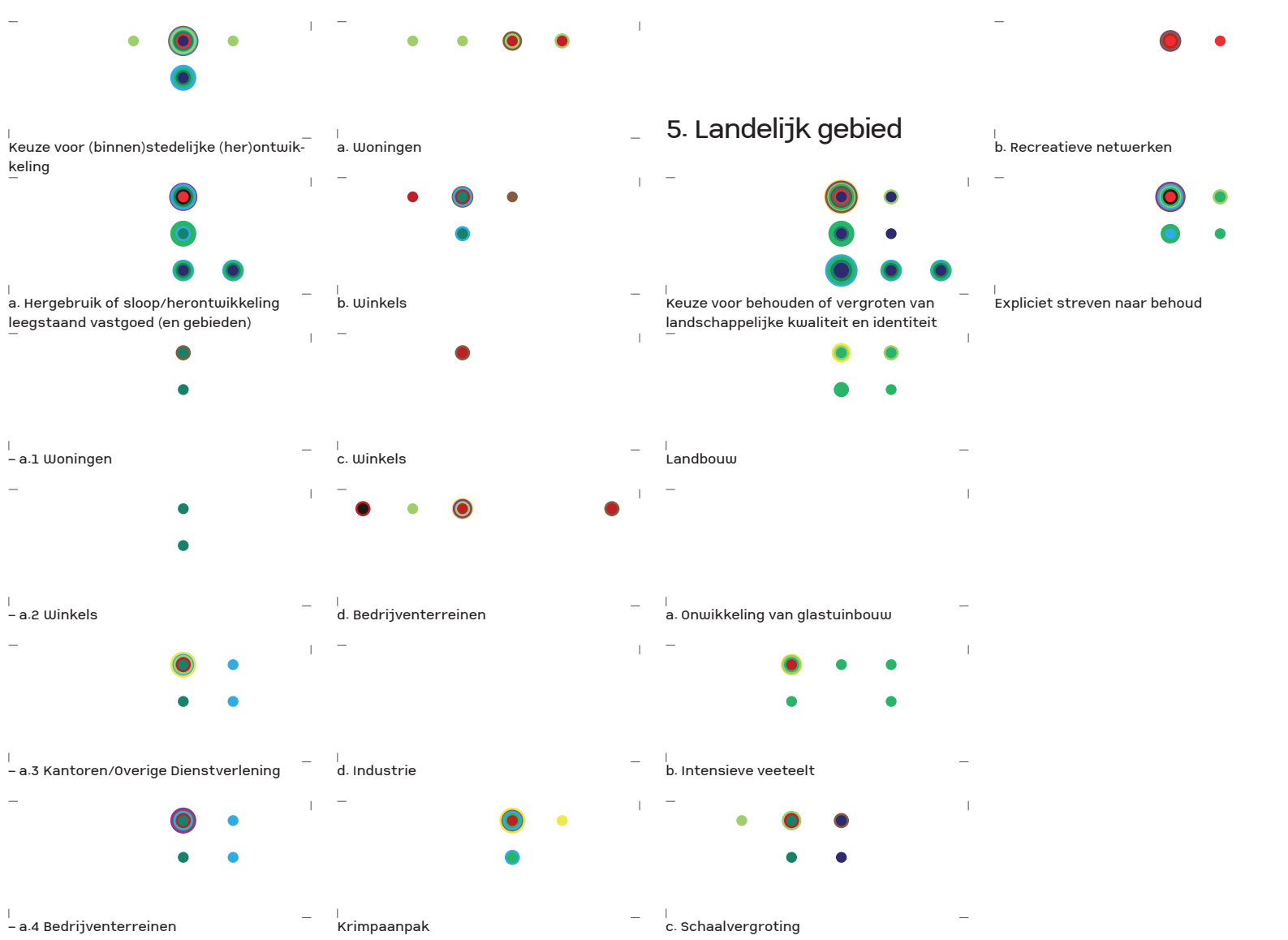
b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

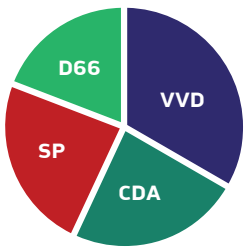
c. (Water)robuust bouwen

4. Stedelijk gebied

5. Landelijk gebied

Flevoland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Er is felle discussie over de uitbreiding van Lelystad Airport. GroenLinks en PvdD zijn tegen, de rest lijkt voorstander.

Vrijwel alle partijen zijn voor ontwikkeling Flevo Port en Terminal Lelystad enkel de PvdD is tegen.

Er is consensus over de uitbreiding van de bebouwde omgeving waar nodig, bijvoorbeeld Almere 2.0.

Er is debat over (wind) energie. PVV SGP en PvdD zijn tegen, vaak vanwege natuur.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

CDA wil met Lelystad Airport de meest duurzame luchthaven van Nederland worden.

De coalitie is positief over realisatie.

De SP is kritisch en D66 is voor het schrappen van plannen waar geen behoefte aan is.

Coalitie is positief t.o.v windenergie. Saneren oude turbines en opschalen worden benoemd.

Coalitieprogramma

Lelystad Airport moet de meest duurzame luchthaven van de EU worden.

Plannen voor de ontwikkeling van Flevo Port en Terminal Lelystad komen in het programma.

Het thema verdwijnt grotendeels uit het programma.

Windenergie is belangrijk en het college wil meer energie met minder turbines.

De 'ladder voor duurzame verstedelijking' kwam niet voor in de verkiezingsprogramma's van de coalitiepartijen maar wordt in het coalitieprogramma geïntroduceerd. Het begrip van uitnodigingsplanologie (waarbij de overheid particulieren binnen minimale kaders uitnodigt om met ontwikkelplannen te komen) dat door het CDA al werd genoemd, is in het coalitieprogramma opgenomen in relatie tot het opstellen van de nieuwe Omgevingsvisie. Zowel de VVD als D66 pleitten voor een sterke samenwerking met de Metropoolregio Amsterdam over uiteenlopende onderwerpen. Dit is echter achterwege gelaten in het coalitieprogramma.

1. Infrastructuur

Ook in de provincie Flevoland is infrastructuur het meest besproken thema in zowel de verkiezingsprogramma's als in het coalitieprogramma. Met name de VVD benoemt in diens verkiezingsprogramma een veelheid aan plannen tot verbetering en uitbreiding van het wegennet. Meer dan de helft van deze plannen heeft ook een plek gekregen in het coalitieprogramma. Daarnaast wordt de mogelijkheid van verkeersmanagement aangestipt om de doorstroom van het verkeer te verbeteren. Dit werd eerder geïntroduceerd in het verkiezingsprogramma van D66. Met betrekking tot het spoor komt de wens tot het realiseren van een nachtdienstregeling expliciet aan de orde. Dit kan in relatie gezien worden tot de ontwikkelingen rondom Lelystad

Airport. Een ontwikkeling waarin de SP zich behoudend opstelt door het stellen van voorwaarden in haar verkiezingsprogramma. Deze voorwaarden zijn opgenomen in het coalitieprogramma. Het CDA maakte in haar verkiezingsprogramma de ambitie kenbaar om Lelystad Airport de meest duurzame luchthaven van Nederland te maken. Deze ambitie is in het coalitieprogramma versterkt tot Lelystad Airport als meest duurzame luchthaven van de EU. Dit is een interessant punt aangezien dit nog onderwerp van debat was tijdens de verkiezingen waar de PvdD en GroenLinks fel tegen de uitbreiding van de luchthaven waren. De partijen zijn unaniem in het belang van het ontwikkelen van de Flevo Port Urk en een buitendijkse multimodale terminal bij Lelystad.

2. Energie

Flevoland speelt als provincie een belangrijke rol in het halen van de nationale doelstellingen voor het opwekken van duurzame energie. Vrijwel alle partijen zien daarin een groot aandeel voor windenergie. Men wil meer energie opwekken met minder windturbines middels sanering en opschaling van verouderde windmolens zoals benoemd door VVD, CDA en SP. Het coalitieprogramma stelt dat Flevoland in 2030 energieneutraal moet zijn. Andere hernieuwbare energiebronnen worden niet uitgesloten, maar spelen geen expliciete rol in het coalitieprogramma, noch in de verkiezingsprogramma's.

3. Water

In het programma van D66 wordt de urgentie voor Flevoland

m.b.t. de beperking van wateroverlast duidelijk benoemd. De andere partijen spreken zich niet of nauwelijks uit over de wateropgave. Dit geldt eveneens voor het coalitieprogramma.

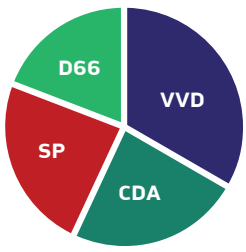
4. Stedelijk gebied

D66 en SP stellen zich behoudend op tegenover nieuwbouw van bedrijventerreinen en kantorenlocaties. Deze houding is echter beperkt terug te vinden in het coalitieprogramma. Daarentegen wordt wel uitgeweid over de ontwikkelingsmogelijkheden rondom Lelystad Airport. Verder is de notie opgenomen dat het goede aanbod aan duurzame energie een belangrijke trekker kan zijn voor energie-intensieve bedrijvigheid.

5. Landelijk gebied

In het verkiezingsprogramma nam de VVD een terughoudende rol aan over natuurbeheer: 'De VVD vindt [...] dat Haags minimum Flevolands maximum moet zijn'. De SP is expliciet tegen de natuurontwikkeling in OostvaardersWold. Beide uitspraken komen niet terug in het coalitieprogramma. Wel wordt gesteld dat landbouwgrond niet ingezet wordt voor extra natuur.

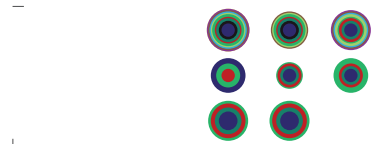

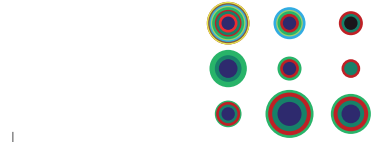
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Jezusleeft
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SGP
- SP
- VVD

1. Infrastructuur

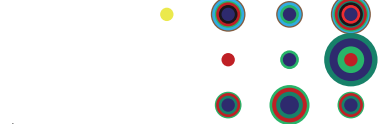
Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

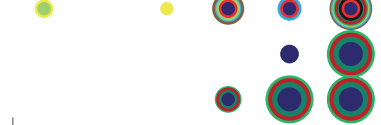
Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

Verbreden of uitbreiden van waterwegen

Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

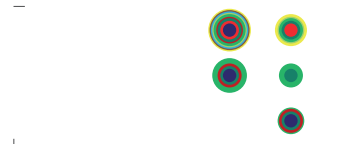
(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

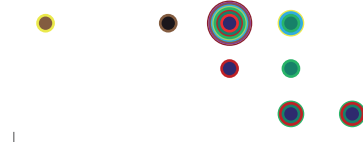
Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

Expliciet streven naar behoud

2. Energie

Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

b. Biomassa

c. Zonne-energie

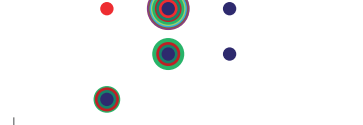
d. Aardwarmte

e. Restwarmte

f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

g. Schaliegas

h. Kernenergie

i. Kolen en/of olie

j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

a. Ieder voor zich

b. Collectief

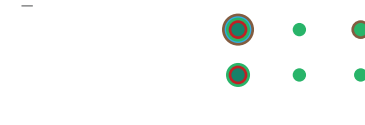

c. Grootschalig

Expliciet streven naar behoud

3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

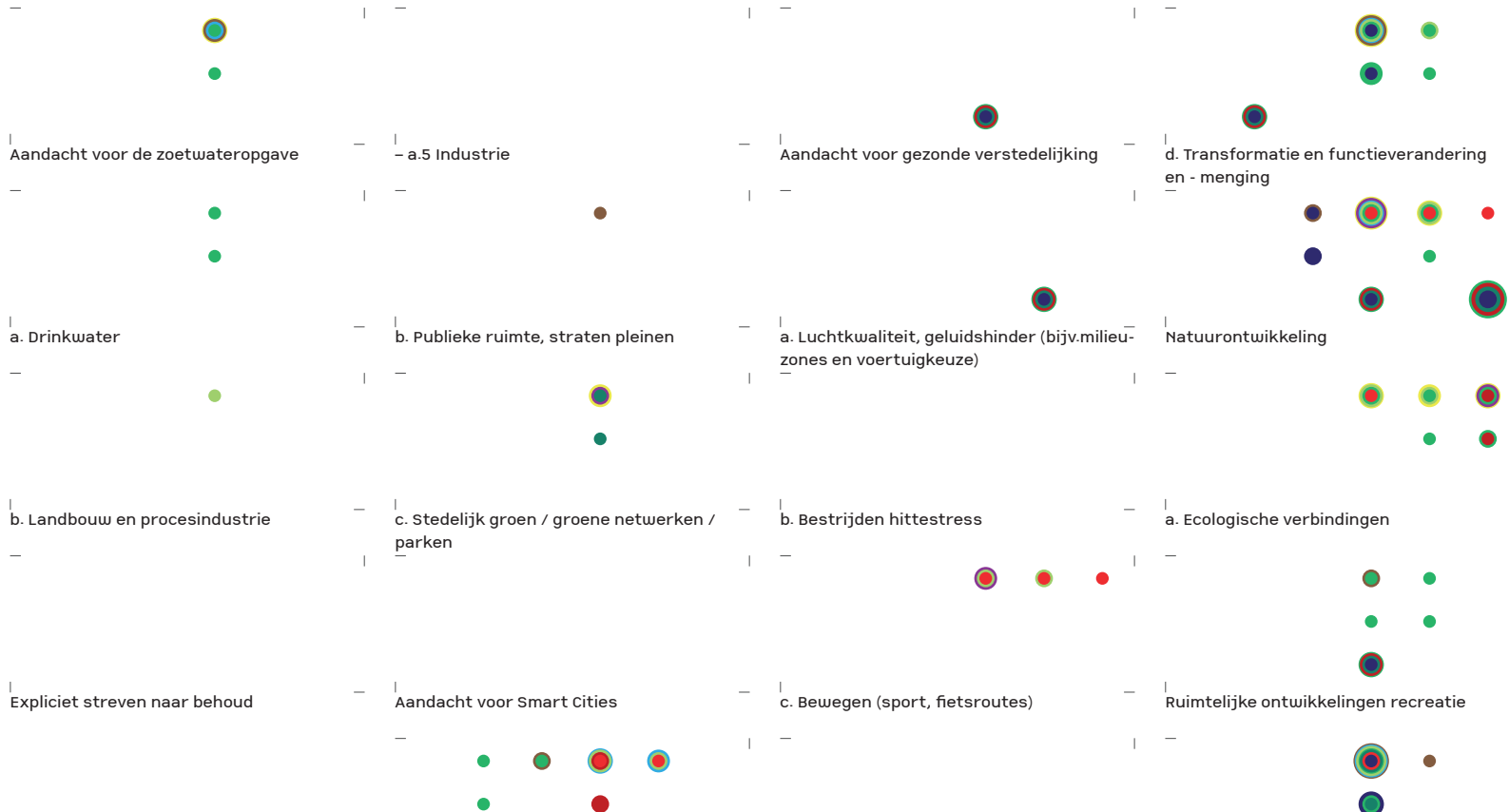

a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterking

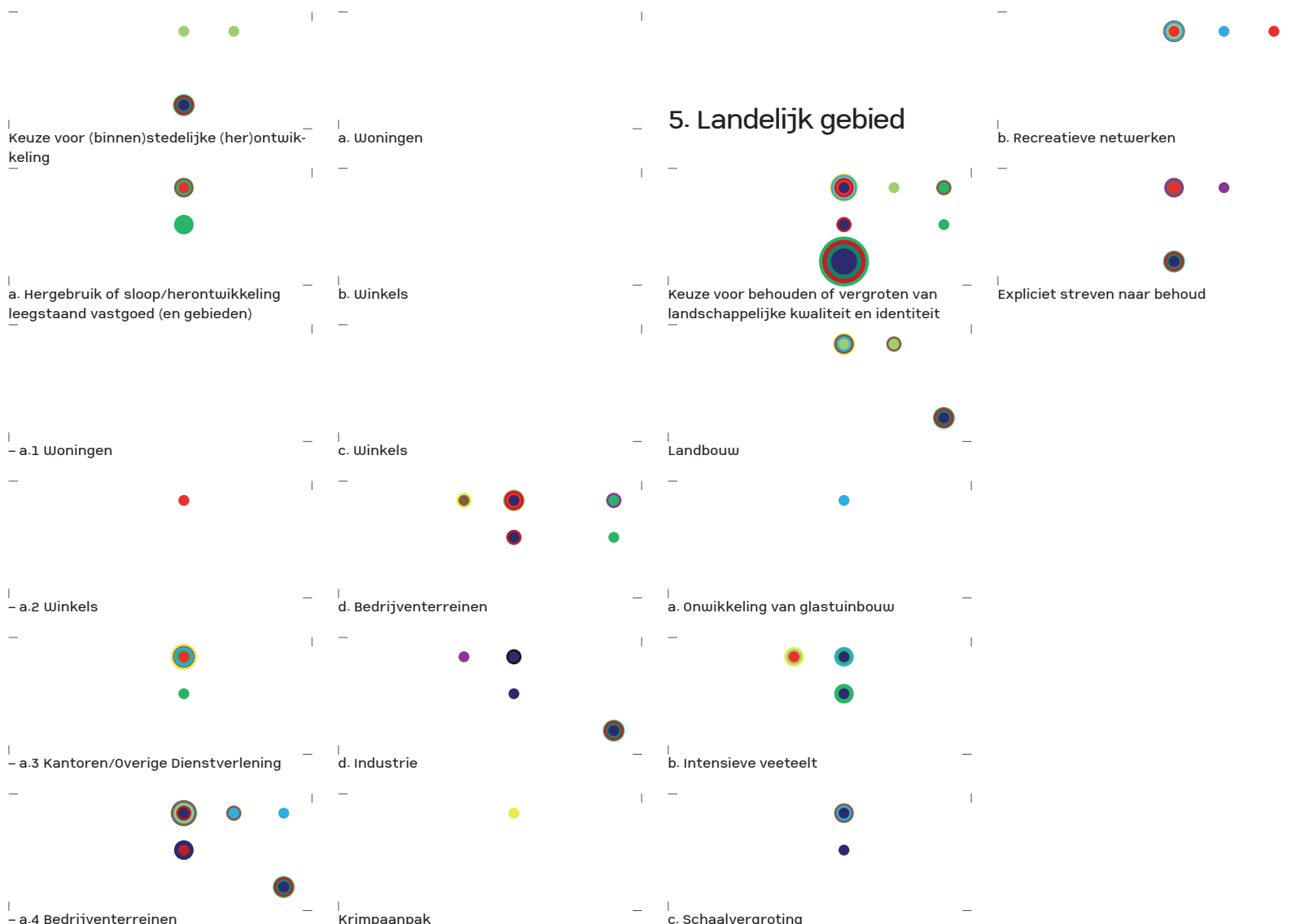

b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

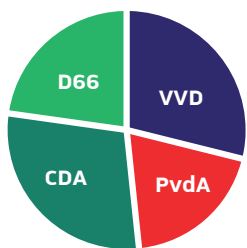
c. (Water)robuust bouwen

4. Stedelijk gebied

5. Landelijk gebied

Gelderland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Er is debat over schaalvergroting en intensieve vee­teelt.

Veel debat over de mo­ge­lijkheden van uitbreidings­ge­bie­den.

Consensus over beter toe­gankelijke natuur en recrea­tie­ve netwerken.

Binnen de provincie is duidelijk de ambitie voor duur­zame energie.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Binnen de coalitie lijkt het te schuiven naar een positieve consensus t.a.v. schaalvergroting en intensieve vee­teelt.

Er lijkt – binnen bepaalde beperkingen en voorwaarden – consensus over te ontstaan.

Binnen coalitie duidelijk­heid over belang recreatieve netwerken.

Coalitiepartijen zijn voor duurzame energie en tegen schaliegas.

Coalitieprogramma

Het college is positief en ziet kansen voor vrijgekomen ruimte door schaalvergroting en herbestemming agrarisch vastgoed.

Voorkeur voor herstruc­tu­rer­ing bestaand vastgoed boven uitbreiding.

Ideeën worden vertaald naar duidelijk plan voor recrea­tie­ve netwerken en uitbreiding van natuur.

Ambities worden nauwe­lijks vertaald naar concrete plannen. Wel is het plan tot het energiezuiniger maken van 100.000 huizen genoemd.

Na de Provinciale Staten verkiezing is er veel verschoven in de thema's ten opzichte van de partijprogramma's. Het valt op dat het coalitieprogramma abstract en veilig blijft; plannen lijken nooit echt concreet te worden. Zo was er tijdens de verkiezingen debat over uitbreiding van vliegveld Teuge en het spoor- en wegennetwerk, maar zijn deze thema's in het coalitieprogramma verdwenen of erg afgezwakt.

1. Infrastructuur

Zo spraken het PvdA, CDA en VVD in hun verkiezingsprogramma's over o.a. verbreding en verlenging van de A15 maar alleen een lobby voor de verbreding van de A15 komt in het coalitieprogramma. De ontwikkeling van vliegveld Teuge verdwijnt zelfs helemaal uit het coalitieprogramma. Ook de N786, meerdere malen benoemd tijdens de verkiezingen, komt niet langer - ruimtelijk - terug in het coalitieprogramma. Binnen goederenvervoer, en dan voornamelijk spoor, wordt een actief debat over de Noordtak van de Betuwe-lijn en de potentie van goederentransport over spoor vertaald naar een abstracte ambitie voor overslagpunten waar water, weg en spoor bijeenkomen.

2. Energie

Bij energie waren er voor de verkiezingen duidelijke ambities te lezen vóór duurzame energie; CDA en vooral D66 stelden concrete plannen voor. In het coalitieprogramma is van deze ambities nog maar weinig te zien. Zon en wind staan volgens het coalitieprogramma centraal, maar ook biomassa en mestvergisting wordt meegenomen. Enkel over wind

is er een concreet plan: realisatie van de door het Rijk opgelegde 230,5 MW aan windenergie. De opvallendste duurzame ambitie is om 100.000 woningen energiezuiniger te maken voor 2020. Tot slot is er binnen de coalitie een negatief beeld ten opzichte van schaliegas maar in het programma laat men zich hier niet over uit.

3. Water

Een opvallend punt is het gebrek aan aandacht voor het onderwerp water. Terwijl dit tijdens de verkiezingen dit nog een onderwerp was, komt dit in het coalitieprogramma amper ter sprake.

4. Stedelijk gebied

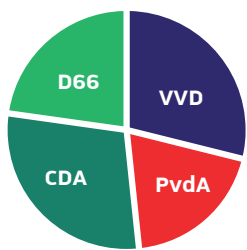
Een interessant punt is de verschuiving van openstaan voor beperkte uitleggebieden tijdens de verkiezingen naar een focus richting herbestemming in plaats van nieuwbouw. Over nieuwbouw is men in het coalitieprogramma kritisch. Verder is het interessant dat men vrijgekomen gebouwen in landelijk gebied samen met burgers wil herbestemmen 'via een prijsvraag wil de provincie de creativiteit in de samenleving uitlokken tot vernieuwende oplossingen'.

5. Landelijk gebied

Over schaalvergroting en intensieve veeteelt bestaat veel discussie in de provincie, maar bij de coalitiepartijen lijkt het onderwerp schaalvergroting richting een consensus te gaan. In het coalitieprogramma staat dat men schaalvergroting accepteert en het vrijkomende vastgoed goed wil benutten. Ook wil de coalitie minder sturen op de grootte van een bedrijf en meer op 'de maatschappelijke doe-

len zoals: dierenwelzijn, landschappelijke inpassing, milieu, duurzaamheid en volksgezondheid'.

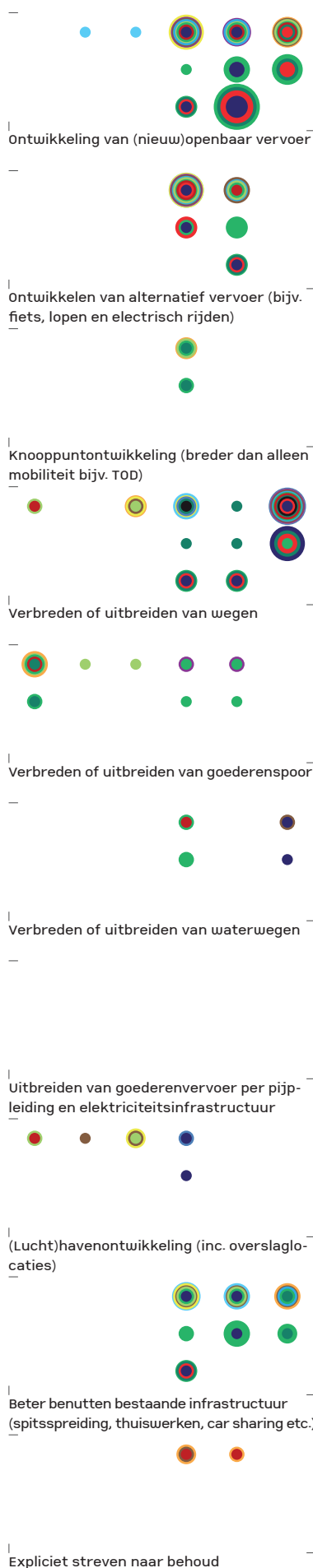
Een punt dat sterk aanwezig is in het coalitieprogramma, is het realiseren en verbeteren van de toegankelijkheid van de natuur en recreatieve netwerken. Tijdens de verkiezingsprogramma's was hier al consensus over. In het coalitieprogramma is relatief veel aandacht voor natuurnetwerken en verbinding met recreatie, vakantieparken en fietsnetwerken.

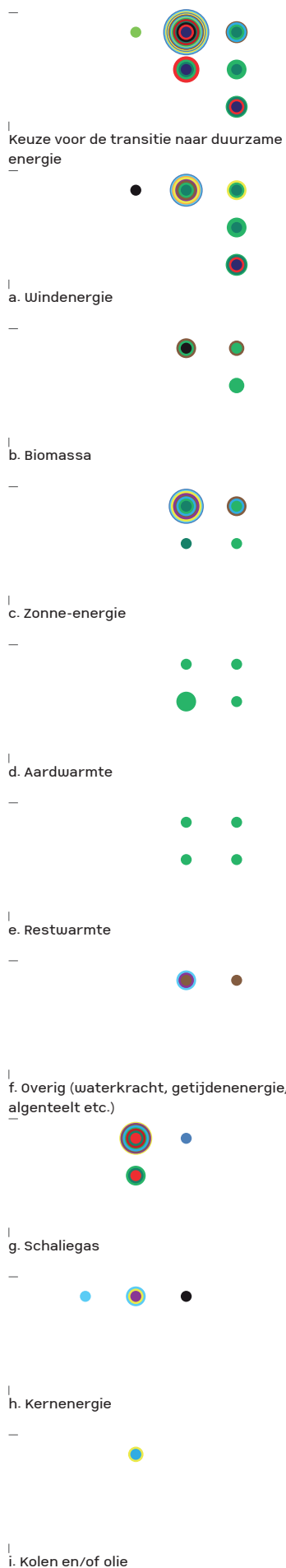
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Libertarische Partij
- Lokale partijen gelderland
- Lokaal belang Gelderland
- PSP
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SGP
- SP
- Vrede en Recht
- Vrijzinnige partij
- VVD

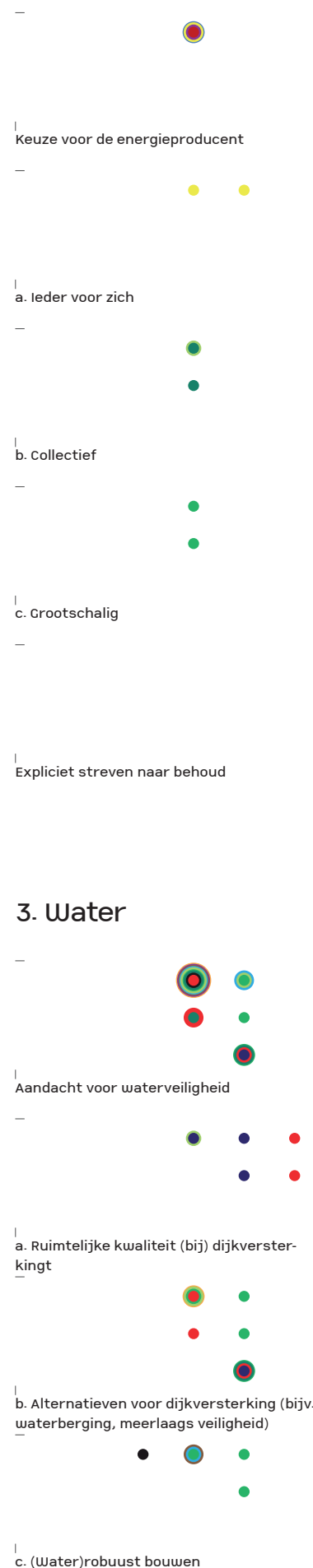
1. Infrastructuur

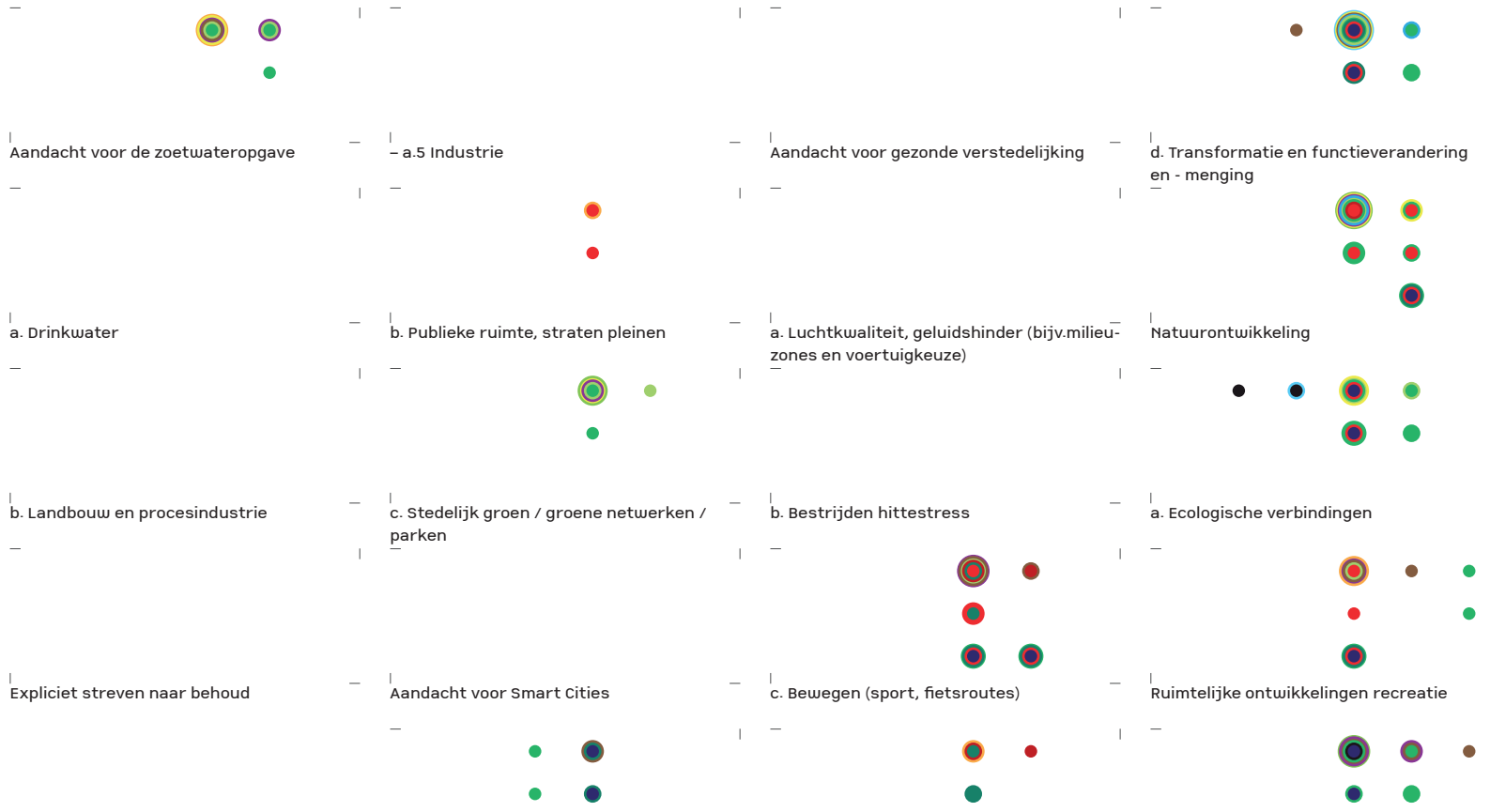

2. Energie

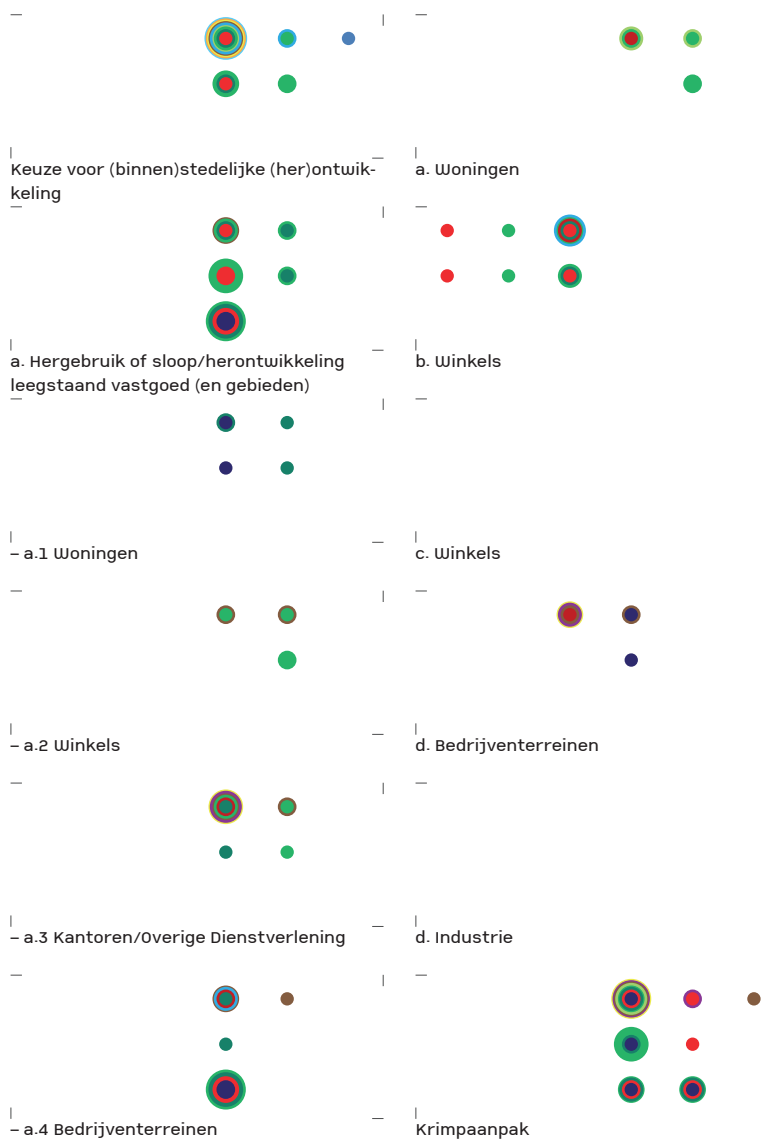

j. Aardgas

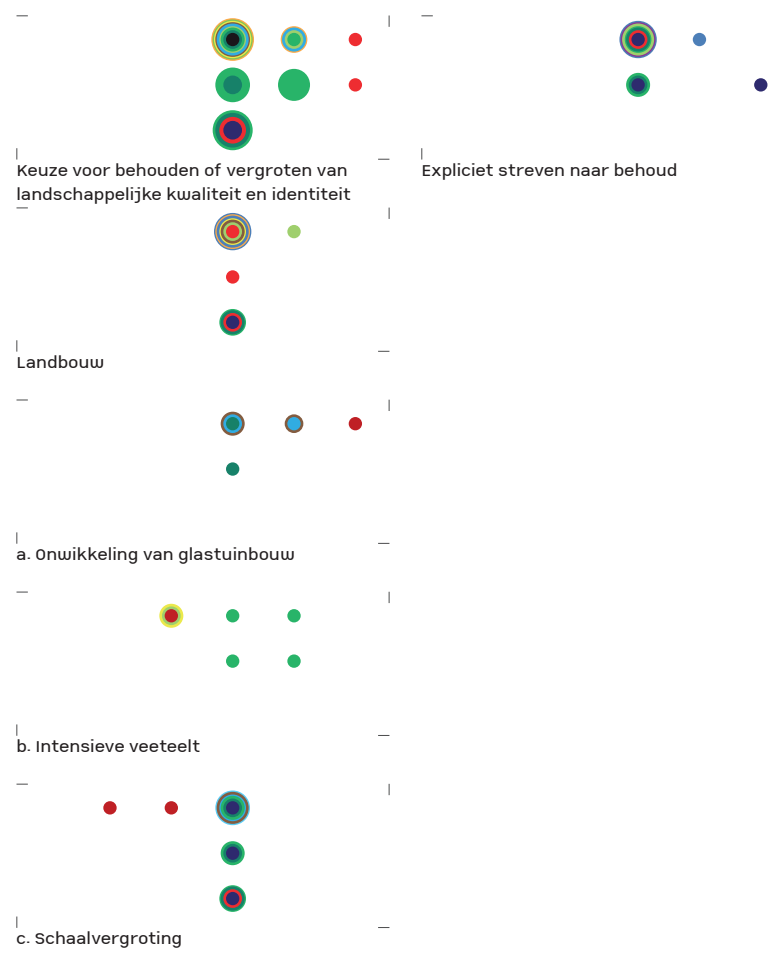

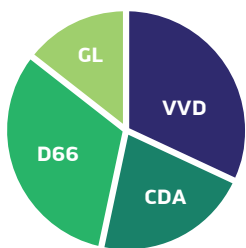

4. Stedelijk gebied

5. Landelijk gebied

Utrecht

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Debat over uitleggebieden wonen/winkelen/bedrijven.

Wel of niet meer windturbines dan opgelegd door het Rijk?

Discussie over intensieve veeteelt, schaalvergroting en functiemenging.

Debat over nieuwe wegen, PvdA wil bestaande wegen beter gebruiken, kleine partijen kritisch over nieuwe wegen.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

VVD positief, rest van de coalitie geeft de voorkeur aan herbestemmen en herstructureren.

VVD wil geen nieuwe initiatieven voor subsidiëring van windenergie, GroenLinks wil juist meer windenergie dan afgesproken is met het Rijk.

VVD voor groei en mogelijkheid tot herbestemmen in de landbouw. GroenLinks (tegen) en ziet landschap en milieu als grens op de groei.

VVD, CDA en D66 voor bereikbaarheid en voor investeren in wegen, GroenLinks fel tegen.

Coalitieprogramma

De Provinciale Aanpak Kantorenleegstand wordt gebruikt voor herstructurering.

Er wordt vastgehouden aan hoeveelheid (65,5 MW) en locaties van het Rijk.

Groei kan, maar er worden eisen aan gesteld over natuur, milieu, landschap en economie.

Thema wordt niet langer benoemd in het coalitie-akkoord.

Zowel tijdens de verkiezingen als in het coalitieprogramma is er opvallend veel aandacht voor het samenwerken van burgers en overheden op ruimtelijke thema's. Op verschillende vlakken wil de provincie actief participeren in gebiedsontwikkeling. Hoewel de verkiezingsprogramma's relatief ruimtelijk zijn, blijft de VVD wat dat betreft achter.

1. Infrastructuur

Op het gebied van infrastructuur spreekt alleen de VVD zich positief uit over het uitbreiden van weginfrastructuur. GroenLinks is echter absoluut tegen meer asfalt en stelt zelfs het besluit over de A27 bij Amelisweerd ter discussie. Dit laatste pijnpunt landt - ondanks het al genomen besluit - in het coalitieprogramma in een opvallende zin: 'Binnen de coalitie wordt verschillend gedacht over nut en noodzaak van deze verbreding op de voorgestelde wijze. [...] Wij blijven ons inzetten voor de uitvoering van de afgesproken (bovenwettelijke) maatregelen die zorgen voor een goede inpassing en verbetering van de leefkwaliteit in de omgeving.' In het coalitieprogramma gaat het vooral over openbaar vervoer. De ambities rond OV lopen uiteen: van enkel vraaggericht investeren (VVD) tot ook het behouden van onrendabele buslijnen in het buitengebied (CDA). Vooral de verbinding richting de Uithof krijgt veel aandacht. In het coalitieprogramma wordt naast een regionaal tramnet zelfs een mogelijke treinverbinding beschreven.

2. Energie

Alle coalitiepartijen en ook het coalitieprogramma houden vast aan het opgelegde aantal MW wind vanuit het Rijk, hoewel VVD tegen gesubsidieerde windenergie is. Zonne-energie is populair en de regeling voor het plaatsen van zonnepanelen op voormalige asbestdaken bevat het CDA zo goed dat hier de subsidies juist omhoog zouden moeten. Dit komt, minder concreet, ook in het coalitieprogramma. Ook de roep van GroenLinks, CDA en D66 om een grotere rol voor coöperaties komt in het programma terug. GroenLinks en D66 presenteren de meest verregaande plannen om duurzame energie te bevorderen. D66 wil een provinciale visie en beleid voor het inpassen van energiebronnen opzetten. Dit komt terug in het coalitieprogramma als provinciale agenda inclusief revolverend Utrechts Energiefonds. Daarnaast richt de provincie zich de komende vier jaar op gebiedsgerichte warmteprojecten en moeten er in 2020 50.000 nul-op-de-meter-woningen gerealiseerd zijn.

3. Water

Het thema water wordt maar heel summier beschreven. Opvallend is dat de Utrechtse VVD, in tegenstelling tot in sommige andere provincies, water als ordenend principe wil zien en het waterpeil leidend vindt voor nieuwe functies in een gebied. Dit principe is opgenomen in het coalitieprogramma.

4. Stedelijk gebied

Waar VVD de bouw van kantoren en bedrijven vraaggestuurd wil laten ontwikkelen en buiten-

stedelijke woningbouwontwikkeling niet uitsluit, zijn andere partijen hier overwegend tegen. D66 ziet het liefst dat de polders van Rijnenburg, Nieuwegein en Houten onbebouwd blijven, en stelt als alternatief de A12-zone voor. De coalitie besluit incidenteel extra woningen bij kleine kernen toe te staan maar stelt, opvallend concreet ten opzichte van andere provincies, dat 80% van de woningbouwopgave voor 2028 binnenstedelijk moet worden uitgevoerd. Over de locatie voor de overige 20% wordt geen uitspraak gedaan. Opvallend is de brede aandacht in zowel verkiezingstijd als in het coalitieprogramma voor het voortzetten van het erfgoedparel-beleid.

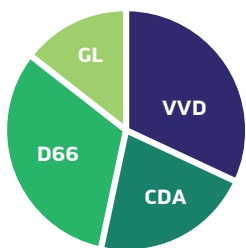
5. Landelijk gebied

Wanneer VVD, CDA, D66 en GroenLinks worden vergeleken op hun ambities voor het landelijk gebied zijn er verschillen te zien. VVD kiest volmondig voor vrijheid voor agrariërs en herbestedingen en natuurontwikkeling kan alleen als het niet ten koste gaat van de landbouw en veeteelt. Aan het andere uiterste is GroenLinks absoluut tegen megastallen en niet-grondgebonden veeteelt en stelt zij landschap en milieu als grens voor de groei van de agrarische sector. Besloten wordt dat groei in de agrarische sector kan, mits het op de aspecten natuur, milieu, economie en landschap leidt tot verbetering. Onderzocht wordt of een sloopverplichting voor leegkomende agrarische bebouwing zinvol en haalbaar is. Opvallend is de wens om het beleid rond kernrandzones en ruimtevoor-ruimte te herbezoeken m.b.t. hun doelen en effectiviteit. Het rode-

contourenbeleid blijft wel overeind. In de groene contour moeten stakeholders meer vrijheid krijgen door hier een uitnodigingsbeleid voor ondernemen i.c.m. landschapsbeheer toe te passen, en ook in recreatienetwerken is een rol voor ondernemers weggelegd.

Een interessant thema uit de verkiezingstijd dat ten opzichte van andere provincies verder uitgediept wordt, is gezonde verstedelijking. Dit is geland in het coalitieprogramma in de vorm van ambities tot gezonde leefomgeving en stimulering van schone voertuigen.

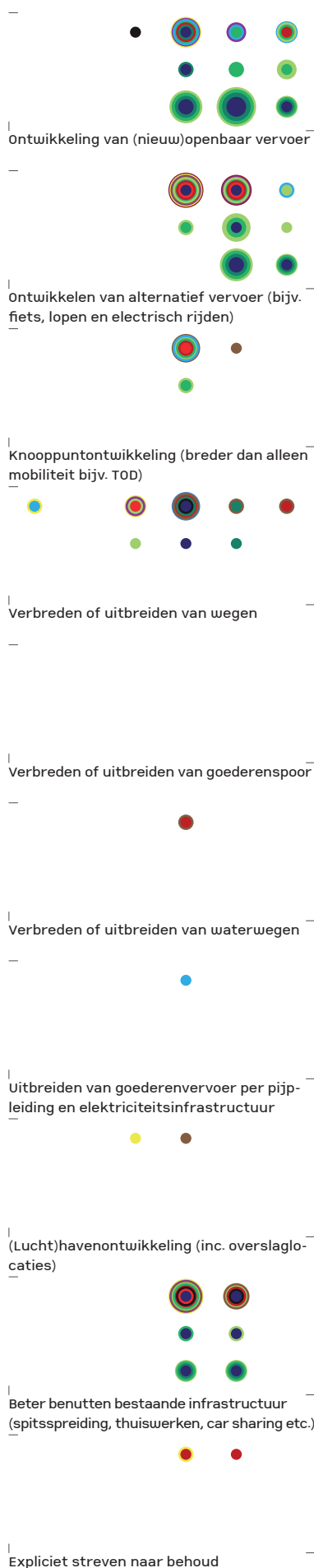

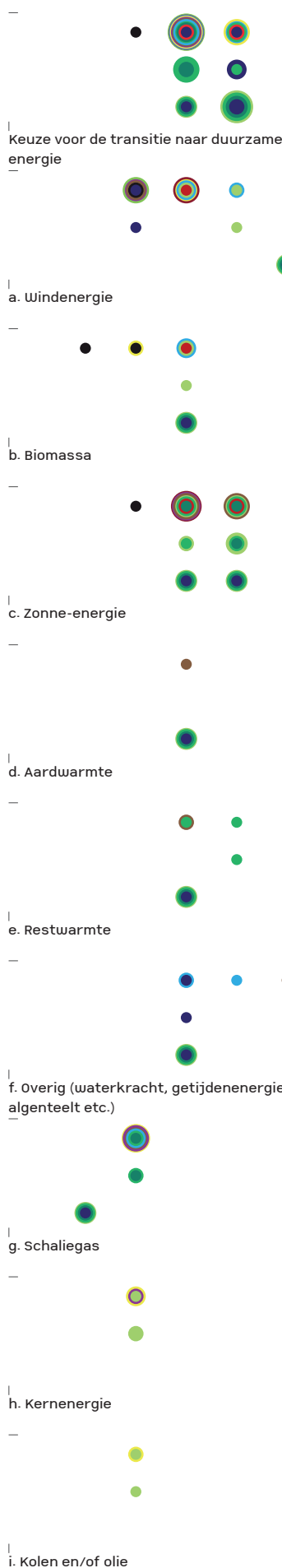
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Jezus leeft
- Libertarische Partij
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SGP
- SP
- Vrijzinnige partij
- VVD

1. Infrastructuur

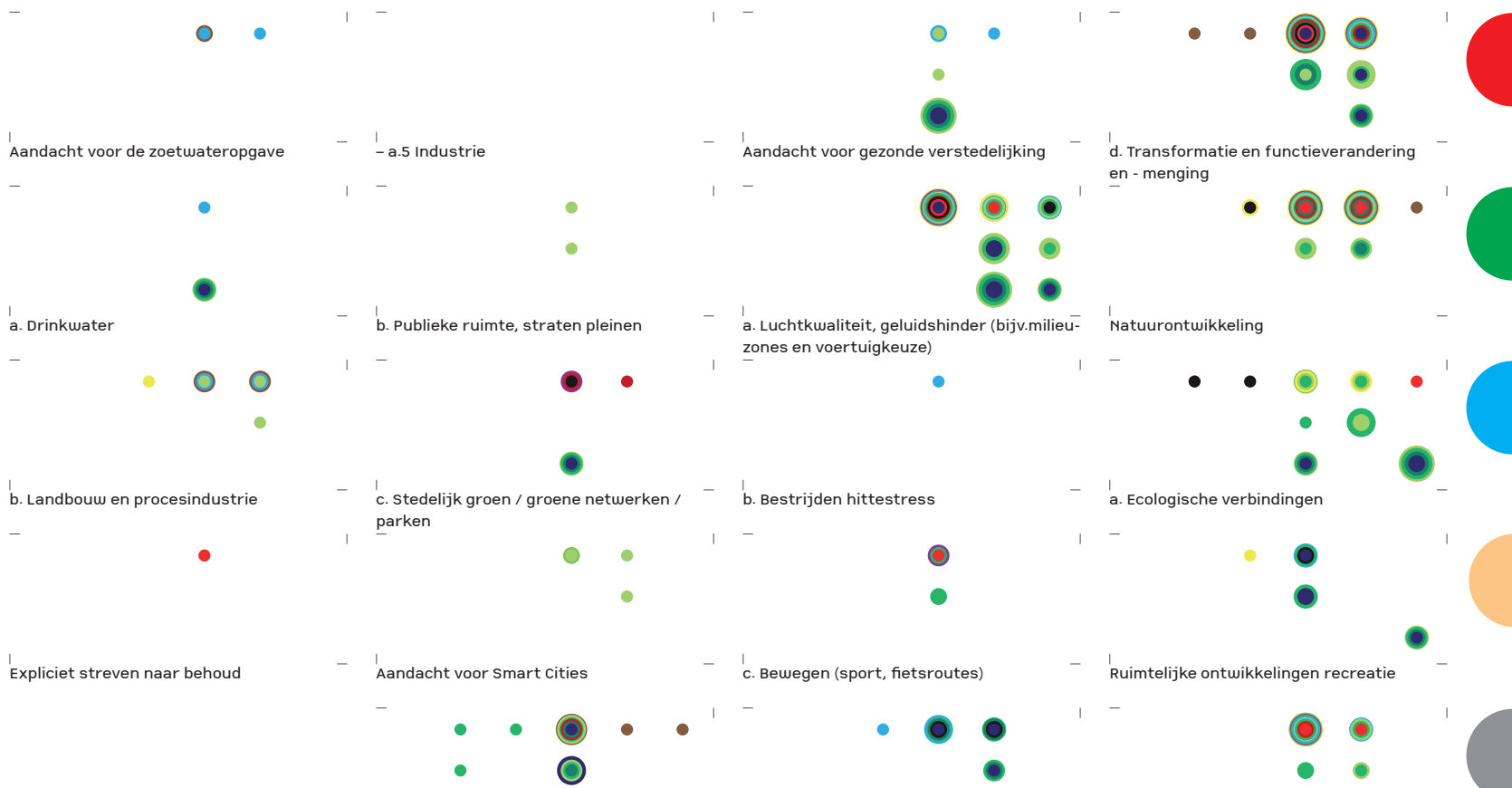

2. Energie

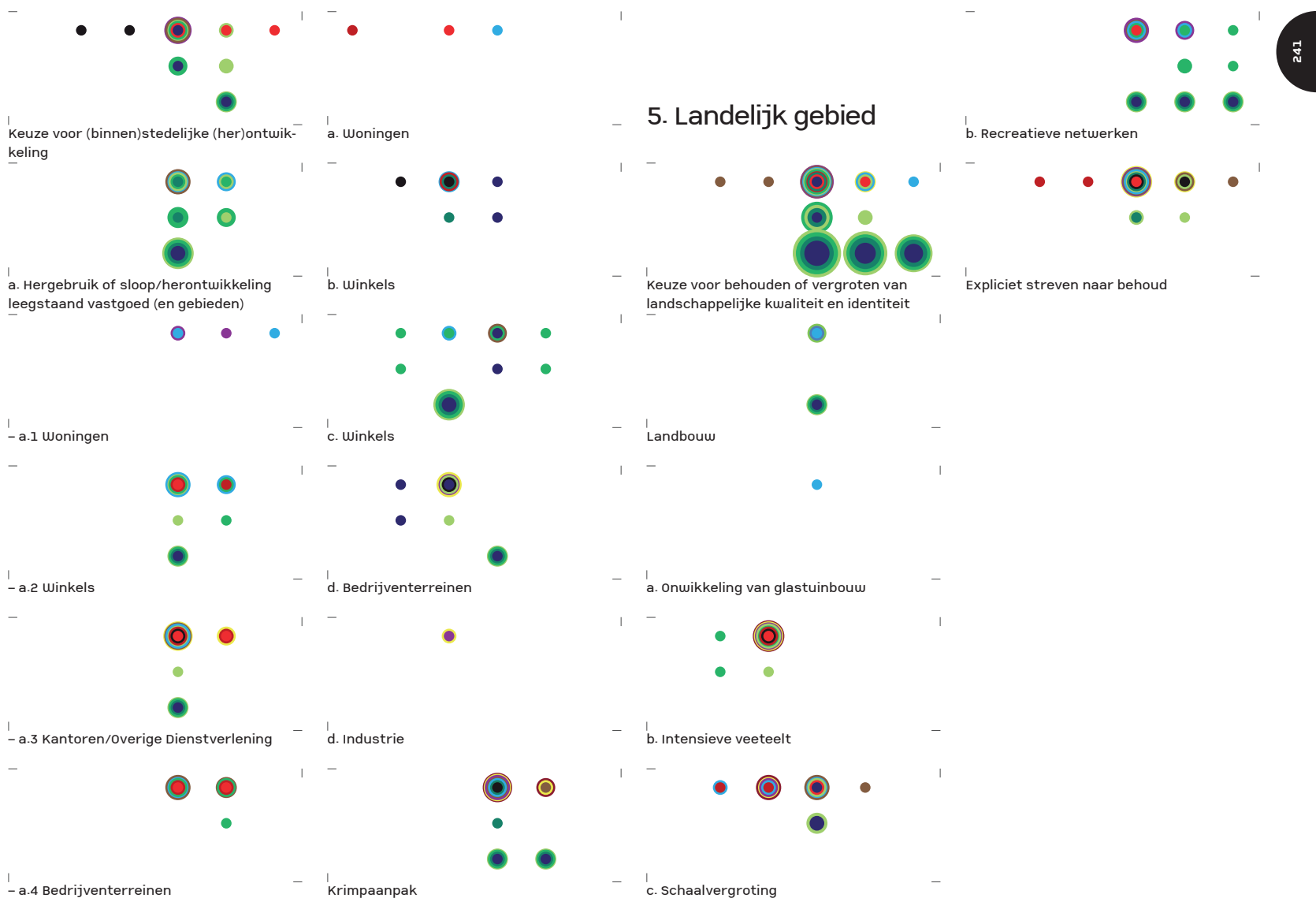

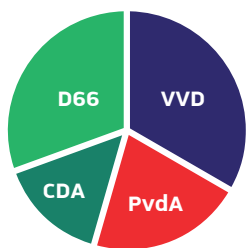
j. Aardgas

4. Stedelijk gebied

Noord-Holland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Kleinere en lokale partijen tegen HOV, grote partijen positiever.

Er is debat over de uitvoering van meer windenergie.

Er is debat over het toelaten van schaalvergroting, men is kritisch over schade aan milieu en (dieren)welzijn.

Veel debat over het wel of niet toestaan van nieuwe uitleggebieden.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Er is consensus over investeringen in OV, er is echter wel debat over HOV in 't Gooi.

Alleen D66 ziet nog ruimte voor de meer dan geplande 685 MW op land.

CDA/VVD willen meer planologische ruimte voor landbouw en veeteelt, PvdA en D66 zijn sceptischer.

Debat rond wel of niet strikt handhaven van rode contouren en open buffers.

Coalitieprogramma

HOV in 't Gooi wordt doorgezet.

Er komt een strikte grens van 685 MW, er wordt ingezet op zonnevelden en andere innovatieve bronnen.

Opschalen en ruilverkaveling kan met inzet van Bureau Beheer Landbouwgronden (BBL).

Er wordt geschoven naar vraag gestuurd bouwen met maatwerk in het buitengebied.

Vergeleken met andere provincies, zijn de verkiezingsprogramma's en het coalitieprogramma opvallend ruimtelijk. Verder valt op dat de coalitiepartners VVD en CDA de Adviescommissie Ruimtelijke Ordening (ARO) in zijn huidige vorm willen opheffen en dat men vooral op het thema OV beter over de provinciegrenzen wil samenwerken.

1. Infrastructuur

Tijdens de verkiezingen was er debat over het wel of niet ondersteunen van de verbinding tussen A8-A9, de Duinpolderweg, de nieuwe Zeesluis bij IJmuiden, de doorontwikkeling van Schiphol en Hoogwaardig Openbaar Vervoer (HOV) in 't Gooi. Op het HOV in 't Gooi na is hierover consensus bij de coalitiepartners, evenals over meer goederen- en personenvervoer over water. Personenvervoer over water wordt in het coalitieprogramma resoluut verworpen als niet kansrijk, maar de overige punten landen in het coalitieprogramma. Hoe Schiphol door ontwikkelt blijft vaag, maar er mag nog - op eigen risico - worden gebouwd rondom de luchthaven.

De kleinere en lokale partijen waren het sterkst tegen nieuwe wegen en HOV verbindingen. Voor Transit Oriented Development (TOD) is brede steun, hetzij niet altijd even concreet. Hierover is het coalitieprogramma duidelijker: dit kan op slechts enkele plaatsen effectief. HOV- en wegverbindingen naar het noorden zijn veel besproken, maar de enige concrete belofte is een studie naar de bereikbaarheid van Den Helder en naar de vaste oeververbinding bij de Burger-vlotbrug.

2. Energie

Van de coalitiepartijen is D66 de enige die nog ruimte ziet voor extra wind op land bovenop de 685 Mega Watt vanuit het Rijk. Het CDA noemt echter wel het Noorzeekanaal-gebied als mogelijke extra locatie bij aanvullende eisen vanuit het Rijk. Wind op zee mag van alle coalitiepartners buiten de 12 mijl zone. Opvallend is dat alle coalitiepartijen zonnevelden in hun verkiezingsprogramma noemen als goede optie, en dat collectieven en individuen een grotere rol moeten krijgen bij de energietransitie. Dit landt echter niet duidelijk in het coalitieprogramma. Wat wel landt, is de gedeelde wens om in te zetten op onderzoek naar alternatieve en innovatieve energievormen, en ook de pilot Solar Road is populair. Waar het CDA een faciliterende rol ziet voor de provincie en de 'Power bij de People' wil leggen, wil D66 meer naar een regierol voor opslag en netwerk en vindt dat de inpassing van zonnevelden en solitaire molens moet worden verankerd in beleid. Dat laatste komt ook in het coalitieprogramma, maar op de andere aspecten blijft de rol van de provincie informerend en faciliterend.

3. Water

Op het gebied van water zijn alle coalitiepartners voor een regierol van de provincie en ook over de integratie met de thema's recreatie, natuur en het 'zacht waar kan, hard waar moet' verbeteren van de waterveiligheid, bestaat consensus die wordt vastgelegd in het coalitieprogramma. Bij de verkiezingen was een van de discussiepunten in hoeverre waterpeil functies volgt of

andersom. Besloten wordt dat het waterpeil volgend blijft maar de pilot 'Laag Holland' waar functie het waterpeil volgt wordt voortgezet.

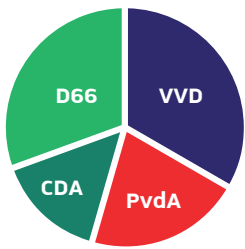
4. Stedelijk gebied

Alle coalitiepartijen lijken zich bewust van de grote woningbouwopgave en doen veel concrete voorstellen. Het CDA stelt daarnaast voor dat bouwplannen vanuit Almere naar Noord Holland-Noord worden gehaald. PvdA en D66 stellen duidelijk dat binnen de bestaande contouren bouwen voorrang heeft, waar CDA en VVD deze rode contouren willen verruimen of zelfs loslaten. Het CDA vreest het verdwijnen van stedelijk groen. In het coalitieprogramma wordt de aanpak samengevat als: vraaggestuurd bouwen met maatwerk buiten bestaand bebouwd gebied en 'nee-tenzij' -beleid in waardevolle en beschermde gebieden. Wat betreft bedrijventerreinen is men het erover eens dat uitbreiden nog kan na herstructureren en bij aangetoonde behoefte. D66 wil nog verder gaan met het mogelijk maken van functiemenging tussen wonen en bedrijven, en wijst enkele gebieden aan waar de regierol van de provincie niet nodig is.

5. Landelijk gebied

Van de coalitiepartners zien PvdA en D66 nog meer ruimte voor natuurontwikkeling bovenop de NNN. In het coalitieprogramma wordt echter afgesproken dat er behalve de opgaven uit de Agenda Groen geen nieuwe natuur wordt gefinancierd. Alle partijen zien de meerwaarde van het inzetten van cultuurhistorische landschappen, beter verbonden en toegankelijke

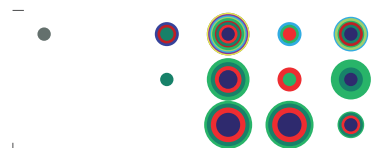
natuur en het toestaan van nevenactiviteiten op agrarische bedrijven. Een punt van debat is de schaalvergroting in de landbouw. CDA en VVD pleiten voor ruimere planologische mogelijkheden en meer ruimte voor agrarische ruilverkaveling dan PvdA en D66. In het coalitieprogramma landt dit als compromis: ruilverkaveling kan, binnen landschappelijke structuren. Hierbij zullen BBL gronden worden ingezet en de strikte scheiding tussen grootschalige en kleinschalige landbouwgebieden wordt heroverwogen. Het debat over de toekomst van bufferruimtes tussen steden zoals de Houtrakpolder komt nauwelijks terug in het coalitieprogramma.

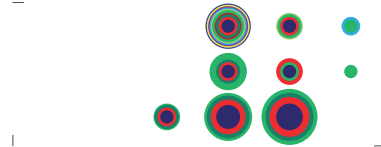
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie - SGP
- D66
- GroenLinks
- Hart voor Holland
- Ouderen Partij Noord-Holland
- Piratenpartij
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SP
- VVD

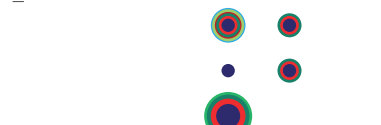
1. Infrastructuur

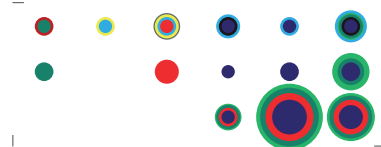
Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

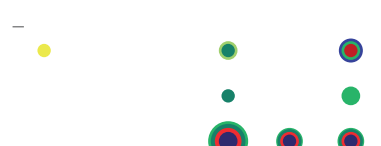
Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

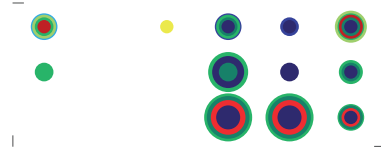
Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

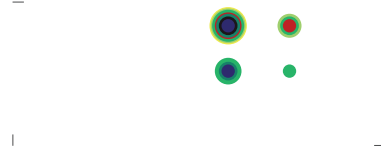
Verbreden of uitbreiden van waterwegen

Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

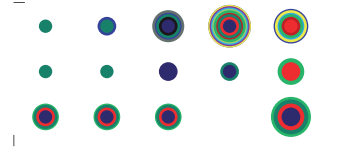

Expliciet streven naar behoud

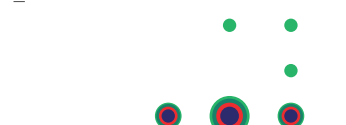
2. Energie

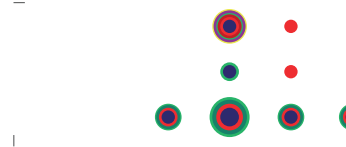
Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

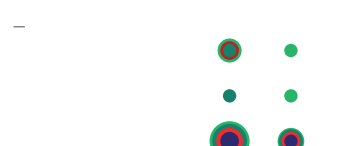
b. Biomassa

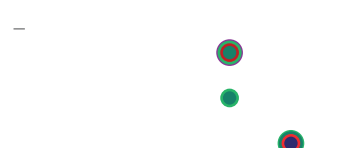
c. Zonne-energie

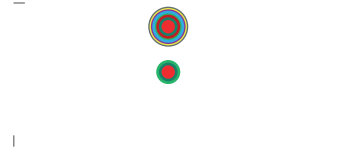
d. Aardwarmte

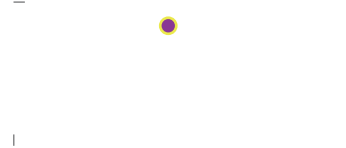
e. Restwarmte

f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

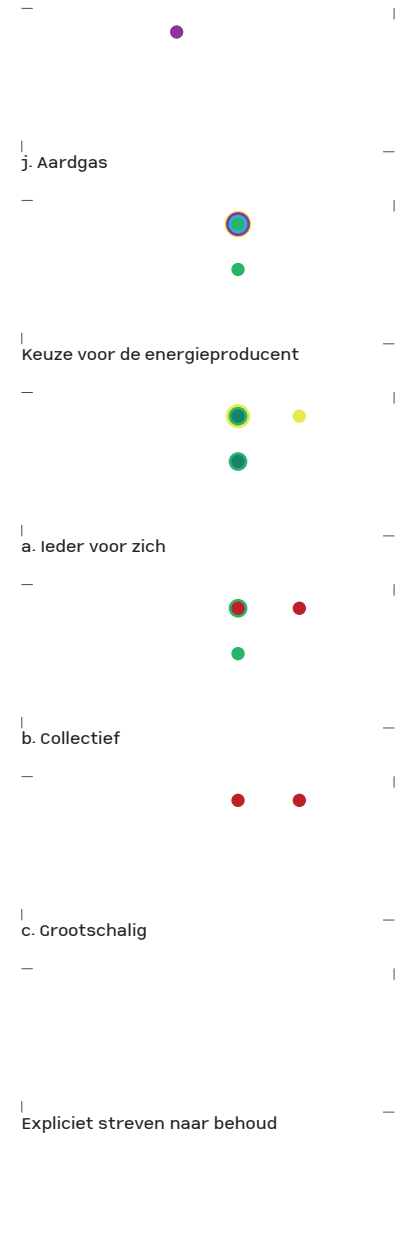
g. Schaliegas

h. Kernenergie

i. Kolen en/of olie

j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

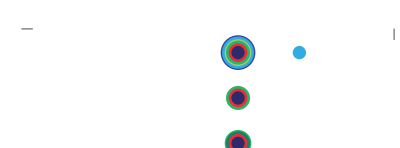
a. Ieder voor zich

b. Collectief

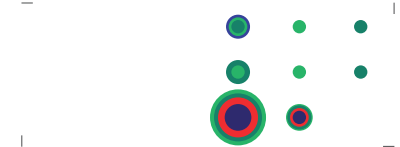
c. Grootschalig

Expliciet streven naar behoud

3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterking

b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

c. (Water)robuust bouwen

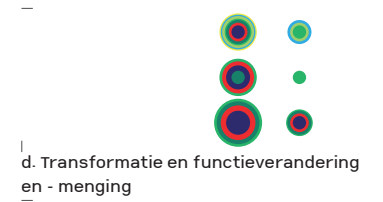
Aandacht voor de zoetwateropgave

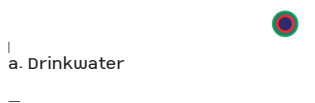
- a.5 Industrie

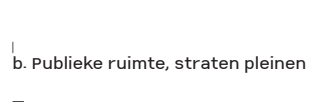
Aandacht voor gezonde verstedelijking

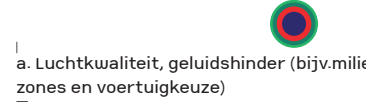
d. Transformatie en functieverandering en -menging

a. Drinkwater

b. Publieke ruimte, straten pleinen

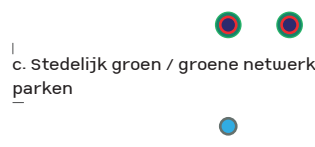
a. Luchtkwaliteit, geluidshinder (bijv. milieuzones en voertuigkeuze)

Natuurontwikkeling

b. Landbouw en procesindustrie

c. Stedelijk groen / groene netwerken / parken

b. Bestrijden hittestress

a. Ecologische verbindingen

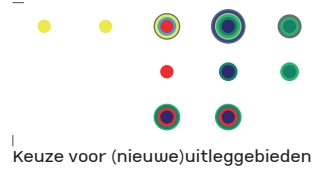
Expliciet streven naar behoud

Aandacht voor Smart Cities

c. Bewegen (sport, fietsroutes)

Ruimtelijke ontwikkelingen recreatie

4. Stedelijk gebied

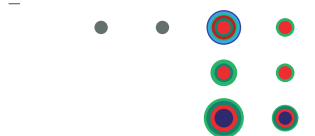
Keuze voor (nieuwe)uitleggebieden

Expliciet streven naar behoud

a. Toegankelijke natuur

Keuze voor (binnen)stedelijke (her)ontwikkeling

a. Woningen

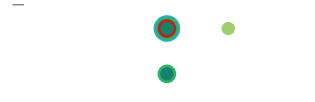
5. Landelijk gebied

b. Recreatieve netwerken

a. Hergebruik of sloop/herontwikkeling leegstaand vastgoed (en gebieden)

b. Winkels

Keuze voor behouden of vergroten van landschappelijke kwaliteit en identiteit

Expliciet streven naar behoud

- a.1 Woningen

c. Winkels

Landbouw

a. Ontwikkeling van glastuinbouw

- a.2 Winkels

d. Bedrijventerreinen

a. Ontwikkeling van glastuinbouw

b. Intensieve veeteelt

- a.3 Kantoren/Overige Dienstverlening

d. Industrie

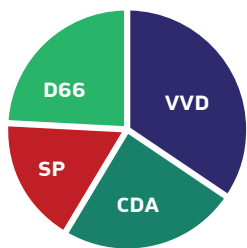
b. Intensieve veeteelt

c. Schaalvergroting

- a.4 Bedrijventerreinen

Krimpaanpak

c. Schaalvergroting

Zuid-Holland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Uitleggebieden, eerst binnen bestaande contour kijken, dan pas uitbreiden: ja of nee? Naar eigen behoefte of niet? Valkenburg en Zuidplaspolder staan ter discussie.

Moet er ruimte worden geboden aan uitbreiding van glastuinbouw, intensieve vee­teelt en schaalvergroting?

In hoeverre moet er nog worden geïnvesteerd in de EHS/ NNN?

Er is debat over hoe tot de energietransitie te komen en welke rol daarin te spelen.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Debat over nieuwe uit­leggebieden voor bedrijven, winkels, kantoren en woning­bouwlocaties als daar behoefte aan blijkt.

Er zijn heftige voor- (CDA) en tegenstanders (SP) voor in­ten­sieve veehouderij en schaal­vergroting.

Wel (SP, D66) of geen extra natuur naast het doel van de NNN?

Faciliteren (VVD) of actief actie ondernemen (SP)?

Coalitieprogramma

Thema zwakt af, uitbrei­den mag na (binnenstedelijke) herontwikkeling.

Schaalvergroting wordt (met uitzonderingen) begrensd.

Meer natuur met minder geld en geen extra natte na­tuur. Landbouw gaat voor.

Grote energie-thema's verdwijnen, pilots energiewe­gen en energiecampus blijven.

De komende vier jaar wil de provincie, zoals uit de verkiezingsprogramma's te verwachten viel, een actief meedenkende en faciliterende rol spelen om de integratie van ruimtelijke thema's te bevorderen. Opvallend is de expliciet genoemde regierol die het CDA en D66 zagen bij de inpassing van de energietransitie. CDA en VVD zagen meer ruimte voor de markt door middel van uitnodigingsplanologie of regelvrije gebieden. Dit laatste is echter niet terug te vinden in het coalitieprogramma. Ook de 'ladder voor duurzame verstedelijking' wordt veel genoemd tijdens de verkiezing maar komt niet terug. Net als in de meeste andere provincies is het coalitieprogramma minder concreet dan de individuele verkiezingsprogramma's. Opvallend is ook het weinig ruimtelijke programma van D66, een partij die in de meeste provincies juist sterk ruimtelijke verkiezingsprogramma's schreef.

1. Infrastructuur

Het uitbreiden van wegen stond ter discussie tijdens de verkiezingen. In de verkiezingsprogramma's lijken de coalitiepartijen het erover eens dat eerst de bestaande weginfrastructuur moet worden verbeterd vóór er nieuwe wordt aangelegd, maar de VVD ziet daarna duidelijk meer ruimte voor nieuw asfalt dan SP en D66. Concrete weg- en OV plannen die door meerdere partijen worden genoemd zijn de nieuwe RoBel-lijn (CDA, VVD), de Blankenburgertunnel (CDA, VVD) de

kwartiersdienst Leiden-Woerden/Utrecht (CDA, SP), de verbreding van de A15, verbreding N207 (VVD, SP) en de aanleg van de Duinpolderweg (VVD voor, SP tegen). Van deze infrastructuurplannen worden alleen de RoBel en de verbetering van de A15 in het coalitieprogramma geagendeerd.

In het coalitieprogramma is, ten opzichte van de individuele verkiezingsprogramma's relatief veel aandacht voor het bereikbaar houden van dunbevolkt gebied en personenvervoer over water.

2. Energie

Enkele breed gedeelde standpunten van de coalitiepartners landen in het coalitieprogramma: geen schaliegas, wel een getijdencentrale, maximaal het aantal Mega Watt windenergie dat door het Rijk is opgelegd en het beter verbinden van andere ruimtelijke thema's met energie. De behoefte aan ruimtelijke regels voor zonnevelden en windturbines worden veel genoemd, maar verdwijnen weer in het coalitieprogramma. Waar de VVD de nadruk legt op het faciliteren van een energietransitie, gaat de SP verder door voor te stellen dat de provincie medefinancier wordt van warmtenetten en een provinciaal restwarmtebedrijf. Dit laatste discussiepunt verdwijnt in het coalitieprogramma. Hoewel de energietransitie in het coalitieprogramma weinig concreet wordt ingevuld, lijkt de weg van de energietransitie (N470, N211) een van de weinige concrete voorbeelden te blijven, aangevuld met een zogenaamde 'energiecampus' waar technologische ontwikkelingen moeten plaatsvinden.

3. Water

Op het gebied van water was er in de programma's van de coalitiepartners zeer minimaal aandacht voor de zoetwateropgave en het integreren van economische- en recreatieve kansen bij waterveiligheidsprojecten. In het coalitieprogramma lijkt echter opvallend veel aandacht te zijn voor zowel de zoetwater- als de veiligheidsopgave, waarbij meerdere concrete projecten worden benoemd die zijn gekoppeld aan de klimaatbestendige stad, kustparels, bodemdaling, het kierbesluit, en zoetwater (zelf)voorziening.

4. Stedelijk gebied

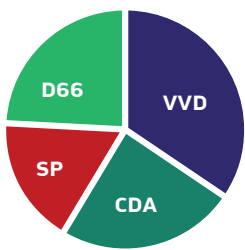
Hoewel nog onderwerp van debat vóór de verkiezingen, lijken alle coalitiepartijen (binnenstedelijk) herbestemmen boven uitbreiding te stellen. Bij D66 en CDA lijken er nog mogelijkheden te zijn voor nieuwe woningbouw en volgens de VVD moet die ruimte er ook zijn voor havenen industriecomplexen en de Greenports. Als er behoefte is aan meer kantoren, mag dit volgens SP en CDA alleen bij een select aantal binnenstedelijke OV-locaties. Interessant is dat het CDA bang is voor de leefbaarheid rond de OV-knooppunten waar verdichting plaatsvindt. Opvallend is dat in de Zuid-Hollandse verkiezingsprogramma's het binnenstedelijke groen en water en de verbinding naar het buitengebied vaker worden genoemd dan elders in het land. Dit komt net als het thema van nieuwe woningbouw en bedrijventerreinen afgezwakt terecht in het coalitieprogramma. Herbestemming op ver-

schillende thema's wordt slechts kort genoemd. Krimp wordt in het programma vooral in verband gebracht met het bereikbaar houden van kleine kernen.

5. Landelijk gebied

Voor een verstedelijkte provincie is er brede aandacht voor het landelijke gebied, net als in de verkiezingsprogramma's van SP en CDA. Ze verschillen echter van mening over schaalvergroting in de landbouw. In het coalitieprogramma worden duidelijke grenzen gesteld aan de schaalvergroting en intensivering van de veehouderij; zo mogen samengevoegde bedrijven niet groter zijn dan de losse gezamenlijk waren. Punten van consensus zoals glastuinbouwconcentratiegebieden, toegankelijke natuur en aandacht voor historische lagen in het landschap komen ook in het coalitieprogramma. Waar D66 en SP voorstander leken van het doorzetten van investeringen in natuurontwikkeling, wordt in het coalitieprogramma gesteld dat er meer natuur met minder geld moet worden gemaakt, dat ruilverkaveling uit oogpunt van eigenaarschap gebeurt in plaats van uit oogpunt van landschap en dat er buiten de Grevelingen en het Volkerak-Zoommeer geen nieuwe natte natuur komt.

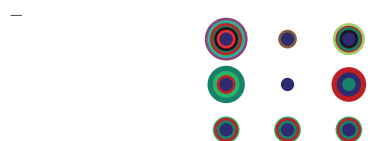

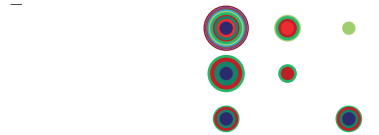
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Jezus Leeft
- Libertarische partij
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SGP
- SP
- VVD

1. Infrastructuur

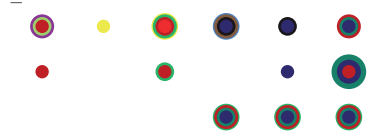
Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

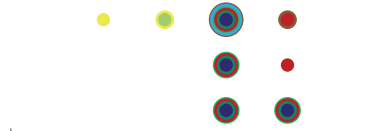
Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

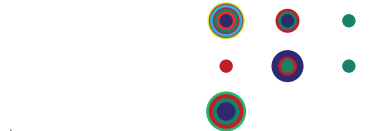
Verbreden of uitbreiden van waterwegen

Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

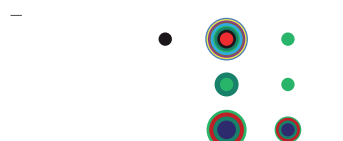

Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

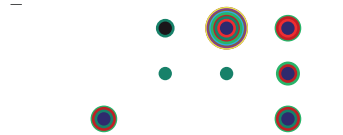

Expliciet streven naar behoud

2. Energie

Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

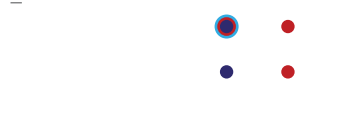
b. Biomassa

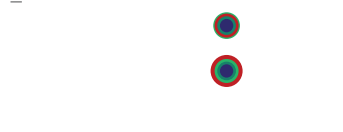
c. Zonne-energie

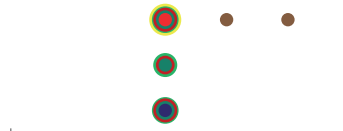
d. Aardwarmte

e. Restwarmte

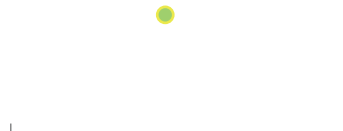
f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

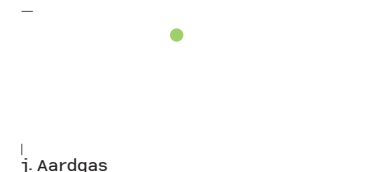
g. Schaliegas

h. Kernenergie

i. Kolen en/of olie

j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

a. Ieder voor zich

b. Collectief

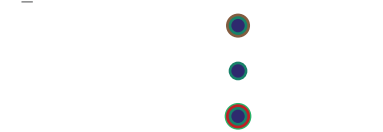
c. Grootschalig

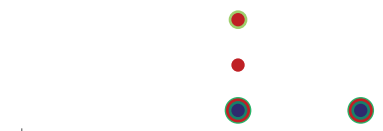
Expliciet streven naar behoud

3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

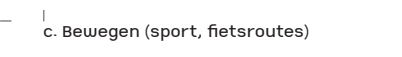
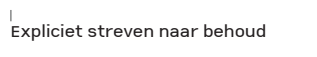
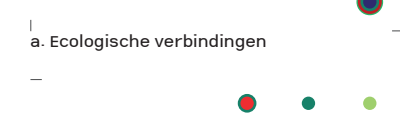
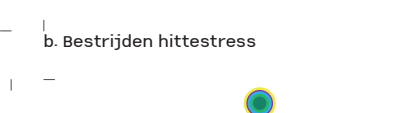
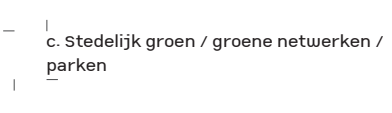
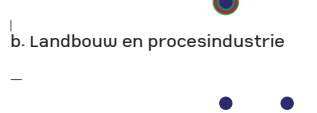
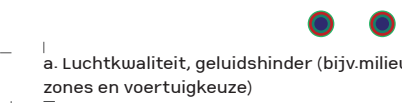
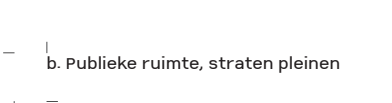
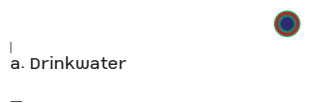
a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterkingt

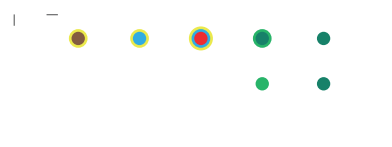
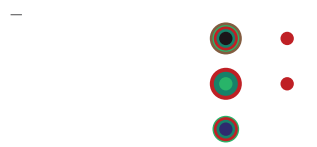
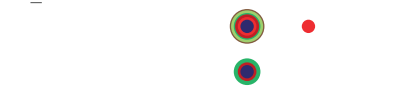
b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

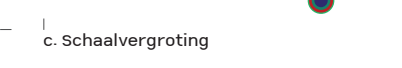
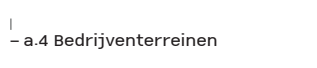
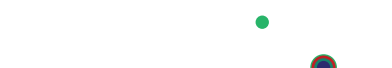
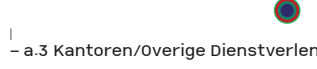
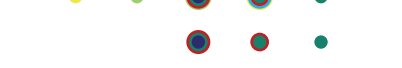
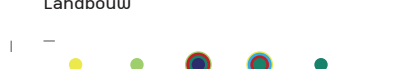
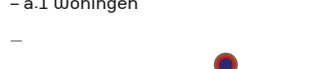
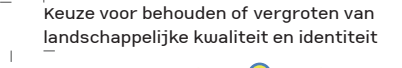
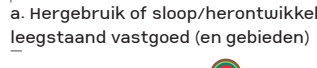
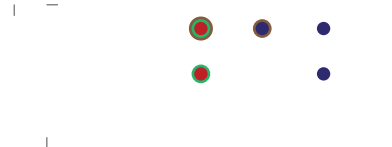
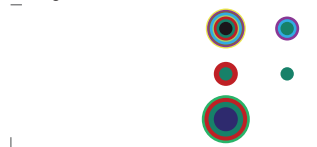
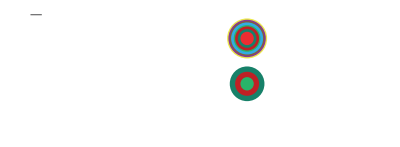
c. (Water)robuust bouwen

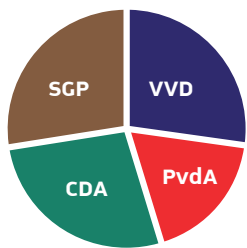

4. Stedelijk gebied

5. Landelijk gebied

Zeeland

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Coalitieprogramma

Debat over het positioneren van windturbines in het landschap.

Binnen coalitie lijkt er consensus, niet meer dan de vanuit het Rijk voorgestelde hoeveelheid windenergie.

Niet meer dan de vanuit het Rijk gevraagde aantal MW op land en alleen buiten de 12 mijl-zone op zee.

Discussie over oplossingsrichting waterveiligheid en zoetwater. Belangrijk punt is ontpoldering.

Blijft onderwerp van discussie in de coalitie.

Oude dijkringen worden meegenomen voor waterveiligheid. Een oplossing voor de zoetwateropgave wordt gezocht in het garanderen van aanvoer en innovaties.

Er is discussie over fossiele brandstoffen en met name schaliegas en kernenergie.

Discussie blijft, CDA voor schaliegas en kernenergie.

Schaliegas wordt verder onderzocht, maar de kritische houding blijft.

Wel of niet uitbreiden van weginfrastructuur is onderwerp voor debat.

PvdA is tegen uitbreiding, overige partijen zijn voor.

Er blijven slechts enkele concrete voorstellen over (N61), veel voorstellen verdwijnen.

Thema's die in Zeeland in de verkiezingstijd veel werden verbonden zijn natuur, recreatie, economie en leefbaarheid. In het coalitieprogramma worden de havens en industrie, landbouw en visserij en de vrijetijdseconomie dan ook als pijlers van een 'levende Delta' neergezet. Opvallend is wel dat zowel de verkiezingsprogramma's als het coalitieprogramma in Zeeland maar beperkt ruimtelijk zijn.

1. Infrastructuur

In haar programma is de PvdA terughoudend met uitbreidingen van het wegennet en ziet de waterschappen als toekomstige wegbeheerder van het buitengebied. Ook het CDA ziet kansen om eerst het beter benutten van de huidige infrastructuur te onderzoeken. Wel geven zowel VVD als CDA aan dat ze Deltaweg (N59-N256) tussen Bruinisse en Goes en de Zanddijk richting Yerseke willen verbeteren en vraagt de VVD aandacht voor betere afstemming met het bovenregionale wegennet d.m.v. het aanleggen van de Blankenburgtunnel en door te kijken naar alternatieven voor de A58 bij calamiteiten. Alle coalitiepartijen lijken het eens over het verbinden van het Zeeuwse en het Vlaamse goederenspoor (VeZA-boog) en het verder groeien van de Zeeuwse havens en de daarbij benodigde verbeteringen rond- en afvaarroutes. Al deze punten komen terug in het coalitieprogramma, zij het zonder de ambities concreet te maken. Bovenlokale wegverkeersingrepen en de Deltaweg worden niet meer benoemd. Brede aandacht is

er tijdens de verkiezingen en in het coalitieprogramma voor het behouden of verhogen van het aantal treinen naar de Randstad en richting Roosendaal en het versterken van de recreatieve infrastructuur. In het coalitieprogramma stelt men zelfs het doel om fietsprovincie nummer 1 te worden.

2. Energie

Hoewel tijdens de verkiezingen nog besproken, stellen de coalitiepartners in hun programma's en het coalitieprogramma dat er niet meer windturbines worden geplaatst dan met het Rijk is afgesproken; alleen binnen de concentratiegebieden en op zee slechts buiten de 12 mijls-zone. De SGP ziet windturbines ook voor zich op industrieterreinen. Een opvallend plan van het CDA is om de geplande turbines bij Borssele 22 km in zee te zetten. Vrijwel alle partijen zien een belangrijke rol voor energiecorporaties en de participatie van omwonenden. Het CDA geeft hier het meest handen en voeten aan in haar programma. Dit landt echter maar zeer beperkt in het coalitieprogramma. Het gebruik van traditionele energiebronnen werd tijdens de verkiezingen heftig besproken. Het CDA bijvoorbeeld stelt dat kernenergie en schaliegas een aanvaardbaar onderdeel zijn van de transitieperiode. In het coalitieprogramma wordt schaliegas afgehouden, maar onderzoek hiernaar in de Oosterschelderegio gaat wel door. Het onderwerp kernenergie verdwijnt.

3. Water

In Zeeland gaat de waterdiscussie voornamelijk over zoetwater en het wel of niet ontpolde-

ren ten behoeve van de waterveiligheid. De VVD neemt stelling tegen ont-poldering en zowel SGP als VVD vinden dat zoet voor zout gaat maar dat zoetwaterinnovaties moeten worden onderzocht, iets dat ook in het coalitieprogramma terugkomt. De SGP kijkt voor de veiligheidsopgave verder naar hoogwatervluchtplaatsen en buitendijks bouwen. De PvdA en SGP zijn kritisch over de verdieping van de Westerschelde als dit ont-poldering betekent (SGP) of de waterveiligheid in gevaar brengt (PvdA). In het coalitieprogramma wordt geen keuze gemaakt over deze kwestie, maar worden een onderzoek en een visie aangekondigd over dit gebied. Waterveiligheid wordt aangepakt volgens het Deltaprogramma en aangevuld met een onderzoek naar het gebruik van oude dijkringingen.

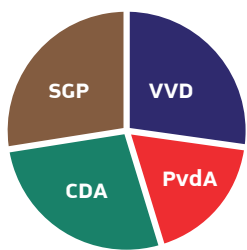
4. Stedelijk gebied

Behalve de SGP is geen van de coalitiepartners erg ruimtelijk op het thema verstedelijking. Nieuwbouw naar behoefte moet kunnen volgens de VVD. SGP en PvdA stellen de voorwaarde dat er eerst binnen bestaande kernen ingezet wordt op herstructurering en inbreiding, conform de 'ladder voor duurzame verstedelijking'. Voor het uitbreiden van bedrijventerreinen lijkt meer draagvlak, zeker als het gaat over watergerelateerde bedrijvigheid. Rond de krimppoging wordt door de SGP een ruimtelijke, begeleidende aanpak beschreven, waarbij sloop prima past. In het coalitieprogramma wordt een fonds voor de aanpak van krimpproblematiek voorgesteld, en ook gaat de provincie een herstructureringsfonds voor bedrij-

venterreinen en de inzet van eigen grondposities hiervoor onderzoeken.

5. Landelijk gebied

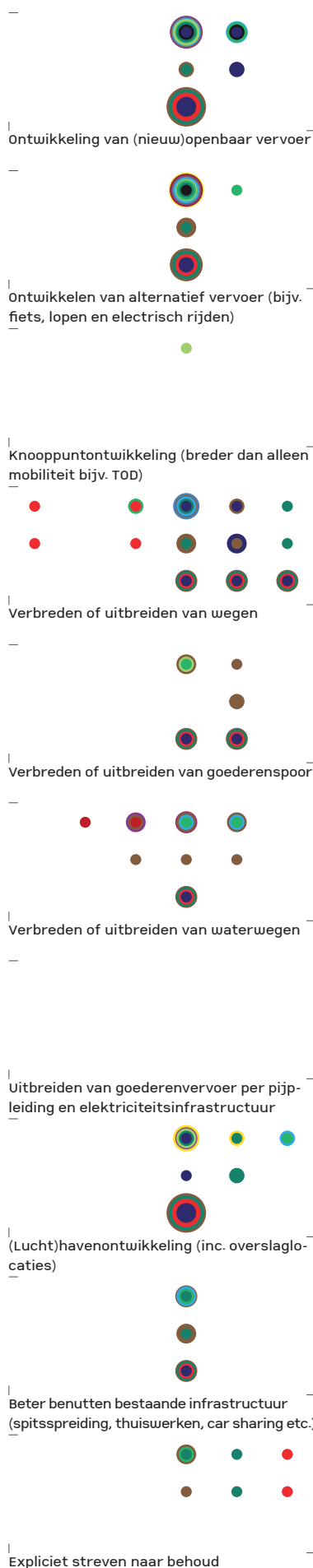
In haar verkiezingsprogramma schrijft met name de PvdA uitgebreid over het landelijke gebied. Waar de coalitiepartijen het over eens zijn, is dat natuurgebieden beter toegankelijk moeten worden, ook over bestaande maar nu afgesloten dijkwegen. Daarnaast is de meerderheid van de coalitiepartijen het eens over schaalvergroting in de landbouw, waar voor de provincie in het coalitieprogramma dan ook een rol is beschreven middels een ruilverkavelingbureau. PvdA was de enige van de coalitiepartijen die kritiek uitte op de ontwikkelingen in de intensieve, niet-grondgebonden veeteelt. Hierover wordt echter niets afgesproken. Over de uitbreiding van natuurgebieden zijn SGP en CDA duidelijk: buiten het NNN geen extra investeringen. In het coalitieprogramma landt dit als meer natuurkwaliteit tegen lagere kosten.

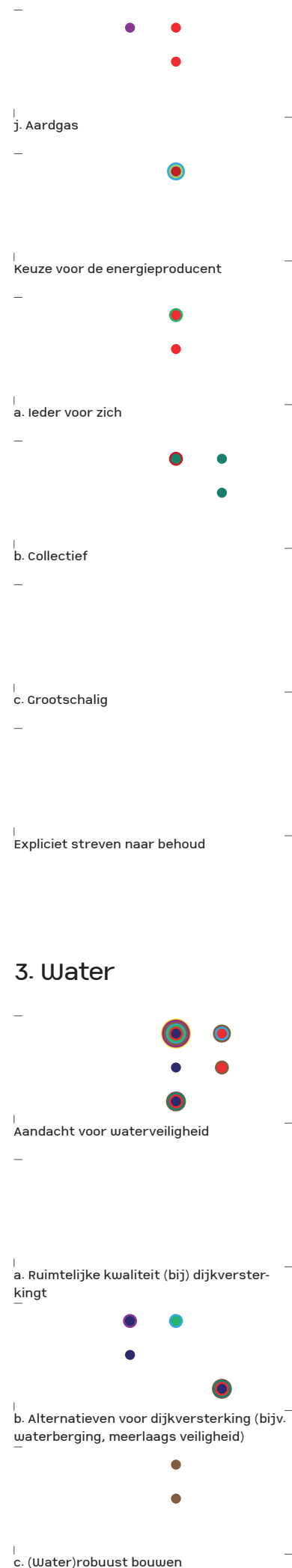
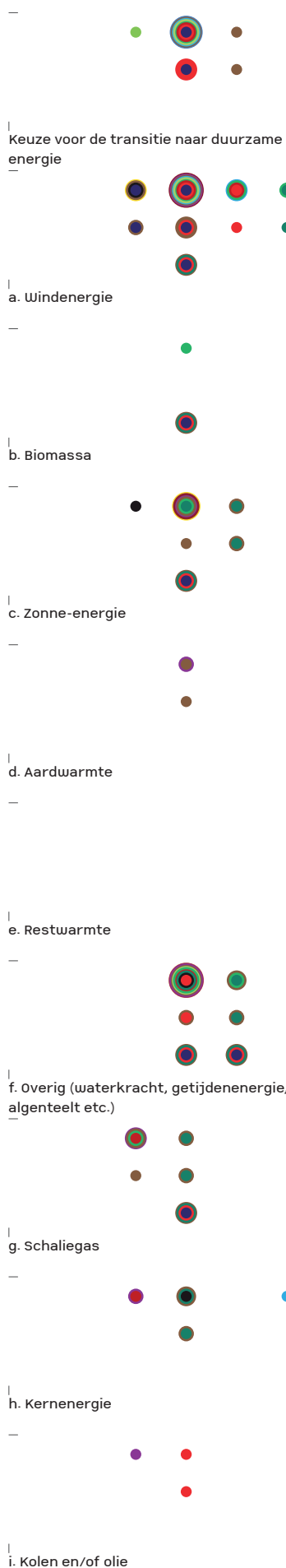
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

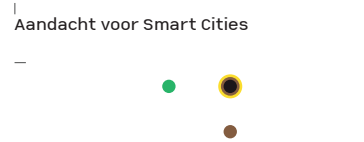
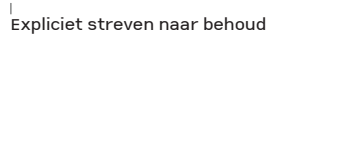
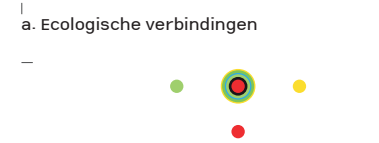
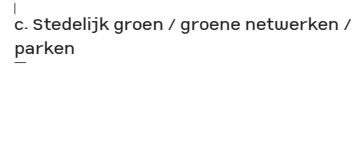
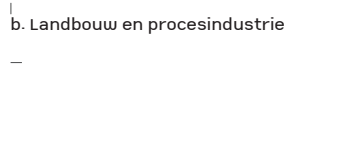
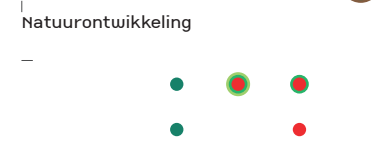
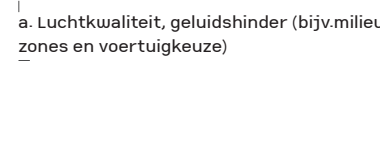
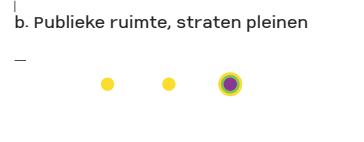
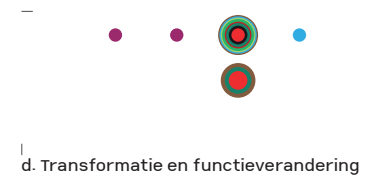
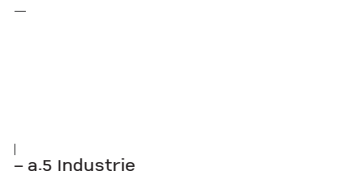
- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie
- D66
- GroenLinks
- Jezus Leeft
- Libertarische partij
- Partij van Zeeland
- PvdA
- Provinciaal Belang Zeeland
- PVV
- SGP
- SP
- Vrijzinnige Partij
- VVD

1. Infrastructuur

2. Energie

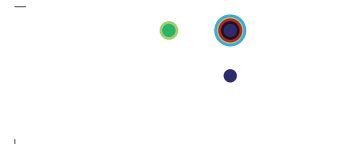

4. Stedelijk gebied

Keuze voor (nieuwe)uitleggebieden

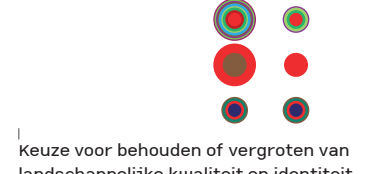
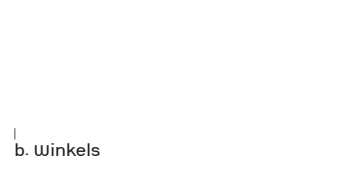
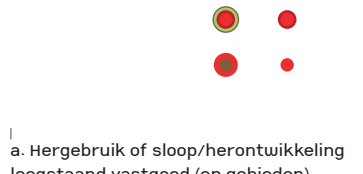
Expliciet streven naar behoud

a. Toegankelijke natuur

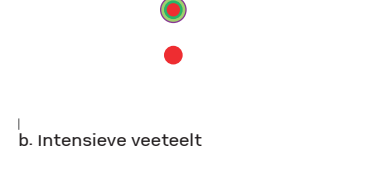
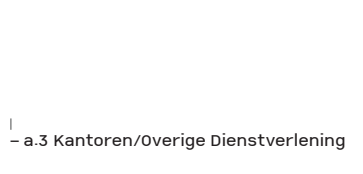
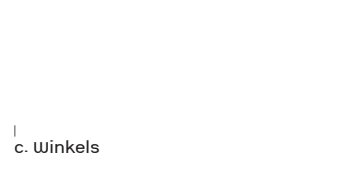
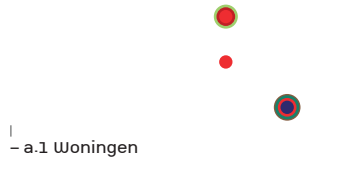

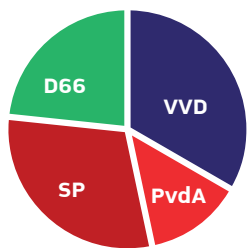
5. Landelijk gebied

b. Recreatieve netwerken

Expliciet streven naar behoud

Noord-Brabant

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

De Brabantse Ruit afmaken of niet? Er is veel debat over bereikbaarheid van de Eindhovense regio.

Eindhoven airport: moet hierin nog geïnvesteerd worden en is er nog uitbreidingsruimte?

Duurzame energie, met name windenergie, ligt gevoelig.

Uitbreiden buiten de stad is volgens verschillende partijen bespreekbaar.

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

De coalitiepartners lijken tegen, behalve de VVD.

D66, VVD zijn voor groei mogelijkheden mits nut en noodzaak aangetoond zijn, PvdA en SP houden zich hier afzijdig.

Ambities liggen sterk uiteen, met name D66 is vooruitstrevend. Een regierol van de provincie lijkt evident.

Volgens VVD is er ruimte voor uitbreiding van bedrijventerreinen buiten steden en is strakke regie door provincie niet nodig.

Coalitieprogramma

De Ruit is van de baan. Er zijn plannen om de bestaande asfalt- infrastructuur uitbreiden. Daarnaast komen er 'slimme' en 'innovatieve' oplossingen.

De luchthaven blijft behouden en mag, mits economische noodzaak wordt aangetoond, groeien.

De Rijksdoelen voor windenergie worden ingevuld, en er is ruimte voor wind-initiatieven van onderop.

Er wordt ingezet op herbestemming. Herstructurering en nieuwbouw worden niet langer duidelijk benoemd.

Infrastructuur blijft het belangrijkste thema in Noord-Brabant. Daarna is energie in het coalitieprogramma echter prominent aanwezig. Verstedelijking lijkt als thema een ondergeschoven kindje, al verwijst de provincie Brabant naar de 'ladder voor duurzame verstedelijking'.

1. Infrastructuur

De Eindhovense ruit verdeelde de partijen tijdens de verkiezingen. De VVD is de enige voorstander van de ruit die in de coalitie is gekomen. Nu is deze van de baan. Als alternatieven worden in het coalitieprogramma enkele aanpassingen van bestaande wegen (o.a. N279) voorgesteld, maar de 'slimme' en 'innovatieve' oplossingen of alternatieve vervoersplannen zoals snelle fietspaden, komen nauwelijks uit de verf en moeten worden voortgebracht door een zogenaamd 'living lab'. Een ander punt van debat tijdens de verkiezingen is de uitbreiding van Eindhoven Airport en de omliggende bedrijvigheid. Zoals in de programma's van de coalitiepartners viel te verwachten, is hier (zij het minder sterk geformuleerd dan in het verkiezingsprogramma van de VVD) ruimte voor in de komende vier jaar. Een thema dat sterk blijft staan na de verkiezingen is de combinatie tussen de A27 en een nieuwe spoorverbinding tussen Breda en Utrecht, waarvoor de provincie zich hard gaat maken tegenover het Rijk.

2. Energie

Op het gebied van duurzame energie zijn de ambities, van vooral D66, getemperd. VVD en PvdA hadden vrij beperkt omschreven ambities op dit gebied. De SP noemde zeer opvallend dat 'landschapsarchitectuur een positief bestemmingsargument voor het plaatsen van windturbines' zou moeten zijn. Waar andere coalities zich in hun coalitieprogramma beperken tot het door het Rijk opgelegde maximum aan wind, lijkt in Brabant nog enige ruimte te zijn voor een aanvulling, mits deze solitaire turbines vanuit de samenleving worden opgetuigd. Op het gebied van andere duurzame bronnen moet de provincie een regierol nemen. Wat betreft het verduurzamen van woningen, ligt het doel van 1000 woningen naar nul-op-de-meter voor 2017 ver af van bijvoorbeeld de 50.000 die Utrecht wil aanpakken voor 2020. Het thema schaliegas verdwijnt in het coalitieprogramma.

3. Water

Op het gebied van water zijn en blijven de ambities beperkt tot vrij globale uitspraken en continuering van het huidige beleid. Wel spreekt de coalitie zich uit voor het volgen van het principe van meerlaagse veiligheid uit het Deltaprogramma.

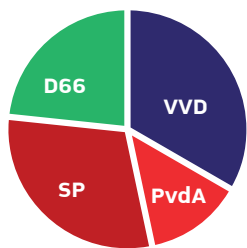
4. Stedelijk gebied

Hoewel er bij de verkiezingen nog veel debat was over de mogelijkheden voor nieuwe uitleggebieden voor woningen, kantoren en bedrijventerreinen, zag van de coalitiepartners alleen de VVD nog ruimte voor uitbreiding van bedrijventerreinen en lijkt herbestemmen nu het devies.

5. Landelijk gebied

In het landelijk gebied wordt het Brabantse Natuurnetwerk afge maakt. Het debat rond de intensieve veehouderij dat in de verkiezingsprogramma's sterk naar voren kwam, lijkt te worden beslecht door de Brabantse Zorgvuldigheidsscore Veehouderij (BZV) en onderzoek naar innovaties op dit gebied. Schaalvergroting blijft kunnen, mits binnen de uitstoot- en overlastgrenzen en mits het past in het landschap. Hoe deze inpassing vorm te geven, blijft onduidelijk. Opvallend is de beperkte aandacht voor recreatie in het landelijk gebied ten opzichte van de verkiezingsprogramma's.

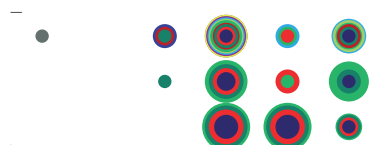

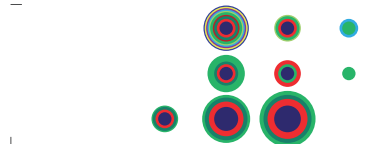
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- ChristenUnie - SGP
- D66
- GroenLinks
- Jezusleeft
- Libertaristische Partij
- Lokaal Brabant
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SP
- VVD

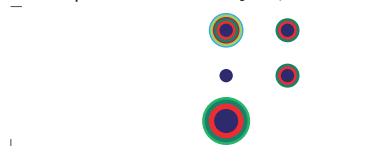
1. Infrastructuur

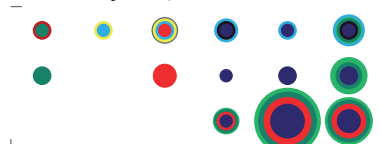
Ontwikkeling van (nieuw)openbaar vervoer

Ontwikkelen van alternatief vervoer (bijv. fiets, lopen en elektrisch rijden)

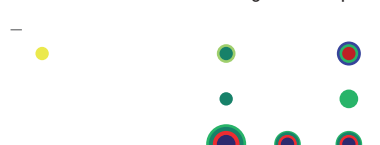
Knooppuntontwikkeling (breder dan alleen mobiliteit bijv. TOD)

Verbreden of uitbreiden van wegen

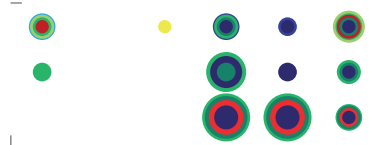
Verbreden of uitbreiden van goederenspoor

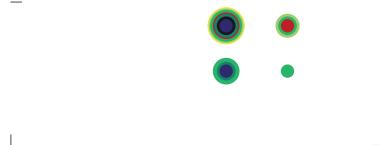
Verbreden of uitbreiden van waterwegen

Uitbreiden van goederenvervoer per pijpleiding en elektriciteitsinfrastructuur

(Lucht)havenontwikkeling (inc. overslaglocaties)

Beter benutten bestaande infrastructuur (spitsspreiding, thuiswerken, car sharing etc.)

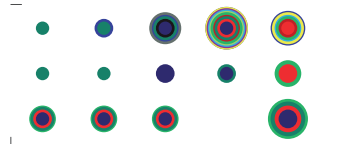

Expliciet streven naar behoud

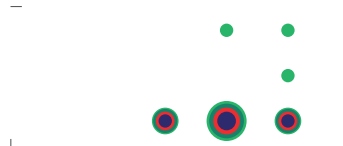
2. Energie

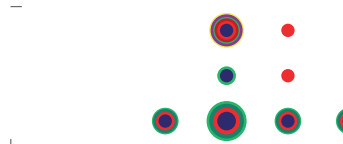
Keuze voor de transitie naar duurzame energie

a. Windenergie

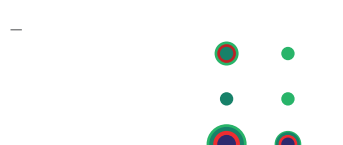
b. Biomassa

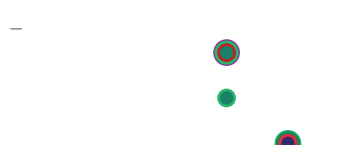
c. Zonne-energie

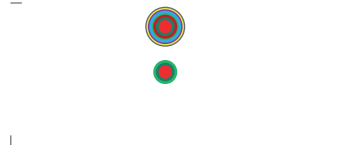
d. Aardwarmte

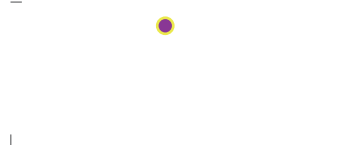
e. Restwarmte

f. Overig (waterkracht, getijdenenergie, algenteelt etc.)

g. Schaliegas

h. Kernenergie

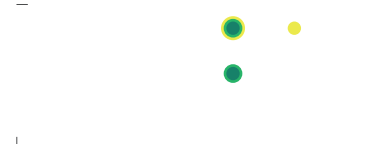

i. Kolen en/of olie

j. Aardgas

Keuze voor de energieproducent

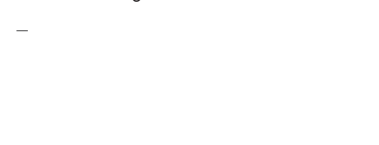
a. Ieder voor zich

b. Collectief

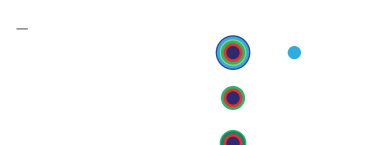
c. Grootschalig

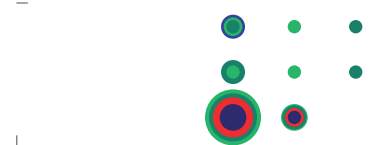
Expliciet streven naar behoud

3. Water

Aandacht voor waterveiligheid

a. Ruimtelijke kwaliteit (bij) dijkversterking

b. Alternatieven voor dijkversterking (bijv. waterberging, meerlaags veiligheid)

c. (Water)robuust bouwen

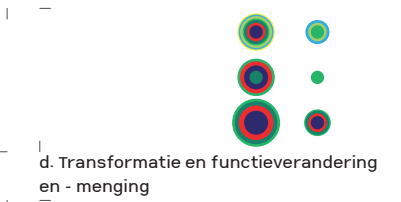
Aandacht voor de zoetwateropgave

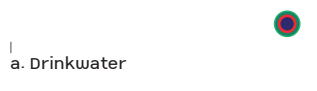
- a.5 Industrie

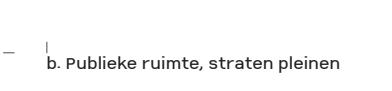
Aandacht voor gezonde verstedelijking

d. Transformatie en functieverandering en -menging

a. Drinkwater

b. Publieke ruimte, straten pleinen

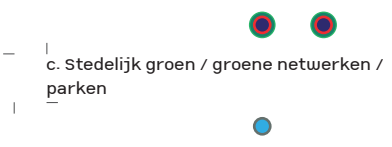
a. Luchtkwaliteit, geluidshinder (bijv. milieuzones en voertuigkeuze)

Natuurontwikkeling

b. Landbouw en procesindustrie

c. Stedelijk groen / groene netwerken / parken

b. Bestrijden hittestress

a. Ecologische verbindingen

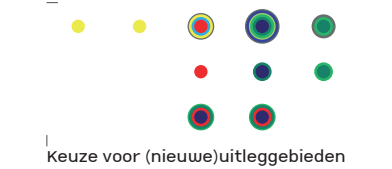
Expliciet streven naar behoud

Aandacht voor Smart Cities

c. Bewegen (sport, fietsroutes)

Ruimtelijke ontwikkelingen recreatie

4. Stedelijk gebied

Keuze voor (nieuwe)uitleggebieden

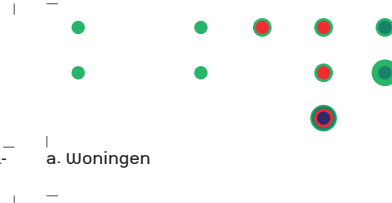
Expliciet streven naar behoud

a. Toegankelijke natuur

Keuze voor (binnen)stedelijke (her)ontwikkeling

a. Woningen

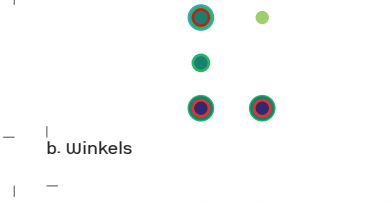
5. Landelijk gebied

b. Recreatieve netwerken

a. Hergebruik of sloop/herontwikkeling leegstaand vastgoed (en gebieden)

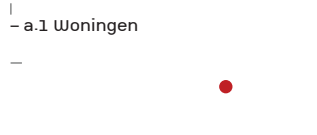
b. Winkels

Keuze voor behouden of vergroten van landschappelijke kwaliteit en identiteit

Expliciet streven naar behoud

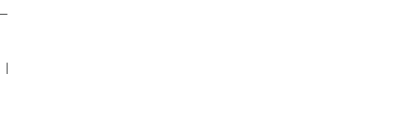
- a.1 Woningen

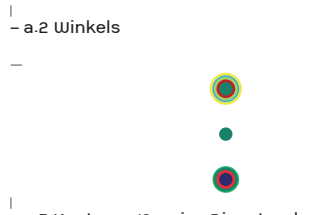
c. Winkels

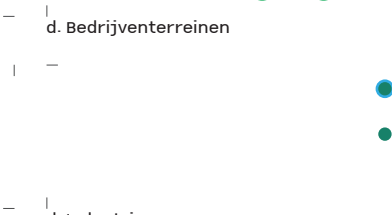
Landbouw

a. Ontwikkeling van glastuinbouw

- a.2 Winkels

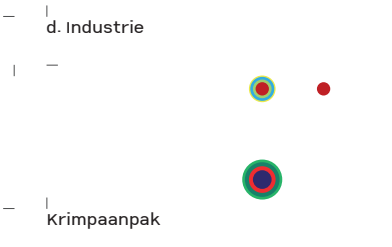
d. Bedrijventerreinen

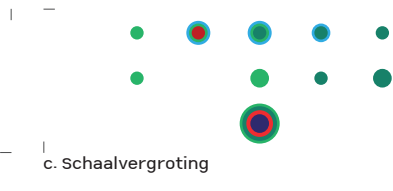
b. Intensieve veeteelt

- a.3 Kantoren/Overige Dienstverlening

d. Industrie

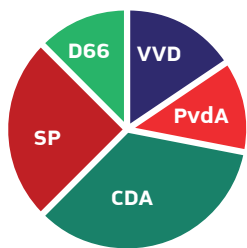

c. Schaalvergroting

- a.4 Bedrijventerreinen

Krimpaanpak

Limburg

Verkiezingsprogramma's 18 maart 2015

Wel of geen nieuwe uitleggebieden? De meerderheid is tegen.

Weinig aandacht voor ontwikkeling luchthaven Maastricht, enkel GroenLinks vermeldt de luchthaven en is kritisch op mogelijke financiële ondersteuning.

Veel partijen erkennen het belang van internationaal openbaar vervoer.

Discussie over mogelijke energiebronnen; zijn schaliegas (VVD) en kernenergie (Partij voor de leefbaarheid) ook mogelijk?

Verkiezingsprogramma's coalitiepartijen

Er is consensus t.o.v. nieuwe uitbreidingen, ook de VVD is tegen.

Binnen de coalitie wordt de mogelijke luchthavenontwikkeling niet benoemd.

Er is consensus over het belang van internationaal openbaar vervoer.

Onder de coalitiepartijen is steun voor duurzame bronnen. Alleen de VVD is tegen windenergie.

Coalitieprogramma

Er wordt ingezet op herbestemmen.

De ontwikkeling van de luchthaven Maastricht moet met name op vrachtvervoer worden gericht.

Men wil een businesscase opstellen voor OV Luik/Brussel, Keulen/Düsseldorf/Duisburg en richting Antwerpen.

Mogelijkheden voor zonne-energie, geothermie en restwarmte worden benoemd. Het college wil de opgelegde 80 MW aan windenergie realiseren.

Een groot deel van de Limburgse partijen formuleerde vrijwel geen ruimtelijke ambities en doelstellingen. D66 was hierop tijdens de verkiezing een uitzondering en leverde een omvangrijk ruimtelijk programma. Het is daarom opvallend dat juist het coalitieprogramma zeer veel ruimtelijke uitspraken bevat, zij het dat het hoofdzakelijk bij ambities blijft en niet erg concreet wordt. In het coalitieprogramma wordt op meerdere onderwerpen het belang van internationale samenwerking benadrukt; onder meer voor de energietransitie, het openbaar vervoer en voor studentenhuisvesting. Dit programma gaat daarin veel verder dan de verkiezingsprogramma's van de meeste coalitiepartners.

Infrastructuur

Onder de coalitiepartners heerst consensus over het belang van internationaal openbaar vervoer. Concreet resulteert dit in het plan tot het opstellen van een businesscase voor OV-verbindingen richting Luik/Brussel, Keulen/Düsseldorf/Duisburg en richting Antwerpen. Daarbij worden ook busverbindingen beschouwd. Het is opmerkelijk dat de elektrificatie van de Maaslijn niet terugkomt in het coalitieprogramma terwijl CDA, SP en D66 hier juist over uitweiden in hun verkiezingsprogramma's. Wel wordt werk gemaakt van het realiseren van een nachtdienstregeling. Verder staat de coalitie open voor alternatieven aangaande OV op maat voor rustige lijnen.

De SP schreef dat de aanleg van nieuw asfalt zoveel mogelijk moet worden beperkt. Dit stond in contrast met bijvoorbeeld de VVD, die expliciet voor een verbreding van de A2 en de A73/A67 pleitte. In mindere mate geldt deze stelling ook voor D66 en het CDA. Uiteindelijk wordt dit in het coalitieprogramma als volgt benoemd: 'Verbreding c.q. opwaardering van onze belangrijkste rijkswegen [...] is een verantwoordelijkheid van het Rijk.' De eensgezindheid van de coalitiepartijen over het belang van de fiets heeft geleid tot het 'Actieplan Meer Ruimte voor de Fiets'. Het coalitieprogramma gaat in detail in op de ontwikkelingen van de luchthaven Maastricht-Aachen. Het belang van goederenvervoer door de lucht wordt expliciet genoemd als kans om de concurrentiepositie van Limburg te versterken. Dit is opmerkelijk omdat de luchthaven in de verkiezingsprogramma's niet of nauwelijks aan bod komt.

2. Energie

Het coalitieprogramma stelt geen harde klimaatdoelen of deadlines, zoals die wel benoemd werden in het programma van D66. Wel worden de mogelijkheden voor zonne-energie, geothermie en restwarmte benoemd. Windturbines worden - zoals voorgesteld door D66 - in lijnopstellingen gerealiseerd. Interessant is de rol die de provincie ziet voor Enexis voor het ontwikkelen van 'smart grids' om kleinschalige energieopwekking, energie uitwisseling en elektrisch vervoer te stimuleren.

3. Water

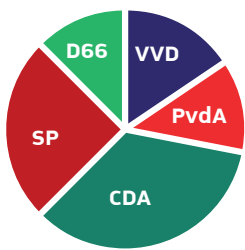
Het thema water komt nauwelijks in de verkiezingsprogramma's voor. Dit geldt ook voor het coalitieprogramma. Enkel het programma 'Droge voeten voor Limburg' wordt benoemd.

4. Stedelijk gebied

D66, SP en CDA beschrijven in hun verkiezingsprogramma plannen voor de krimpgebieden in de provincie. D66 en de SP vinden herbestemmen belangrijk. CDA staat iets positiever tegenover sloop. In het coalitieprogramma komen de plannen voor de aanpak van leegstand echter niet verder dan het inzetten op 'maatwerk' en een mogelijke combinatie met de huisvestingsopgave voor (Akense) studenten of arbeidsmigranten.

5. Landelijk gebied

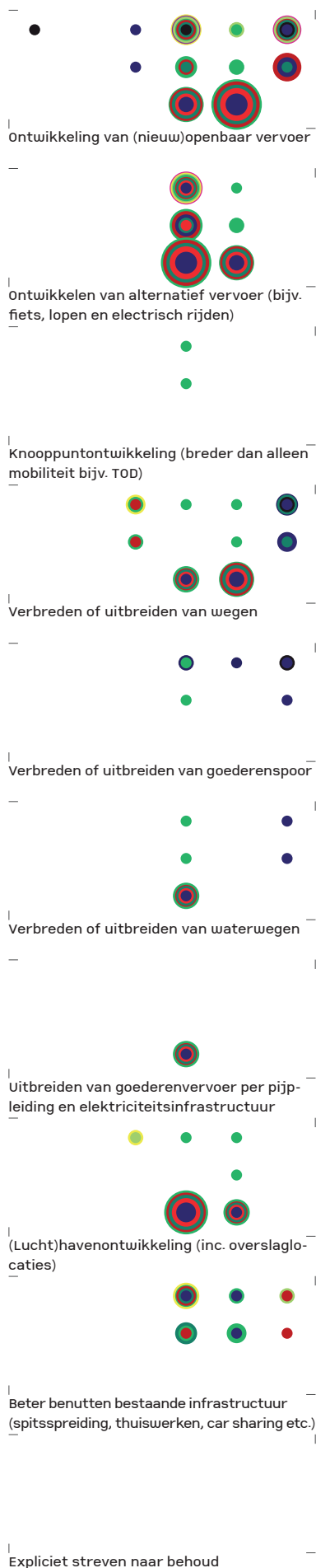
Voor het landelijk gebied wordt de belevingswaarde van de natuur erg belangrijk gevonden in het coalitieprogramma. De provincie zet zich in voor het realiseren van Natura2000-gebieden en het leggen van verbindingen met natuurgebieden in België en Duitsland. Daarnaast wordt het belang van de (glas)tuinbouw benoemd voor Limburg.

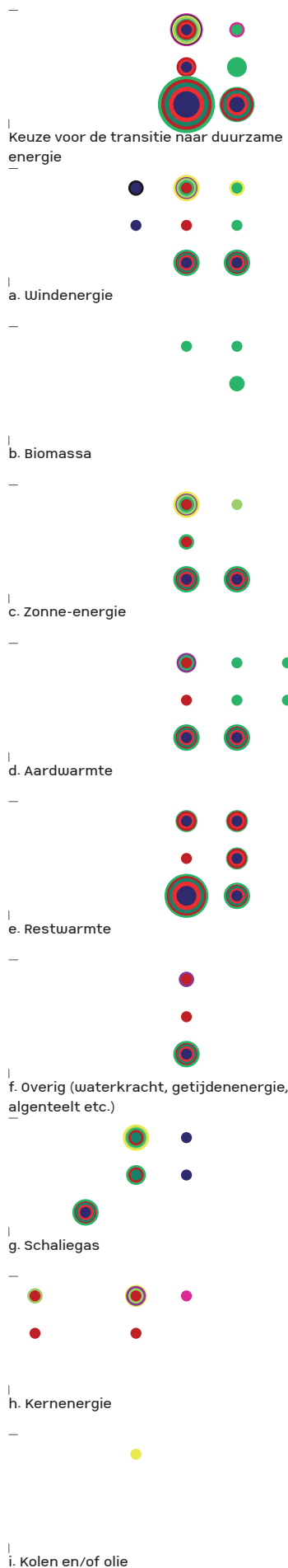
Welke politieke partijen deden mee aan de verkiezingen en welke onderwerpen benoemden ze in het programma

- 50PLUS
- CDA
- D66
- GroenLinks
- Partij voor de leefbaarheid
- PvdA
- PvdD
- PVV
- SP
- Volkspartij Limburg
- VVD

1. Infrastructuur

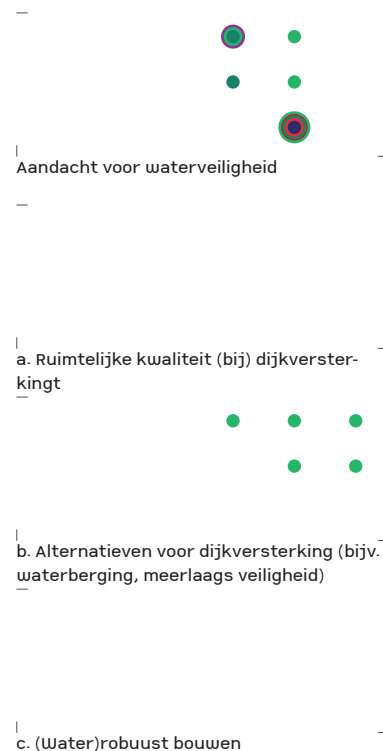
2. Energie

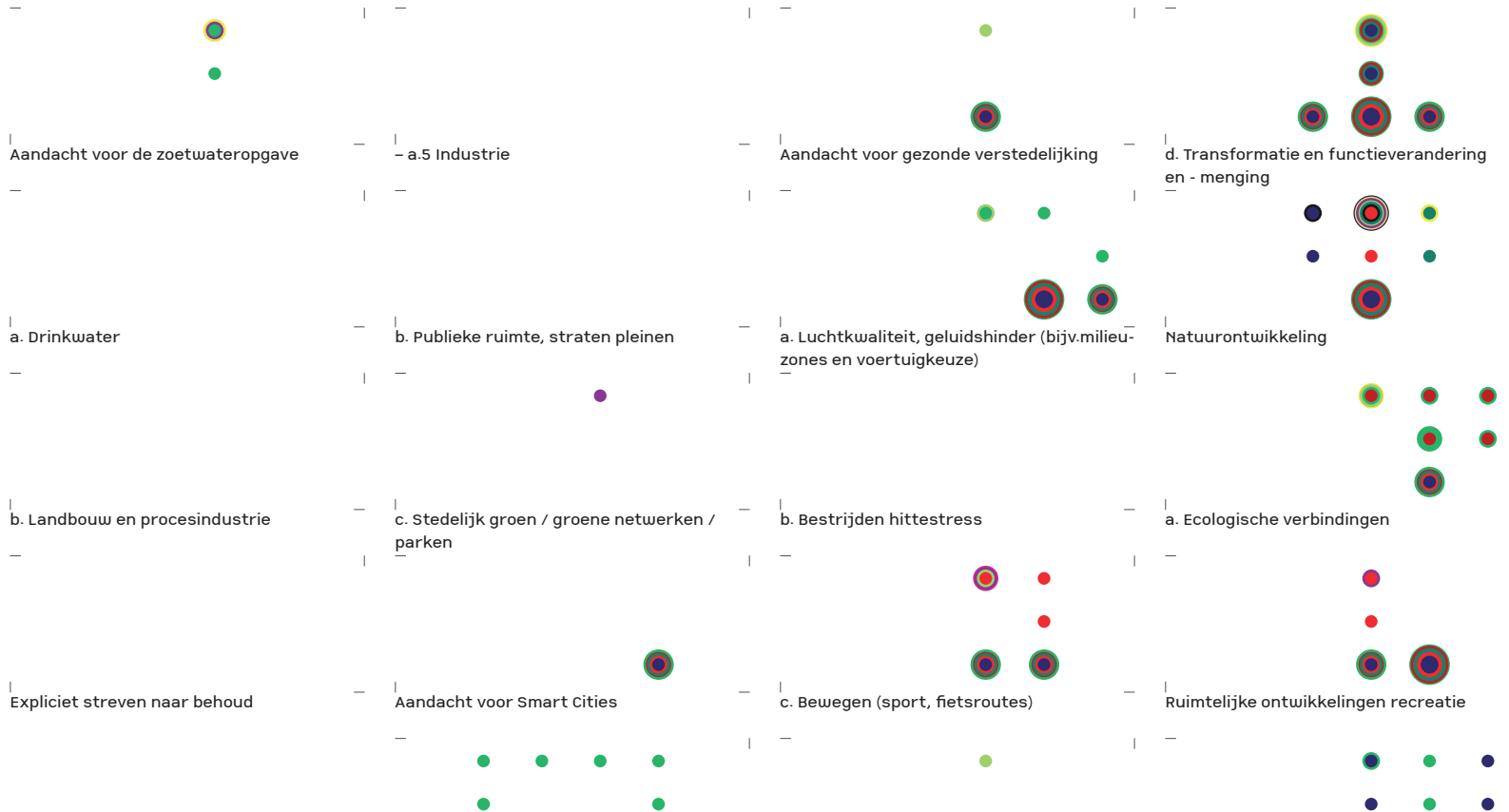

j. Aardgas

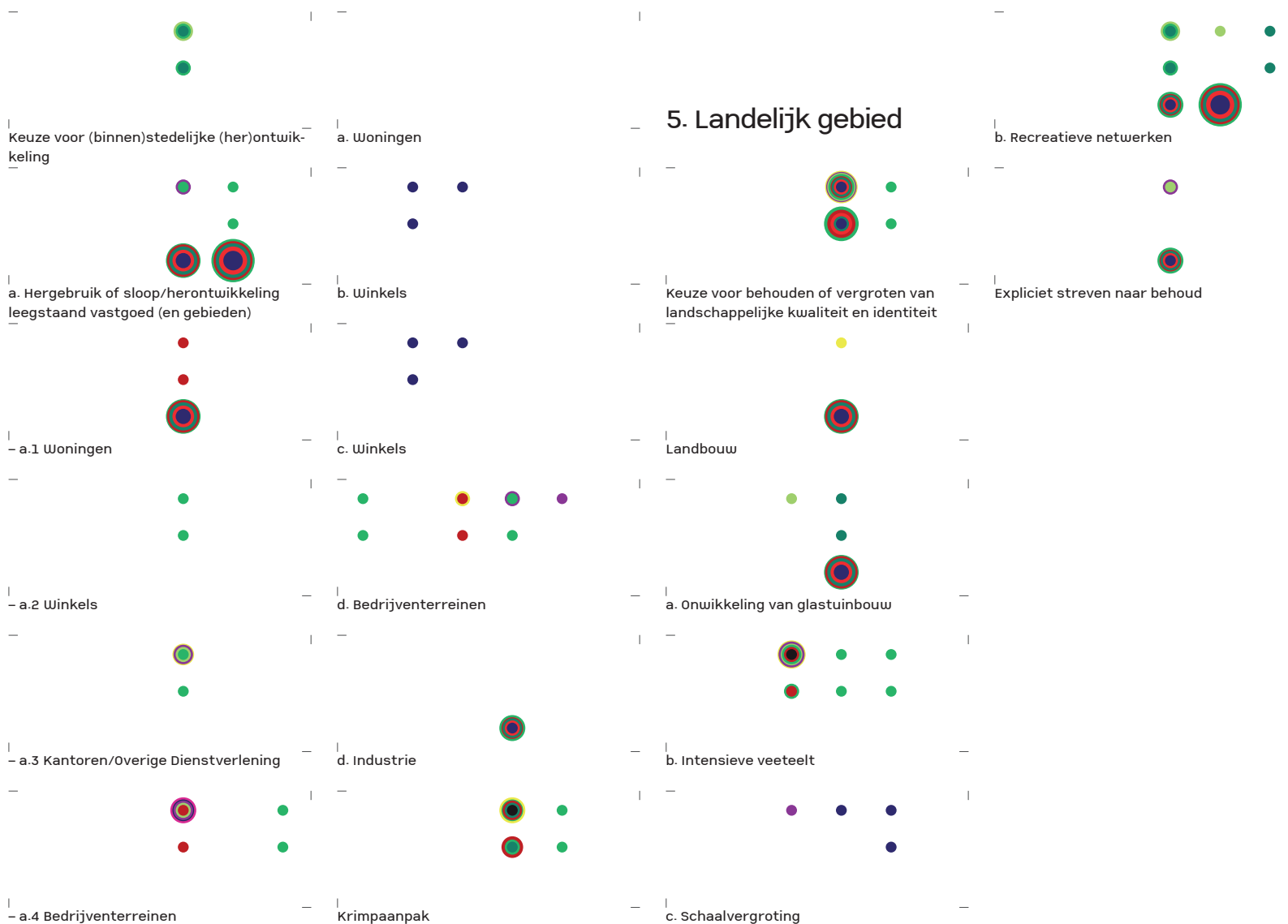

3. Water

4. Stedelijk gebied

Verantwoording

Voor dit onderzoek zijn de 12 coalitieprogramma's van de provincies doorgenomen. Elk programma is geïnventariseerd op uitspraken op vijf ruimtelijke (hoofd)thema's:

- 1 Infrastructuur
- 2 Energie
- 3 Water
- 4 Stedelijk gebied
- 5 Landelijk gebied

De hoofdthema's zijn onderverdeeld. Het thema Infrastructuur is bijvoorbeeld uitgesplitst in de onderwerpen:

- 1 Ontwikkeling van (nieuw) openbaar vervoer
- 2 Ontwikkelen van alternatief vervoer
- 3 Knooppuntontwikkeling
- 4 Verbreden of uitbreiden van bestaande infrastructuur
- 5 (Lucht)havenontwikkeling
- 6 Beter benutten bestaande infrastructuur

Omwille van de objectiviteit van het onderzoek is alleen gekeken of het onderwerp wordt genoemd in het programma en of een partij zich uitspreekt in overeenstemming met het onderwerp of juist in tegenspraak, zonder hieraan een waardeoordeel te verbinden. Bij iedere uitspraak over ruimtelijke onderwerpen hebben we de volgende vraag gesteld: Formuleert een partij alleen een ambitie, durft zij daar een concrete doelstellingen aan te verbinden, en/of committeert ze zich ook aan concrete plannen?

Per provincie zijn in aanloop naar de verkiezingen alle scores van de partijen naast elkaar gezet om ze te kunnen vergelijken. De opgetelde scores per provincie en de afzonderlijke scores van de partijen die in de coalitie zijn gekomen, worden nogmaals getoond. Hierin zijn de thema's en onderwerpen te herkennen waarover veel of weinig gesproken werd; waarover discussie bestond en waarover consensus was. Door deze te vergelijken met de scores van de coalitieprogramma's, worden verschuivingen en veranderingen zichtbaar.

Per provincie worden ook de vier meest interessante onderwerpen op een rijtje gezet. Hierin is te zien hoe een onderwerp inhoudelijk wijzigt van het verkiezingsprogramma tot het coalitieprogramma. Het opstellen van het coalitieprogramma leidt veelal tot consensus; een onderwerp kan verdwijnen, afzwakken, leiden tot een plan in het programma of verschuiven van thema.

Colofon

Deze studie is uitgevoerd door Posad Spatial Strategies, in opdracht van Architectuur Lokaal.

Architectuur Lokaal stimuleert vanuit het programma Waaaro?Daaaro! het debat over de Nederlandse ruimtelijke ordening.

Posad is een onderzoeks- en ontwerpbureau dat op verschillende schaalniveaus werkt aan de grote ruimtelijke opgaven in Nederland.

Doel van de studie is om inzicht te geven in hoe de ambities en beloften over ruimtelijke thema's voor de Provinciale Statenverkiezingen op 18 maart 2015 in de coalitieakkoorden terecht zijn gekomen. Er is gebruik gemaakt van de 172 partijprogramma's voor de Provinciale Statenverkiezingen zoals deze op 23/03/2015 op de partijwebsites beschikbaar waren, en de coalitieprogramma's zoals deze op 01/10/2015 beschikbaar waren.

De resultaten in deze publicatie mogen met bronvermelding gebruikt worden mits opdrachtgever en auteur duidelijk worden vermeld (bron: Architectuur Lokaal en Posad Spatial Strategies).

Verkiezingen

- Ruimtelijke thema's in de Provincies

Lokaal bestuur

- Gedeputeerden
- Dijkgraven
- Wethouders

Provincies Gedeputeerden

PROVINCIE DRENTHE

T. (Tjisse) Stelpstra 0592365555
post@drenthe.nl ChristenUnie

PROVINCIE FLEVOLAND

J. (Jaap) Lodders 0320265265
secretariaatlodders@flevoland.nl VVD

PROVINCIE FRYSLÂN

K. (Klaas) Kielstra secr.gs.kielstra@fryslan.frl
VVD

PROVINCIE GELDERLAND

J. (Josan) Meijers 0263599097
j.meijers@gelderland.nl PvdA

PROVINCIE GRONINGEN

F. (Fleur) Gräper-van Koolwijk 0503164124
f.graeper@provinciegroningen.nl D66

PROVINCIE LIMBURG

H. (Hans) Teunissen 0433897857
jmt.teunissen@prvlimburg.nl D66

PROVINCIE NOORD-BRABANT

H.J.A. (Erik) van Merrienboer 0736812812
abosman@brabant.nl PvdA

PROVINCIE NOORD-HOLLAND

J. (Joke) Geldhof 0235143143
post@noord-holland.nl D66

PROVINCIE OVERIJSSSEL

M.T. (Monique) Van Haaf 0384997611
c.d.jong@overijssel.nl VVD

PROVINCIE UTRECHT

P. (Pim) van den Berg 0302589111
secretariaatvandenberg@provincie-utrecht.nl D66

PROVINCIE ZEELAND

C.M.M. (Carla) Schönknecht - Vermeulen
0118631314
cmm.schonknecht-vermeulen@zeeland.nl VVD

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

A. (Adri) Bom-Lemstra 0704417087
secrbom@pzh.nl CDA

Waterschap/ Hoogheemraadschap Dijkgraven

UNIE VAN WATERSCHAPPEN

E. (Erik) Kraaij, directeur
info@uvw.nl

WATERSCHAP AA EN MAAS

L.H.J. (Lambert) Verheijen 0736156610
lverheijen@aaenmaas.nl

WATERSCHAP AMSTEL, GOOI EN VECHT

G.M. (Gerhard) van den Top 0206082468
gerhard.vandentop@agv.nl

WATERSCHAP BRABANTSE DELTA

C.P.M. (Carla) Moonen 0765641063
e.sutarzewicz@brabantsedelta.nl

HOOGHEEMRAADSCHAP VAN DELFLAND

M.A.P. (Michiel) van Haersma Buma 0152608108
loket@hhdelfland.nl

HOOGHEEMRAADSCHAP DE STICHTSE RIJNLANDEN

P.J.M. (Patrick) Poelmann dijkgraaf@hdsr.nl

WATERSCHAP DOMMEL

P.C.G. (Peter) Glas
info@dommel.nl

WATERSCHAP DRENTS OVERIJSSELSE DELTA

H.H.G. (Herman) Dijk 0882331200
hermandijk@wdodelta.nl

WETTERSKIP FRYSLÂN

P.A.E. (Paul) van Erkelens 0582922222
pvanerkelens@wetterkipfryslan.nl

WATERSCHAP HOLLANDSE DELTA

J. (Jan) Geluk
2005005@wshd.nl

HOOGHEEMRAADSCHAP HOLLANDS NOORDERKWARTIER

L.H.M. (Luc) Kohsiek 0725828282
l.kohsiek@hnhk.nl

WATERSCHAP HUNZE EN AA'S

A. (Alfred) van Hall 0598693800
C.Hulzebos@hunzeenaas.nl

WATERSCHAP NOORDERZIJLVEST

B. (Bert) Middel 0503048911
b.middel@noorderzijvest.nl

WATERSCHAP PEEL EN MAASVALLEI

G.H.M. (Ger) Driessen 0773891111
ger.driessen@wpm.nl

WATERSCHAP RIJN EN IJSEL

H.Th.M. (Hein) Pieper 0314369369
h.pieper@wrij.nl

HOOGHEEMRAADSCHAP VAN RIJNLAND

G.J. (Gerard) Doornbos
post@rijnland.net

WATERSCHAP RIVIERENLAND

R.W. (Roelof) Bleker 0344649090
r.bleker@wsr1.nl

WATERSCHAP ROER EN OVERMAAS

J.J. (Jan) Schrijen 0464205704
j.schrijen@overmaas.nl

WATERSCHAP SCHELDESTROMEN

A.J.C. (Toine) Poppelaars 0882461000
toine.poppelaars@scheldestromen.nl

HOOGHEEMRAADSCHAP SCHIELAND EN DE KRIMPENERWAARD

J.H. (Hans) Oosters 0104537272
h.oosters@hhsk.nl

WATERSCHAP VALLEI EN VELUWE

T. (Tanja) Klip-Martin 0555272911
tklip@vallei-veluwe.nl

WATERSCHAP VECHTSTROMEN

S. (Stefan) Kuks 0621166391
info@vechtstromen.nl

WATERSCHAP ZUIDERZEELAND

H.C. (Hetty) Klavers 0320274911
h.klavers@zuiderzeeland.nl

Gemeenten Wethouders

AA EN HUNZE

	Burg. E. (Eric) van Oosterhout evoosterhout@aaenhunze.nl	140592 PvdA
	H. (Harry) Dijkstra hdijkstra@aaenhunze.nl	0559618249 CDA
	C. (Co) Lambert clambert@aaenhunze.nl	0599637893 GroenLinks
	H. (Henk) Heijerman hheijerman@aaenhunze.nl	0657946566 Combinatie Gemeentebelangen Aa en Hunze

AALBURG

	Burg. F. (Fons) Naterop f.naterop@aalburg.nl	0416698763 CDA
	P. (Pim) Bouman p.bouman@aalburg.nl	0416698763 BAB
	C.J. (Cees) Schreuders c.schreuders@aalburg.nl	0416698763 CDA
	W.H. (Wijnand) van der Hoeven w.vanderhoeven@aalburg.nl	0416698763 ChristenUnie
	A. (Arie) van Loon a.vanloon@aalburg.nl	0416698763 SCP

AALSMEER

	Burg. J. (Jeroen) Nobel info@aaalsmeer.nl	0297387575 PvdA
	G.J. (Gert-Jan) van der Hoeven info@aaalsmeer.nl	0297387575 AB, Aalsmeerse Belangen
	J. (Jop) Kluis info@aaalsmeer.nl	0297387575 AB, Aalsmeerse Belangen
	A. (Ad) Verburg info@aaalsmeer.nl	0297387575 CDA
	R. (Robbert-Jan) van Duin info@aaalsmeer.nl	0297387575 CDA

AALTEN

	Burg. B. (Bert) Berghoef b.berghoef@aalten.nl	0543493333 CDA
	T. (Ted) Kok t.kok@aalten.nl	0543493333 CDA
	H. (Henk) Wiltink h.wiltink@aalten.nl	0543493333 ChristenUnie
	H.J. (Henk) Rijks h.rijks@aalten.nl	0543493333 Gemeentebelangen Aalten

ACHTKARPELEN

	Burg. G. (Gerben) Gerbrandy g.gerbrandy@achtkarspelen.nl	0511548768 FNP
	M. (Marten) van der Veen m.vanderveen@achtkarspelen.nl	140511 FNP
	M. (Max) de Haan m.dehaan@achtkarspelen.nl	140511 Gemeentebelangen Achtkarspelen
	G. (Gerda) Postma g.postma@achtkarspelen.nl	140511 PvdA

ALBLASSERDAM

	Burg. J. (Jaap) Paans info@alblasserdam.nl	14078 VVD
	A. (Arjan) Kraijo info@alblasserdam.nl	14078 CDA
	D. (Dorien) Zandvliet info@alblasserdam.nl	14078 PvdA
	P. (Peter) Verheij info@alblasserdam.nl	14078 SCP

ALBRANDSWAARD

	Burg. H. (Hans) Wagner h.wagner@albrandswaard.nl	0105061111 PvdA
	M. (Maret) Rombout m.rombout@albrandswaard.nl	0105061111 EVA
	J. (Jacqueline) de Leeuwe j.d.leeuwe@albrandswaard.nl	0105061111 NAP
	H. (Hans) van der Graaff h.v.d.graaff@albrandswaard.nl	0105061111 PvdA
	M. (Marco) Goedknegt m.goedknegt@albrandswaard.nl	0105061111 VVD

ALKMAAR

	Burg. P. (Piet) Bruinooge pbruinooge@alkmaar.nl	14072 CDA
	J. (Jan) Nagengast jnagengast@alkmaar.nl	14072 CDA
	E. (Elly) Konijn-Vermaas ekonijn@alkmaar.nl	14072 D66
	V. (Victor) Kloos vkloos@alkmaar.nl	14072 OPA
	A. (Anjo) van de Ven aven@alkmaar.nl	14072 OPA
	P. (Pieter) Dijkman pdijkman@alkmaar.nl	14072 VVD

ALMELO

	Burg. J. (Jon) Hermans-Vloedbeld gemeente@almelo.nl	140546 VVD
	I. (Irene) ten Seldam i.tenseldam@almelo.nl	140546 CDA
	A. (Alex) Langius a.langius@almelo.nl	140546 ChristenUnie

 A. (Anja) Timmer 140546
a.timmer@almelo.nl PvdA

 J. (Javier) Cornelissen 140546
gemeente@almelo.nl SP

ALMERE

 Burg. F. (Franc) Weerwind 14063
info@almere.nl D66

 F. (Froukje) de Jonge 14063
info@almere.nl CDA

 R. (René) Peeters 14063
info@almere.nl D66

 F. (Frits) Huis 14063
info@almere.nl LA

 T. (Tjeerd) Herrema 14063
info@almere.nl PvdA

 M. (Mark) Pol 14063
info@almere.nl VVD

ALPHEN AAN DEN RIJN

 Burg. L. (Liesbeth) Spies 0172465225
burgemeester@alphenaandenrijn.nl PvdA

 C. J. (Kees) van Velzen 0172465712
kvanvelzen@alphenaandenrijn.nl CDA

 J. A. (Han) de Jager 0172464842
hdejager@alphenaandenrijn.nl CDA

 E.G. (Ed) de Leest 0172465205
anieuwenhuizen@alphenaandenrijn.nl D66

 T. (Tseard) Hoekstra 0172465205
thoekstra@alphenaandenrijn.nl VVD

 G. (Gerard) van As 0172465225
gvas@alphenaandenrijn.nl Nieuw Elan

 M. (Michel) du Chatinier 0172465712
mduchatinier@alphenaandenrijn.nl ChristenUnie

ALPHEN CHAAM

 Burg. J.W.M.S. (Joerie) Minses 0135086666
j.minses@alphen-chaam.nl

 C. (Corry) Janssen-Janssen 0135086666
c.janssen@alphen-chaam.nl CDA

 A. (Ad) van de Heijning 0135086666
a.vandeheijning@alphen-chaam.nl CBA,
Cemeenschaps Belangen Alphen

 B. (Bert) van Dijk 0135086666
e.vandijk@alphen-chaam.nl

AMELAND

 Burg. A. (Albert) de Hoop 0519555555
burgemeester@ameland.nl D66

 W. (Will) Bakema 0519555555
wbakema@ameland.nl AMELAND '82

 N. (Nico) Oud 0519555555
noud@ameland.nl CDA

 L. (Linda) van der Deen 0519555555
lvanderdeen@ameland.nl VVD

AMERSFOORT

 Burg. L. (Lucas) Bolsius 0334694231
burgemeester@amersfoort.nl CDA

 B. (Bertien) Houwing 0334694202
wethouderhouwing@amersfoort.nl D66

 M. (Menno) Tigelaar 0334694205
wethoudertigelaar@amersfoort.nl ChristenUnie

 Y. (Yvonne) Kemmerling 0334694205
wethouderkemmerling@amersfoort.nl D66

 F. (Fleur) Imming 0334694205
wethouderimming@amersfoort.nl PvdA

 H. (Hans) Buijtelaar 0334694207
wethouderbuijtelaar@amersfoort.nl VVD

AMSTELVEEN

 Burg. M.M. van 't Veld 0205404911
gemeente@amstelveen.nl CDA

 P. (Peter) Bot 0205404911
gemeente@amstelveen.nl
BBA, Burgerbelangen Amstelveen

 M. (Maaïke) Veeningen 0205404911
gemeente@amstelveen.nl D66

 J. (Jeroen) Brandes 0205404911
gemeente@amstelveen.nl PvdA

 H. (Herbert) Raat 0205404911
gemeente@amstelveen.nl VVD

AMSTERDAM

 Burg. E. (Eberhard) van der Laan 14020
e.van.der.laan@amsterdam.nl PvdA

 A. (Abdeluheb) Choho 14020
a.choho@amsterdam.nl D66

 K. (Kasja) Ollongren 14020
k.ollongren@amsterdam.nl D66

 S. (Simone) Kukenheim 14020
s.kukenheim@amsterdam.nl D66

 U. (Udo) Kock 14020
u.kock@amsterdam.nl D66

 A. (Arjan) Vliegenthart 14020
a.vliegenthart@amsterdam.nl SP

 L. (Laurens) Ivens 14020
l.iven@amsterdam.nl SP

 E. (Eric) van der Burg 14020
e.van.der.burg@amsterdam.nl VVD

 P. (Pieter) Litjens 14020
p.litjens@amsterdam.nl VVD

APELDOORN

 Burg. J. (John) Berends 14055
gemeente@apeldoorn.nl CDA

 N. (Nathan) Stukker 14055
gemeente@apeldoorn.nl CDA

 P. (Paul) Blokhuis 14055
gemeente@apeldoorn.nl ChristenUnie

 M. (Mark) Sandmann 14055
gemeente@apeldoorn.nl D66

 D. (Detlev) Czieso 14055
gemeente@apeldoorn.nl GroenLinks

 J. (Johan) Kruihof 14055
gemeente@apeldoorn.nl PvdA

APPINGEDAM

 Burg. R. (Rika) Pot 0596691202
bestuurssecretariaat@appingedam.nl PvdA

 M. (Martien) van Bostelen 0596691100
bestuurssecretariaat@appingedam.nl CDA

 A. (Annalies) Usmany-Dallinga 0596691100
a.usmany@appingedam.nl
Cemeentebelangen Appingedam

ARNHEM

 Burg. H. (Herman) Kaiser 0263774610
gemeente@arnhem.nl CDA

 Anja Haga 0263664702
anja.haga@arnhem.nl ChristenUnie

 G. (Gerrrie) Elfrink 0263664704
gemeente@arnhem.nl SP

 I. (Ine) van Burgsteden 0263664705
ine.van.burgsteden@arnhem.nl CDA

 R. (Ron) König 0263664707
ron.konig@arnhem.nl D66

 G. (Geert) Ritsema 0263774603
gemeente@arnhem.nl SP

 M. (Martijn) Leisink 0263774609
gemeente@arnhem.nl D66

ASSEN

 Burg. M. (Marco) Out 0592366511
bestuurssecretariaat@assen.nl VVD

 R. (Ruud) Wiersma 0592366513
j.wiersma@assen.nl Stadspartij Plopp

 H. (Harmke) Vlieg-Kempe 0592366515
h.vlieg@assen.nl ChristenUnie

 M. (Maurice) Hoogeveen 0592366516
m.hoogeveen@assen.nl D66

 A. (Albert) Smit 0592366517
a.smit@assen.nl PvdA

ASTEN

 Burg. H. (Hubert) Vos 0493671212
h.vos@asten.nl CDA

 T. (Theo) Martens 0493671212
t.martens@asten.nl CDA

 J. (Jac) Huijsmans 0493671212
j.huijsmans@asten.nl Leefbaar Astén

 J. (Jac) van Bussel 0493671212
j.vanbussel@asten.nl Algemeen Belang

BAARLE-NASSAU

 Burg. M.H.M.R. de Hoon-Veelenturf 0135075200
burgemeester@baarle-nassau.nl CDA

 J. (Jan) van Cranenbroek 0135075200
jvancranenbroek@baarle-nassau.nl CDA

 J.C.M. (Jan) Vermeer 0135075200
jvermeer@baarle-nassau.nl VPB

BAARN

 Burg. M. (Mark) Roëll 0355481611
gemeente@baarn.nl VVD

 T. (Theo) Stroo 0355481611
theo.stroo@baarn.nl BOP

 A.B.A. (André) van Roshum 0355481611
andre.vanroshum@baarn.nl SCP/ChristenUnie

 T.G.W. (Erwin) Jansma 0355481611
erwin.jansma@baarn.nl VVD

 J. (Jan) Baerends 0355481703
jan.baerends@baarn.nl CDA

BARENDRECHT

 Burg. J. (Jan) van Belzen 140180
gemeente@barendrecht.nl SCP

 I. (Ingeborg) Monhemius-van der Veen 140180
gemeente@barendrecht.nl D66

 D. (Dirk) Vermaat 140180
gemeente@barendrecht.nl EVB

 L. (Lennart) van der Linden 140180
gemeente@barendrecht.nl EVB

 H.L.A. (Leon) van Noort 140180
gemeente@barendrecht.nl VVD

BARNEVELD

 Burg. A. (Asje) van Dijk 140432
secretariaat@barneveld.nl CDA

 H. (Hans) van Daalen 140432
pjt.vandaalen@barneveld.nl ChristenUnie

 A. (Aart) de Kruijf 140432
a.dekruijf@barneveld.nl SCP

 G. (Gerard) van den Hengel 140432
g.vandenhengel@barneveld.nl VVD

BEDUM

 Burg. H. (Henk) Bakker 0503013912
gemeente@bedum.nl ChristenUnie

 J. (Johannes) de Vries 0503010093
j.devries@bedum.nl CDA

 M. (Menne) van Dijk 0595402162
gemeente@bedum.nl ChristenUnie

 J.W. (Jan-Willem) van de Kolk 0599614069
jw.vandekolk@bedum.nl PvdA

BEEK

 Burg. C. (Christine) van Basten-Boddin 0464389222
info@gemeentebeek.nl D66

 T. (Thijs) van Es 0464389222
info@gemeentebeek.nl BBB-NDB

 H. (Hub) Hodzelmans 0464389222
info@gemeentebeek.nl CDA

 H. (Hub) Schoenmakers 0464389222
info@gemeentebeek.nl CDA

 J. (Jean) Wachelder 0464389222
info@gemeentebeek.nl CDA

BEEMSTER

 Burg. A.J.M. (Joyce) van Beek 0299682100
gemeente@beemster.net CDA

 H. (Han) Hefting 0299682100
h.hefting@beemster.net BPP, Beemster Polder Partij

 A. (Aagje) Zeeman 0299682100
bestuurssecretariaat@beemster.net CDA

 D. (Dick) Butter 0299682100
bestuurssecretariaat@beemster.net VVD

BEESEL

 Burg. P. (Petra) Dassen-Housen 0774749200
info@beesel.nl CDA

 T. (Ton) Reijnders 0774749200
info@beesel.nl Beeselse Lijst

 B. (Bram) Jacobs 0774749200
info@beesel.nl CDA

 J. (Jan) Smolenaars 0774749200
info@beesel.nl VLP Beesel

BELLINGWEDDE

 Burg. J. (Janneke) Snijder-Hazelhoff 0597537181
j.snijder@bellingswedde.nl VVD

 L. (Lea) van der Tuin 0597537181
l.vandertuin@bellingswedde.nl CDA

 B. (Bart) Huizing 0597537181
b.huizing@bellingswedde.nl PvdA

 W. (Wim) 't Mannetje 0597537181
w.mannetje@bellingswedde.nl VVD

BERG EN DAL

 Burg. M. (Mark) Slinkman 0243996117
m.slinkman@bergendal.nl CDA

 S.G.P. (Sylvia) Fleuren 0243013502
s.fleuren@bergendal.nl CDA

 E.H.A. (Erik) Weijers 0243013503
e.weijers@bergendal.nl VOLC

 A.R.M. (Alex) ten Westeneind 0243013505
a.tenwesteneind@bergendal.nl GJS

 J.G.M. (Sjaak) Thijssen 0243975231
s.thijssen@bergendal.nl Groesbeekse Volkspartij

BERGEIJK

 Burg. A. (Arinda) Callewaert-de Groot 0497551462
a.callewaert@bergeijk.nl CDA

 F. (Frank) van der Meijden 0497551462
f.vandermeijden@bergeijk.nl CDA

 M. (Mathijs) Kuijken 0497551462
m.kuijken@bergeijk.nl CDA

 T. (Thomas) van Hulsel 0497551462
t.vanhulsel@bergeijk.nl Lokale Partij Bergeijk

BERGEN (L)

 Burg. M. (Manon) Pelzer 0485348383
info@bergen.nl CDA

 B. (Ben) Buiting 0485348383
info@bergen.nl CDA

 L. (Lia) Roefs 0485348383
info@bergen.nl PvdA

BERGEN (NH)

 Burg. H. (Hetty) Hafkamp 0728880000
h.hafkamp@bergen-nh.nl GroenLinks

 J. (Jan) Mesu 0728880000
j.mesu@bergen-nh.nl CDA

	O. (Odile) Rasch o.rasch@bergen-nh.nl	0728880000 D66
	H. (Hugo) Snabilie h.snabilie@bergen-nh.nl	0728880000 Kies Lokaal
	P. (Peter) van Huissteden p.vanhuissteden@bergen-nh.nl	0728880000 PvdA

BERGEN OP ZOOM

	Burg. F. (Frank) Petter f.a.petter@bergenopzoom.nl	0164277236 CDA
	A. (Arjan) van der Weegen A.C.J.vanderWeegen@bergenopzoom.nl	0164277200 GBWP
	P. (Patrick) van der Velden p.vandervelden@bergenopzoom.nl	0164277201 GBWP
	A. (Ad) Coppens a.j.m.coppens@bergenopzoom.nl	0164277201 VVD
	Y. (Yvonne) Kammeijer-Lucks y.kammeijer@bergenopzoom.nl	0164277220 D66

BERKELLAND

	Burg. J. (Joost) van Oostrum info@gemeenteberkelland.nl	0545250250 VVD
	M. (Marijke) van Haaren-Koopman info@gemeenteberkelland.nl	0545250250 CDA
	P. (Patricia) Hoytink-Roubous info@gemeenteberkelland.nl	0545250250 CDA
	H. (Han) Boer info@gemeenteberkelland.nl	0545250250 D66
	J. (Joke) Pot-Klumper info@gemeenteberkelland.nl Cemeentebelangen Berkelland	0545250250

BERNHEZE

	Burg. M. (Marieke) Moorman burgemeester.moorman@bernheze.org	0412458802 PvdA
	P. (Peter) van Boekel wethouder.van.boekel@bernheze.org	0412455398 CDA
	R. (Rien) Wijdeven wethouder.wijdeven@bernheze.org	0412612696 LOKAAL
	R. (Rein) van Moorselaar wethouder.van.moorselaar@bernheze.nl	0612011846 SP
	J. (Jan) Glastra van Loon wethouder.glastra.van.loon@bernheze.org	0641119843 D66

BEST

	Burg. A. (Anton) van Aert info@gemeentebest.nl	140499 PvdA
	M. (Marc) van Schuppen info@gemeentebest.nl	140499 Best Open

	P. (Peet) van de Loo info@gemeentebest.nl	140499 D66
	B. (Bert) van Drunen info@gemeentebest.nl	140499 PvdA
	J. (John) Verheijen info@gemeentebest.nl	140499 VVD

BEUNINGEN

	Burg. C. (Carol) van Eert gemeente@beuningen.nl	14024 PvdA
	G. (Geert) Hendriks gemeente@beuningen.nl	14024 Beuningen nu en Morgen
	P. (Piet) de Klein gemeente@beuningen.nl	14024 Beuningen nu en Morgen
	H. (Hans) Driessen gemeente@beuningen.nl	14024 D66

BEVERWIJK

	Burg. F. Ossel info@beverwijk.nl	0251256256 PvdA
	C. (Cecilia) van Weel-Niesten info@beverwijk.nl	0251256256 CDA
	T. (Tim) de Rudder info@beverwijk.nl	0251256256 D66
	H. (Haydar) Erol info@beverwijk.nl	0251256256 GroenLinks
	J. (Jacqueline) Dorenbos info@beverwijk.nl	0251256256 PvdA

BINNENMAAS

	Burg. A. (André) Borgdorff burgemeester@binnenmaas.nl	0786764433 CDA
	H. (Henk) van Etten wethouder.van.etten@binnenmaas.nl	0786764433 CDA
	A. (Arie) Mol wethouder.mol@binnenmaas.nl Cemeentebelangen Binnenmaas	0786764433
	W. (Wouter) Joosten wethouder.joosten@binnenmaas.nl	0786764433 VVD

BLADEL

	Burg. A.H.J.M. Swachten bestuurssecretariaat@bladel.nl	0497361438 VVD
	F. (Fons) d'Haens bestuurssecretariaat@bladel.nl	0497361438 CDA
	J. (Joan) Veldhuizen bestuurssecretariaat@bladel.nl	0497361438 PRO5
	W. (Wim) van der Linden bestuurssecretariaat@bladel.nl	0497361438 VHP

BLARICUM

	Burg. J. (Joan) de Zwart-Bloch bestuurssecretariaat@blaricum.nl	0357513225 D66
	L. (Liesbeth) Boersen-de Jong bestuurssecretariaat@blaricum.nl Blaricumse Partij	0357513225
	B. (Ben) Lüken bestuurssecretariaat@blaricum.nl	0357513225 CDA
	A.M. (Anne-Marie) Kennis bestuurssecretariaat@blaricum.nl Hart voor Blaricum	0357513225

BLOEMENDAAL

	Burg. B.B. (Bernt) Schneiders burgemeester@bloemendaal.nl	14023 VVD
	A.T. (Ton) van Rijnberk gemeente@bloemendaal.nl	14023 D66
	R. (Richard) Kruijswijk gemeente@bloemendaal.nl	14023 GroenLinks
	N. (Nico) Heijink gemeente@bloemendaal.nl	14023 VVD

BODEGRAVEN-REEUWIJK

	Burg. C. (Christiaan) van der Kamp info@bodegraven-reeuwijk.nl	0172522522 CDA
	L. (Laura) Leijendekkers lleijendekkers@bodegraven-reeuwijk.nl Burgerbelangen	0172522522
	M. (Martiem) Kromwijk info@bodegraven-reeuwijk.nl	0172522522 Burgerbelangen
	D.J. (Dirk-Jan) Knol info@bodegraven-reeuwijk.nl	0172522522 CDA
	K. (Kees) Oskam info@bodegraven-reeuwijk.nl	0172522522 ChristenUnie
	J.L. (Jan Leendert) van den Heuvel info@bodegraven-reeuwijk.nl	0172522522 SCP

BOEKEL

	Burg. P. (Pierre) Bos college@boekel.nl	0492326800 CDA
	T. (Ted) van de Loo college@boekel.nl Democratisch Onafhankelijke Partij Boekel	0492326800
	H. (Henri) Willems college@boekel.nl Gemeenschapsbelang Venhorst Boekel	0492326800

BORGER-ODOORN

	Burg. J. (Jan) Seton gemeente@borger-odoorn.nl	140591 CDA
---	--	---------------

 F. (Frits) Alberts 140591
gemeente@borger-odoorn.nl CDA

 A. (Albert) Trip 140591
gemeente@borger-odoorn.nl D66

 F. (Freek) Buijtelaar 140591
gemeente@borger-odoorn.nl
Gemeentebelangen Borger-Odoorn

 T. (Ton) Souverein 140591
gemeente@borger-odoorn.nl
Gemeentebelangen Borger-Odoorn

BORNE

 Burg. R.G. (Rob) Welten 14074
rg.welten@borne.nl CDA

 M.J. (Martin) Velten 14074
mj.velten@borne.nl Borne NU

 H.W. (Herman) Mulder 14074
h.mulder@borne.nl CDA

 M.J.R. (Michel) Kotteman 14074
m.kotteman@borne.nl CB '90

BORSELE

 Burg. E.J. (Jaap) Gelok 140113
EJGelok@borsele.nl PvdA

 A.M.A. (Ad) Schenk 140113
AMASchenk@borsele.nl CDA

 C.T. (Conny) Miermans 140113
CTMiermans@borsele.nl PvdA

 C. (Kees) Weststrate 140113
CWeststratewethouder@borsele.nl
SCP/ChristenUnie

BOXMEER

 Burg. K.W.T. (Karel) van Soest 0485585911
bestuurssecretariaat@boxmeer.nl VVD

 P.I.M.H. (Peter) Stevens 0485585911
bestuurssecretariaat@boxmeer.nl CDA

 M.W.G. (Willy) Hendriks-van Straten 0485585911
bestuurssecretariaat@boxmeer.nl
Lokale Onafhankelijke Fractie

 M.W.G. (Jeu) Verstraaten 0485585911
bestuurssecretariaat@boxmeer.nl
Vijf Dorpen Belang/Lijst Overloon

BOXTEL

 Burg. M. (Mark) Buijs 0411655911
gemeente@boxtel.nl VVD

 P. (Peter) van de Wiel 0411655911
gemeente@boxtel.nl Combinatie95

 M. (Marusjka) Lestrade 0411655911
gemeente@boxtel.nl D66

 H. (Herman) van Wanrooij 0411655911
gemeente@boxtel.nl Inbox

 E. (Eric) van den Broek 0411655911
gemeente@boxtel.nl SP

BREDA

 Burg. P. (Paul) Depla 0765293403
burgemeester@breda.nl PvdA

 B. (Boaz) Adank 0765293401
bea.adank@breda.nl VVD

 P. (Patrick) van Lunteren 0765293402
p.van.lunteren@breda.nl SP

 M. (Miriam) Haagh 0765293419
m.haagh@breda.nl PvdA

 A. (Alfred) Arbouw 0765293420
Ale.arbouw@breda.nl VVD

 P. (Paul) de Beer 0765293443
Pjim.de.beer@breda.nl D66

 M. (Marianne) de Bie 0765298427
Mae.de.bie@breda.nl D66

BRIELLE

 Burg. G. (Gregor) Rensen 0181471111
g.rensen@brielle.nl PvdA

 W. (Wilbert) Borgonjen 0181471111
w.borgonjen@brielle.nl CDA

 D. (Dick) Verbeek 0181471111
d.verbeek@brielle.nl D66

 A. (André) Schoon 0181471111
a.schoon@brielle.nl VVD

BRONCKHORST

 Burg. M. (Marianne) Besselink 0575750384
m.besselink@bronckhorst.nl PvdA

 A. (Arno) Spekschoor 0575750384
a.spekschoor@bronckhorst.nl CDA

 P. (Paul) Seesing 0575750384
p.seesing@bronckhorst.nl CDA

 J. (Jan) Engels 0575750384
j.engels@bronckhorst.nl D66

 A. (Antoon) Peppelman 0575750384
a.peppelman@bronckhorst.nl PvdA

BRUMMEN

 Burg. A. (Alex) van Hedel 0575568233
gemeente@brummen.nl VVD

 K. (Koos) Paauw 0575568233
gemeente@brummen.nl CDA

 L. (Luuk) Tuiten 0575568233
gemeente@brummen.nl Lokaal Belang

 E. (Eef) van Ooijen 0575568233
gemeente@brummen.nl PvdA

BRUNSSUM

 Burg. L. (Luc) Winants 0455278607
luc.winants@brunssum.nl CDA

 T. (Thomas) Gelissen 0455278456
thomas.gelissen@brunssum.nl CDA

 H. (Hugo) Janssen 0455278456
hugo.janssen@brunssum.nl Lijst Borger

 H. (Haico) Offermans 0455278456
haico.offermand@brunssum.nl PvdA

 F. (Frank) Joosten 0455278592
frank.joosten@brunssum.nl VVD

 C. (Carolus) de Rijck 0455278607
carolus.de.rijck@brunssum.nl
Brunssumse Christen Democraten

BUNNIK

 Burg. H. M. (Hans Martijn) Ostendorp 0306594848
info@bunnik.nl CDA

 J.J. (Jan-Jorrit) Eijbersen 0306594848
info@bunnik.nl De Liberalen

 R. (Rob) Zakee 0306594848
info@bunnik.nl Perspectief 21

BUNSCHOTEN

 Burg. M. (Melis) van de Groep 14033
burgemeester@bunschoten.nl ChristenUnie

 M. (Menno) Nagel 14033
info@bunschoten.nl CDA

 B. (Bert) Koops 14033
info@bunschoten.nl ChristenUnie

 W. (Willem) Heinen 14033
info@bunschoten.nl ChristenUnie

BUREN

 Burg. J.A. (Jan) de Boer 140344
jadeboer@buren.nl D66

 H. (Henk) de Ronde 140344
hderonde@hetnet.nl
Protestants Christelijke Groepering

 A. (Annie) Benschop- van Eldik 140344
abenschop@buren.nl PvdA

 S. (Sietske) Klein-de Jong 140344
sklein@buren.nl VVD

CAPELLE AAN DEN IJSSEL

 Burg. P. (Peter) Oskam 14010
burgemeester@capelleaandenijssel.nl CDA

 J. (Josien) van Cappelle 14010
m.j.van.cappelle@capelleaandenijssel.nl D66

 A. (Ans) Hartnagel 14010
a.j.hartnagel@capelleaandenijssel.nl
Leefbaar Capelle

 D. (Dick) van Sluis 14010
d.p.van.sluis@capelleaandenijssel.nl
Leefbaar Capelle

 J.P. (Jean Paul) Meuldijk 14010
j.a.a.meuldijk@capelleaandenijssel.nl
Leefbaar Capelle

 E. (Eric) Faassen 14010
e.m.c.faassen@capelleaandenijssel.nl VVD

CASTRICUM

 Burg. T. (Toon) Mans 140251
gemeentebestuur@castricum.nl VVD

 W. (Wim) Swart 140251
gemeentebestuur@castricum.nl CDA

 M. (Marcel) Steeman 140251
gemeentebestuur@castricum.nl D66

 R. (Rob) Schijf 140251
gemeentebestuur@castricum.nl
Cemeente Dorpsbelangen Castricum, GDB

 K. (Kees) Rood 140251
gemeentebestuur@castricum.nl VVD

COEVORDEN

 Burg. B. (Bert) Bouwmeester 14052
b.bouwmeester@coevorden.nl D66

 J. (Jeroen) Huizing 14052
info@coevorden.nl CDA

 J. (Joop) Brink 14052
info@coevorden.nl PvdA

 J. (Jan) Zwiers 14052
info@coevorden.nl BBC 2014

CRANENDONCK

 Burg. M. (Marga) Vermue-Vermue 0495431127
m.vermue@cranendonck.nl CDA

 J. (Jan) van Tulden 0495431127
j.vantulden@cranendonck.nl Cranendonck Actief

 F. (Frans) Kuppens 0495431128
f.kuppens@cranendonck.nl CDA

 C. (Carola) Meuwissen 0495431128
c.meuwissen@cranendonck.nl VVD

CROMSTRIJEN

 Burg. J. (Jan) Luteijn 0186656100
jj.luteijn@cromstrijen.nl SCP

 P. (Pieter) Paans 0186656100
p.paans@cromstrijen.nl CDA

 B. (Bas) Boelhouwers 0186656100
b.boelhouwers@cromstrijen.nl Cromstrijen '98

 H. (Hans) Flieringa 0186656100
h.flieringa@cromstrijen.nl VVD

CUIJK

 Burg. W. (Wim) Hillenaar 0485396767
wim.hillenaar@cuijk.nl CDA

 J. (Jos) Nielen 0485396603
jos.nielen@cuijk.nl Algemeen Belang Cuijk

 M. (Maarten) Jilisen 0485396604
maarten.jilisen@cuijk.nl VVD

 G. (Gerard) Stoffels 0485396605
gerard.stoffels@cuijk.nl Algemeen Belang Cuijk

 R. (Rob) Poel 0485396606
rob.poel@cuijk.nl PvdA

CULEMBORG

 Burg. R. (Roland) van Schelven 0345477700
info@culemborg.nl D66

 F. (Fouad) Sidali 0345477700
info@culemborg.nl PvdA

 C. (Collin) Stolwijk 0345477700
info@culemborg.nl D66

 J. (Joost) Reus 0345477700
info@culemborg.nl GroenLinks

 H. (Huub) van Oorschot 0345477700
info@culemborg.nl VVD

DALFSEN

 Burg. H. (Han) Noten 140529
gemeente@dalfsen.nl PvdA

 K. (Klaas) Agricola 140529
gemeente@dalfsen.nl CDA

 M. (Maurits) von Martels 140529
gemeente@dalfsen.nl CDA

 R. (Ruud) van Leeuwen 140529
gemeente@dalfsen.nl Gemeentebelangen Dalfsen

DANTUMADIEL

 Burg. S. (Sicko) Heldoorn 140511
post@dantumadiel.nl PvdA

 R. (Roelof) Bos 140511
post@dantumadiel.nl CDA

 G. (Gerben) Wiersma 140511
post@dantumadiel.nl ChristenUnie

 E. (Emke) Peterson 140511
post@dantumadiel.nl FNP

DE BILT

 Burg. A. (Arjen) Gerritsen 0302289411
gerritsena@debilt.nl VVD

 M. (Madeleine) Bakker-Smit 0302289411
bakkerc@debilt.nl CDA

 H.J.M.A. (Hans) Mieras 0302289411
mierash@debilt.nl D66

 A. (Anne) Brommersma 0302289411
brommersmae@debilt.nl GroenLinks

 J. (Jolanda) van Hulst-Mazirel 0302289411
hulstj@debilt.nl VVD

DE FRYSKE MARREN

 Burg. F. (Fred) Veenstra 0513239525
f.veenstra@defryskemarren.nl CDA

 J. (Janny) Schouwerwou 0513239525
j.schouwerwou@defrysemarren.nl CDA

 D. (Durk) Durksz 0513239525
d.durksz@defryskemarren.nl FNP

 J. (Johannes) van der Pal 0513239525
j.vanderpal@defryskemarren.nl FNP

 F. (Frans) Veltman 0513239525
f.veltman@defryskemarren.nl CDA

DE MARNE

 Burg. K. (Koos) Wiersma 0595571014
k.wiersma@demarne.nl CDA

 M. (Mariëtte) de Visser 0595497094
m.devisser@demarne.nl PvdA

 H. (Herwil) van Gelder 0595571921
h.vangelder@demarne.nl GroenLinks

 K. (Kor) Berghuis 0595572313
k.berghuis@demarne.nl CDA

DE RONDE VENEN

 Burg. M. (Maarten) Divendal 0297291710
h.vanofferden@derondevenen.nl PvdA

 D. (David) Moolenburgh 0297551546
secretariaatwethouders@derondevenen.nl CDA

 A. (Anco) Goldhoorn 0297551546
secretariaatwethouders@derondevenen.nl
Ronde Venen Belang (RVB)

 A. (Alberta) Schuurs-Jensema 0297551546
secretariaatwethouders@derondevenen.nl VVD

DE WOLDEN

 Burg. R. (Roger) de Groot 140528
gemeente@dewolden.nl CDA

 J. (Jan) ten Kate 140528
gemeente@dewolden.nl
Cemeentebelangen De Wolden

 J. (Jan) van 't Zand 140528
gemeente@dewolden.nl
Cemeentebelangen De Wolden

 M. (Mirjam) Pauwels 140528
gemeente@dewolden.nl VVD

DELFT

 Burg. B. (Bas) Verkerk 0152602424
bverkerk@delft.nl VVD

 A. (Aletta) Hekker 0152602424
ahekker@delft.nl D66

 S. (Stephan) Brandligt 0152602424
sbrandligt@delft.nl GroenLinks

 R. (Raimond) de Prez 0152602424
rdprez@delft.nl PvdA

 F. (Ferrie) Förster 0152602424
f.forster@stipdelft.nl STIP

 L. (Lennart) Harpe 0152602424
lharpe@delft.nl VVD

DELFIJZIJL

 Burg. G. (Gerard) Beukema 0596639912
gemeente@delfzijl.nl PvdA

 J.A. (Hans) Ronde 0596639913
gemeente@delfzijl.nl VVD

 IJ. (Ijzebrand) Rijzebol 0596639914
gemeente@delfzijl.nl CDA

 J.H. (Jan) Menninga 0596639915
gemeente@delfzijl.nl Fractie 2014

 M. (Meindert) Joostens 0596639916
gemeente@delfzijl.nl ChristenUnie

DEN BOSCH

 Burg. A.G.J.M. (Ton) Rombouts 0736155155
t.rombouts@s-hertogenbosch.nl CDA

 P. (Paul) Kagie 0736155155
p.kagie@s-hertogenbosch.nl Bosch Belang

 H.C. (Huib) van Olden 0736155155
h.vanolden@s-hertogenbosch.nl CDA

 E. (Eric) Logister 0736155155
e.logister@s-hertogenbosch.nl D66

 J. (Jos) van Son 0736155155
j.vanson@s-hertogenbosch.nl Rosmalens Belang

 J.U.F. (Jan) Hoskam 0736155155
j.hoskam@s-hertogenbosch.nl VVD

DEN HAAG

 Burg. J. (Jozias) van Aartsen 0703533350
marja.bolier@denhaag.nl VVD

 K. (Karsten) Klein 0703533350
karsten.klein@denhaag.nl CDA

 I. (Ingrid) van Engelshoven 0703533350
ingrid.vanengelshoven@denhaag.nl D66

 T. (Tom) de Bruijn 0703533350
tom.debruijn@den-haag.nl D66

 J. (Joris) Wijsmuller 0703533350
joris.wijsmuller@denhaag.nl
Haagse Stadspartij

 R. (Rabin) Baldewsingh 0703533350
rabin.baldewsingh@denhaag.nl PvdA

 B. (Boudewijn) Revis 0703533350
b.revis@denhaag.nl VVD

DEN HELDER

 Burg. K. (Koen) Schuiling 140223
kcc@denhelder.nl VVD

 E. (Edwin) Krijns 140223
kcc@denhelder.nl CDA

 L. (Lolke) Kuipers 140223
kcc@denhelder.nl D66

 T. (Trees) van der Paard 140223
kcc@denhelder.nl PvdA

 J. (Jacqueline) van Dongen 140223
kcc@denhelder.nl Stadspartij Den Helder

 P. (Pieter) Kos 140223
kcc@denhelder.nl Stadspartij Den Helder

 B. (Bob) Haitzma 140223
kcc@denhelder.nl VVD

DEURNE

 Burg. H. (Hilko) Mak 0493387711
h.mak@deurne.nl CDA

 H. (Helm) Verhees 0493387711
helm.verhees@deurne.nl DeurneNu

 N. (Nicole) Lemlijn 0493387711
n.lemlijn@deurne.nl Doe!

 M. (Marnix) Schlösser 0493387711
m.schlösser@deurne.nl VVD

DEVENTER

 Burg. A. (Andries) Heidema 0570693883
j.teesink@deventer.nl ChristenUnie

 R. (Robin) Hartogh Heys 0570693301
mje.van.der.meer@deventer.nl D66

 J.J. (Jan Jaap) Kolkman 0570693301
mje.van.der.meer@deventer.nl PvdA

 F. (Frits) Rorink 0570693981
hm.schuldink@deventer.nl CDA

 L. (Liesbeth) Grijsen 0570693981
hm.schuldink@deventer.nl
Cemeentebelangen Deventer

DIEMEN

 Burg. E. (Erik) Boog 0203144888
info@diemen.nl D66

 J. (Jeroen) Klaasse 0203144888
info@diemen.nl D66

 R. (Ruud) Grondel 0203144888
info@diemen.nl GroenLinks

 L. (Lex) Scholten 0203144888
info@diemen.nl PvdA

DINKELLAND

 Burg. I. (Ineke) Bakker 0541854100
info@dinkelland.nl VVD

 E. (Eric) Kleissen 0541625935
info@dinkelland.nl CDA

 A. (Alfons) Steggink 0541854100
info@dinkelland.nl Lokaal Dinkelland

 A. (Annette) Zwiiep-Rosens 0541854100
info@dinkelland.nl Lokaal Dinkelland

 L. (Loes) Stokkelaar-Fila 0541854100
info@dinkelland.nl Lokaal Dinkelland

 I. (Ilse) Duursma-Wigger 0651284474
info@dinkelland.nl CDA

DOESBURG

 Burg. L. (Loes) van der Meijs 0313472010
l.vandermeijs@doesburg.nl GroenLinks

 P. (Peter) Bollen 0313472010
peter.bollen@doesburg.nl PvdA

 F. (Fred) Jansen 0313472010
fred.jansen@doesburg.nl Stadspartij Doesburg

 E. (Ellen) Mulder-Metselaar 0313472010
ellen.mulder@doesburg.nl VVD

DOETINCHEM

	Burg. J.M.E. (Annemieke) Traag bestuur@doetinchem.nl	0314377377 D66
	M. (Maureen) Sluiter bestuur@doetinchem.nl	05377377 VVD
	I.M. (Ingrid) Lambregts bestuur@doetinchem.nl	0314377377 CDA
	P.C. (Peter) Drenth bestuur@doetinchem.nl	0314377377 CDA
	C.J. (Kees) Telder bestuur@doetinchem.nl	0314377377 D66
	F.H.T. (Frans) Langeveld bestuur@doetinchem.nl	0314377377 GroenLinks
	H.G. (Henk) Bulten bestuur@doetinchem.nl	0314377377 SCP/ChristenUnie

DONGEN

	Burg. M. (Marina) Starmans-Gelijns secretarissen@dongen.nl	0162383204 VVD
	B. (Bea) van Beers bea.van.beers@dongen.nl	0162383204 PvdA
	P. (Piet) Panis piet.panis@dongen.nl	0162383204 Volkspartij Dongen
	A. (Ad) van Beek ad.van.beek@dongen.nl	0162383204 VVD

DONGERADEEL

	Burg. M. (Marga) Waanders bestuurssecretariaat@dongeradeel.nl	0519298707 PvdA
	A. (Albert) van der Ploeg bestuurssecretariaat@dongeradeel.nl	0519298707 CDA
	P. (Pieter) Braaksma p.l.braaksma@dongeradeel.nl	0519298707 ChristenUnie
	P. (Pytsje) de Graaf-van der Meer bestuurssecretariaat@dongeradeel.nl	0519298707 FNP

DORDRECHT

	Burg. A.A.M. (Arno) Brok gemeentebestuur@dordrecht.nl	14078 VVD
	K. (Karin) Lambrechts cml.lambrechts@dordrecht.nl	14078 Beter voor Dordt
	P.H. (Piet) Sleeking ph.sleeking@dordrecht.nl	14078 Beter voor Dordt
	R.E.C. (Rinette) Reynvaan REC.Reynvaan@dordrecht.nl	14078 Beter voor Dordt
	P.J. (Peter) Heijkoop pj.heijkoop@dordrecht.nl	14078 CDA
	H. (Rik) van der Linden r.vander.linden2@dordrecht.nl	14078 SCP/ChristenUnie

	J. (Jasper) Mos J.Mos@dordrecht.nl	14078 VVD
---	--	--------------

DRECHTERLAND

	Burg. M. (Michiel) Pijl m.pijl@drechteland.nl	0228352352 CDA
	D. (Dirk) te Grotenhuis d.tegrotenhuis@drechteland.nl	0228352352 CDA
	V. (Vincent) Reus v.reus@drechteland.nl	0228352352 Gemeentebelangen Drechterland,CBD
	G. (George) Besseling g.besseling@drechteland.nl	0228352352 VVD

DRIMMELEN

	Burg. G. (Gert) de Kok gdekok@drimmelen.nl	140162 PvdA
	H. (Hans) Kuijpers hkuijpers@drimmelen.nl	140162 Groen Drimmelen (VP/D66)
	H. (Harry) Bakker hbakker@drimmelen.nl	140162 Lijst Harry Bakker
	J.W. (Jan-Willem) Stoop jstoop@drimmelen.nl	140162 Lijst Harry Bakker
	J. (John) van Oosterhout mvanooosterhout@drimmelen.nl	140162 VVD

DRONTEN

	Burg. A. (Aat) de Jonge burgemeester@dronten.nl	140321 CDA
	D. M. (Dirk Minne) Vis d.vis@dronten.nl	140321 CDA
	N. (Nico) Verlaan n.verlaan@dronten.nl	140321 CDA
	P. (Peter) van Bergen p.van.bergen@dronten.nl	140321 Leefbaar Dronten
	T. (Ton) van Amerongen t.vanamerongen@dronten.nl	140321 VVD

DRUTEN

	Burg. L. (Luciën) van Riswijk bestuurssecretariaat@druten.nl	140487 CDA
	S. (Sjef) van Elk bestuurssecretariaat@druten.nl	140487 Dorpslijst Puiflijk / Druten-Zuid
	M. (Michel) Lepoutre bestuurssecretariaat@druten.nl	140487 Kernachtig Druten
	J. (Jac) van Dongen bestuurssecretariaat@druten.nl	140487 Welzijn Druten

DUIVEN

	Burg. R. (Rik) de Lange r.delange@duiven.nl	0316279206 PvdA
	J. (Johannes) Goossen j.goossen@duiven.nl	0316279206 CDA
	S. (Sjef) van Groningen s.vangroningen@duiven.nl	0316279111 Lokaal Alternatief
	I. (Ineke) Knuiman i.knuiman@duiven.nl	0316279206 Lokaal Alternatief
	H. (Henk) Nijland h.nijland@duiven.nl	0316279206 Strijdbaar Angeren

ECHT-SUSTEREN

	Burg. J. (Jos) Hessels burgemeester@echt-susteren.nl	0475478478 CDA
	J. (Jos) Wackers j.wackers@echt-susteren.nl	0464234028 Lijst Samenwerking
	P. (Peter) Pustjens p.pustjens@echt-susteren.nl	0464491082 CDA
	J. (Jac) Dijcks j.dijcks@echt-susteren.nl	0475302031 Lijst Samenwerking
	G. (Geert) Frische g.frische@echt-susteren.nl	0475478478 CDA
	P. (Peter) Ruijten p.ruijten@echt-susteren.nl	0475483950 Partij Nieuw Echt-Susteren

EDAM VOLENDAM

	Burg. W.J.F.M. (Willem) van Beek bestuurssecretariaat@edam-volendam.nl	0299398307 CDA
	W. (Wim) Runderkamp info@edam-volendam.nl	0299398307 Volendam 80
	G. (Gina) Kroon-Sombroek bestuurssecretariaat@edam-volendam.nl	0299398307 CDA
	A. (Albert) Koning bestuurssecretariaat@edam-volendam.nl	0299398307 Lijst Kras
	H. (Hans) Schütt bestuurssecretariaat@edam-volendam.nl	0299398307 Zeevangs Belang

EDE

	Burg. C. (Cees) van der Knaap rona.hagenbeek@ede.nl	0318680729 CDA
	G. (Gerrie) Ligtelijn-Bruijns gerrie.ligtelijn-bruijns@ede.nl	0318680732 Gemeentebelangen Ede
	J. (Johan) Weijland johan.weijland@ede.nl	0318680733 D66
	M. (Marije) Eleveld marije.eleveld@ede.nl	0318680733 PvdA

	W. (Willemien) Vreugdenhil willemien.vreugdenhil@ede.nl	0318680734 CDA
	L. (Leon) Meijer leon.meijer@ede.nl	0318680734 ChristenUnie

EEMNES

	Burg. R. (Roland) van Benthem r.vanbenthem@eemnes.nl	0357513283 VVD
	J. (Jan) den Dunnen j.dendunnen@eemnes.nl	0357513283 CDA
	N. (Niels) Rood n.rood@eemnes.nl	0357513283 D66
	S. (Sven) Lankreijer s.lankreijer@eemnes.nl	0357513283 PvdA

EEMSMOND

	Burg. M. (Marijke) van Beek algemeen@eemsmond.nl	0595437555 PvdA
	T. (Theo) Berends algemeen@eemsmond.nl	0226363333 ChristenUnie
	H. (Harrie) Sienot algemeen@eemsmond.nl	0595437555 CDA
	S. (Sandra) Herkströter algemeen@eemsmond.nl	0595437555 SP

EERSEL

	Burg. A. (Anja) Thijs-Rademakers a.thijs@eersel.nl	0497531300 CDA
	R. (Ria) van der Hamsvoord-Huijbers r.vanderhamsvoord@eersel.nl	0497531300 CDA
	L.M. (Liesbeth) Sjouw l.sjouw@eersel.nl	0497531300 D66
	C. (Chris) Tönissen c.tonissen@eersel.nl	0497531300 PvdA/GroenLinks

EIJSDEN-MARGRATEN

	Burg. D. (Dieudonne) Akkermans dieudonneakkermans@eijdsden-margraten.nl	0433687023 CDA
	J. (John) Willems johnwillems@eijdsden-margraten.nl	0433687045 Partij Croot Eijdsden-Margraten
	A. (Armand) Opreij armandopreij@eijdsden-margraten.nl	0433687045 CDA
	G. (Gerry) Jacobs gerryjacobs@eijdsden-margraten.nl	0433687045 CDA
	J. (Jos) Custers josusters@eijdsden-margraten.nl	0433687045 CDA
	J. (Jo) Bisscheroux jobisscheroux@eijdsden-margraten.nl	0433687045 PvdA

EINDHOVEN

	Burg. R. (Rob) van Gijzel r.van.gijzel@eindhoven.nl	14040 PvdA
	M. A. (Mary-Ann) Schreurs gemeente@eindhoven.nl	14040 D66
	W. (Wilbert) Seuren gemeente@eindhoven.nl	14040 D66
	R. (Renate) Richters gemeente@eindhoven.nl	14040 GroenLinks
	S. (Staf) Depla gemeente@eindhoven.nl	14040 PvdA
	Y. (Yasin) Torunoglu gemeente@eindhoven.nl	14040 PvdA
	J. (Jakob) Wedemeijer gemeente@eindhoven.nl	14040 SP
	J. (Jannie) Visscher gemeente@eindhoven.nl	14040 SP

ELBURG

	Burg. F. (Frans) de Lange f.a.de.lange@elburg.nl	0525681988 ChristenUnie
	H. (Henk) Wessel henk.wessel@elburg.nl	0525661107 Algemeen Belang Elburg
	W. (Willem) Krooneman willem.krooneman@elburg.nl	0525661107 ChristenUnie
	J. (Jan) Polinder jan.polinder@elburg.nl	0525661107 SCP
	N. J. (José) Oosthoek jose.oosthoek@elburg.nl	0525688688 Elburg Beleid

EMMEN

	Burg. B. (Bouke) Arends gemeente@emmen.nl	140591 PvdA
	B. D. (Bouke Durk) Wilms gemeente@emmen.nl	140591 CDA
	J. (Jan) Bos gemeente@emmen.nl	140591 Wakker Emmen
	J. (Jisse) Otter gemeente@emmen.nl	140591 Wakker Emmen
	R. (René) van der Weide gemeente@emmen.nl	140591 Wakker Emmen

ENKHUIZEN

	Burg. J. (Jan) Baas j.baas@enkhuizen.nl	0228360100 PvdA
	K. (Klaas) Kok k.kok@enkhuizen.nl	0228360100 CDA
	R. (Rob) de Jong r.dejong@enkhuizen.nl	0228360100 Nieuw Enkhuizen

	M. (Marcel) Olierook m.olierook@enkhuizen.nl	0228360100 SP
	G. (Gerrit) Wijjne g.wijjne@enkhuizen.nl	0228360100 SCP/ChristenUnie

ENSCHEDÉ

	Burg. O. (Onno) van Veldhuizen o.vanveldhuizen@enschede.nl	0534818001 D66
	P. (Patrick) Welman p.welman@enschede.nl	0534818005 CDA
	J. (Jeroen) Hatenoer j.hatenboer@enschede.nl	0534818011 VVD
	H. (Hans) van Agteren h.v.agteren@enschede.nl	0534818012 BurgerBelangen Enschede
	J. (Jurgen) van Houdt j.v.houdt@enschede.nl	0534818012 ChristenUnie
	E. (Eelco) Eerenberg e.eerenberg@enschede.nl	0534818013 D66

EPE

	Burg. H. (Hans) van der Hoeve burgemeester@epe.nl	0578678720 VVD
	E. (Erik) Visser evisser@epe.nl	0578678714 CDA
	D. (Dick) van Norel dvannorel@epe.nl	0578678714 ChristenUnie
	J. (Jan) Aalbers bjaalbers@epe.nl	0578678714 GroenLinks
	R. (Robert) Scholten rajscholten@epe.nl	0578678714 Nieuwe Lijn
	J. (Joop) van Nuijs jvannuijs@epe.nl	0578678714 PvdA

ERMELO

	Burg. A. (André) Baars a.baars@ermelo.nl	0341567391 CDA
	E. (Esther) Heutink e.heutink@ermelo.nl	0341567307 CDA
	J. (Jan) van Eijdsden j.vaneijdsden@ermelo.nl	0341567309 ChristenUnie
	J. (Jan) van den Bosch j.vandenbosch@ermelo.nl	0341567392 CDA
	L. (Laurens) Klappe l.klappe@ermelo.nl	0341567392 Progressief Ermelo

ETTEN-LEUR

	Burg. H. (Hélène) van Rijnbach info@etten-leur.nl	14076 CDA
	A.P.M.A. Schouw info@etten-leur.nl	14076 Algemeen Plaatselijk Belang
	J. (Jan) van Hal info@etten-leur.nl	14076 CDA
	R. (Ron) Dujardin info@etten-leur.nl	14076 D66

FERWERDERADIEL

	Burgmeester W. (Wil) van den Berg mr.w.vandenberg@ferwerderadiel.nl	0518418888 CDA
	J. (Jelle) de Vries je.de.vries@ferwerderadiel.nl	0518418888 CDA
	J. (Jaap) Hijma jhijma@ferwerderadiel.nl	0518418888 FNP

FRANEKERADEEL

	Burg. E. (Eduard) van Zuijlen info@franekeradeel.nl	0517380388 GroenLinks
	C. (Caroline) de Pee info@franekeradeel.nl	0517380388 CDA
	J. (Joop) Bekkema info@franekeradeel.nl	0517380388 Gemeentebelang Franekeradeel
	T. (Thiadrik) Twerda info@franekeradeel.nl	0517380388 PvdA

GEERTRUIDENBERG

	Burg. W. (Willemijn) van Hees burgemeester@geertruidenberg.nl	140162 VVD
	A. (Adriaan) de Jongh info@geertruidenberg.nl	140162 CDA
	K. (Kevin) van Oort info@geertruidenberg.nl	140162 GroenLinks
	B. (Bert) van den Kieboom b.vandenkieboom@geertruidenberg.nl	140162 Uw Drie Kernen

GELDERMALSEN

	Burg. M. (Miranda) de Vries m.de.vries@geldermalsen.nl	0345586606 PvdA
	N. (Niko) Wiendels n.wiendels@geldermalsen.nl	0345586606 CDA
	R. (Ronald) van Meygaarden r.s.vanmeygaarden@geldermalsen.nl	0345586606 Dorpsbelangen
	T. (Ton) van Maanen t.v.maanen@geldermalsen.nl	0345586606 SCP

GELDROP-MIERLO

	Burg. B.H.M. (Berry) Link gemeente@geldrop-mierlo.nl	14040 CDA
	M. (Marc) Jeucken gemeente@geldrop-mierlo.nl	14040 CDA
	R. (Renée) Hoekman-Sulman gemeente@geldrop-mierlo.nl	14040 Dorpspartij Mierlo
	M. (Miranda) Verdouw gemeente@geldrop-mierlo.nl	14040 SP

GEMEENTE GRONINGEN

	Burg. P. (Peter) den Oudsten burgemeester@ groningen.nl	0503677751 PvdA
	T. (Ton) Schroor ton.schroor@ groningen.nl	0503677604 D66
	J. (Joost) van Keulen joost.van.keulen@ groningen.nl	0503677609 VVD
	R. (Roeland) van der Schaaf roeland.van.der.schaaf@ groningen.nl	0503677612 PvdA
	P. (Paul) de Rook paul.de.rook@ groningen.nl	0503677759 D66
	M. (Mattias) Gijbsbertsen mattias.gijbsbertsen@ groningen.nl	0503677792 GroenLinks

GEMEENTE UTRECHT

	Burg. J. (Jan) van Zanen j.van.zanen@ utrecht.nl	0302860000 VVD
	J. (Jeroen) Kreijkamp j.kreijkamp@ utrecht.nl	0302860000 D66
	V. (Victor) Everhardt v.everhardt@ utrecht.nl	0302860000 D66
	K. (Kees) Diepeveen k.diepeveen@ utrecht.nl	0302860000 GroenLinks
	L. (Lot) van Hooijdonk l.van.hooijdonk@ utrecht.nl	0302860000 GroenLinks
	P. (Paulus) Jansen p.jansen@ utrecht.nl	0302860000 SP
	K. (Kees) Geldof k.geldof@ utrecht.nl	0302860000 VVD

GEMERT-BAKEL

	Burg. R. (René) van Diessen gemeente@gemert-bakel.nl	0492378500 VVD
	A. (Anke) van Extel- van Katwijk gemeente@gemert-bakel.nl	0492378500 CDA
	M. (Miranda) de Ruiter-van Hoof gemeente@gemert-bakel.nl	0492378500 CDA
	J. (Jan) Bevers gemeente@gemert-bakel.nl	0492378500 Dorpspartij

	R. (Roël) Hoppezak gemeente@gemert-bakel.nl	0492378500 Lokale Realisten
---	---	--------------------------------

GENNEP

	Burg. P. (Peter) de Koning p.dekoning@gennep.nl	0485494285 VVD
	E. (Ed) Vandermeulen e.vandermeulen@gennep.nl	0485494264 D66
	J. (Jan) Welles j.welles@gennep.nl	0485494264 Kern
	P. (Peter) Lucassen p.lucassen@gennep.nl	0485494264 SP

GIESSENLANDEN

	Burg. W. (Werner) Ten Kate w.ten.kate@giessenlanden.nl	0183583821 VVD
	T. (Teus) van Houwelingen t.van.houwelingen@giessenlanden.nl	0183583810 VVD
	E. (Elisabeth) van Leeuwen e.van.leeuwen@giessenlanden.nl	0183583810 CDA
	H. (Harmen) Akkerman h.akkerman@giessenlanden.nl	0183583810 SCP

GILZE EN RIJEN

	Burg. A.J.W. (Jan) Boelhouwer bestuurssecretariaat@gilzerijen.nl	0161290122 PvdA
	W.H. (Willem) Starreveld bestuurssecretariaat@gilzerijen.nl	0161290118 Kern'75
	R.W.F. (Rolph) Dols bestuurssecretariaat@gilzerijen.nl	0161290118 CDA
	A. (Ariane) Zwarts ariane@gemeentebelang.org	0161290350 Gemeentebelang
	A. (Aletta) van der Veen bestuurssecretariaat@gilzerijen.nl	0161290350 Kern'75

GOEREE-OVERFLAKKEE

	Burg. A. (Ada) Grootenboer-Dubbelman a.grootenboer@goeree-overflakkee.nl	140187 CDA
	A. (Arend-Jan) van der Vlugt a.vandervlugt@goeree-overflakkee.nl	140187 CDA
	G. (Gerrit) de Jong g.dejong@goeree-overflakkee.nl	140187 ChristenUnie
	D. (Daan) Markwat d.markwat@goeree-overflakkee.nl	140187 SCP
	F. (Frans) Tollenaar f.tollenaar@goeree-overflakkee.nl	140187 SCP
	M. (Marnix) Trouwborst m.trouwborst@goeree-overflakkee.nl	140187 VVD

GOES

	Burg. R. (René) Verhulst r.verhulst@goes.nl	0113249770 CDA
	D. (Derk) Alssema d.alssema@goes.nl	0113249605 CDA
	L. (Loes) Meeuwisse l.meeuwisse@goes.nl	0113249605 VVD
	A. (Andre) van der Reest a.vander.reest@goes.nl	0113249607 SCP/ChristenUnie

GOIRLE

	Burg. M. (Machteld) Rijdsdorp machteld.rijdsdorp@goirle.nl	0135310610 VVD
	M. (Marijo) Immink-Hoppenbrouwers marijo.immink@goirle.nl	0135310606 Pro Actief Goirle
	H. (Harry) van de Ven harry.van.de.ven@goirle.nl	0135310610 Lijst Riel Goirle
	G. (Guus) van der Put guus.van.der.put@goirle.nl	0135310610 PvdA
	T. (Theo) van der Heijden theo.van.der.heijden@goirle.nl	0135310610 VVD

GOOISE MEREN

	Burg. A. (Albertine) van Vliet Kuiper burgemeester@gooisemeren.nl	0356928745 D66
	M. (Marleen) Sanderse m.sanderse@gooisemeren.nl	0356928745 CDA
	H. (Hendrik) Boland h.boland@gooisemeren.nl	0356928745 D66
	G. (Gerben) Struik g.struik@gooisemeren.nl	0356928745 GroenLinks
	J. (Jan) Franx j.franx@gooisemeren.nl	0356928745 VVD
	M. (Miriam) van Meerten-Kok m.vanmeerten@gooisemeren.nl	0356928745 VVD

GORINCHEM

	Burg. G. (Govert) Veldhuijzen g.veldhuijzen@gorinchem.nl	0183530540 GroenLinks
	H. (Hans) Freije h.freije@gorinchem.nl	0183530540 ChristenUnie
	A. (Arjen) Rijdsdijk gemeente@gorinchem.nl	0183530540 GroenLinks
	E. (Eva) Dansen e.dansen@gorinchem.nl	0183530540 SP
	M. (Marcel) Doodkorte m.doodkorte@gorinchem.nl	0183530540 VVD

GOUDA

	Burg. M. (Milo) Schoenmaker milo.schoenmaker@gouda.nl	0182588111 VVD
---	---	-------------------

GRAVE

	Burg. L. (Lex) Roolvink l.roolvink@grave.nl	0486460260 VVD
	E. (Eric) Daandels e.daandels@grave.nl	0486477277 CDA
	A. (Anja) Henisch-Hulsman anja.henisch@grave.nl	0486477277 Lokale Partij Grave
	J. (Jeroen) Joon jeroen.joon@goirle.nl	0486477277 VVD

GROOTECAST

	Burgemeester, vacature	140594
	S. (Sjabbo) Smedes s.smedes@grootevast.nl	140594 CDA
	M. (Mark) de Haan m.de.haan@grootevast.nl	140594 ChristenUnie
	E.M. Pastoor-Meuleman e.pastoor@grootevast.nl	140594 PvdA

GULPEN-WITTEM

	Burg. J.G.M.T (Hans) Ubachs burgemeester@gulpen-wittem.nl	14043 D66
	P. (Philip) Laheij philip.laheij@gulpen-wittem.nl	14043 CDA
	P. (Piet) Franssen p.franssen@gulpen-wittem.nl	14043 Fractie Franssen

HAAKSBERGEN

	Burg. G.J. (Gerrit Jan) Kok gemeente@haaksbergen.nl	0535734567 VVD
	E. (Edith) van Spiegel gemeente@haaksbergen.nl	0535734567 D66
	A. (Annette) Nijhuis gemeente@haaksbergen.nl	0535734567 Leefbaar Haaksbergen
	P. (Peter) van Vlaanderen gemeente@haaksbergen.nl	0535734567 Leefbaar Haaksbergen
	E. (Ellen) Prent gemeente@haaksbergen.nl	0535734567 PvdA

HAAREN

	Burg. J. (Jeannette) Zwijnenburg-van der Vliet gemeente@haaren.nl	0411627282 VVD
	J. (Johan) van den Brand gemeente@haaren.nl	0411627282 Samenwerking '95
	E. (Eric) van den Dungen gemeente@haaren.nl	0411627282 VVD

HAARLEM

	Burg. B. (Bernt) Schneiders mjhulsebos@haarlem.nl	0235113001 PvdA
	J. (Joyce) Langenacker l.hamersma@haarlem.nl	0235113003 PvdA
	J. (Jeroen) van Spijk akeeken@haarlem.nl	0235113004 D66
	J. (Jur) Botter jaspwoude@haarlem.nl	0235113005 D66
	M. (Merijn) Snoek aezuurendonk@haarlem.nl	0235113006 CDA
	C. Y. (Cora-Yfke) Sikkema eturan@haarlem.nl	0235113011 GroenLinks

HAARLEMMERLIEDE EN SPAARNWOUDE

	Burg. P. (Pieter) Heiligers heiligers@haarlemmerliede.nl	0204079000 VVD
	R. (Raymond) van Haeften haeften@haarlemmerliede.nl	0204079000 D66
	O. (Odd) Wagner wagner@haarlemmerliede.nl	0204079000 GroenLinks
	B. (Bob) Graal graal@haarlemmerliede.nl	0204079000 VVD

HAARLEMMERMEER

	Burg. T. (Theo) Weterings secretarisseburgemeester@haarlemmermeer.nl	09001852 VVD
	J. (John) Nederstigt wethouder.nederstigt@haarlemmermeer.nl	09001852 D66
	A. (Ap) Reinders info@haarlemmermeer.nl	09001852 HAP
	M. (Marjolein) Steffens-Van de Water info@haarlemmermeer.nl	09001852 HAP
	T. (Tom) Horn info@haarlemmermeer.nl	09001852 PvdA
	A. (Adam) Elzakai wethouder.elzakai@haarlemmermeer.nl	09001852 VVD
	D. (Derk) Reneman info@haarlemmermeer.nl	09001852 VVD

HALDERBERGE

	Burg. G.A.A.J. (Giel) Janssen gemeente@haldenberge.nl	0165390532 VVD
	J.H.A. (Jan) Mollen j.mollen@haldenberge.nl	0165390408 Lokaal Halderberge
	J.C.M. (Jan) Paantjes gemeente@haldenberge.nl	0165390531 CDA
	J.C.M. (Hans) Wierikx gemeente@haldenberge.nl	0165390531 WOS Halderberge
	F. (Frits) Harteveld gemeente@haldenberge.nl	0165390538 Progressief Halderberge

HARDENBERG

	Burg. P. (Peter) Snijders peter.snijders@hardenberg.nl	0523289278 VVD
	D. (Douwe) Prinsse douwe.prinsse@hardenberg.nl	0523289102 CDA
	J. (Jannes) Janssen jannes.janssen@hardenberg.nl	0523289105 ChristenUnie
	R. (René) de Vent rene.devent@hardenberg.nl	0532289104 PvdA

HARDERWIJK

	Burg. H.J. (Harm-Jan) van Schaik gemeente@harderwijk.nl	0341411911 CDA
	J. (Jeroen) de Jong gemeente@harderwijk.nl	0341411911 CDA
	P. (Pieter) Teeninga gemeente@harderwijk.nl	0341411911 ChristenUnie
	G.J. van Noort gemeente@harderwijk.nl	0341411911 Stadspartij Harderwijk Anders
	C. (Christianne) van der Wal gemeente@harderwijk.nl	0341411911 VVD

HARDINXVELD-GIESSENDAM

	Burg. R.H. (Roel) Augusteijn secretariaat@gemhg.nl	0184674508 CDA
	T. (Theo) Boerman info@gemhg.nl	0184674508 SCP
	B. (Benhard) van Houwelingen info@gemhg.nl	0184674508 Transparante partij voor Algemeen Belang
	T. (Trudy) Baggerman info@gemhg.nl	0184674508 Transparante partij voor Algemeen Belang

HAREN

	Burg. P. (Pieter) van Veen p.vanveen@haren.nl	0505339911 VVD
	M. (Michiel) Verbeek m.verbeek@haren.nl	0505339911 D66
	M. (Mariska) Sloot m.j.sloot@haren.nl	0505339911 Cezond verstand Haren

HARLINGEN

	Burg. R. (Roel) Sluiter gemeentebestuur@harlingen.nl	140517 PvdA
	H. (Harry) Boon gemeentebestuur@harlingen.nl	140517 CDA
	M. (Maria) Le Roy gemeentebestuur@harlingen.nl	140517 Harlinger Belang
	H. (Henk) Kuiken gemeentebestuur@harlingen.nl	140517 PvdA

HATTEM

	Burg. J.W. (Jan Willem) Wiggers bestuurssecretariaat@hattem.nl	0384431616 CDA
	M. (Martijn) Hospers bestuurssecretariaat@hattem.nl	0384431616 CDA
	J. (Jan) van der Heeden bestuurssecretariaat@hattem.nl	0384431616 D66
	D. (Doret) Tigchelaar bestuurssecretariaat@hattem.nl	0384431616 VVD

HEEMSKERK

	Burg. A.E.H. (Mieke) Baltus post@heemskerk.nl	140521 CDA
	F. (Frank) Frowijn post@heemskerk.nl	140521 CDA
	M. (Marieke) van Dijk post@heemskerk.nl	140521 D66
	A. (Aad) Schoorl post@heemskerk.nl	140521 Heemskerk Lokaal
	C. (Cees) Beentjes post@heemskerk.nl	140521 PvdA

HEEMSTEDEN

	Burg. M. (Marianne) Heeremans mheeremans@heemsteden.nl	0235485851 PvdA
	C. (Christa) Kuiper-Kuijpers ckuiper@heemsteden.nl	0235485851 CDA
	S. (Sebastiaan) Nieuwland snieuwland@heemsteden.nl	0235485851 D66
	H. (Heleen) Hooij hhooij@heemsteden.nl	0235485851 VVD

HEERDE

	Burg. I. (Inez) Pijnenburg-Adriaenssen i.pijnenburg@heerde.nl	0578699494 VVD
	H.J. Berkhoff gemeente@heerde.nl	0384470492 CDA
	W. (Wolbert) Meijer h.vander.stege@heerde.nl	0384479105 SGP/ChristenUnie
	G. (Gerrit) van Dijk gemeente@heerde.nl	0578694592 VVD

HEERENVEEN

	Burg. T. (Tjeerd) van der Zwan gemeente@heerenveen.nl	0513617407 PvdA
	J. (Jelle) Zoetendal gemeente@heerenveen.nl	0513617408 PvdA
	C. (Coby) van der Laan gemeente@heerenveen.nl	0513617409 PvdA
	S. (Siebren) Siebenga gemeente@heerenveen.nl	0513617409 VVD
	H. (Hans) Broekhuizen gemeente@heerenveen.nl	0513617408 CDA

HEERHUGOWAARD

	Burg. H. (Han) ter Heegde post@heerhugowaard.nl	14072 VVD
	G. (Gido) Oude Kotten post@heerhugowaard.nl	14072 CDA
	C. (Carolien) van Diemen post@heerhugowaard.nl	14072 D66
	L. (Leo) Dickhoff post@heerhugowaard.nl	14072 Heerhugowaardse Onafhankelijke Partij
	M. (Monique) Stam-de Nijs post@heerhugowaard.nl	14072 VVD

HEERLEN

	Burg. R. (Ralf) Krewinkel r.krewinkel@heerlen.nl	0455605040 PvdA
	P. (Peter) van Zutphen p.van.zutphen@heerlen.nl	0455605030 SP
	N. (Nico) Aarts n.aarts@heerlen.nl	0455605040 Ouderenpartij Heerlen
	B. (Barry) Braeken b.braeken@heerlen.nl	0455605040 PvdA
	J. (Jordy) Clemens j.clemens@heerlen.nl	0455605040 SP
	M. (Martin) de Beer m.de.beer@heerlen.nl	0455605040 VVD

HEEZE-LEENDE

	Burg. P. (Paul) Verhoeven burgemeester@heeze-leende.nl	0402241400 VVD
	W. (Wilma) van der Rijt-van der Kruis w.v.d.rijt@heeze-leende.nl	0402241400 CDA
	T. (Toon) Bosmans t.bosmans@heeze-leende.nl	0402241400 PvdA
	F. (Frans) Cuijpers f.cuijpers@heeze-leende.nl	0402241400 VVD

HEILOO

	Burg. H. (Hans) Romeyn info@heiloo.nl	0725356666 CDA
	E. (Elly) Beens info@heiloo.nl	0725356666 CDA
	F. (Fred) Bellemijn info@heiloo.nl	0725356666 Heiloo-2000
	R. (Rob) Opdam info@heiloo.nl	0725356666 VVD

HELLENDOORN

	Burg. A. (Anneke) Raven gemeentebestuur@hellendoorn.nl	0548630301 CDA
	J.H. (Anja) van den Dolder-Soeten a.van.den.dolder@hellendoorn.nl	0548630000 ChristenUnie
	T.C. (Thomas) Walder t.walder@hellendoorn.nl	0548630000 D66
	J.H. (Johan) Coes j.coes@hellendoorn.nl	0610036842 CDA
	J.J. (Jelle) Beintema j.beintemaghellendoorn.nl	0654756160 CDA

HELLEVOETSLUIS

	Burg. M. (Milène) Junius gemeente@hellevoetsluis.nl	140181 CDA
	H. (Hans) van der Velde gemeente@hellevoetsluis.nl	140181 CDA
	H. (Hans) van Lith gemeente@hellevoetsluis.nl	140181 Inwonersbelang Hellevoetsluis
	M. (Margriet) den Brok gemeente@hellevoetsluis.nl	140181 Inwonersbelang Hellevoetsluis
	P. (Peter) Hofman gemeente@hellevoetsluis.nl	140181 VVD

HELMOND

	Burg. E. (Elly) Blanksma-van den Heuvel gemeente@helmond.nl	0492587145 CDA
	F. (Frans) Stienen gemeente@helmond.nl	140492 CDA
	P. (Paul) Smeulders gemeente@helmond.nl	140492 CroenLinks
	E. (Erik) de Vries gemeente@helmond.nl	140492 SP
	N. (Nathalie) van der Zanden gemeente@helmond.nl	140492 SP
	J.C.J. (Jos) van Bree gemeente@helmond.nl	0492587038 VVD
	M. (Margreet) de Leeuw-Jongejans gemeente@helmond.nl	0492587106 CDA

HENDRIK-IDO-AMBACHT

	Burg. J. (Jan) Heijkoop a.struik@h-i-ambacht.nl	14078 CDA
	P. (Patrick) van der Giessen p.baldee@h-i-ambacht.nl	14078 CDA
	F. (Floor) van de Velde j.van.noord@h-i-ambacht.nl	14078 PvdA
	A. (André) Flach b.van.bennekom@h-i-ambacht.nl	14078 SCP/ChristenUnie

HENGELO

	Burg. S.W.J.G. (Sander) Schelberg s.schelberg@hengelo.nl	0742459244 VVD
	J. (Jan) Bron j.bron@hengelo.nl	0742459245 PvdA
	M. (Marcel) Elferink m.elferink@hengelo.nl	0742459246 CDA
	C. (Claudio) Bruggink c.bruggink@hengelo.nl	0742459594 D66
	M.A. (Mariska) ten Heuw m.tenheuw@hengelo.nl	0742459953 SP

HET BILDT

	Burg. G. (Gerrit) Krol g.krol@hetbildt.nl	0518409234 CDA
	N. (Nel) Haarsma n.haarsma@hetbildt.nl	0518409234 CDA
	H. (Hillie) Blaak h.blaak@hetbildt.nl	0518409234 PvdA
	B. (Boukje) Tol b.tol@hetbildt.nl	0518409234 Werkgroep Het Bildt

HEUMEN

	Burg. P. (Paul) Mengde heumen@heumen.nl	14024 PvdA
	E. (Ellen) de Swart heumen@heumen.nl	14024 Democraten Gemeente Heumen
	E. (Eric) Laurant heumen@heumen.nl	14024 Democraten Gemeente Heumen
	H. (Henk) van den Berg heumen@heumen.nl	14024 PvdA/CroenLinks

HEUSDEN

	Burg. J. (Jan) Hamming info@heusden.nl	14073 PvdA
	K. (Kees) van Bokhoven info@heusden.nl	14073 Democratische Midden Partij Heusden
	W. (Wim) van Engeland info@heusden.nl	14073 Gemeentebelangen Heusden
	M. (Mart) van der Poel info@heusden.nl	14073 Heusden Eén
	M. (Margo) Mulder info@heusden.nl	14073 PvdA
	H. (Hanne) van Aart info@heusden.nl	14073 VVD

HILLEGOM

	Burg. A. (Arie) van Erk info@hillegom.nl	0252537222 info@hillegom.nl
	A. (Anne) de Jong info@hillegom.nl	0252537222 Bevolkingsbelangen Hillegom
	F. (Fred) van Trig info@hillegom.nl	0252537222 CDA
	A. (Annechien) Snuif info@hillegom.nl	0252537222 D66
	J. (Jeroen) Verheijen info@hillegom.nl	0252537222 VVD

HILVARENBEEK

	Burg. R. (Ryan) Palmen r.palmen@hilvarenbeek.nl	0135058300 VVD
	J. (Jan) van Doormaal j.a.g.v.doormaal@hilvarenbeek.nl	0135058301 Cemeenschapslijst
	B. (Bernd) Roks b.roks@hilvarenbeek.nl	0135058302 VVD
	J. (Jan) van de Wiel j.vd.wiel@hilvarenbeek.nl	0135058303 CDA

HILVERSUM

	Burg. P. (Pieter) Broertjes p.broertjes@hilversum.nl	14035 PvdA
	N. (Nicolien) van Vroonhoven-Kok n.vanvroonhoven-kok@hilversum.nl	14035 CDA
	E. (Eric) van der Want e.vanderwant@hilversum.nl	14035 D66
	W. (Wimar) Jaeger w.jaeger@hilversum.nl	14035 D66
	A. (Arjo) Klamer a.klamer@hilversum.nl	14035 SP
	F. (Floris) Voorink f.voorink@hilversum.nl	14035 VVD

HOF VAN TWENTE

	Burg. E. (Ellen) Nauta-van Moorsel e.nauta@hofvantwente.nl	0547858585 CDA
	H. (Harry) Scholten h.scholten@hofvantwente.nl	0547858585 CDA
	P. (Pieter) van Zwanenburg p.vanzwanenburg@hofvantwente.nl	0547858585 CDA
	W. (Wim) Meulenkamp w.meulenkamp@hofvantwente.nl	0547858585 VVD

HOLLANDS KROON

	Burg. J. (Jaap) Nawijn burgemeester@hollandskroon.nl	0883215000 VVD
	T. (Theo) Groot theogroot@hollandskroon.nl	0883215000 CDA
	F. (Frits) Westerkamp fritswesterkamp@hollandskroon.nl LADA (Lokaal Alternatief Democratie Anders)	0883215000
	M. (Mary) van Gent-Overdeest maryvangent@hollandskroon.nl Senioren Hollands Kroon	0883215000
	T. (Theo) Meskers theomeskers@hollandskroon.nl	0883215000 VVD

HOOGVEEEN

	Burg. K. (Karel) Loohuis info@hoogeveen.nl	140528 PvdA
	E. (Erik) Giethoorn h.b.giethoorn@hoogeveen.nl	140528 CDA
	G. (Gert) Vos g.vos@hoogeveen.nl	140528 ChristenUnie
	J. (Jan) Steenberg j.h.steenbergen@hoogeveen.nl Gemeentebelangen Hoogeveen	140528
	A. W. (Anno Wietze) Hiemstra a.w.hiemstra@hoogeveen.nl	0528291205 CDA

HOOGEZAND-SAPPEMEER

	Burg. P. (Peter) de Jonge pm.dejonge@hoogezand-sappemeer.nl	0598373669 PvdA
	E. (Erik) Drenth e.drenth@hoogezand-sappemeer.nl	0598373666 CDA
	M. (Marco) Metscher m.metscher@hoogezand-sappemeer.nl	0598373666 ChristenUnie
	O. (Oetra) Gopal o.gopal@hoogezand-sappemeer.nl	0598373666 CroenLinks
	G. (Ger) Lindeman g.lindeman@hoogezand-sappemeer.nl	0598373666 PvdA
	P. (Peter) Verschuren p.verschuren@hoogezand-sappemeer.nl	0598373666 SP

HOORN

	Burg. J. (Jan) Nieuwenburg j.nieuwenburg@hoorn.nl	0229252214 PvdA
	J. (Judith) de Jong j.dejong@hoorn.nl	0229252208 PvdA
	B. (Ben) Tap b.tap@hoorn.nl	0229252209 D66
	S. (Samir) Bashara s.bashara@hoorn.nl	0229252209 CroenLinks
	N. (Nel) Douw n.douw@hoorn.nl	0229252209 SP
	T. (Theo) van Eijk t.van.eijk@hoorn.nl	0229252210 CDA

HORST AAN DE MAAS

	Burg. K. (Kees) van Rooij k.vanrooij@horstaandemaas.nl	0774779777 CDA
	B. (Bob) Vostermans b.vostermans@horstaandemaas.nl	0774779777 CDA
	G. (Ger) van Rensch g.rensch@horstaandemaas.nl	0774779777 CDA
	P. (Paul) Driessen p.driessen@horstaandemaas.nl	0774779777 Essentie
	B. (Birgit) op de Laak b.opdelaak@horstaandemaas.nl	0774779777 PvdA

HOUTEN

	Burg. W. (Wouter) de Jong college@houten.nl	0306392611 ChristenUnie
	K. (Kees) van Dalen college@houten.nl	0306392611 CDA
	M. (Michiel) van Liere college@houten.nl	0306392611 D66
	H. (Herman) Geerdes college@houten.nl	0306392611 VVD

	J. (Jocko) Rensen college@houten.nl	0306392611 PvdA
---	---	--------------------

HUIZEN

	Burg. F. (Fons) Hertog a.hertog@huizen.nl	14035 VVD
	J. (Janny) Bakker-Klein j.bakker@huizen.nl	14035 CDA
	M. (Marlous) Verbeek-Nooijens m.verbeek@huizen.nl	14035 D66
	G. (Gerrit) Pas g.pas@huizen.nl	14035 CroenLinks
	M. (Marianne) Verhage-van Kooten m.verhage@huizen.nl	14035 SGP/ChristenUnie

HULST

	Burg. J.F. (Jan-Frans) Mulder j.mulder@gemeentehulst.nl	0114389131 CDA
	J.P. (Jean-Paul) Hageman j.hageman@gemeentehulst.nl Algemeen belang Groot Hulst	0113389126
	A. (Adri) Totté a.totte@gemeentehulst.nl	0114389127 CDA
	F. (Frank) van Driessche f.van.driessche@gemeentehulst.nl Groot Hontenisse	0114389128
	D. (Diana) van Damme-Fassaert d.van.damme@gemeentehulst.nl	0114389129 PvdA

IJSSELSTEIN

	Burg. P.J.M. (Patrick) van Domburg info@ijsselstein.nl	14030 VVD
	V. (Vincent) van den Berg info@ijsselstein.nl	14030 CDA
	M. (Marijke) van Beukering-Huijbregts info@ijsselstein.nl	14030 D66
	H. (Huib) Veldhuijsen info@ijsselstein.nl	14030 VVD

KAAG EN BRAASSEM

	Burg. M. (Marina) van der Velde-Menting mvandervelde@kaagenbraassem.nl	0713327272 VVD
	H. (Henk) Hoek hhoek@kaagenbraassem.nl	0713327272 CDA
	H. (Herman) Haarman hhaarman@kaagenbraassem.nl	0713327272 D66
	F. (Floris) Schoonderwoerd fschoonderwoerd@kaagenbraassem.nl PRO Kaag en Braassem	0713327272

 Y. (Yvonne) Peters-Adrian 0713327272
ypeters@kaagenbrassem.nl VVD

KAMPEN

 Burg. B. (Bort) Koelewijn 14038
info@kampen.nl ChristenUnie

 G. (Geert) Meijering 14038
info@kampen.nl CDA

 G.J. (Gerrit Jan) Veldhoen 14038
info@kampen.nl ChristenUnie

 M. (Martin) Ekker 14038
info@kampen.nl VVD

KAPELLE

 Burg. A. (Anton) Stapelkamp 0113333129
a.stapelkamp@kapelle.nl CDA

 E. (Evert) Damen 0113333127
e.damen@kapelle.nl CDA

 J. (Jon) Herselman 0113333128
j.herselman@kapelle.nl VVD

 M. (Marco) Kleppe 0113333129
m.kleppe@kapelle.nl SCP

KATWIJK

 Burg. J. (Jos) Wielen 0714065000
info@katwijk.nl CDA

 K. (Krijn) van der Spijk 0714065000
info@katwijk.nl CDA

 G. (Gerard) Mostert 0714065000
info@katwijk.nl ChristenUnie

 K.J. (Klaas Jan) van der Bent 0714065000
info@katwijk.nl ChristenUnie

 J. (Jacco) Knappe 0714065000
info@katwijk.nl SCP

KERKRADE

 Burg. J. (Jos) Som 14045
jos.som@kerkrade.nl CDA

 H. (Huub) Wiermans 14045
h.wiermans@kerkrade.nl
Burgerbelangen Kerkrade

 J. (Jo) Schlangen 14045
j.schlangen@kerkrade.nl
Burgerbelangen Kerkrade

 T. (Tim) Weijers 14045
t.weijers@kerkrade.nl
Burgerbelangen Kerkrade

 J. (Jo) Bok 14045
j.bok@kerkrade.nl Lokaal Alternatief

 L. (Leo) Jongen 14045
ljongen@kerkrade.nl PvdA

 D. (Dion) Schneider 14045
d.schneider@kerkrade.nl VVD

KOGGENLAND

 Burg. R. (Rob) Posthumus 0229548395
bestuurssecretariaat@koggenland.nl VVD

 K. (Koo) Knijn 0229548395
bestuurssecretariaat@koggenland.nl CDA

 W. (Win) Bijman 0229548395
bestuurssecretariaat@koggenland.nl CDA

 C. (Caroline) van de Pol 0229548395
bestuurssecretariaat@koggenland.nl VVD

KOLLUMERLAND C.A.

 Burg. B. (Bearn) Bilker 0551458817
secretariaat@kollumerland.nl CDA

 J. (Jan) Benedictus 0551458817
j.benedictus@kollumerland.nl FNP

 P. (Paul) Maasbommel 0551458817
p.maasbommel@kollumerland.nl PvdA

 J. (Jelle) Boerema 0551458817
j.boerema@kollumerland.nl VVD

KORENDIJK

 Burg. S. (Servaas) Stoop 0186697777
gemeente@korendijk.nl SCP

 P. (Paul) Boogaard 0186697777
gemeente@korendijk.nl CDA

 M. (Martin) Honders 0186697777
gemeente@korendijk.nl PvdA

 G. (Gerard) den Boer 0186697777
gemeente@korendijk.nl SCP

KRIMPEN AAN DEN IJSSEL

 Burg. M.W. (Martijn) Vroom 140180
gemeente@krimpenaandenijssel.nl CDA

 A. (Arnold) de Leeuw 140180
gemeente@krimpenaandenijssel.nl CDA

 G. (Gerrit) Boudesteijn 140180
gemeente@krimpenaandenijssel.nl
Leefbaar Krimpen

 J. (Jaap) Blankenberg 140180
gemeente@krimpenaandenijssel.nl PvdA

 M. (Marco) Oosterwijk 140180
gemeente@krimpenaandenijssel.nl SCP

KRIMPENERWAARD

 Burg. R. (Roel) Cazemier 140182
info@krimpenerwaard.nl PvdA

 J. (Jan) Vente 140182
info@krimpenerwaard.nl ChristenUnie

 P. (Pieter) Neven 140182
info@krimpenerwaard.nl SCP

 D. (Dilia) Blok 140182
info@krimpenerwaard.nl VGBK

 L. (Lavinja) Sleenwenhoek 140182
info@krimpenerwaard.nl VGBK

 R. (Ria) Boere 140182
info@krimpenerwaard.nl VVD

LAARBEEK

 Burg. F.L.J. (Frank) van der Meijden 0492469700
frank.vdmeijden@laarbeek.nl CDA

 F. (Frans) van Zeeland 0492469700
frans.vzeeland@laarbeek.nl
Algemeen Belang Laarbeek

 T. (Tonny) Meulensteen 0492469700
tonny.meulensteen@laarbeek.nl CDA

 J. (Joan) Briels 0492469700
joan.briels@laarbeek.nl De Werkgroep

 G. (Greet) Buter 0492469700
greet.buter@laarbeek.nl PvdA

LANDERD

 Burg. M. (Marnix) Bakermans 0468458230
info@landerd.nl Jong Uden

 P.H. (Piet Hein) Jonkergouw 0486458230
piethein.Jonkergouw@landerd.nl CDA

 B. (Benno) Maathuis 0486458230
ben.maathuis@landerd.nl DS97

 B. (Ben) Brands 0486458230
ben.brands@landerd.nl
Vereniging Herindelen Landerd

LANDGRAAF

 Burg. R. (Raymond) Vlecken 14045
gemeente@landgraaf.nl CDA

 M. (Marlies) Dreissen 14045
gemeente@landgraaf.nl CDA

 T. (Ton) Ancion 14045
gemeente@landgraaf.nl GroenLinks

 H. (Harry) Leunessen 14045
gemeente@landgraaf.nl PvdA

 R. (René) van der Valk 14045
gemeente@landgraaf.nl SP

 K. (Kelly) Regterschot 14045
gemeente@landgraaf.nl VVD

LANDSMEER

	Burg. A. (Astrid) Nienhuis gemeente@landsmeer.nl	0204877111 VVD
	N. (Nico) van Baarsen gemeente@landsmeer.nl	0204877111 D66
	R. (Richard) Quakernaat gemeente@landsmeer.nl	0204877111 VVD

LANGEDIJK

	Burg. J.F.N. (Hans) Cornelisse info@gemeentelangedijk.nl	0226334433 CDA
	B. (Bert) Fintelman info@gemeentelangedijk.nl	0226334433 CDA
	P.J. (Jan Piet) Beers info@gemeentelangedijk.nl	0226334433 ChristenUnie
	J. (Jasper) Nieuwenhuizen info@jaspersnieuwenhuizen.nl	0226334433 VVD

LANSINGERLAND

	Burg. P. (Pieter) van de Stadt pieter.vandestadt@lansingerland.nl	14010 VVD
	A. (Albert) Abee albert.abeel@lansingerland.nl	14010 CDA
	A. (Ankie) van Tatenhove ankie.van.tatenhove@lansingerland.nl	14010 ChristenUnie
	J. (Jeroen) Heuvelink jeroen.heuvelink@lansingerland.nl	14010 D66
	S. (Simon) Fortuyn simon.fortuyn@lansingerland.nl	14010 Leefbaar 3B

LAREN

	Burg. E. (Elbert) Roest bestuurssecretariaat@laren.nl	14035 D66
	L. (Leen) van der Pols bestuurssecretariaat@laren.nl	14035 CDA
	T. (Tijmen) Smit bestuurssecretariaat@laren.nl	14035 Larens Behoud
	T. (Ton) Stam bestuurssecretariaat@laren.nl	14035 VVD

LEEK

	Burg. B. (Berend) Hoekstra info@leek.nl	0594551515 VVD
	H. (Hans) Morssink info@leek.nl	0594551515 CDA
	Vacature info@leek.nl	0594551515
	B. (Ben) Plandsoen info@leek.nl	0594551515 PvdA

LEERDAM

	Burg. R. (Rinus) Houtman m.houtman@leerdam.nl	0345636363 SCP
	B. (Bart) Bruggeman b.bruggeman@leerdam.nl	0345636363 CDA
	T. (Teus) Meijdam t.meijdam@leerdam.nl	0345636363 Leerdam 2000
	W. (Wim) van der Leij w.van.der.leij@leerdam.nl	0345636363 PvdA
	A.W. (Arie) Keppel a.keppel@leerdam.nl	0345636363 SCP

LEEUWARDEN

	Burg. F. (Ferd) Crone gemeente@leeuwarden.nl	14058 PvdA
	T. (Thea) Koster gemeente@leeuwarden.nl	14058 CDA
	I. (Isabelle) Diks gemeente@leeuwarden.nl	14058 Pal/GroenLinks
	A. (Andries) Ekhart gemeente@leeuwarden.nl	14058 PvdA
	H. (Henk) Deinum gemeente@leeuwarden.nl	14058 PvdA
	S. (Sjoerd) Feitsma gemeente@leeuwarden.nl	14058 PvdA
	H. (Harry) van der Molen info@leeuwarden.nl	14058 CDA

LEEUWARDERADEEL

	Burg. J. (Joop) Boertjens j.boertjes@leeuwarderadeel.nl	0582576666 VVD
	C. (Cees) Vos c.vos@leeuwarderadeel.nl	0582576666 CDA
	G. (Gelly) Visser g.visser@leeuwarderadeel.nl	0582576666 PvdA
	R. (Rinske) van der Meulen-van der Ende r.vandermeulen@leeuwarderadeel.nl	0582576666 VVD

LEIDEN

	Burg. H. (Henri) Lenferink h.lenferink@leiden.nl	0715165025 PvdA
	R. (Robbert) Strijk r.strijk@leiden.nl	0715165014 D66
	P. (Paul) Laudy p.laudy@leiden.nl	0715165016 VVD
	P. (Paul) Dirkse p.dirkse@leiden.nl	0715165017 D66
	M. (Marleen) Damen m.damen@leiden.nl	0715165018 PvdA

	R. (Roos) van Gelderen r.van.gelderen@leiden.nl	0715165019 SP
--	---	------------------

LEIDERDORP

	Burg. L. (Laila) Driessen-Jansen info@leiderdorp.nl	0715895691 VVD
	J. (Jeff) Gardeniers info@leiderdorp.nl	0715895691 CDA
	M. (Michiel) van der Eng info@leiderdorp.nl	0715895691 D66
	C.J.M.W. (Kees) Wassenaar info@leiderdorp.nl	0715895691 VVD

LEIDSCHENDAM-VOORBURG

	Burg. J.W. (Hans) van der Sluijs burgemeestervandersluijs@leidschendam-voorburg.nl	14070 VVD
	S. (Saskia) Bruines s.bruines@leidschendam-voorburg.nl	14070 D66
	F. (Frank) Rozenberg pf.rozenberg@leidschendam-voorburg.nl Gemeentebelangen Leidschendam-Voorburg	14070
	F. (Floor) Kist FJ.Kist@leidschendam-voorburg.nl	14070 GroenLinks
	N. (Nadine) Stemerding N.Stemerding2@leidschendam-voorburg.nl	14070 PvdA

LELYSTAD

	Burg. M. (Margreet) Horselenberg gemeente@lelystad.nl	140320 PvdA
	E. (Elly) van Wageningen gemeente@lelystad.nl	130320 ChristenUnie
	E. (Ed) Rentenaar gemeente@lelystad.nl	140320 Inwonerspartij
	J. (Jop) Fackeldej gemeente@lelystad.nl	140320 PvdA
	J. (John) van den Heuvel gemeente@lelystad.nl	140320 SP
	J. (Janneke) Sparreboom-van der Spoel gemeente@lelystad.nl	140320 VVD

LEUDAL

	Burg. A. (Arno) Verhoeven a.verhoeven@leudal.nl	0475859203
	R. (Richard) Verheul r.verheul@leudal.nl	0475859203 Ronduit Open
	S. (Stan) Backus s.backus@leudal.nl	0475859203 Ronduit Open

A. (Arno) Walraven 0475859203
a.walraven@leudal.nl Samen Verder

P. (Piet) Verlinden 0475859203
p.verlinden@leudal.nl Samen Verder

LEUSDEN

Burg. A. (Annemieke) Vermeulen 14033
burgemeester@leusden.nl VVD

E. (Erik) van Beurden 14033
bestuurssecretariaat@leusden.nl PvdA

A.J. (Albert) Dragt 14033
bestuurssecretariaat@leusden.nl D66

J. (Jan) Overweg 14033
bestuurssecretariaat@leusden.nl SGP/ChristenUnie

LINGEWAAL

Burg. L. (Loes) van Ruijven-van Leeuwen
0345634050
bestuur@lingewaal.nl CDA

E. (Ed) van Sambeek 0345634050
e.vansambeek@lingewaal.nl CDA

G. (Govert) van Bezooijen 0345634050
g.vanbezooijen@lingewaal.nl ChristenUnie

G. (Griedo) Bel 0345634050
g.bel@lingewaal.nl PvdA

LINGEWAARD

Burg. M. (Marianne) Schuurmans 0203260111
m.schuurmans@lingewaard.nl VVD

T. (Theo) Peren 0203260111
t.peren@lingewaard.nl CDA

T. (Theo) Janssen 0203260111
t.janssen@lingewaard.nl Lingewaard.nu

J. (Johan) Sluiter 0203260111
j.sluiter@lingewaard.nl Lokaal Belang Lingewaard

H. (Helga) Witjes 0203260111
h.witjes@lingewaard.nl VVD

LISSE

Burg. A.W.M. (Lies) Spruit 0252433115
burgemeester@lisse.nl PvdA

A. (Adri) de Roon 140252
aderoon@lisse.nl D66

C. (Cees) Ruigrok 140252
cruigrok@lisse.nl Nieuw Lisse

E.J. (Evert Jan) Nieuwenhuis 140252
ejnieuwenhuis@lisse.nl SGP/ChristenUnie

LITTENSERADIEL

Burg. J. (Johanneke) Liemburg 140515
info@littenseradiel.nl PvdA

B. (Bram) Bonnema 140515
info@littenseradiel.nl FNP

M. (Marja) Reijndorp 140515
info@littenseradiel.nl SAM Littenseradiel

LOCHEM

Burg. S. (Sebastiaan) van 't Erve 0573289222
burgemeester@lochem.nl GroenLinks

J. (Jan) Kottelenberg 0573289222
j.kottelenberg@lochem.nl CDA

T. (Trix) van der Linden 0573289222
t.vanderlinden@lochem.nl D66

B. (Bert) Groot Wesseldijk 0573289222
b.grootwesseldijk@lochem.nl Cemeentebelangen Lochem

LOON OP ZAND

Burg. W. (Wim) Luijendijk 0416289231
w.luijendijk@loonopzand.nl PvdA

K. (Kees) Grootswagers 0416289237
k.grootswagers@loonopzand.nl CDA

W. (Wil) Ligtenberg 0416289238
w.ligtenberg@loonopzand.nl Lijst Loon op Zand

G. (Gerard) Bruijniks 0416289240
g.bruijniks@loonopzand.nl Cemeentebelangen Loon op Zand

LOPIK

Burg. R. (Renate) Westerlaken-Loos 0348559955
renate.westerlaken@loplik.nl CDA

G. (Gerrit) Spelt 0348559955
gerrit.spelt@loplik.nl CDA

J. (Johan) van Everdingen 0348559955
johan.van.everdingen@loplik.nl VVD

LOPPERSUM

Burg. A. (Albert) Rodenboog 0596548200
a.rodenboog@loppersum.nl CDA

P. (Pier) Prins 0596548200
p.prins@loppersum.nl CDA

R. (Rudi) Slager 0596548200
r.a.c.slager@loppersum.nl ChristenUnie

B. (Bé) Schollema 0596548200
b.schollema@loppersum.nl PvdA

LOSSER

Burg. M. (Michael) Sijbom 0535377283
burgemeester@losser.nl CDA

J.M. (Jan Martin) van Rees 0535377283
j.vanrees@losser.nl Burgerforum

J.F. (Joop) Hassink 0535377283
j.hassink@losser.nl CDA

M. (Marcel) Wildschut 0535377283
m.wildschut@losser.nl D66

MAASDRIEL

Burg. H. (Henny) van Kooten 140418
info@maasdriel.nl SGP

G. (Gerard) van den Anker 140418
g.vandenanker@maasdriel.nl CDA

J.H.A. Sørensen 140418
a.sorensen@maasdriel.nl CDA

J.H. (Jan Hein) de Vreede 140418
j.devreede@maasdriel.nl Samen Sterk Maasdriel

MAASGOUW

Burg. S. (Stef) Strous 0475852500
s.strous@gemeentemaasgouw.nl PvdA

J. (Jessie) Smeets-Palmen 0475852500
j.palmen@gemeentemaasgouw.nl CDA

J. (Johan) Lalieu 0475852500
j.lalieu@gemeentemaasgouw.nl Lokaal Belang

M. (Math) Wilms 0475852500
m.wilms@gemeentemaasgouw.nl Lokaal Belang

MAASSLUIS

Burg. T.J. (Edo) Haan 0105931744
burgemeester@maassluis.nl PvdA

K. (Kees) Pleijsier 0105931514
college@maassluis.nl CDA

D. (David) van der Houwen 0105931514
college@maassluis.nl Verenigde Senioren Partij Maassluis

J.M.H. (Sjef) Evers 0105931514
college@maassluis.nl VVD

A. (Arnold) Keijzer 0105931740
college@maassluis.nl PvdA

MAASTRICHT

Burg. A. (Annemarie) Penn-te Strake 0433504032
post@maastricht.nl VVD

J. (Jack) Gerats 14043
jack.gerats@maastricht.nl SP

G. (Gerdo) van Grootheest 0433504013
gerdo.van.grootheest@maastricht.nl GroenLinks

	M. (Mieke) Damsma mieke.damsma@maastricht.nl	0433504014 D66
	J. (John) Aarts john.aarts@maastricht.nl	0433504015 VVD
	A. (André) Willems andre.willems@maastricht.nl	0433504020 Seniorenpartij

MARUM

	Burg. H. (Henk) Kosmeijer h.kosmeijer@marum.nl	0594641333 PvdA
	H. (Hans) de Graaf h.degraaf@marum.nl	0594641333 ChristenUnie
	J. (Jan) Vos j.vos@marum.nl	0594641333 PvdA
	J. (Janny) Hulshoff-Oost j.hulshoff@marum.nl	0594641333 VVD

MEDEMBLIK

	Burg. F. (Frank) Streng info@medemblik.nl	0229856000 VVD
	H. (Hans) Tigges info@medemblik.nl	0229856000 D66
	J. (Joset) Fit info@medemblik.nl	0229856000 GemeenteBelangen Medemblik
	H. (Harry) Nederpelt info@medemblik.nl	0229856001 CDA

MEERSSEN

	Burg. M.A.H. (Mirjam) Clermonts-Aretz bestuurssecretariaat@meerssen.nl	0433661607 VVD
	L.W. (Berry) van Rijswijk bestuurssecretariaat@meerssen.nl	0433661607 Focus Meerssen
	G. (Guido) Houben bestuurssecretariaat@meerssen.nl	0433661607 Partij Groot Meerssen
	D.F.M.L. (Désirée) Cortenraede bestuurssecretariaat@meerssen.nl	0433661607 VVD

MENAMERADIEL

	Burg. T. (Tom) van Mourik vanmourik@menameradiel.nl	0518452900 VVD
	A. (Arend) Dijkstra a.dijkstra@menameradiel.nl	0518452900 CDA
	L. (Lute) Pen l.pen@menameradiel.nl	0518452900 Gemeentebelangen Menameradiel

MENTERWOLDE

	Burg. R. (Rein) Munnikma r.munnikma@menterwolde.nl	0598658888 PvdA
	T. (Thea) van der Veen t.vanderveen@menterwolde.nl	0598658888 PvdA
	L. (Lian) Veenstra l.veenstra@menterwolde.nl	0598658888 SP
	J. (Jaap) Borg j.borg@menterwolde.nl	0598658888 VVD

MEPPEL

	Burg. J. (Jan) Westmaas j.westmaas@meppel.nl	140522 CDA
	H. (Henk) ten Hulscher h.tenhulscher@meppel.nl	140522 CDA
	G. (Gert) Stam g.stam@meppel.nl	140522 ChristenUnie
	K. (Koos) de Vos k.dvos@meppel.nl	140522 PvdA
	R.P. (Roelof Pieter) Koning rp.koning@meppel.nl	140522 VVD

MIDDELBURG

	Burg. H. (Harald) Bergmann h.bergmann@middelburg.nl	0118675425 VVD
	A. (Arjan) Beekman a.beekman@middelburg.nl	0118675000 ChristenUnie
	J. (Johan) Aalberts j.aalberts@middelburg.nl	0118675427 CDA
	C. (Chris) Simons c.simons@middelburg.nl	0118675428 VVD
	C. (Chris) Dekker c.dekker@middelburg.nl	0118675429 SGP
	S. (Saskia) Szarafinski s.szarafinski@middelburg.nl	0118675430 PvdA

MIDDEN-DELFLAND

	Burg. A. (Arnoud) Rodenburg burgemeester@middendelfland.nl	0153804109 CDA
	A. (Annemiek) de Goede-van Tiel adegoede@middendelfland.nl	0153804103 CDA
	H. (Hans) Horlings hhorlings@middendelfland.nl	0153804104 CDA
	G. (Govert) van Oord gvanoord@middendelfland.nl	0153804105 Open Groen Progressief (OPC)
	P. (Piet) Houtenbos phoutenbos@middendelfland.nl	0153804333 Open Groen Progressief (OPC)

MIDDEN-DRENTHE

	Burg. T. (Ton) Baas bestuurssecretariaat@middendrenthe.nl	0593539208 VVD
	E. (Emko) Dolfing bestuurssecretariaat@middendrenthe.nl	0593539209 PvdA
	G. (Gerard) Lohuis bestuurssecretariaat@middendrenthe.nl	0593539210 CDA
	G.J. (Gert Jan) Bent bestuurssecretariaat@middendrenthe.nl	0593539211 ChristenUnie

MILL EN SINT HUBERT

	Burg. A. (Antoine) Walraven bestuurssecretariaat@gemeente-mill.nl	0485460349 VVD
	J. (Jos) van den Boogaart bestuurssecretariaat@gemeente-mill.nl	0485460349 Algemeen Belang '90
	E. (Erik) van Daal bestuurssecretariaat@gemeente-mill.nl	0485460349 Vier Kernen Partij

MOERDIJK

	Burg. J. (Jac) Klijs info@moerdijk.nl	140168 CDA
	J. (Jaap) Kamp info@moerdijk.nl	140168 CDA
	E. (Eef) Schoneveld info@moerdijk.nl	140168 Onafhankelijk Moerdijk
	F. (Frans) Fakkers info@moerdijk.nl	140168 Onafhankelijk Moerdijk
	T. (Thomas) Zwiers info@moerdijk.nl	140168 VVD

MOLENWAARD

	Burg. D. (Dirk) van der Borg dirk.vanderborg@gemeentemolenwaard.nl	140184 CDA
	D. (Dirk) Heijkoop dirk.heijkoop@gemeentemolenwaard.nl	140184 CDA
	K. (Kees) Boender kees.boender@gemeentemolenwaard.nl	140184 ChristenUnie
	F. (Fatih) Özdere fatih.ozdere@gemeentemolenwaard.nl	140184 PvdA
	P. (Piet) Vat piet.vat@gemeentemolenwaard.nl	140184 SGP

MONTFERLAND

	Burg. I. (Ina) Leppink-Schuitema gemeente@montferland.info	0316291391 VVD
	I. (Ingrid) Wolsing gemeente@montferland.info	0136291391 PvdA

	T. (Tanja) Loeff-Hageman gemeente@montferland.info	0316291391 CDA
	W. (Walter) Gerritsen gemeente@montferland.info	0316291391 CDA
	R. (Rob) Visser gemeente@montferland.info	0316291391 VVD

MONTFOORT

	Burg. P.J. (Petra) van Hartskamp-de Jong 0348476444 info@montfoort.nl	VVD
	H.M. (Marianne) Lejeune-Koster info@montfoort.nl	0348476444 Progressief Akkoord
	F. (Ineke) Langerak-Oostrom info@montfoort.nl	0348476444 ChristenUnie
	J.L.M. (Jan) Vlaar info@montfoort.nl	0348476444 CDA

MOOK EN MIDDELAAR

	Burg. W. (Willem) Gradisen willem.gradisen@mookenniddelaar.nl	0246969130 PvdA
	G.J. (Geert Jan) Wienhoven geertjan.wienhoven@mookenniddelaar.nl	0246969130 DCP
	P. (Pepijn) Baneke pepijn.baneke@mookenniddelaar.nl	0246969130 GroenLinks
	K. (Karin) Peters karin.peters@mookenniddelaar.nl	0246969130 PvdA

NEDER-BETUWE

	Burg. K. (Kees) Veerhoek info@nederbetuwe.nl	0488449999 VVD
	H. (Herman) Gerritsen info@nederbetuwe.nl	0488449999 CDA
	V. (Vincent) van Neerbos info@nederbetuwe.nl	0488449999 PvdA
	H. (Hans) Keuken info@nederbetuwe.nl	0488449999 SCP

NEDERWEERT

	Burg. H. (Henk) Eevers burgemeester@nederweert.nl	0495677111 PvdA
	H. (Henk) Geraats h.geraats@nederweert.nl	0495677111 CDA
	H. (Hubert) Mackus h.mackus@nederweert.nl	0495677111 CDA

NEERIJNEN

	Burg. H.H. (Harry) de Vries college@neerijnen.nl	0345634050 CDA
	K. (Koos) Krook college@neerijnen.nl	140418 CDA
	J. (Jaap) Andriessse college@neerijnen.nl	140418 PvdA
	T. (Teus) Kool college@neerijnen.nl	140418 SCP
	R. (Rian) Verwoert college@neerijnen.nl	140418 VVD

NIEUWEGEIN

	Burg. F. (Frans) Backhuijs f.backhuijs@nieuwegein.nl	14030 VVD
	P. (Peter) Snoeren p.snoeren@nieuwegein.nl	14030 D66/GroenLinks
	H. (Hans) Adriani h.adriani@nieuwegein.nl	14030 PvdA
	M. (Martijn) Stekelenburg m.c.stekelenburg@nieuwegein.nl	14030 SP
	J. (Johan) Gadella j.gadella@nieuwegein.nl	14030 VVD

NIEUWKOOP

	Burg. F. (Frans) Buijserd secretariaat@nieuwkoop.nl	140172 CDA
	T. (Trudy) Veninga secretariaat@nieuwkoop.nl	140172 CDA
	A. (Annette) Pietersen secretariaat@nieuwkoop.nl	140172 D66
	G. (Guus) Elkhuizen secretariaat@nieuwkoop.nl	140172 Samen Beter Nieuwkoop

NIJKERK

	Burg. G. (Gerard) Renkema info@nijkerk.eu	14033 CDA
	P.M.C. (Patricia) van Loozen info@nijkerk.eu	14033 De Lokale Partij
	N. (Nadya) Aboyaakoub-Akkouh info@nijkerk.eu	14033 PRO21
	W.H. (Wim) van Veelen info@nijkerk.eu	14033 PRO21
	M. (Marly) Klein-Schuurs info@nijkerk.eu	14033 VVD

NIJMEGEN

	Burg. H. (Hubert) Bruls h.bruls@nijmegen.nl	0243292349 CDA
--	---	-------------------

	B. (Bert) Velthuis b.velthuis@nijmegen.nl	0243292354 SP
	B. (Bert) Frings b.frings@nijmegen.nl	0243292608 GroenLinks
	B. (Ben) van Hees b.van.hees@nijmegen.nl	0243299383 De Nijmeegse Fractie
	R. (Renske) Helmer-Englebert r.helmer@nijmegen.nl	0243299383 SP
	T. (Turgay) Tankir t.tankir@nijmegen.nl	0243299386 PvdA
	H. (Harriet) Tiemens h.tiemens@nijmegen.nl	0243299527 GroenLinks

NISSEWAARD

	Burg. M. (Mirjam) Salet gemeente@nissewaard.nl	140181 PvdA
	D. (Dirk) van der Schaaf gemeente@nissewaard.nl	140181 CDA
	C.J. (Kees) Dijkman gemeente@nissewaard.nl	140181 ONS Nissewaard
	J.W. (Jan Willem) Mijmans gemeente@nissewaard.nl	140181 ONS Nissewaard
	M. (Martijn) Hamerslag gemeente@nissewaard.nl	140181 ONS Nissewaard
	C. (Christel) Mourik gemeente@nissewaard.nl	140181 VVD

NOORD-BEVELAND

	Burg. M.J.A. (Marcel) Delhez m.delhez@noord-beveland.nl	0113269680 VVD
	A.G. (Adrie) van der Maas a.vander.maas@noord-beveland.nl	0113302161 SCP
	A.P.L.M. (Anja) Slenter-Jamar a.slenter@noord-beveland.nl	0610757975 CDA
	P.L. (Piet) de Putter p.de.putter@noord-beveland.nl	0610786968 VVD

NOORDENVELD

	Burg. K. (Klaas) Smid postbus@gemeentenoordenveld.nl	14050 PvdA
	G. (Gerrit) Alsema postbus@gemeentenoordenveld.nl	14050 CDA
	H. (Henk) Kusters postbus@gemeentenoordenveld.nl	14050 Gemeentebelangen Noordenveld
	R.J. (Reint-Jan) Auwema postbus@gemeentenoordenveld.nl	14050 Gemeentebelangen Noordenveld
	A. (Alex) Wekema postbus@gemeentenoordenveld.nl	14050 PvdA

NOORDOOSTPOLDER

	Burg. A. (Aucke) van der Werff a.vanderwerff@noordoostpolder.nl	0527633911 CDA
	H. (Henk) Suelmann h.suelmann@noordoostpolder.nl	0527633911 CDA
	H. (Hennie) Bogaards-Simonse h.boogaards@noordoostpolder.nl	0527633911 CDA
	A. (Andries) Poppe a.poppe@noordoostpolder.nl	0527633911 ChristenUnie/SCP
	W. (Wiemer) Haagsma w.haagsma@noordoostpolder.nl	0527633911 Politieke Unie
	H. (Hans) Wijnants h.wijnants@noordoostpolder.nl	0527633911 VVD

NOORDWIJK

	Burg. J. (Jan) Rijpstra j.rijpstra@noordwijk.nl	0713660221 VVD
	H. (Hans) Bakker h.bakker@noordwijk.nl	0713660221 Puur Noordwijk
	D. (Dennis) Salman d.salman@noordwijk.nl	0713660264 Lijst Salman Noordwijk
	G. (Gerben) van Duin g.vanduin@noordwijk.nl	0713660264 Puur Noordwijk
	M.J. (Marie José) Fles m.fles@noordwijk.nl	0713660264 PvdA/GroenLinks
	P.J. (Pieter Jan) Barnhoorn p.barnhoorn@noordwijk.nl	0713660442 D66

NOORDWIJKERHOUT

	Burg. G. (Gerrit) Goedhart gemeente@noordwijkerhout.nl	0252343737 CDA
	H.W.M. (Henri) de Jong gemeente@noordwijkerhout.nl	0252343737 CDA
	A. (Bert) Gotink gemeente@noordwijkerhout.nl	0252343737 D66
	J.C.F. (Hans) Knapp gemeente@noordwijkerhout.nl	0252343737 VVD

NUENEN

	Burg. M. (Maarten) Houben mj.houben@nuenen.nl	0402631631 CDA
	C. (Caroline) van Brakel c.vanbrakel@nuenen.nl	0402631631 CDA
	H. (Henk) Pero s.brouwer@nuenen.nl	0402631631 D66
	J. (Joep) Pernot j.pernot@nuenen.nl	0402631631 GroenLinks
	M. (Martien) Jansen s.brouwer@nuenen.nl	0402631631 W70

NUNSPEET

	Burg. B. (Breunis) van de Weerd b.van.de.weerd@nunspeet.nl	0341259344 SCP
	G. (Gert) van den Berg g.van.den.berg@nunspeet.nl	0341259344 ChristenUnie
	M.W. (Marije) Storteboom m.w.storteboom@nunspeet.nl	0341259344 Cementebelang Nunspeet
	J. (Jaap) Groothuis j.groothuis@nunspeet.nl	0341259344 SCP
	L. (Leen) van der Maas l.van.der.maas@nunspeet.nl	0341259344 SCP

NUTH

	Burg. D. (Désirée) Schmalschlagër desiree.schmalschlaeger@nuth.nl	14045 GroenLinks
	R. (Ramon) Lucassen ramon.lucassen@nuth.nl	14045 CDA
	J. (John) Essers john.essers@nuth.nl	14045 GroenLinks
	B. (Bér) van den Heuvel ber.van.den.heuvel@nuth.nl	14045 Leefbaar Nuth
	E. (Ed) Slangen ed.slangen@nuth.nl	14045 VVD

OEGSTGEEST

	Burg. E.R. (Emile) Jaensch info@oegstgeest.nl	14071 VVD
	M. (Marien) den Boer info@oegstgeest.nl	14071 CDA
	J.J.G.M. (Jos) Roeffen info@oegstgeest.nl	14071 Leefbaar Oegstgeest
	W. (Wendelien) Tönjann-Levert info@oegstgeest.nl	14071 VVD

OIRSCHOT

	Burg. R. (Ruud) Severijns r.severijns@oirschot.nl	0449583333 PvdA
	P. (Piet) Machielsen info@oirschot.nl	0449583333 CDA
	C. (Caspar) van Hoek c.vanhoek@oirschot.nl	0449583333 Dorpsvisie
	R. (Raf) Daenen r.daenen@oirschot.nl	0449583333 PvdA
	F. (Frans) van Hoof f.hoof@oirschot.nl	0449583333 SP

OISTERWIJK

	Burg. H. (Hans) Janssen hans.janssen@oisterwijk.nl	0135291311 CDA
--	--	-------------------

	P. (Peter) Smit peter.smit@oisterwijk.nl	0135291311 Algemeen Belang Oisterwijk
	I. (Ina) Batenburg ina.batenburg@oisterwijk.nl	0135291311 VVD
	S. (Sjef) Verhoeven sjef.verhoeven@oisterwijk.nl	0135291311 VVD

OLDAMBT

	Burg. P. (Pieter) Smit pieter.smit@gemeente-oldambt.nl	0597482309 D66
	L. (Laura) Broekhuizen-Smit l.broekhuizen@gemeente-oldambt.nl	0597482307 PvdA
	K. (Kees) Swagerman c.swagerman@gemeente-oldambt.nl	0597482307 SP
	R. (Ricky) van den Akker r.vandenaker@gemeente-oldambt.nl	0597482309 CDA
	B. (Bard) Boon b.boon@gemeente-oldambt.nl	0597482324 Partij voor het Noorden

OLDEBROEK

	Burg. A. (Adriaan) Hoogendoorn gemeente@oldebroek.nl	0525638200 ChristenUnie
	L. (Lydia) Groot gemeente@oldebroek.nl	0525838200 Algemeen Belang Oldebroek
	E.G. (Liesbeth) Vos-Van de Weg gemeente@oldebroek.nl	0525838200 ChristenUnie
	H. (Harm) Westerbroek gemeente@oldebroek.nl	0525838200 SCP

OLDENZAAL

	Burg. T. (Theo) Schouten info@oldenzaal.nl	0541588317 PvdA
	M. (Manouska) Molema info@oldenzaal.nl	0541588222 GroenLinks
	R. (Rob) Christenhusz info@oldenzaal.nl	0541588222 WG Oldenzaal
	A. (Alida) Renkema info@oldenzaal.nl	0541588317 CDA
	T. (Trees) Vloothuis info@oldenzaal.nl	0541588317 WG Oldenzaal

OLST-WIJHE

	Burg. A.G.J. (Ton) Strien burgemeester@olst-wijhe.nl	0570524892 CDA
	A.G.J. (Anton) Bosch a.bosch@olst-wijhe.nl	0570560437 VVD

 H.G. (Herman) Engberink 0570565076
h.engberink@olst-wijhe.nl CDA

 M. (Marcel) Blind 0651241373
m.blind@olst-wijhe.nl
Cemeentebelangen Olst-Wijhe

OMMEN

 Burg. M. (Mark) Boumans 140529
mark.boumans@ommen.nl VVD

 J.P. (Ko) Scheele 140529
ko.scheele@ommen.nl CDA

 H. (Hans) ter Keurst 140529
hans.terkeurst@ommen.nl PvdA

ONDERBANKEN

 Burg. O. (Odile) Wolfs 0455278787
m.clermonts@onderbanken.nl PvdA

 R. (Rodney) Welsen 0455278787
r.swelsen@onderbanken.nl
Democraten Onderbanken (DO)

 R. (Rens) Evers 0455278787
r.evers@onderbanken.nl
Progressief Onderbanken

OOSTERHOUT

 Burg. S.W.Th. (Stefan) Huisman 140162
stadhuis@oosterhout.nl VVD

 M. (Marcel) Willemsen 140162
stadhuis@oosterhout.nl CDA

 M. (Marian) Janse-Witte 140162
stadhuis@oosterhout.nl
Cemeentebelangen Oosterhout

 M. (Mark) Vissers 140162
stadhuis@oosterhout.nl SP

 R.P. (Robin) van der Helm 140162
stadhuis@oosterhout.nl VVD

OOST-GELRE

 Burg. A. (Annette) Bronsvoot 0544393535
gemeente@oostgelre.nl PvdA

 J. (Jos) Hoenderboom 0544393535
gemeente@oostgelre.nl CDA

 M. (Marieke) Frank 0544393535
gemeente@oostgelre.nl CDA

 R. (René) Hoijtink 0544393535
gemeente@oostgelre.nl
Onafhankelijken Oost Gelre, OOC

 V. (Vincent) van Uem 0544393535
gemeente@oostgelre.nl
Onafhankelijken Oost Gelre, OOC

OOSTSTELLINGWERF

 Burg. H. (Harry) Oosterman 0516566296
h.oosterman@ooststellingswerf.nl CDA

 E. (Engbert) van Esch 0516566296
e.vanesch@ooststellingswerf.nl CDA

 S. (Sierd) de Boer 0516566296
s.deboer@ooststellingswerf.nl
OoststellingwerfsBelang

 H. (Hans) Welle 0516566296
h.welle@ooststellingwerf.nl VVD

OOSTZAAN

 Burg. R. (Rob) Meerhof 0756512100
sec.oostzaan@over-gemeenten.nl PvdA

 J. (Joop) Klinkhamer 0756512100
sec.oostzaan@over-gemeenten.nl GroenLinks

 M. (Marco) Olij 0756512100
sec.oostzaan@over-gemeenten.nl D66

 T. (Tine) Schaafsma 0756512100
sec.oostzaan@over-gemeenten.nl VVD

OPMEER

 Burg. G.J.A.M. (GertJan) Nijpels 0226363333
burgemeester@opmeer.nl VVD

 E. (Elly) Deutekom-Muntjewerff 0226363333
edeutekom@opmeer.nl
Cemeentebelangen Opmeer

 R.A.H.P. (Ruud) Heijtkink 0226363333
rheijtkink@opmeer.nl PvdA

 H. (Hendrik) Stoker 0226363333
hstoker@opmeer.nl VVD

OPSTERLAND

 Burg. E. (Ellen) van Selm 0512386202
burgemeester@opsterland.nl D66

 W. (Wietze) Kooistra 0512386202
wietze.kooistra@opsterland.nl CDA

 R. (Rob) Jonkman 0512386202
rob.jonkman@opsterland.nl ChristenUnie

 P. (Piet) van Dijk 0512386202
piet.van.dijk@opsterland.nl Opsterlands Belang

OSS

 Burg. W.J.L. (Wobine) Buijs-Glademans 140412
w.buijs@oss.nl VVD

 J.L.E.M.H. (Johan) van der Schoot 140412
j.van.der.schoot@oss.nl CDA

 W.P.H.J. (René) Peters 140412
re.peters@oss.nl CDA

 C.P.W. (Kees) van Geffen 140412
k.van.geffen@oss.nl VDC

 F.F.G.P. (Frank) den Brok 140412
f.den.brok@oss.nl VDC

 G.W.P. (Gé) Wagemakers 140412
g.wagemakers@oss.nl VVD

OUDE-BEIJERLAND

 Burg. K. (Klaas) Tigelaar 0186646548
bs@oud-beijerland.nl ChristenUnie

 H. (Harry) van Wavere 0186646549
bs@oud-beijerland.nl Bint

 D.M. (Ina) van der Werf 0186646549
bs@oud-beijerland.nl CDA

 P.J. (Piet) van Leenen 0186646549
bs@oud-beijerland.nl SGP/ChristenUnie

OUDE IJSSSELSTREEK

 Burg. O.E.T. (Otwin) van Dijk 0315292292
o.vandijk@oude-ijsselstreek.nl PvdA

 P. (Peter) van de Wardt 0315292292
p.vandewardt@oude-ijsselstreek.nl CDA

 B. (Bert) Kuster 0315292292
b.kuster@oude-ijsselstreek.nl Lokaal Belang CVS

 H.J. (Henk) Hengeveld 0315292292
h.hengeveld@oude-ijsselstreek.nl
Lokaal Belang CVS

 J.M.H.W. (Jos) Sluiter 0315292292
jos.sluiter@oude-ijsselstreek.nl VVD

OUDE-AMSTEL

 Burg. M.T.J. (Mieke) Blankers-Kasbergen 0204962121
m.blankers@oude-amstel.nl CDA

 C.C.M. (Rineke) Korrel 0204962121
r.korrel@oude-amstel.nl CDA

 M.C. (Marian) van der Weele 0204962121
m.vanderweele@oude-amstel.nl D66

 J.J. (Jacqueline) de Maa 0204962121
j.demaa@oude-amstel.nl CroenLinks

OUDEWATER

 Burg. P. (Pieter) Verhoeve 0348566901
burgemeester@oudewater.nl SGP

 L.W. (Bert) Vermeij 0348566901
bestuurssecretariaat@oudewater.nl
De Onafhankelijken

 A.M. (Ad) de Regt 0384566901
bestuurssecretariaat@oudewater.nl CDA

OVERBETUWE

	Burg. A.S.F. (Toon) van Asseldonk burgemeester@overbetuwe.nl	0481362300 D66
	J.A.M. (Jan) van Baal j.vanbaal@overbetuwe.nl	0481362300 CDA
	W.H. (Wijnte) Hol w.hol@overbetuwe.nl	0481362300 CDA
	B.A. (Ben) Ross b.ross@overbetuwe.nl	0481362300 D66
	R. (Ron) van Hoeven r.vanhoeven@overbetuwe.nl	0481362300 D66

PAPENDRECHT

	Burg. C.J.M. (Kees) de Bruin k.dbruin@papendrecht.nl	14078 VVD
	C. (Kees) Koppenol c.koppenol@papendrecht.nl	14078 CDA
	J.R. (Joke) Reuwer-Verheij jr.reuwer-verheij@papendrecht.nl	14078 D66
	J. N. (Jan Nathan) Rozendaal jn.rozendaal@papendrecht.nl	14078 SCP/ChristenUnie
	R.T.A. (Richard) Korteland rta.korteland@papendrecht.nl	14078 VVD

PEEL EN MAAS

	Burg. W.J.G. (Wilma) Delissen-van Tongerlo 0773279793 wilma.delissen@peelenmaas.nl	VVD
	F.A.P. (Roland) van Kessel roland.van.kessel@peelenmaas.nl Lokaal Peel en Maas	0773279793
	R.F.H. (Raf) Janssen raf.janssen@peelenmaas.nl	0773279842 PvdA/GroenLinks
	A.G.P. (Arno) Janssen arno.janssen@peelenmaas.nl	0773279862 Lokaal Peel en Maas
	P.J.H. (Paul) Sanders paul.sanders@peelenmaas.nl	0773279862 VVD

PEKELA

	Burg. J. (Jaap) Kuin j.kuin@pekela.nl	0597617555 PvdA
	J. (Jaap) van Mannekes j.vanmannekes@pekela.nl	0597617555 Samen Voor Pekela
	H. (Hennie) Hemmes h.hemmes@pekela.nl	0597617555 SP

PIJNACKER-NOOTDORP

	Burg. F. (Francisca) Ravestein bestuurssecretariaat@pijnacker-nootdorp.nl	14015 D66
	J.S. (José) van Egmond j.vanegmond@pijnacker-nootdorp.nl	14015 CDA
	J. (Jaap) van Staalduine j.vanstaalduine@pijnacker-nootdorp.nl	14015 D66
	P.M. (Piet) Melzer bestuurssecretariaat@pijnacker-nootdorp.nl	14015 VVD
	B. (Bernard) Minderhoud b.minderhoud@pijnacker-nootdorp.nl Cemeentebelangen Pijnacker-Nootdorp	15015

PURMEREND

	Burg. D. (Don) Bijl d.bijl@purmerend.nl	0299452452 VVD
	G. (Geoffrey) Nijenhuis g.nijenhuis@purmerend.nl	0299452452 CDA
	H. (Harry) Rotgans hmm.rotgans@purmerend.nl Ouderenpartij AOV Purmerend	0299452452
	M. (Mario) Hegger MTA.Hegger@Purmerend.nl	0299452452 Stadspartij
	R. (Roald) Helm rj.helm@purmerend.nl	0299452452 Stadspartij
	H. (Hans) Krieger j.krieger@purmerend.nl	0299452452 VVD

PUTTEN

	Burg. H.A. (Henk) Lambooi secretariaat@putten.nl	0341359611 SCP
	A. (Ard) Kleijer akleijer@putten.nl	0341359611 ChristenUnie
	N. (Nico) Gerritsen ngerritsen@putten.nl	0341359611 SCP
	R. (Roelof) Koekkoek rkoekkoek@putten.nl	0341359611 Wij Putten

RAALTE

	Burg. M.P. (Martijn) Dadema info@raalte.nl	0572347799 GroenLinks
	G. (Gosse) Hiemstra info@raalte.nl	0572347799 CDA
	J.G.S.J. (Jacques) van Loevezijn info@raalte.nl	0572347799 CDA
	F.A. (Frank) Niens info@raalte.nl	0572347799 GB, Gemeentebelangen Raalte
	W.J.M. (Wout) Wagenmans info@raalte.nl	0572347799 GB, Gemeentebelangen Raalte

REIMERSWAAL

	Burg. P.A. (Piet) Zoon p.zoon@reimerswaal.nl	140113 VVD
	J.J.L. (Hans) de Kunder h.de.kunder@reimerswaal.nl	140113 CDA
	J.P. (Jaap) Sinke j.sinke@reimerswaal.nl	140113 SCP
	Iz. (Izak) Vogelaar i.vogelaar@reimerswaal.nl	140113 VVD

RENKUM

	Burg. H.L.M. (Hein) Bloemen h.bloemen@renkum.nl	0263348111 CDA
	J. (Jasper) Verstand j.verstand@renkum.nl	0236348111 D66
	H.J. (Hermine) van den Berg- van Zijl h.vanden.berg@renkum.nl Cemeentebelangen Renkum	0263348111
	A.D. (Wendy) Ruwhof w.ruwhof@renkum.nl	0263348111 CroenLinks
	E. (Eric) Heinrich e.heinrich@renkum.nl	0263348111 VVD

RENSWOUDE

	Burg. A.E.H. van der Kolk a.van.der.kolk@renswoude.nl	0318578150 ChristenUnie
	J. van de Pol j.van.de.pol@renswoude.nl	0318578150 CDA
	D. (Dick) Vlastuin d.vlastuin@renswoude.nl	0318578150 SCP

REUSEL-DE MIERDEN

	Burg. H.A.J. (Harrie) Tuerlings h.tuerlings@reuseldemierden.nl	0497650699 CDA
	Burg. H.W.S.M. (Harrie) Nuijten h.nuijten@reuseldemierden.nl	0497650699 PvdA
	C.H.A.M. (Cees) van de Ven c.vandeven@reuseldemierden.nl	0497650650 CDA

RHEDEN

	Burg. P. van Wingerden - Boers p.vanwingerden@rheden.nl	0264976911 VVD
	T. (Theo) Vugts t.vugts@rheden.nl	0264976911 CDA
	N. (Nicole) Olland n.olland@rheden.nl	0264976911 D66
	C. (Constans) Pos c.pos@rheden.nl	0264976911 GroenLinks
	R. (Ronald) Haverkamp r.haverkamp@rheden.nl	0264976911 VVD

RHENEN

	Burg. J.A. van der Pas burgemeester@rhenen.nl	0317681681 PvdA
	J.M. (Jolanda) de Heer-Verheij jolanda.de.heer@rhenen.nl	0317681681 ChristenUnie
	S.J.H.M. (Simone) Veldboer simone.veldboer@rhenen.nl	0317681681 Progressieve Combinatie Rhenen
	J. (Jan) Kleijn jan.kleijn@rhenen.nl	0317681681 Rhenens Belang
	H. (Henk) van den Berg henk.van.den.berg@rhenen.nl	0317681681 VVD

RIDDERKERK

	Burg. A. (Anny) Attema info@ridderkerk.nl	0180451234 PvdA
	T. (Tineke) Keuzenkamp info@ridderkerk.nl	0180451234 CDA
	M. (Marten) Japenga info@ridderkerk.nl	0180451234 ChristenUnie
	H. (Henk) Dokter info@ridderkerk.nl	0180451234 Leefbaar Ridderkerk
	V. (Volbregt) Smit info@ridderkerk.nl	0180451234 SCP

RIJNWAARDEN

	Burg. E. (Ella) Schadd-de Boer rijnwaarden@rijnwaarden.nl	0316565600 PvdA
	B. (Belinda) Elfrink rijnwaarden@rijnwaarden.nl	0316565600 CDA
	J. (Jos) Lamers rijnwaarden@rijnwaarden.nl	0316565600 CDA
	H. (Hans) Winters rijnwaarden@rijnwaarden.nl	0316565600 Lijst Lobith-Tolkamer
	P. (Peter) Putman rijnwaarden@rijnwaarden.nl	0316565600 Lijst Lobith-Tolkamer

RIJSSSEN-HOLTEN

	Burg. A.C. (Arco) Hofland j.holtrop@rijssen-holten.nl	0548854854 CDA
	R.J. (Roland) Cornelissen a.smit@rijssen-holten.nl	0548854854 CDA
	B. (Berty) Tijhof j.holtrop@rijssen-holten.nl	0548854854 ChristenUnie
	A.J. (Jan) Aanstoot j.holtrop@rijssen-holten.nl	0548854854 Cemeentebelangen Rijssen-Holten
	B. (Ben) Beens a.smit@rijssen-holten.nl	0548854854 SCP

RIJSWIJK

	Burg. M. (Michel) Bezuijen michelbezuijen@rijswijk.nl	14070 VVD
	N. (Nicole) Dierdorp nicoledierdorp@rijswijk.nl	14070 D66
	R. (Ronald) van der Meij ronaldvandermeij@rijswijk.nl	14070 Gemeentebelangen Rijswijk
	M. (Marloes) Borsboom-Turabaz marloesborsboom@rijswijk.nl	14070 GroenLinks
	B. (Björn) Lugthart bjornlugthart@rijswijk.nl	14070 SP
	R. (René) van Hemert renevanhemert@rijswijk.nl	14070 VVD

ROERDALEN

	Burg. M.D. (Monique) de Boer-Beerta info@roerdalen.nl	0475538888 VVD
	E.W.A.M. (Eugenie) Cuijpers eugenie.cuijpers@roerdalen.nl	0475535303 CDA
	C.T.G. (Chrit) Wolfhagen chrit.wolfhagen@roerdalen.nl	0475538888 CDA
	J.G.A.M. (Jan) den Teuling jan.den.teuling@roerdalen.nl	0475538888 Roerstreek Lokaal!
	M.H. (Tjeu) Verheijden tjeu.verheijden@roerdalen.nl	0475538888 Roerstreek Lokaal!

ROERMOND

	Burg. R. (Rianne) Donders - de Leest mail@roermond.nl	0475359503 CDA
	M.A.J. Smitsmans-Burhenne mail@roermond.nl	0475359500 GroenLinks
	G. (Gerard) IJff mail@roermond.nl	0475359550 PvdA
	R. (Raja) Fick-Moussaoui mail@roermond.nl	0475359550 VVD
	A. (Angely) Waajen-Crins mail@roermond.nl	0475359556 CDA
	F.J. (Ferdinand) Pleyte mail@roermond.nl	0475359556 D66
	F.C.M. (Frans) Schreurs mail@roermond.nl	0475359556 Demokraten Swalmen

ROOSENDAAL

	Burg. J.M.L. (Jacques) Niederer j.niederer@roosendaal.nl	0165579209 VVD
	J.A.M. (Hans) Verbraak h.verbraak@roosendaal.nl	0165579217 CDA
	H. (Hugo) Polderman h.polderman@roosendaal.nl	0165579217 Roosendaalse Lijst

S.D.A.H. (Saskia) Schenk-Dekkers 0165579217
s.schenk@roosendaal.nl Roosendaalse Lijst

T. (Toine) Theunis 0165579217
t.theunis@roosendaal.nl SP

C.A. (Cees) Lok 0165579326
c.lok@roosendaal.nl VVD

ROTTERDAM

	Burg. A. (Ahmed) Aboutaleb a.aboutaleb@rotterdam.nl	0102673893 PvdA
	H. (Hugo) de Jonge h.dejonge@rotterdam.nl	14010 CDA
	M. (Maarten) Struijvenberg ai.vankessel@rotterdam.nl	14010 Leefbaar Rotterdam
	J. (Joost) Eerdmans jb.putman@rotterdam.nl	0102672056 Leefbaar Rotterdam
	R. (Ronald) Schneider pjs.vankastel@rotterdam.nl	0102673319 Leefbaar Rotterdam
	P. (Pex) Langenberg pj.langenberg@rotterdam.nl	0102673427 D66
	A. (Adriaan) Visser ahj.vanakelijen@rotterdam.nl	0102673571 D66

Rozendaal

	Burg. J.H. Klein Molekamp gemeente@rozendaal.nl	0263843666 VVD
	A. Logemann gemeente@rozendaal.nl	0263843666 PAK Rozendaal (PAK)
	G.H. van Gorkum gemeente@rozendaal.nl	0263843666 Rosendaal '74

RUCPHEN

	Burg. M. (Marjolein) van der Meer Mohr bestuur@rucphen.nl	0165349500 VVD
	L. (Laura) Matthijssen-de Jong bestuur@rucphen.nl	0165349500 RVP, Rucphense Volkspartij
	C. (Cees) Evers bestuur@rucphen.nl	0165349500 VVD
	R. (René) Lazeroms gemeente@rucphen.nl	0165349500 VVD
	M. (Martien) de Bruijn gemeente@rucphen.nl	0165349530 Rucphense Volkspartij, RVP

SCHAGEN

	Burg. M.J.P. (Marian) van Kampen-Nouwen 0224210400 burgemeester@schagen.nl	CDA
	J.C.J. (Jelle) Beemsterboer 0224210400 jelle.beemsterboer@schagen.nl	CDA
	S.J.A. (Sigge) van der Veek 0224210400 sigge.vanderveek@schagen.nl	CDA
	B. (Ben) Blonk 0224210400 ben.blonk@schagen.nl	PvdA
	J.S. (Jan Steven) van Dijk 0224210400 jansteven.vandijk@schagen.nl	PvdA

SCHERPENZEEL

	Burg. B. (Ben) Visser 0332772324 bestuurssecretariaat@scherpenzeel.nl	ChristenUnie
	M. (Margo) van de Fliert-Klein 0332772324 bestuurssecretariaat@scherpenzeel.nl	CDA
	T. (Tonnis) van Dijk 0332772324 bestuurssecretariaat@scherpenzeel.nl	ChristenUnie
	H. (Henk) Vreeswijk 0332772324 bestuurssecretariaat@scherpenzeel.nl	SCP

SCHIEDAM

	Burg. C. (Cor) Lamers secretariaatburgemeester@schiedam.nl	14010 CDA
	P. (Patricia) van Aaken contact@schiedam.nl	14010 CDA
	M. (Marcel) Houtkamp mjc.houtkamp@schiedam.nl	14010 D66
	M. (Mario) Stam contact@schiedam.nl	14010 PvdA
	A. (Alexander) van Steenderen contact@schiedam.nl	14010 SP
	N. (Nathalie) Gouweleeuw contact@schiedam.nl	14010 VVD

SCHIERMONNIKOOG

	Burg. D.J. (Dick) Stellingwerf bestuurssecretariaat@schiermonnikoog.nl	0519535050 ChristenUnie
	J. (Jan) Dijkstra bestuurssecretariaat@schiermonnikoog.nl	0519535050 Democraten Schiermonnikoog 2010
	W. (Willem) Meerdink bestuurssecretariaat@schiermonnikoog.nl	0519535050 Ons Belang

SCHIJNDEL

	Burg. J. (Jetty) Eugster-van Bergeijk jeugster@schijnudel.nl	0735440999 CDA
	M. (Menno) Roozendaal mroozendaal@schijnudel.nl	0735440982 PvdA
	E. (Eus) Witlox ewitlox@schijnudel.nl	0735440983 DORP-ABS
	B.P.F. (Bart) Claassen bclaassen@schijnudel.nl	0735440999 CDA

SCHINNEN

	Burg. L.J.P.M. (Léon) Frissen info@schininen.nl	14046 CDA
	J.M.A.R. (Roy) van der Broek info@schininen.nl	14046 CDA
	P.H.L.E. (Peter) Janssen info@schininen.nl	14046 CDA
	J. Quadvlieg-van Dam info@schininen.nl	14046 VernieuwingsGroep, VC
	K. (Karel) Wolff info@schininen.nl	14046 VernieuwingsGroep, VC

SCHOuwen-DUIVELAND

	Burg. G.C.G.M. (Gerard) Rabelink gerard.rabelink@schouwen-duiveland.nl	0111452000
	J. (Jacqueline) van Burg jacqueline.van.burg@schouwen-duiveland.nl	0111452000 Leefbaar Schouwen-Duiveland
	C.H. (Cees) van den Bos cees.vanden.bos@schouwen-duiveland.nl	0111452000 SCP
	W.D. (Wout) van den Berg wout.vanden.berg@schouwen-duiveland.nl	0111452000 VVD

SIMPELVELD

	Burg. R. (Richard) de Boer r.deboer@simpelveld.nl	14045 VVD
	W. (Wiel) Schleijsen w.schleijsen@simpelveld.nl	14045 Burgerbelangen Simpelveld-Bochtolt
	H. (Hub) Hodinius h.hodinius@simpelveld.nl	0455443995 Simpelveld Lokaal
	T. (Thijs) Gulpen t.gulpen@simpelveld.nl	0455444887 Leefbaar Simpelveld

SINT ANTHONIS

	Burg. M.L.P. (Marleen) Sijbers burgemeester@sintanthonis.nl	0485388888 VVD
	I.D.A.M. (Ingrid) Voncken - Janssen wethoudervoncken@sintanthonis.nl	0485388888 CDA

	R.M. (Roos) Aben-Bellemakers wethouderaben@sintanthonis.nl	0485388888 Sint Anthonis Nu
---	--	--------------------------------

SINT-MICHIELSGESTEL

	Burg. J.C.M. (Jan) Pommer gemeente@sint-michielsgestel.nl	0735531111 CDA
	K. (Kees) Loose gemeente@sint-michielsgestel.nl	0735531111 Cestelse Coalitie
	E. (Ed) Mathijssen gemeente@sint-michielsgestel.nl	0735531111 PPA
	A.W.L. (Alexander) van den Dungen gemeente@sint-michielsgestel.nl	0735531111 D66

SINT-OEDENRODE

	Burg. P. (Peter) Maas info@sint-oedenrode.nl	0413481911 CDA
	J. (Jeanne) Hendriks-van Kemenade info@sint-oedenrode.nl	0413481912 Hart voor Rooi/PvdA
	A. (Ad) van der Heijden info@sint-oedenrode.nl	0413481913 DCS-BVT Rooi
	J. (Jan) van Burgsteden info@sint-oedenrode.nl	0413481914 VVD

SITTARD-GELEEN

	Burg. S. (Sjraar) Cox info@sittard-geleen.nl	14046 PvdA
	A. (Astrid) Verblakt info@sittard-geleen.nl	14046 CDA
	N. (Noël) Lebens info@sittard-geleen.nl	14046 CDA
	B. (Bert) Kamphuis info@sittard-geleen.nl	14046 D66
	L. (Leon) Geilen info@sittard-geleen.nl	14046 GOB
	P. (Pieter) Meekels info@sittard-geleen.nl	14046 GOB
	R. (Ruud) Guyt info@sittard-geleen.nl	14046 PvdA

SLIEDRECHT

	Burg. A.P.J. (Bram) van Hemmen apj.vanhemmen@sliedrecht.nl	0184495815 CDA
	G.J. (Hanny) Visser-Schlieker h.visser@sliedrecht.nl	0184495815 PRO Sliedrecht
	J.P. (Hans) Tanis j.tanis@sliedrecht.nl	0184495815 SGP/ChristenUnie
	L. (Len) van Rekom l.van.rekom@sliedrecht.nl	0184495817 VVD

SLOCHTEREN

 Burg. G.J. (Geert-Jan) ten Brink 0598425719
gjtenbrink@slochteren.nl PvdA

 A.F. (Anja) Woortman 0504040450
bestuurssecretariaat@slochteren.nl PvdA

 J.J. (Jan Jakob) Boersma 0504041599
bestuurssecretariaat@slochteren.nl ChristenUnie

SLUIS

 Burg. A. (Annemieke) Jetten 0117457315
info@gemeentesluis.nl PvdA

 P.P.M. (Peter) Ploegaert 0117457313
info@gemeentesluis.nl CDA

 C.E.M. (Chris) van de Vijver-Claerhoudt 0117457314
info@gemeentesluis.nl Nieuw Gemeentebelang

 J. (Jack) Werkman 0117457315
info@gemeentesluis.nl VVD

SMALLINGERLAND

 Burg. T. (Tjeerd) van Bekkum 0512581208
gemeente@smallingerland.nl VVD

 M. (Marja) Krans 0512581208
gemeente@smallingerland.nl ChristenUnie

 R. (Ron) van der Leck 0512581208
gemeente@smallingerland.nl D66

 N. (Nieske) Ketelaar 0512581208
gemeente@smallingerland.nl PvdA

 J. (Jos) van der Horst 0512581208
gemeente@smallingerland.nl SP

SOEST

 Burg. R. (Rob) Metz 0356093443
r.metz@soest.nl VVD

 J. (Jannelies) van Berkel-Visser 0356093511
j.vanberkel@soest.nl CDA

 M.J. (Marcel) Adriani 0356093511
m.adriani@soest.nl D66

 J. (Janne) Pijnenborg 0356093511
j.pijnenborg@soest.nl Soest 2002

 P. (Peter) van der Torre 0356093511
p.vandortorre@soest.nl VVD

SOMEREN

 Burg. A.P.M. (Alfred) Veltman 0493494888
a.veltman@someren.nl PvdA

 A.H.M. (Gonnie) van Bussel 0493494888
g.vanbussel@someren.nl CDA

 L.J.M. (Leon) van de Moosdijk 0493494888
l.vandemoosdijk@someren.nl Lijst 6

 T.C.W. (Theo) Maas 0493494888
t.maas@someren.nl PvdA

SON EN BREUGEL

 Burg. J.F.M. (Hans) Gaillard 0499491491
h.gaillard@sonenbreugel.nl VVD

 R. (Robert) Visser 0499491491
r.visser@sonenbreugel.nl Dorpsbelang Son en Breugel

 T. (Tom) van den Nieuwenhuijzen 0499491491
t.vandennieuwenhuijzen@sonenbreugel.nl GroenLinks/PvdA

 K.H. (Kees) Vortman 0499491491
k.vortman@sonenbreugel.nl VVD

STADSKANAAL

 Burg. B.A.H. (Baukje) Galama 0599631631
gemeente@stadskanaal.nl VVD

 G. (Goziëna) Brongers 0599631631
gemeente@stadskanaal.nl CDA

 J. (Johan) Hamster 0599631631
gemeente@stadskanaal.nl ChristenUnie

 P. (Peter) Gelling 0599631631
gemeente@stadskanaal.nl GemeenteBelangen Stadskanaal

 F. (Francis) Boen 0599631631
gemeente@stadskanaal.nl PvdA

STAPHORST

 Burg. T.C. (Theo) Segers 0522463900
tc.segers@staphorst.nl ChristenUnie

 B. (Bart) Jaspers Faijer 0522463900
b.jaspersfaijer@staphorst.nl ChristenUnie

 S. (Sytse) de Jong 0522461130
s.dejong@staphorst.nl SCP

 L. (Bert) Krale 0633976132
b.krale@staphorst.nl CDA

STEDE BROEC

 Burg. M. (Marian) Goldschmeding-Vlaar 0228510111
gemeente@stedebroec.nl PvdA

 N. (Nico) Slagter 0228510111
gemeente@stedebroec.nl CDA

 H. (Henk) Flierman 0228510111
gemeente@stedebroec.nl CBS

 B. (Bart) Nootebos 0228510111
gemeente@stedebroec.nl GroenLinks/PvdA

 A.L.P. (Ton) Schuitemaker 0228510111
gemeente@stedebroec.nl VVD

STEENBERGEN

 Burg. R. (Ruud) van den Belt 0167543345
burgemeester@gemeente-steenbergen.nl CDA

 C. (Cor) van Geel 0167543345
c.vangeel@gemeente-steenbergen.nl CDA

 C. (Cors) Zijlmans 0167543345
c.zijlmans@gemeente-steenbergen.nl Gewoon Lokaal!

 M. (Marijke) Vos 0167543345
m.vos@gemeente-steenbergen.nl GroenLinks

 P. (Petra) Lepolder 0167543345
p.lepolder-ruitenberg@gemeente-steenbergen.nl VVD

STEENWIJKERLAND

 Burg. M.A.J. (Marja) van der Tas 140521
marja.van.der.tas@steenwijkerland.nl CDA

 E. (Bert) Dedden 140521
bert.dedden@steenwijkerland.nl BGL

 J.W. (Wim) Brus 140521
wim.brus@steenwijkerland.nl CDA

 J.M.P. (Jacques) Wagteveld 140521
jacques.wagteveld@steenwijkerland.nl CPB, Christelijke Partij Burgerbelangen

 H.J. (Dieke) Frantzen-Boeve 140521
dieke.frantzen@steenwijkerland.nl D66

STEIN

 Burg. M.F.H. (Marion) Leurs-Mordang 0464359200
marion.leurs@gemeentestein.nl PvdA

 H.J.S. (Hub) Janssen 0464359200
hub.janssen@gemeentestein.nl CDA

 D.M.M. (Danny) Hendrix 0464359200
danny.hendrix@gemeentestein.nl Democratisch Onafhankelijken Stein

 N.T.P. (Natascha) Wingelaar 0464359200
natascha.wingelaar@gemeentestein.nl Democratisch Onafhankelijken Stein

STICHTSE VECHT

 Burg. M. (Marc) Witteman 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl PvdA

 J. (Jacqueline) Koops 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl ChristenUnie/SCP

 F. (Franko) Živkovi -Laurenta 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl D66

 P. (Pieter) de Groene 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl D66

 L. (Linda) van Dort 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl GroenLinks

V. (Vital) van der Horst 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl
Streekbelangen

E. (Eric) Baemans 140346
bestuurssecretariaat@stichtsevecht.nl VVD

STRIJEN

Burg. A.J. (Aart-Jan) Moerkerke 0786748253
burgemeester@strijen.nl VVD

P. (Paulien) Tanja 0786744486
paulien.tanja@strijen.nl PvdA

G. (Geràldo) Janssen 0786748253
geraldo.janssen@strijen.nl CDA

W. (Wilko) van Tilborg 0786748253
wilko.van.tilborg@strijen.nl VVD

SÚDWEST-FRYSLÂN

Burg. H. (Hayo) Apotheker 0515489000
secr.apotheker@sudwestfryslan.nl D66

G. (Gea) Akkerman-Wielinga 0515489000
secr.akkerman@sudwestfryslan.nl CDA

M. (Maarten) Offinga 0515489000
secr.offinga@sudwestfryslan.nl CDA

M. (Mirjam) Bakker 0515489000
secr.bakker@sudwestfryslan.nl D66

D. (Durk) Stoker 0515489000
secr.stoker@sudwestfryslan.nl FNP

S. (Stella) van Gent 0515489000
secr.vangent@sudwestfryslan.nl PvdA

TEN BOER

Burg. N.A. (André) van de Nadort 0503028888
secretariaat@tenboer.nl PvdA

P.C. (Peter) Heidema 0503028888
p.heidema@tenboer.nl CDA

A. (Annie) Postma 0503028888
a.postma@tenboer.nl GroenLinks

TERNEUZEN

Burg. J.A.H. (Jan) Lonink 140115
j.lonink@terneuzen.nl PvdA

J.F. (Jack) Begijn 140115
j.begijn@terneuzen.nl CDA

C.L. (Cees) Liefthing 140115
c.liefthing@terneuzen.nl PvdA

F. (Frank) Deij 140115
f.deij@terneuzen.nl TOP/Gemeentebelangen

F.O. (Frank) van Hulle 140115
f.vanhulle@terneuzen.nl TOP/Gemeentebelangen

TERSCHELLING

Burg. J.B. (Bert) Wassink 0562446231
b.wassink@terschelling.nl GroenLinks

H.K. (Hendrik Klaas) van der Wielen 0562446244
h.vanderwielen@terschelling.nl CDA

T. (Teun) de Jong 0562446244
t.dejong@terschelling.nl PvdA

J. (Jeltje) Hoekstra-Sikkema 0562446244
j.hoekstra@terschelling.nl VVD

TEXEL

Burg. M. (Michiel) Uitdehaag 140222
bestuurlijkassistent@texel.nl D66

E. (Eric) Hercules 140222
bestuurlijkassistent@texel.nl PvdA

F. (Frank) Kingma 140222
fkingma@texel.nl Texel 2010

H. (Hennie) Huisman-Peelen 140222
bestuurlijkassistent@texel.nl VVD

TEYLINGEN

Burg. C.G.J. (Carla) Breuer 140252
burgemeester@teylingen.nl CDA

C.P. (Kees) van Velzen 140252
k.vanvelzen@teylingen.nl CDA

A.L. (Arno) van Kempem 140252
a.vankempem@teylingen.nl D66

B.H.C. (Bas) Brekelmans 140252
b.brekelmans@teylingen.nl VVD

THOLEN

Burg. G.J. (Ger) van de Velde-de Wilde 0166668200
bestuurssecretariaat@tholen.nl VVD

C.L. (Kees) van Dis 0166668200
cvd@tholen.nl CDA

G.J. (Jan) Harmsen 0166668200
gjharmsen@tholen.nl ChristenUnie

F.J.A. (Frank) Hommel 0166668200
hommel.f@tholen.nl VVD

P.W.J. (Peter) Hoek 0167573385
hoek.p@tholen.nl SCP

TIEL

Burg. H. (Hans) Beenakker 0344637111
gemeente@tiel.nl VVD

H. (Henk) Driessen 0344637111
gemeente@tiel.nl CDA

L. (Laurens) Verspuij 0344637111
gemeente@tiel.nl D66

C. (Corry) van Rhee-Oud Ammerveld 0344637111
gemeente@tiel.nl PvdA

M. (Marcel) Melissen 0344637111
mjjmelissen@tiel.nl VVD

TILBURG

Burg. P. (Peter) Noordanus 14013
gemeente@tilburg.nl PvdA

E. (Erik) de Ridder 14013
gemeente@tilburg.nl CDA

B. (Berend) de Vries 14013
gemeente@tilburg.nl D66

M. (Marcelle) Hendrickx 14013
gemeente@tilburg.nl D66

M. (Mario) Jacobs 14013
gemeente@tilburg.nl GroenLinks

H. (Hans) Kokke 14013
gemeente@tilburg.nl SP

TUBBERGEN

Burg. M. (Mervyn) Stegers 0546628000
gemeente@tubbergen.nl CDA

E. (Erik) Volmerink 0546628000
gemeente@tubbergen.nl CDA

R. (Roy) de Witte 0546628000
gemeente@tubbergen.nl CDA

T. (Tom) Vleerbos 0546628000
gemeente@tubbergen.nl Gemeentebelangen/VVD

TWENTERAND

Burg. C. (Cornelis) Visser 0546840840
c.visser@twenterand.nl CDA

J. (Jan) Binnenmars 0546840840
gj.binnenmars@twenterand.nl CDA

J.H. (Jan-Herman) Scholten 0546840840
jh.scholten@twenterand.nl CDA

M. (Martha) van Abbema 0546840840
m.vanabbema@twenterand.nl ChristenUnie

B. (Ben) Engberts 0546840840
b.engberts@twenterand.nl SCP

TYNAARLO

Burg. M.J.F.J. (Marcel) Thijsen 0592266662
collegebenu@tynaarlo.nl

T.J. (Theun) Wijbenga 0592266662
collegebenu@tynaarlo.nl CDA

M.A. (Mirjam) van Dijk 0592266662
collegebenu@tynaarlo.nl D66

 H. (Henk) Berends 0592266662
collegebenw@tynaarlo.nl PvdA

 N. (Nina) Hofstra 0592266662
collegebenw@tynaarlo.nl VVD

TYTSJERKSTERADIEL

 Burg. W.J. (Wilma) Mansveld 140511
gemeente@t-diel.nl PvdA

 D. A. (Doeke) Folkema 140511
gemeente@t-diel.nl CDA

 G.H. (Geerling) Schippers 140511
gemeente@t-diel.nl FNP

 H. (Houkje) Rijpstra 140511
gemeente@t-diel.nl PvdA

UDEN

 Burg. H.A.G. (Henk) Hellegers 140413
postbus83@uden.nl PvdA

 M.J. (Matthie) van Merwerode 140413
postbus83@uden.nl D66

 B.M. (Ben) Tuithof 140413
postbus83@uden.nl CEWOON UDEN

 M.J.A. (Thijs) Vonk 140413
postbus83@uden.nl Jong Uden

 G.A. (Gerrit) Overmans 140413
postbus83@uden.nl PvdA

 R.P.J.M. (René) Peerenboom 140413
postbus83@uden.nl VVD Leefbaar Uden

UITGEEST

 Burg. W.J.A. (Wendy) Verklei 140251
burgemeester@uitgeest.nl VVD

 J.M. (Jack) Zwarthoed 140251
gemeentebestuur@uitgeest.nl CDA

 A.A. (Antoine) Tromp 140251
gemeentebestuur@uitgeest.nl D66

 J.M. (Judie) Kloosterman 140251
gemeentebestuur@uitgeest.nl Uitgeest Lokaal

 C.F.J. (Karel) Mens 140251
gemeentebestuur@uitgeest.nl VVD

UITHOORN

 Burg. D.H. (Dagmar) Oudshoorn-Tinga 0297513111
dagmar.oudshoorn@uithoorn.nl PvdA

 D.J. (Ria) Zijlstra 0297513111
ria.zijlstra@uithoorn.nl DUS!

 H. (Hans) Bouma 0297513111
hans.bouma@uithoorn.nl
Cemeentebelangen Uithoorn

 M. (Marvin) Polak 0297513111
marvin.polak@uithoorn.nl VVD

URK

 Burg. P.C. (Pieter) van Maaren 0527689898
gemeente@urk.nl CDA

 F. (Freek) Brouwer 0527689898
gemeente@urk.nl ChristenUnie

 G. (Gerrit) Post jr. 0527689898
gemeente@urk.nl Hart voor Urk

 G. (Geert) Post 0527689898
gemeente@urk.nl SCP

UTRECHTSE HEUVELRUG

 Burg. F. (Frits) Naafs 0343565607
burgemeester@heuvelrug.nl VVD

 H. (Henk) Veldhuizen 0343565608
ans.van.veenendaal@heuvelrug.nl CDA

 G. (Gerrit) Boonzaaijer 0343565608
ans.van.veenendaal@heuvelrug.nl SCP

 J.W. (Jan Willem) van Dongen 0343565649
conny.willerss@heuvelrug.nl D66

 H. (Hans) Nijhof 0343565649
conny.willerss@heuvelrug.nl PvdA/GroenLinks

VAALS

 Burg. R. (Reg) van Loo 0433068568
burgemeester@vaals.nl

 P. (Paul) de Graauw 0433068568
p.degraauw@vaals.nl
Fractie Scheffers- Vrij en Onafhankelijk

 J.P. (Jean Paul) Kompier 0433068568
j.kompier@vaals.nl Lokaal!

 R. (Rainer) Kersten 0433068568
r.kersten@vaals.nl PvdA

VALKENBURG AAN DE GEUL

 Burg. M.J.A. (Martin) Eurlings 14043
m.eurlings@valkenburg.nl CDA

 C.P.J.L. (Carlo) Vankan 14043
c.vankan@valkenburg.nl
Algemeen Belang Valkenburg aan de Geul

 H.M.L. (Bert) Dauven 14043
b.dauven@valkenburg.nl
Algemeen Belang Valkenburg aan de Geul

 R. (Remy) Meijers 14043
r.meijers@valkenburg.nl PGP

 J.M.M. (Jan) Vermeer 14043
j.vermeer@valkenburg.nl VVD

VALKENSWAARD

 Burg. A. (Anton) Ederveen 0402083444
gemeente@valkenswaard.nl CDA

 H. (Hetty) Tindemans 0402083444
gemeente@valkenswaard.nl GroenLinks

 M. (Mart) Wijnen 0402083468
gemeente@valkenswaard.nl CDA

 M. (Marcel) Bax 0402083468
gemeente@valkenswaard.nl Helder & Gedreven

 E. (Egbert) Buijter 0402083468
gemeente@valkenswaard.nl PvdA

VEENDAM

 Burg. S. (Sipke) Swierstra 0598652222
sipke.swierstra@veendam.nl VVD

 A. (André) Hammenga 0598652222
andre.hammenga@veendam.nl CDA

 H.J. (Henk-Jan) Schmaal 0598652222
henkjan.schmaal@veendam.nl D66

 J. (Jaap) Velema 0598652222
jaap.velema@veendam.nl D66

 B. (Bert) Wierenga 0598652222
bert.wieringa@veendam.nl VVD

VEENENDAAL

 Burg. W. (Wouter) Kolff 0318538410
wouter.kolff@veenendaal.nl VVD

 N. (Nermina) Kundic 0318538413
nermina.kundic@veenendaal.nl D66

 A. (Arianne) Hollander 0318538414
arianne.hollander@veenendaal.nl VVD

 M. (Marco) Verloop 0318538415
marco.verloop@veenendaal.nl SCP

 M. (Marieke) Overduin-Biesma 0318538416
marieke.overduin@veenendaal.nl CDA

 F. (Frits) Beckerman 0318538420
frits.beckerman@veenendaal.nl ProVeenendaal

VEERE

 Burg. R.J. (Rob) van der Zwaag 0118555381
rj.vander.zwaag@veere.nl CDA

 R.M.A. (René) Molenaar 0118555380
rma.molenaar@veere.nl CDA

 C. (Chris) Maas 0118555380
c.maas@veere.nl PvdA/GroenLinks

 J. (Jaap) Melse 0118555381
j.melse@veere.nl SCP/ChristenUnie

VEGHEL

	Burg. I. (Ina) Adema ina.adema@veghel.nl	140413 VVD
	A. (Annemieke) van de Ven annemieke.vande.ven@veghel.nl	140413 CDA
	J. (Jan) Goijaarts jan.goijaarts@veghel.nl	140413 CDA
	R. (Riny) van Rinsum riny.van.rinsum@veghel.nl	140413 Hart voor Veghel
	M. (Margriet) Braüner margriet.brauner@veghel.nl	140413 VVD

VELDHOVEN

	Burg. J. (Jack) Mickers gemeente@veldhoven.nl	14040 VVD
	P. (Piet) Wijman piet.wijman@veldhoven.nl	14040 D66
	H. (Hans) van de Looij hans.vandelooij@veldhoven.nl Cemeentebelangen Veldhoven	14040
	M. (Mariënnne) van Dongen-Lamers marienne.vandongen-lamers@veldhoven.nl Cemeentebelangen Veldhoven	14040
	N. (Nicole) Ramaekers nicole.ramaekers@veldhoven.nl Veldhoven Samen Anders (VSA)	14040

VELSEN

	Burg. F.C. (Frank) Dales info@velsen.nl	0255567200 D66
	R.G. (Robert) te Beest info@velsen.nl	0255567200 CDA
	A.V. (Annette) Baerveldt info@velsen.nl	0255567200 D66
	F. (Floor) Bal info@velsen.nl	0255567200 LCV
	R. (Ronald) Vennik info@velsen.nl	0255567200 PvdA
	A. (Arjen) Verkaik info@velsen.nl	0255567200 VVD

VENLO

	Burg. A.S. (Antoin) Scholten a.scholten@venlo.nl	14077 VVD
	J.C.W.A. (Hanno) Lamers h.lamers@venlo.nl	14077 CDA
	J.H.G.M. (Jos) Teeuwen j.teeuwen@venlo.nl	14077 CDA
	V.E.R. (Vera) Tax v.tax@venlo.nl	14077 PvdA

	H.N.N. (Henk) Brauer h.brauer@venlo.nl	14077 Venlokaal
	S.H.M. (Stephan) Satijn s.satijn@venlo.nl	14077 VVD
	W. (Wim) van den Beucken w.vandenbeucken@venlo.nl	14077 VVD

VENRAY

	Burg. H. (Hans) Gilissen hans.gilissen@venray.nl	0478523333 PvdA
	J. (Jan) Loonen jan.loonen@venray.nl	0478523333 CDA
	L. (Lucien) Peeters lucien.peeters@venray.nl	0478523333 CDA
	M. (Martijn) van der Putten martijn.van.der.putten@venray.nl	0478523333 D66
	I. (Ike) Busser ike.busser@venray.nl Samenwerking Venray	0478523333

VIANEN

	Burg. W.G. (Wim) Groeneweg gemeente@vianen.nl	0347369485 CDA
	M.F.M. (Marcel) Verweij m.verweij@vianen.nl	0347369485 CDA
	F.N.A. (Frank) Meurs gemeente@vianen.nl	0347369485 PvdA
	L.A. (Leendert) Wijngaalen l.wijngaalen@vianen.nl	0347369485 SGP
	J.A.E. (André) Landwehr a.landwehr@vianen.nl	0347369485 VVD

VLAARDINGEN

	Burg. B. (Bert) Blase burgemeester@vlaardingen.nl	0102484000 PvdA
	C. (Ceas) Oosterom cees.oosterom@vlaardingen.nl	0102484000 CDA
	R. (Ruud) de Vries ruud.devries@vlaardingen.nl	0102484000 D66
	J. (Hans) Versluijs hans.versluijs@vlaardingen.nl	0102484000 PvdA
	R. (Ruud) van Harten r.vanharten@vlaardingen.nl	0102484000 SGP/ChristenUnie
	A. (Arnout) Hoekstra arnout.hoekstra@vlaardingen.nl	0102484000 SP
	Burg. L.A.M. (Leontien) Kompier bestuurssecretariaat@vlagtwedde.nl	0599320195 PvdA

VLAGTWERDE

	S. (Seine) Lok bestuurssecretariaat@vlagtwedde.nl	0599320195 CDA
	G. (Giny) Luth bestuurssecretariaat@vlagtwedde.nl Cemeentebelangen Vlagtwedde	0599320195
	W. (Wietze) Potze bestuurssecretariaat@vlagtwedde.nl	0599320195 PvdA

VLIELAND

	Burg. T. (Tineke) Schokker-Strampel c.schokker@vlieland.nl	0562452700 CDA
	H. (Henk) Visser h.visser@vlieland.nl Algemeen Belang Vlieland	0562452700
	R. (Rients) Hoekstra r.hoekstra@vlieland.nl	0562452700 VVD

VLISSINGEN

	Burg. A.R.B. (Bas) van den Tillaar sec@vlissingen.nl	0118487298 CDA
	J. (Josephine) Elliott sec@vlissingen.nl	0118487298 D66
	J. (John) de Jonge sec@vlissingen.nl	0118487298 LPV
	A. (Albert) Vader sec@vlissingen.nl	0118487298 PSR
	S. (Sem) Stroosnijder sec@vlissingen.nl	0118487298 SP

VOERENDAAL

	Burg. W. (Wil) Houben wil.houben@voerendaal.nl	0455753399 VVD
	P.J.B.C. (Peter) Thomas peter.thomas@voerendaal.nl	0455753399 CDA
	M.P.J. (Jo) Brauers jo.brauers@voerendaal.nl	0455753399 D66
	P. (Patrick) Leunissen patrick.leunissen@voerendaal.nl Democraten Voerendaal	0455753399

VOORSCHOTEN

	Burg. J. (Jeroen) Staatsen gemeente@voorschoten.nl	14071 VVD
	E. (Eppe) Beimers gemeente@voorschoten.nl	14071 CDA
	B. (Bianca) Bremer gemeente@voorschoten.nl	14071 ONS
	I. (Inge) Nieuwenhuizen gemeente@voorschoten.nl	14071 VVD

VOORST

	Burg. J. (Jos) Penninx burgemeester@voorst.nl	0571279317 PvdA
	H. (Harjo) Pinkster h.pinkster@voorst.nl	0571279317 CDA
	W. (Wim) Vrijhoef w.vrijhoef@voorst.nl	0571279317 D66
	A. (Arjen) Lagerweij a.lagerweij@voorst.nl	0571279317 Gemeentebelangen Voorst
	H. (Hans) van der Sleen h.vandersleen@voorst.nl	0571279317 Gemeentebelangen Voorst

VOUGHT

	Burg. R.J. (Roderick) van de Mortel bestuur@vught.nl	0736580133 VVD
	A.J.F. Potters bestuur@vught.nl	0736580600 D66
	P. F.W.M. (Peter) Pennings bestuur@vught.nl	0736580629 Gemeentebelangen Vught
	S.I.S. (Saskia) Heijboer bestuur@vught.nl	0736580629 VVD

WAALRE

	Burg. J.W. (Jan) Brenninkmeijer bestuurssecretariaat@waalre.nl	0402282500 CDA
	A.C.W.A.M. (Alexander) van Holstein avholstein@waalre.nl	0402282500 CDA
	A.C.P. (Hanneke) Balk-Lampe hbalk@waalre.nl	0402282500 D66
	P. J. (Paul) van Liempd pvliempd@waalre.nl	0402282500 PvdA
	J.H.M. (José) van Dijk bestuurssecretariaat@waalre.nl	0402282500 VVD

WAALWIJK

	Burg. A.M.P. (Nol) Kleijngeld akleijngeld@waalwijk.nl	0416683809 PvdA
	J.M.J.G. (Hans) Brekelmans h.brekelmans@waalwijk.nl	0416337400 LokaalBelang Waalwijk
	J.C.R. (Judith) Keijzers-Verschelling jkeijzers@waalwijk.nl	0416683456 CDA
	R. (Ronald) Bakker rbakker@waalwijk.nl	0416683456 VVD
	J. (Jan) van Groos jvangroos@waalwijk.nl	0416683807 ChristenUnie

WADDINXVEEN

	Burg. H.P.L. (Bert) Cremers burgemeester@waddinxveen.nl	140182 PvdA
	B.J.A. (Brigitte) Leferink b.leferink@waddinxveen.nl	140182 CDA
	C. (Kees) de Jong c.dejong@waddinxveen.nl	140182 Protestante Combinatie Waddinxveen
	J. (Jannette) Nieboer j.nieboer@waddinxveen.nl	140182 Protestante Combinatie Waddinxveen
	A. (Lex) Hofstra l.hofstra@waddinxveen.nl	140182 VVD

WAGENINGEN

	Burg. G.J.M. (Geert) van Rumund geert.van.rumund@wageningen.nl	0317492409 PvdA
	L.D. (Lara) de Brito lara.de.brito@wageningen.nl	0317492502 GroenLinks
	D.M. (Dennis) Gudden gemeente@wageningen.nl	0317492503 D66
	H.J. (Han) ter Maat han.ter.maat@wageningen.nl	0417492502 Stadspartij

WASSENAAR

	Burg. J. (Jan) Hoekema burgemeester@wassenaar.nl	0886549207 D66
	B. (Bert) Doorn gemeente@wassenaar.nl	0886549206 CDA
	I. (Inge) Zweerts de Jong gemeente@wassenaar.nl	0886549206 Passie voor Wassenaar
	F. (Freddy) Blommers gemeente@wassenaar.nl	0886549215 D66
	L. (Leo) Maat gemeente@wassenaar.nl	0886549215 GroenLinks

WATERLAND

	Burg. L.M.B.C. (Luzette) Wagenaar - Kroon gemeente@waterland.nl	0299658585 CDA
	J. (Jean) van der Hoeven gemeente@waterland.nl	0299658585 CDA
	G. (Gabriëlle) Bekhuis gemeente@waterland.nl	0299658585 D66
	L. (Laura) Bromet gemeente@waterland.nl	0299658585 GroenLinks
	J. (Jacob) Kes gemeente@waterland.nl	0299658585 SP

WEERT

	Burg. A.A.M.M. (Jos) Heijmans gemeente@weert.nl	0495575209 D66
	P.P.H. (Paul) Sterk p.sterk@weert.nl	0495575209 SP
	A.F. (Frans) van Eersel f.van.eersel@weert.nl	0495575209 VVD
	G.J.W. (Geert) Gabriëls g.gabriëls@weert.nl	0495575209 Weert Lokaal
	H.A. (Harrie) Litjens h.litjens@weert.nl	0495575209 Weert Lokaal

WEESP

	Burg. B.J. (Bas Jan) van Bochove bjbochove@weesp.nl	0294491391 VVD
	H. (Herman) Tuning htuning@weesp.nl	0294491391 GroenLinks
	P.J.M. (Peter) Eijking peijking@weesp.nl	0294491391 PvdA
	A. (Astrid) Heijstee-Bolt aheijstee@weesp.nl	0294491391 Weesper Stads Partij
	J.A. (Joop) Overmars jovermars@weesp.nl	0294491391 Weesper Stads Partij

WERKENDAM

	Burg. Y. (Yves) de Boer info@werkendam.nl	0183507200 VVD
	J.M. (Matthijs) van Oosten j.m.van.oosten@werkendam.nl	0183507200 CDA
	J. (John) Bakker j.bakker@werkendam.nl	0183507200 Lokaalbelang
	M. (Machiel) de Gelder m.de.gelder@werkendam.nl	0183507200 SCP

WEST MAAS EN WAAL

	Burg. Th.A.M. (Thomas) Steenkamp tsteenkamp@westmaasenwaal.nl	0487599401 CDA
	A.H.M. (Ton) de Vree tdvree@westmaasenwaal.nl	0487599401 Federatie Dorpslijsten West Maas en Waal
	A.P.M. (Bert) van Swam bswam@westmaasenwaal.nl	0487599401 Federatie Dorpslijsten West Maas en Waal
	T.P.M. (Theo) Hol thol@westmaasenwaal.nl	0487599401 Federatie Dorpslijsten West Maas en Waal
	S.A.M. (Sander) Bos sbos@westmaasenwaal.nl	0487599401 VVD

WESTERVELD

	Burg. H. (Rikus) Jager info@gemeentewesterveld.nl	140521 CDA
	H. (Homme) Geertsma info@gemeentewesterveld.nl	140521 CDA
	E. (Erik) van Schelven info@gemeentewesterveld.nl	140521 PvdA
	K. (Klaas) Smidt info@gemeentewesterveld.nl	140521 VVD

WESTERVOORT

	Burg. A. (Arend) van Hout burgemeester@westervoort.nl	0263179911 VVD
	H. (Hans) Breunissen hans.breunissen@westervoort.nl	0263179911 CDA
	T. (Theo) Kampschreur t.kampschreur@westervoort.nl	0263179911 CDA
	H. (Hans) Sluiter h.sluiter@westervoort.nl	0263179911 D66
	A. (Arthur) Boone a.boone@westervoort.nl	0263179911 VVD

WESTLAND

	Burg. S. (Sjaak) van der Tak jvdtak@gemeentewestland.nl	0174673385 CDA
	M. (Marga) de Goeij maadgoeij@gemeentewestland.nl	0174673382 CDA
	A. (Arne) Weverling aweverling@gemeentewestland.nl GemeenteBelang Westland	0174673383 PvdA
	B. (Bram) Meijer awmeijer@gemeentewestland.nl GemeenteBelang Westland	0174673383 VVD
	T. (Theo) Duijvestijn tamduijvestijn@gemeentewestland.nl	0174673388 CDA
	P. (Peter) Ouwendijk pouwendijk@gemeentewestland.nl	0174673388 VVD
	M. (Mohamed) el Mokaddem melmokaddem@gemeentewestland.nl Progressief Westland	0174673392 PvdA

WESTSTELLINGWERF

	Burg. G. (Gerard) van Klaveren bestuurssecretariaat@weststellingwerf.nl	0561691234 VVD
	F. (Frans) Kloosterman bestuurssecretariaat@weststellingwerf.nl	0561691234 CDA
	C. (Cor) Trompetter bestuurssecretariaat@weststellingwerf.nl	0561691234 PvdA
	J. (Jack) Jongbloed bestuurssecretariaat@weststellingwerf.nl	0561691234 VVD

WESTVOORNE

	Burg. P.E. (Peter) de Jong pdejong@westvoorne.nl	0181408000 PvdA
	P.Y.J. (Paméla) Blok-van Werkhoven pblok@westvoorne.nl Inwonersbelang Westvoorne	0181408000 PvdA
	A.L. (Bert) van der Meij bvdmeij@westvoorne.nl	0181408000 Partij Westvoorne

WIERDEN

	Burg. J.H.M. (Henk) Robben bestuur@wierden.nl	0546580880 CDA
	D.F. (Dianne) Span-Kiegebeld bestuur@wierden.nl	0546580880 CDA
	T.P. (Theo) de Putter bestuur@wierden.nl Platform Progressief Wierden	0546580880 PvdA
	N.A.M. (Nico) Lansink Rotgerink bestuur@wierden.nl	0546580880 VVD

WIJCHEN

	Burg. J. Th.C.M. (Hans) Verheijen h.verheijen@wijchen.nl	14024 CDA
	G.W.R. Gerrits g.gerrits@wijchen.nl Kernachtig Wijchen	14024 PvdA
	P.L.J. (Paul) Loermans p.loermans@wijchen.nl Kernachtig Wijchen	14024 PvdA
	A.M.J. (Agnes) Schaap a.schaap@wijchen.nl	14024 PvdA
	R.W.M. (Rob) Engels r.engels@wijchen.nl	14024 VVD

WIJDEMEREN

	Burg. M.E. (Martijn) Smit info@wijdmeren.nl	14035 PvdA
	B. (Betkse) van Henten-Meijer info@wijdmeren.nl	0356559517 CDA
	Th.H.A.M. (Theo) Reijn info@wijdmeren.nl	0356559517 CDA
	S.N.F. (Sandra) van Rijkom info@wijdmeren.nl	0356559519 PvdA/CroenLinks
	P.M. (Peter) Smit info@wijdmeren.nl	0356559519 VVD

WIJK BIJ DUURSTEDEN

	Burg. T. (Tjapko) Poppens burgemeester@wijkbijduurstede.nl	0340595595 VVD
	W. (Wil) Kosterman wkosterman@wijkbijduurstede.nl	0340595595 CroenLinks

	H. (Hans) Marchal hmarshal@wijkbijduurstede.nl	0340595595 PCC
	J. (Jan) Burger jburger@wijkbijduurstede.nl	0340595595 SP

WINSUM

	Burg. M.A.P. (Rinus) Michels r.michels@winsum.nl	0595447777 CDA
	B. (Bert) Westerink gemeente@winsum.nl	0595447702 CDA
	H. (Harmannus) Blok h.blok@winsum.nl	0595447702 ChristenUnie
	M.M.H. (Marc) Verschuren m.verschuren@winsum.nl	0595447702 CroenLinks

WINTERSWIJK

	Burg. M.J. (Thijs) van Beem mvanbeem@winterswijk.nl	0543543543 PvdA
	I.G. (Ilse) Saris isaris@winterswijk.nl	0543543543 CDA
	G.J.W. (Gert-Jan) te Gronde ggronde@winterswijk.nl	0543543543 VVD
	D.W. (Wim) Aalderink waalderink@winterswijk.nl	0543543543 Winterswijks Belang
	H.J.G. (Rik) Gommers rgommers@winterswijk.nl	0543543543 Winterswijks Belang

WOENSDRECHT

	Burg. J.J.C. (Steven) Adriaansen gemeente@woensdrecht.nl	0164616331 VVD
	J.P.M. (Hans) de Waal gemeente@woensdrecht.nl Algemeen Belang Zuidwesthoek	0164616331 PvdA
	L.G.M. (Lars) van der Beek gemeente@woensdrecht.nl Algemeen Belang Zuidwesthoek	0164616331 PvdA
	J.M.A. (Jeffrey) van Agtmaal gemeente@woensdrecht.nl	0164616331 CDA
	M.P. (Martin) Groffen gemeente@woensdrecht.nl	0164616331 VVD

WOERDEN

	Burg. V. (Victor) Molkenboer molkenboer.v@woerden.nl	140348 PvdA
	H.M.M. (Hans) Haring haring.h@woerden.nl	140348 D66
	Y. (Yolan) Koster-Dreese koster.y@woerden.nl	140348 Progressief Woerden

	T.H.D. (Tymon) de Weger weger.t@woerden.nl	140348 SCP/ChristenUnie
	M. (Margot) Stolk stolk.m@woerden.nl	140348 STERK Woerden
	M.J. (Martin) Schreurs schreurs.m@woerden.nl	140348 VVD

WORMERLAND

	Burg. P.C. (Peter) Tange p.tange@wormerland.nl	0756512100 GroenLinks
	K. (Kees) van Waaijen kees.vanwaaijen@wormerland.nl	0756512100 PvdA
	J. (Jeroen) Schalkwijk jeroen.schalkwijk@wormerland.nl	0756512100 CDA
	E. (Elly) Fens elly.fens@wormerland.nl	0756512100 GroenLinks
	F. (Frans) Saelman frans.saelman@wormerland.nl	0756512100 VVD

WOUDENBERG

	Burg. T. (Titia) Cnossen-Looijnga burgemeester@gemwoudenberg.nl	14033 ChristenUnie
	G.A. (Gijs) de Kruif g.dekruif@gemwoudenberg.nl	14033 CDA
	D.P. (Pieter) de Kruif p.dekruif@gemwoudenberg.nl	14033 GemeenteBelangen Woudenberg

WOUDRICHEM

	Burg. A. (Arie) Noordergraaf anoordergraaf@woudrichem.nl	0183308105 SCP
	R. (Renze) Bergsma rbergsma@woudrichem.nl	0183308106 CDA
	I.C. (Izak) Koedoot ikoedoot@woudrichem.nl	0183308106 ChristenUnie
	P.C. (Paula) Jorritsma pjorritsma@woudrichem.nl	0183308106 Progressief Altena

ZAANSTAD

	Burg. G. (Geke) Faber postbus@zaanstad.nl	14075 PvdA
	A. (Addy) Verschuren postbus@zaanstad.nl	14075 CDA
	R. (Rita) Visscher-Noordzij postbus@zaanstad.nl	14075 ChristenUnie
	D. (Dick) Emmer postbus@zaanstad.nl	14075 D66

	J. (Jeroen) Olthof postbus@zaanstad.nl	14075 PvdA
	D. (Dennis) Straat postbus@zaanstad.nl	14075 VVD
	L. (Leny) Vissers-Koopman postbus@zaanstad.nl	14075 Zaanstad Onafhankelijke Groepering

ZALTBOMMEL

	Burg. A. (Albert) van den Bosch burgemeester@zaltbommel.nl	0418681608 VVD
	A. (Adrie) Bragt acbragt@zaltbommel.nl	140418 ChristenUnie
	K. (Kees) Zondag cahzondag@zaltbommel.nl	140418 Zaltbommel Veranderen met Visie
	S.H. (Simon) Buwalda shbuwalda@zaltbommel.nl	0418681608 CDA
	H. (Han) Looijen hjlooijen@zaltbommel.nl	0418681608 VVD

ZANDVOORT

	Burg. N. (Niek) Meijer burgemeester@zandvoort.nl	0235740221 VVD
	G. (Gert-Jan) Bluijs g.bluijs@zandvoort.nl	0235740221 CDA
	G. (Gerard) Kuipers g.kuipers@zandvoort.nl	0235740221 D66
	M.M.E. (Liesbeth) Challik-Frijling l.challik@zandvoort.nl	0235740221 Ouderen Partij Zandvoort

ZEDERIK

	Burg. A. (André) Bonthuis burgemeester@zederik.nl	0183356543 PvdA
	G. (Goof) Bos bestuur@zederik.nl	0183356526 CDA
	A. (Arie) Donker a.donker@zederik.nl	0183356543 SCP
	W. (Wim) Mulckhuijse bestuur@zederik.nl	0183356543 VVD

ZEEWOLDE

	Burg. G.J. (Gerrit Jan) Gorter gi.gorter@zeewolde.nl	0365229445
	G.M. (Gerben) Dijksterhuis g.dijkstra@zeewolde.nl	0365229445 ChristenUnie/CDA
	R. (Rein) Zijlstra r.zijlstra@zeewolde.nl	0365229445 Leefbaar Zeewolde

	W.C. (Winnie) Prins w.prins@zeewolde.nl	0365229445 Leefbaar Zeewolde
	W.P. (Wim) van der Es w.vanderes@zeewolde.nl	0365229445 VVD

ZEIST

	Burg. K. (Kees) Janssen burgemeester@zeist.nl	14030 CDA
	M. (Marcel) Fluitman zeist@zeist.nl	14030 CDA
	J. (Johan) Varkevisser zeist@zeist.nl	14030 D66
	R. (Roy) Luca zeist@zeist.nl	14030 Seyst.nu
	S. (Sander) Jansen zeist@zeist.nl	14030 VVD

ZEVENAAR

	Burg. J. (Jan) de Ruiter j.deruiter@zevenaar.nl	0136595141 PvdA
	T. (Toon) Albers t.albers@zevenaar.nl	0136595144 Lokaal Belang Zevenaar
	S. (Stef) Bijl s.bijl@zevenaar.nl	0136595328 PvdA
	T. (Tienke) van der Werf t.vanderwerf@zevenaar.nl	0136595144 D66
	G. (Gerard) Hendriksen g.hendriksen@zevenaar.nl	0136595144 Lokaal Belang Zevenaar
	A. (Anja) van Norel-Hansen a.vannorel@zevenaar.nl	0136595328 Lokaal Belang Zevenaar

ZOETERMEER

	Burg. C.B. (Charlie) Aptroot burgemeester@zoetermeer.nl	14079 VVD
	I.H. (Isabelle) Vugs-Vink i.h.vugs@zoetermeer.nl	14079 D66
	R.C. (Robin) Paalvast r.c.paalvast@zoetermeer.nl	14079 D66
	M.E. (Mariëtte) van Leeuwen m.e.van.leeuwen@zoetermeer.nl	14079 Lijst Hilbrand Nawijn
	T.C. (Taco) Kuiper t.c.kuiper@zoetermeer.nl	14079 PvdA
	M.J. (Marc) Rosier m.j.rosier@zoetermeer.nl	14079 VVD

ZOETERWOUDE

	Burg. E.G.E.M. (Liesbeth) Bloemen e.g.e.m.bloemen@zoeterwoude.nl	0715806310 CDA
	A. (Ton) de Gans a.de.gans@zoeterwoude.nl	0715806313 CDA
	C. (Kees) den Ouden c.den.ouden@zoeterwoude.nl Progressief Zoeterwoude	0715806314

ZUIDHORN

	Burg. L.K. (Bert) Swart burgemeester@zuidhorn.nl	0594697567 CDA
	H. (Bert) Nederveen wethoudernederveen@zuidhorn.nl	0594503741 ChristenUnie
	H.A. (Henk) Bakker wethouderbakker@zuidhorn.nl	0594503879 GroenLinks
	F.M. (Fred) Stol wethouderstol@zuidhorn.nl	0594529604 CDA

ZUIDPLAS

	Burg. K.J.G. (Gert-Jan) Kats burgemeester@zuidplas.nl	0180330300 SCP
	R.B. (Rik) van Woudenberg r.vanwoudenberg@zuidplas.nl	0180330300 D66
	H.A. (André) Muller a.muller@zuidplas.nl	0180330300 SP
	J. (Jan) Hordijk j.hordijk@zuidplas.nl	0180330300 VVD
	J.T.C. (Joke) Vroegop-de Bruijne j.vroegop-debruijne@zuidplas.nl	0180330300 VVD

ZUNDERT

	Burg. L.C. (Leny) Poppe-de Looff burgemeester@zundert.nl	0765995740 CDA
	P.G.H.N. (Piet) Utens p.utens@zundert.nl	0765995716 VVD
	J.M. (Jan) Aarts j.aarts@zundert.nl	0765995716 CDA
	J.C.M. (Johan) de Beer j.de.beer@zundert.nl	0765995716 Dorpsbelangen

ZUTPHEN

	Burg. C. (Carry) Abbenhues info@zutphen.nl	140575 PvdA
	R. (René) Sueters r.sueters@zutphen.nl Burgerbelang Zutphen Warnsveld BbZW	140575
	C. (Coby) Pennings info@zutphen.nl	140575 ChristenUnie/CDA

	P. (Patricia) Withagen info@zutphen.nl	140575 GroenLinks
	A. (Annelies) de Jonge info@zutphen.nl	140575 PvdA
	O. (Oege) Bosch info@zutphen.nl	140575 VVD

ZWARTEWATERLAND

	Burg. E. (Eddy) Bilder e.bilder@zwartewaterland.nl	0383853000 CDA
	D. (Dick) Visserman d.visserman@zwartewaterland.nl	0383853000 CDA
	G. (Gerrit) Knol g.knol@zwartewaterland.nl	0383853000 ChristenUnie
	A. (Arie) Speksnijder a.speksnijder@zwartewaterland.nl	0383853000 SCP

ZWIJNDRECHT

	Burg. D.J. (Dominic) Schrijer dj.schrijer@zwijndrecht.nl	0787703501 PvdA
	H.L.J. (Henk) Mirck h.mirck@zwijndrecht.nl Algemeen Belang Zwijndrecht	0787703503
	A.T. (Aaike) Kamsteeg h.kamsteeg@zwijndrecht.nl	0787703505 SCP/ChristenUnie
	J.G.H. (Jolanda) de Witte j.de.witte@zwijndrecht.nl	0787703510 D66
	R. (Robert) Kreukniet r.kreukniet@zwijndrecht.nl	0787703502 VVD

ZWOLLE

	Burg. H.J. (Henk Jan) Meijer h.j.meijer1@zwolle.nl	0384982222 VVD
	E. (Ed) Anker postbus@zwolle.nl	14038 ChristenUnie
	F. (Filip) van As fm.van.as@zwolle.nl	14038 ChristenUnie
	J. (Jan) Brink postbus@zwolle.nl	14038 D66
	N. (Nelleke) Vedelaar n.vedelaar@zwolle.nl	14038 PvdA
	R. (René) de Heer re.de.heer@zwolle.nl	14038 VVD

Lokaal bestuur

- Gedeputeerden
- Dijkgraven
- Wethouders

Voor de jaren 2013-2016 stelde het kabinet de Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013-2016 (AAARO) op onder de noemer Werken aan Ontwerpkracht. In deze agenda zijn onder meer tien urgente ontwerp-opgaven in algemene zin geagendeerd: Nieuwe opgaven in de stad, Herbesteding, Onderwijshuisvesting, Zorg en gezondheid, Kantoren, Infrastructuur en ruimtelijke ontwikkeling, Ontwikkelingen in het landelijk gebied, Wateropgaven, Energietransitie en Krimp.

De agenda is uitgevoerd onder coördinatie van de ministeries van IenM en OCW en zette, naast nationale programma's, in op een culturele basisinfrastructuur ter ondersteuning van de ontwerpdisciplines in brede zin (Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en Het Nieuwe Instituut), op nationale ontwerpkracht (College van Rijksadviseurs) en op versterking van lokale en regionale ontwerpkracht en -kwaliteit. Hiertoe is samenwerking gezocht met een aantal partners: de Academies van Bouwkunst, Architectuur Lokaal, de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam, het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de Technische Universiteit Delft. Aan hen is gevraagd om concrete werkprogramma's rond de geagendeerde opgaven op te zetten. Hiernaast werd de jaarlijkse Rijksprijs Opdrachtgeverschap (De Gouden Piramide) uitgereikt en werd in samenspraak met Ruimte-OK aandacht gegeven aan onderwijshuisvesting.

Architectuur Lokaal volgde de resultaten van de programma's en maakte de website Waaaro?Daaaro! waarop iedereen kon volgen hoe en waar in Nederland het architectuurbeleid van het rijk concreet vorm heeft gekregen. Ter afsluiting van de AAARO 2013-2016 biedt dit boek inzicht in de kennis die in vier jaar is ontwikkeld op basis van ontwerpkracht. Het boek bevat een inspirerende selectie van projecten die met name publieke opdrachtgevers een beeld geven van wat ontwerpkracht kan zijn en wat zij daaraan kunnen hebben op lokaal niveau.